

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2013

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – 202 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 23 квітня 2013 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Віктор Савенко

- кандидат історичних наук, доцент

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Оксана Гомотюк

- доктор історичних наук, професор

Ольга Мовчан

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2013

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Микола Бармак, Софія Джуринська

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР У СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (1825–1856)

Розглянуто питання правової та організаційної структури діяльності генерал-губернаторів Російської імперії в системі регіонального управління на українських землях наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Встановлено, що вагомим кроком по інкорпорації правобережних українських земель до складу Російської імперії стала діяльність генерал-губернатора та його канцелярії.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернія, канцелярія, чиновник, управління, українські землі.

Сучасна Україна, переживаючи процеси пошуку раціональної та адекватної нинішньому етапу розвитку українського суспільства моделі управління, зіткнулася з багатьма труднощами. Питання ефективної організації управління провінцією, юридичного становища посадових осіб усіх рівнів, розподілу повноважень між структурними ланками управлінського апарату, узгодження інтересів центру і периферією завжди залишаються у центрі уваги держави.

Створення структуризації і функціонування основних ланок місцевого управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Російській імперії та на Правобережній Україні – основна тематика досліджень державознавців, істориків, правознавців впродовж більш, ніж двох століть. В історіографії перерахованих тем можна виділити два підходи. По-перше, це вивчення власне місцевих органів влади, а по-друге, це розгляд самого чиновництва, з'ясування його соціокультурних характеристик. Загалом історіографія розглядатиметься у наступних напрямках: українська, в тому числі й діаспорна, зарубіжна (російська, західноєвропейська, американо-канадська, білоруська, литовська, польська, японська). Такий розподіл, на нашу думку, найкраще відобразить ставлення учених до поставлених проблем, оскільки розподіляє їх у теоретичних підходах, ідеологічних та методологічних принципах, якими керувалися автори при написанні робіт. При цьому результати досліджень кожної із цих груп слід вважати взаємодоповнюючими, а не ізольованими, оскільки кожний науковець вніс свій вклад у розробку проблеми.

Дослідженням діяльності російських генерал-губернаторів займалися багато вчених, серед яких слід виділити роботи російських учених В. Іконнікова [5], І. Нікотіна [10] та В. Корчак-Савицького [8]. Для останнього десятиліття характерним є підвищення інтересу дослідників до історії управління земель Російської імперії. У працях українських і російських учених розглядаються питання становлення посади генерала-губернатора, розвиток управлінського законодавства в Російській імперії тощо. Слід виділити роботи В. Шандри [44–46], В. Кононова [7], Ц. Михєєва [9], В. Черкєсова [43], Л. Шемельова [47]. Незважаючи на те, що у вітчизняній історичній літературі вже є досвід проведення історико-правових досліджень та з історії управління земель Російської імперії в цілому, проблеми діяльності генерал-губернатора на українських землях належної уваги ще не одержали.

Термін "генерал-губернатор" виник у першій половині XVIII ст. і означав почесний титул, який надавався імператорами окремим губернаторам за їх заслуги. Особи, які іменувалися генерал-губернаторами, ніяких додаткових владних повноважень не мали [7]. Запровадження державного інституту генерал-губернаторів, як системи надрегіонального управління, в останній чверті XVIII ст. відбувалося з метою зміцнення державної влади на місцях, зокрема, виконання військово-адміністративних та фіскально-фінансових функцій держави [45, с.108]. Введенням нової посади Катерина II мала намір укріпити вертикаль влади, яка сприяла б кращому виконанню законів, "припиненню безладу на місцях" і подальшому розвитку місцевого управління [43, с. 68].

Генерал-губернатори переважно призначалися на провінції, нещодавно завойовані і включені до складу Російської імперії. Тепер їх потрібно було інкорпорувати до складу держави, або у регіони, у яких загострювалися соціальні і політичні конфлікти і виникала загроза збереженню самодержавного режиму. Генерал-губернатор призначався у регіон для швидкої адаптації території з урахуванням місцевих умов, для перетворення її у внутрішню російську губернію [9, с. 165]. На окраїнах Російської держави генерал-губернатор не стільки наглядав, скільки направляв, переслідуючи переважно політичні цілі: запобігти можливості збройного повстання і тісніше об'єднати край з імперією [47, с. 34].

На початку грудня 1830 р. у Подільській і Волинській губерніях уведено воєнний стан у зв'язку з повстанням 1830–1831 рр. Усе управління цими територіями зосередилося у головнокомандувача російської армії, фельдмаршала, графа І. Дібіч-Забалканського. Для координації дій військових частин і цивільних органів влади з метою якнайшвидшого придушення заколоту і припинення безпорядків, розправи над учасниками польського повстання, була введена посада тимчасового військового губернатора. На посаду подільського і волинського тимчасового військового губернатора, управляючого також і цивільною частиною з центром у Житомирі 28 листопада 1831 р. призначено генерал-лейтенанта Я. Потьомкіна [35, арк. 16], а після його смерті – генерал-ад'ютанта, графа В. Левашова. З 4 лютого 1832 р. останньому доручалося й управління цивільними справами Київської губернії [35, арк. 69, 93, 96, 181].

У січні 1831 р. через тимчасового військового губернатора дворянство Волинської губернії запевнило імператора у своїй "у відданості і довело свою вірність, охоче жертвуючи майно для задоволення різноманітних та значних військових потреб" [10, с. 40]. У червні 1831 р. військові губернатори, військові командири, коменданти і військові повітові начальники були уповноважені Миколою І приймати явку з повинною дворян, які брали участь у повстанні. Давши підписку про непорушну в майбутньому вірність імператору й отримавши від російських урядовців свідоцтво про добровільну здачу, колишні заколотники могли повернутися у свої маєтки і володіти ними [13].

Відповідно до положення іменного указу Миколи І від 30 жовтня 1831 р. [14] проведено остаточну реорганізацію усіх "присутствених місць" Київської, Подільської та Волинської губерній і приведено їх у відповідність до положень "Установлення для управління губерніями". Іменним указом сенату від 11 січня 1832 р. [15] оголошувалося скасування посад, які були поза загальноросійською структурою управлінських державних органів (підкоморіїв, коморіїв, возних і хорунжих).

22 січня 1832 р. воєнний стан у південно-західних губерніях іменним указом сенату був скасований [17]. 24 лютого того ж року засновувалося Київське генерал-губернаторство, до складу якого увійшли території трьох правобережних губерній [18] і яке очолив колишній тимчасовий подільський та волинський військовий губернатор, граф В. Левашов. Цей урядовець добре розумів мету імперської політики на Правобережжі і поставлені перед ним завдання. Він розпочав реформи на ввіреніх йому землях, зосередивши свої зусилля на двох пріоритетних напрямках: ліквідації особливостей адміністративної системи цього регіону, мінімалізації відмінностей у соціальній структурі суспільства, важливою (і це показало недавнє повстання 1830–1831 рр.) частиною якого була регіонально-етнічна еліта – шляхта.

Упродовж 1832–1835 рр. прийнято декілька нормативно-правових актів щодо правового становища різних суспільних станів у правобережних губерніях. Генерал-губернатор організував роботу комісії з перевірки правомірності легітимації шляхти і надання їй статусу російського дворянства [19]. Під загальним керівництвом та контролем В. Левашова функціонували також ліквідаційні комісії, які конфісковували у власність держави маєтки учасників польського повстання [30]. Столична влада неодноразово приймала різноманітні нормативно-правові акти щодо питань, які вирішувалися у цих органах, та за результатами їх діяльності.

Вагомим кроком у інкорпорації правобережних українських земель у склад Російської імперії було запровадження російської мови в адміністративних та інших установах [34, арк. 1–13]. У Київській губернії російська мова почала використовуватися у судочинстві на основі указу від 11 травня 1832 р., у Подільській та Волинській губерніях з 1 січня 1833 р. [20]. При цьому продовжували зберігатися норми, за якими проведення слідства та суду відбувалося на основі Литовського статуту та конституцій Речі Посполитої, але тільки у тих випадках, коли російські узаконення були недостатніми для вирішення конкретних справ [21].

Генерал-губернатор В. Левашов дбав про запровадження загальноросійських владних структур на Правобережжі України. За його пропозицією згідно з указом сенату від 3 грудня 1833 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях вводилися совісні суди "на тих же підставах, на яких вони існують у губерніях великоросійських" [22]. Загалом же правовий статус совісних судів визначався "Установлення для управління губерніями" [11, ст. 63, 396–403, 430].

У 1834 р. згідно з розпорядженням генерал-губернатора В. Левашова створено будівельний комітет, основним завданням якого було спорудження приміщень для адміністративних установ у губернських та повітових містах [46, с. 24]. Таким чином, діючі владні структури російської адміністрації у перспективі отримали можливість облаштуватися не у пристосованих приміщеннях, а у спеціально для них збудованих. Генерал-губернатор особисто контролював хід будівництва.

З лютого 1831 р. "Положенням" комітету міністрів скасоване використання збірників магдебурзького права в усіх містах України, за винятком Києва. Судова практика Київського магістрату свідчила про те, що норми магдебурзького права застосовувалися ним рідко і, зазвичай,

призводили до суперечностей при прийнятті постанов, накладенні стягнень і винесенні вироків. Для російського самодержавства це стало підставою для остаточної ліквідації у 1835 р. чинності норм магдебурзького права у м. Києві [23]. Києву ж були надані права відповідно до “Дарованої грамоти містам” (1785) [1, с. 23–53].

В. Левашов став першим перебудівником Києва. За його наказом знесено чимало пам'яток старовини. Особливо “прославився” генерал-губернатор плануванням урочища Клов (Липки), через що загинув липовий гай. При В. Левашові почали споруджуватися кріпосні цитаделі Печерська.

У першій половині 30-х рр. XIX ст. у правобережних губерніях відкрито декілька навчальних закладів, зокрема у Києві – університет Св. Володимира [5, с. 211, 216], “Училище графині Левашової” [4, с. 164], створена також театральна трупа. За задумом В. Левашова, ці установи, як і заснування у Києві періодичного російськомовного видання, мали відіграти чималу роль у популяризації російської культури, розвитку науки й освіти у ввіреному йому генерал-губернаторстві.

Микола I був задоволений діяльністю на посаді київського генерал-губернатора В. Левашова. І хоч його наступник О. Гур'єв не зміг настільки ж активно продовжувати тут асиміляційні процеси все ж загальмувати їх також не вдалося, оскільки його попередник запропонував чимало заходів для розгляду центральному керівництву [36, арк. 1–8]. Нормативні акти щодо їх втілення продовжували надходити зі столиці. Сенатський указ “Про посади підкоморіїв і коморіїв у повернутих від Польщі губерніях” від 23 листопада 1836 р. [24] вміщував роз'яснення, яким судовим органам чи посадовцям слід передати повноваження підкоморіїв і коморіїв, чиї посади були ліквідовані відповідно до положень указу від 11 січня 1832 р. [16]. Оскільки робота комісій з ревізії справ дворянських зібрань затягувалася через малочисельний склад комісій, значний обсяг опрацьовуваних документів, відсутність досвідчених чиновників і часто незнання ними польської мови, на якій велось діловодство, то сенат прийняв оформлене указом рішення про збільшення штатів ревізійних комісій на 1 посадовця і 1 перекладача з польської мови [26].

У перші роки існування Київського генерал-губернаторства основна увага російських урядовців зверталася на облаштування та функціонування державних установ та органів влади у Києві, але зі столиці імперії не забарилися розпорядження про реорганізацію міського управління і в інших містах Правобережжя – Кам'янці-Подільському, Житомирі, Балті [25]. Державна рада подбала про облаштування міського управління у Новоград-Волинському, Кременці, Луцьку, Володимирі, Овручі, Ковлі (Ковелі), Рівному, Острозі, Староконстантинові, Заславлі і Дубно. У одних містах вона наказала негайно створити органи влади на зразок загальноросійських (Новоград-Волинський), у інших (Луцьку, Кременці, Володимирі) – заснувати тільки частину і встановила терміни для організації всіх решти органів та установ для керівництва міським господарством. У деяких містах Державна Рада дозволила зберегти попередні управлінські структури, оскільки не вистачало коштів для утримання чиновників відповідно до загальнодержавних штатних розписів [31].

Для посилення поліцейних органів Києва, генерал-губернатор О. Гур'єв розпорядився у 1837 р. увести до складу міської поліції ще одного столоначальника і чотирьох переписувачів, котрі утримувалися за рахунок міських прибутків [27].

Продовжив управлінські традиції В. Левашова, призначений у кінці 1837 р. на посаду київського генерал-губернатора Д. Бібіков, який започаткував нові форми інкорпорації Правобережжя у російські державні структури. Працюючи у системі державного управління у центральних російських губерніях і добре знаючи її, він вніс на розгляд імператору свою стратегію впровадження загальноросійського державного устрою, яка вміщувала чимало пропозицій щодо уніфікації законодавства та владних структур увіреному йому керівництву територій. За роки його перебування на посаді, пріоритетними напрямками діяльності були остаточна ліквідація чинності нормативно-правових актів колишньої Речі Посполитої і запровадження російського законодавства, ліквідація успадкованих особливостей в управлінні Правобережжям України і розбудова загальнодержавної єдиної структури державних установ та органів влади, забезпечення їх кадрами, усунення польської шляхти від місцевого управління та асиміляцію її через військову й державну службу у великоросійських губерніях.

13 вересня 1840 р. імператор затвердив іменний рескрипт Д. Бібікову “Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові” [44, с. 86]. Цей документ певною мірою окреслив владні повноваження та правовий статус посади генерал-губернатора. Маючи адресний характер, названий нормативний акт був правовою основою діяльності й інших посадовців такого рівня. Він надав посаді генерал-губернатора значних владних повноважень та закріпив за нею політичні функції, а саме – через розпорядження впроваджувати й зміцнювати російську державність. усі заходи щодо реалізації на Правобережжі України імперської політики, кінцевою метою якої було “прагнення до злиття цього краю з Великоросією”, генерал-губернатор здійснював іменем государя. “Настанови київському військовому, подільському й волинському

генерал-губернаторові" законодавчо оформили виділення Київського генерал-губернаторства як такої території імперії, на яку не поширювалася значна частина загальних узаконень і яка отримала статус виокремленого регіону, в якому діяли розпорядження намісника краю [44, с. 26].

Виконуючи завдання щодо доведення до відома державних чиновників та населення законів та інших нормативних актів, генерал-губернатор Д. Бібіков заснував друк "Циркуляра по Управлінню київському військовому, подільському і волинському" ("Циркуляра по Управленію киевского военного, подольского и волынского") – періодичного щомісячного відомчого видання, за допомогою якого відбувалося інформування губернських, повітових та місцевих установ про розпорядження столичної влади [37, арк. 1] та генерал-губернатора, про події, пов'язані із кадровими змінами у системі цивільної служби тощо. Генерал-губернатор особисто ознайомлювався з текстами наступного номера "Циркуляра" перед його набором у друкарні.

Генерал-губернатор Д. Бібіков за роки свого перебування на посаді представив на розсуд Миколи I чимало пропозицій щодо управління правобережними територіями. Наприклад, у 1849 р. Д. Бібіков подав імператору записку, в якій розробив пропозиції щодо залучення дворянства Київської, Подільської та Волинської губерній до витрат на утримання військових частин, які дислокувалися на території цих адміністративних одиниць. За задумом генерал-губернатора, цей обов'язок слід було поширити на осіб, які не служили на дійсній військовій чи цивільній службі і які володіли 1000 і більше ревізійними душами. Записка Д. Бібікова супроводжувалася списком дворян та розрахунками розмірів пропонованого збору. Ця пропозиція була схвалена з незначними змінами [32, с. 7–16].

Д. Бібіков усвідомлював політичну важливість розробки історії південно-західного краю. З метою обґрунтування російського панування цієї території при канцелярії генерал-губернатора почала діяти археографічна комісія, до роботи у якій залучалися кращі тогочасні науковці.

Виконуючи свої посадові обов'язки, Д. Бібіков звертав увагу на благоустрій губернських та повітових міст. За його генерал-губернаторства було розширено і розбудовано Володимирську вулицю та Хрещатик. Багато вулиць укладалися каменем. Він був засновником Київського інституту шляхетних дівчат, обсерваторії, ботанічного саду. Д. Бібіков заклав знаменитий ланцюговий міст і відкрив кадетський корпус. За наказом цього генерал-губернатора був засаджений тополями теперішній Шевченківський бульвар, який колись називали Бібіковським.

Київський генерал-губернатор Д. Бібіков був типовим представником миколаївського стилю централізованого, бюрократичного керівництва. Політичний курс активного запровадження російської державності на Правобережній Україні та ініціативність цього сановника були високо оцінені імператором – у 1852 р. він став міністром внутрішніх справ [48, с. 139–143]. Посаду київського генерал-губернатора зайняв І. Васильчиков, який став послідовником політики Д. Бібікова.

Канцелярія Київського генерал-губернатора була створена відповідно до затвердженої 4 лютого 1832 р. ухвали Державної Ради "Про штат Канцелярії київського військового губернатора і генерал-губернатора подільського та волинського". Відповідно до цього документу до кадрового складу канцелярії генерал-губернатора входили правитель Канцелярії, два чиновники з особливих доручень, секретарі поліцейської, судової і господарської частин, кожен із яких мав по два помічники, журналіст (архіваріус), перекладач та канцелярські службовці. Проте, на службу в цю регіональну установу до кінця року було прийнято ще чергового штаб-офіцера, обер-аудитора та писарів із кантоністів. Штатний розпис канцелярії київського військового губернатора 1832 р. став базовим для аналогічних документів [38, арк. 1–46].

З 1843 р. генерал-губернатори західних губерній отримали право збільшувати кількість чиновників з особливих доручень "для справ особливо важливих й нагляду за політичним становищем" [28]. Підбір кандидатур на ці посади проводився майже завжди тільки серед росіян. Окрім того, висувалася вимога наявності вищої освіти (найкраще юридичної чи військової). Виконання постійних і тимчасових доручень генерал-губернатора полягало у зборі інформації про місцеві події й явища, ревізуванні губернських та повітових державних установ, вивченні і напрацюванні рекомендацій з конкретних проблем, розслідуванні зловживань посадових осіб, розробці законопроектів, підготовці вихідної документації [39, арк. 1–19].

Згідно з свідченнями правителя канцелярії генерал-губернатора Є. Стогова, у цій державній установі при Д. Бібікові працювало 13 чиновників з особливих доручень [3, с. 388]. Вони займалися виявленням таємних товариств, забезпечували генерал-губернатора інформацією про приватне закордонне листування, складали інвентарі поміщицьких маєтків, встановлювали відсоток збору з їх нерухомості. Чиновники з особливих доручень очолювали надзвичайні комісії на місцях, у полі їхнього зору перебували питання щодо уніатського та католицького духовенства. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора чиновники розшукували та скеровували у Київ старожитності, художні полотна, що становили мистецьку, історичну і наукову цінність [33, арк. 1–7].

Із впровадженням інвентарних правил у 1847 р. генерал-губернатор Д. Бібіков увів до штату канцелярії ще трьох чиновників. Управляючи інвентарними справами, В. Корчак-Савицький зібрав й опублікував статистичний матеріал про історичні форми землеволодіння в Правобережній Україні [8, с.145].

У 1846 р. призначено і 1850 р. уведено до штату чиновника з особливих доручень, посаду якого називали "вчений єврей". Цей захід пов'язувався зі зміною курсу політики генерал-губернатора щодо євреїв від терпимості до переслідування і втручання в організацію суспільного життя єврейської общини у Південно-Західному краї. Обов'язками "вченого єврея" були переклад різноманітної документації, пошук компромісних рішень у спірних питаннях між владою та єврейськими громадами, надання консультацій російським чиновникам щодо єврейських традицій та релігії, бо, як вважав Д. Бібіков, "іудейська релігія є не стільки віруванням, як законодавством, детальним і суворим, яке обіймає всі прояви життя від народження до смерті" [40, арк. 9–10]. На посаду "вченого єврея" генерал-губернатор призначав благонадійних колишніх рабинів, які користувалися авторитетом у своїх громадах. Цей чиновник утримувався за рахунок коробкового збору з єврейських громад, звільнявся від сплати податків і міг за службу набути звання почесного громадянина [29].

Хоча штати чиновників канцелярії київського генерал-губернатора формувалися в основному із росіян, посади перекладачів займали представники польського дворянства Ворцель, Олізар, Рачинський, Тишкевич, Модзалевський, Собанський. В основному вони перекладали документи для Тимчасової комісії з розгляду давніх актів.

Генерал-губернатор створював дорадчі тимчасові органи – комісії, комітети, відділення, особливі наради, перед якими ставив завдання вивчити конкретну проблему і запропонувати шляхи її розв'язання. Наприклад, з 27 березня 1846 р. у Південно-Західному краї діяла особлива слідча комісія у політичних справах, очолювана начальником 5-го корпусу жандармів полковником Білоусовим. До складу комісії входили київський губернський прокурор, чиновник з особливих доручень В. Політковський, помічник опікуна Київського учбового округу М. Юзефович та М. Андрієвський, завідувач справами таємної частини канцелярії [2, с.83]. Вони вивчали вилучені документи та книги, допитували заарештованих і, зіставляючи свідчення, "викривали змови". Активну діяльність комісія розгорнула щодо Кирило-Мефодіївського братства, провівши обшуки в помешканнях його членів у Києві. Доповідь про їх результати була надіслана начальникові III відділення Й. Власної канцелярії О. Орлову [6, с. 62–70].

Служба у канцелярії генерал-губернатора вважалася серед чиновництва престижною. Окрім утримання і платні, передбачених штатним розписом, працівники цієї установи одержували надбавки за рахунок надходжень від відсоткового збору, який виплачували з польських маєтків [41, арк. 4]. Генерал-губернатор Д. Бібіков мав право подачі документів на представлення чиновників до державних нагород за заслуги, не дотримуючись передбачених законодавством термінів. Для заохочення і нагороди за віддану службу він мав право виписувати чиновникам грошові премії із коштів, спеціально виділених урядом (50 тис. руб.) [49, с. 120].

Посада генерал-губернаторського чиновника вважалася добрим стартом для майбутньої кар'єри у плані набуття досвіду цивільної служби. Зарекомендувавши себе під час роботи у канцелярії, чиновники мали можливість отримати позитивні рекомендації генерал-губернатора для просування службою і призначення на вищі посади. Наприклад, М. Писарев, будучи секретарем поліцейської частини і виявивши майже усі "таємні групи", які існували у Волинській і Подільській губерніях [42, арк. 25], у 1838 р. став правителем канцелярії генерал-губернатора Д. Бібікова. У 1848 р. М. Є. Писарев отримав призначення на посаду цивільного губернатора Олонецької губернії у Петрозаводськ. Його наступник на посаді правителя канцелярії В. Політковський згодом отримав призначення губернатором до Саратова.

Чиновники канцелярії генерал-губернатора мали пільгові можливості набути у власність земельні маєтки, або ж отримувати їх як винагороду за службу. Посада правителя канцелярії генерал-губернатора мало чим відрізнялася від інших у системі державної служби. Однак М. Писарев, свояк генерал-губернатора, підняв її значущість. Збагатившись за рахунок конфіскованих маєтків польської шляхти, він продемонстрував наскільки вигідною і привабливою для чиновника може бути посада правителя канцелярії генерал-губернатора.

Отже, канцелярія київського генерал-губернатора мала статус вищої наглядово-управлінської регіональної установи, яка функціонувала в особливих умовах і набувала значення, як центр зосередження регіональної влади на підконтрольній території. Вона контролювала політичний і економічний розвиток, культурне життя в регіоні.

Таким чином, запровадження в останній чверті XVIII ст. державного інституту генерал-губернаторів, як системи надрегіонального управління, мало на меті зміцнення державної влади на місцях, реалізацію військово-адміністративних та фінансово-фінансових функцій держави.

Реформування цього владного інституту проводилося в межах політики окремого імператора і не було послідовним.

У різні періоди історії Російської імперії генерал-губернатори були ключовими фігурами на місцях і переважно управляли "складними" регіонами. На цю посаду призначалися урядовці, наближені до імператора. Ступінь і повнота їх влади безпосередньо залежали від особистого ставлення і довіри самодержця. Правовий статус генерал-губернатора визначався загальноросійськими законами та нормативно-правовими актами адресного характеру, які були чинними лише у підпорядкованих їм губерніях, що свідчить про наявність особливостей в управлінні окремими регіонами. Діяльність генерал-губернаторів щодо впровадження урядової політики на територіях з різними соціально-політичними, економічними умовами була досить ефективною через зосередження у їх руках основних функцій та важелів управління у регіоні.

Створюючи Київське генерал-губернаторство, уряд прагнув пришвидшити темпи інтеграційних перетворень у регіоні та інкорпорацію правобережних земель до складу Російської імперії. Ліквідація залишків колишнього устрою та державницьких традицій на цих територіях, приведення адміністративно-політичної системи у відповідність до загальноімперської засвідчили, що ця мета була реалізована. Аналіз діяльності чільних посадовців Правобережжя України впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. показав, що генерал-губернаторами призначалися урядовці, адміністративні здібності яких дозволяли успішно реалізовувати російську державну політику в краї.

Список використаних джерел

1. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М., 1987. – С. 68 – 129. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Кн. 9. – С. 619–622. 3. Записки Э. И. Стогова // Русская старина. – 1903. – Кн. 8. – С. 312. 4. Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский архив. – 1894. – Кн. 10. – С. 164. 5. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 г.: Ист. очерк. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1904. – 355 с. 6. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 тт. / [Упоряд. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко]. – К., Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с. 7. Кононов В. А. Институт губернаторства в дореволюционной России: взаимодействие губернской и центральной администраций, 1708–1917 гг. (на материалах Смоленской губернии): дис. ... канд. ист. наук. / В. А. Кононов. – М., 2006. – 214 с. 8. Корчак-Савицкий В. И. Об ипотечной системе вообще и о пользе введения ее в Юго-Западном крае России и о мирской земле в Киевской, Подольской и Волынской губерниях / В. И. Корчак-Савицкий. – К., 1879. – 21 с., 1 с. табл. 9. Михеева Ц. Ц. Эволюция института губернаторства в Российской империи (историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. / Ц. Ц. Михеева. – М., 2006. – 190 с. 10. Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство об евреях (1649–1876): В 2 тт. / И. А. Никотин. – Вильна, 1886. – Т. 1. – 376 с. 11. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ-2). – Т. XX. – № 14392. – Ст. 63, 396–403, 430. 12. ПСЗ-2. – Т. V. – № 4155. 13. ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4444. 14. ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4894. 15. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5068. 16. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5068. 17. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5096. 18. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5181. 19. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5354, 5407, 5482. 20. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5407. 21. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5459. 22. ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6599. 23. ПСЗ-2. – Т. X. – № 7694. 24. ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9729. 25. ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10574. 26. ПСЗ-2. – Т. XII. – № 9912. 27. ПСЗ-2. – Т. XII. – № 9989. 28. ПСЗ-2. – Т. XVIII. – № 17279. 29. ПСЗ-2. – Т. XXV. – № 24298. 30. ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5468. 31. ПСЗ-2. – Т. XIII № 10892. 32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 799, спр. 377. 33. ЦДІАК України, ф. 293, оп. 1, спр. 34, арк. 1–7. 34. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 792а., спр. 204, арк. 1–13. 35. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 566. 36. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 129. 37. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 72, спр. 444, арк. 1. 38. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 24, арк. 1–46. 39. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 523, спр. 80, арк. 1–19. 40. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 510, арк. 9–10. 41. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 907. 42. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 355, арк. 25. 43. Черкесов В. В. Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи / В. В. Черкесов. – Т. 1. – СПб., 2003. – 452 с. 44. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова / В. С. Шандра // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 85–91. 45. Шандра В. С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. С. Шандра. – К., 2002. – 427 с. 46. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 142 с. 47. Шемелёв Л. Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. – СПб.: Искусство, 1999. – 479 с. 48. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863) / В. Я. Шульгин. – К.: Тип. Ун-та, 1864. – 254 с.; Происхождение службы Д. Г. Бибикова // Русский архив. – 1897. – Кн. 3. – С. 139–143. 49. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 6. – С. 120–129.

Николай Бармак, София Джурина

**ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР В СИСТЕМЕ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (1825–1856)**

Рассмотрены правовая и организационная структуры деятельности генерал-губернаторов Российской империи в системе регионального управления на украинских землях в конце XVIII – первой половине XIX в. Установлено, что весомым шагом по инкорпорации правобережных украинских земель в состав Российской империи стала деятельность генерал-губернатора и его канцелярии.

Ключевые слова: генерал-губернатор, губерния, канцелярия, чиновник, управления, украинские земли.

Mykola Barmak, Sofia Dzhurynska

**THE GOVERNOR-GENERAL IN THE RIGHT BANK OF REGIONAL UKRAINIAN EARTH
(1825–1856)**

The question of the legal and organizational structure of the governors-general of the Russian Empire in the system of regional governance in Ukrainian lands late XVIII – the first half of the XIX century. Found that an important step in the incorporation of right-bank Ukrainian lands of the Russian Empire was the work of Governor-General and his office.

Key words: Governor-General, Province, office, officer, department, Ukrainian land.

УДК 94(477.4)

Богдан Луговий

**РЕГЛАМЕНТАЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ**

У статті висвітлюється релігійного життя військових поселень Київської та Подільської губерній, аналізується взаємозв'язок церковнослужителів із військовим керівництвом. Розкриваються особливості процесу поширення православ'я і русифікації на досліджуваній території.

Ключові слова: військові поселення, поселянин, церква, духовенство, іновірці.

Церква в Російській імперії завжди відігравала важливу роль. Винятком не стали і військові поселення. Із утворенням цього формування у Київській та Подільській губерніях військовий характер формування не виключав духовного життя поселян, а навпаки, релігія стала важливим чинником впливу керівництва на населення.

Релігійна проблематика у військових поселеннях не повністю вивчена на сьогоднішній час. Тому це обумовлює перспективу для майбутніх досліджень. Серед праць, які висвітлюють роль церкви у військових поселеннях Київської і Подільської губерній, можна відзначити спогади Павловича [6], який розповідає про важке становище досліджуваного інституту та роль духівництва. Значні відомості про долю храмів, які опинилися на території військових поселень, містить праця "Приходи та церкви Подільської єпархії" [7].

Певний масив документів знаходиться в архівах Києва, Черкас. Найбільш повне та упорядковане зібрання матеріалів знаходиться у фонді 445 "Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями" Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [10–11] та фонді 833 "Уманський уездний суд" Державного архіву Черкаської області [1]. Доповнюють архівні матеріали законодавчі акти, а саме "Повне зібрання законів Російської імперії" [4–5].

Об'єктом дослідження є релігійне життя у військових поселеннях Київської і Подільської губерній.

Предметом вивчення виступають релігійні процеси та роль духовенства у військових поселеннях.

Метою цього дослідження є аналіз регламентації релігійного життя у киево-подільських військових поселеннях.

Із переходом Правобережної України під владу Російської імперії гостро, постала проблема релігійного життя. На цій території значний вплив мала Римо- та Греко-католицька церква. Досить

гострим також було іудейське питання. Із заснуванням військових поселень у Київській і Подільській губерніях, російський царат на цих землях прагнув встановити монополію Православної церкви. Релігія потрапила під тотальний контроль Московського патріархату. Водночас це різко обмежило вплив католиків та уніатів, що сприяло наверненню військових поселенців у православ'я. Паралельно із цим, військове та духовне керівництво проводило процес русифікації.

У межах військових округів Київської і Подільської губерній проживали представники різних віросповідань: православні, римо-католики, іудеї та лютерани. Держава проводила цілеспрямовану політику суцільного переходу представників інших віросповідань у православ'я. Свідченням цього була боротьба проти розкольників. У випадку, коли хтось з представників цього віросповідання виявляв бажання перейти у православ'я, то про це зразу ж ставало відомо вищому керівництву [1, с. 1].

Особливо активно використовувалася російською владою, як засіб насильницької християнізації місцевих євреїв, рекрутчина. Необхідно зауважити, що військову службу вони несли далеко за межею осілості, позбавляючись таким чином можливості культурного, релігійного та міжособистісного спілкування з одновітцями та членами громад. 25-ти річна армійська муштра, насамперед, скеровувалася на масову русифікацію і зменшення питомої частки іудейського етносу в імперії [2, с. 261–263].

Під час формування керівного апарату військових поселень створено посаду благочинного. У його юрисдикцію входив розгляд справ, що стосувалися духовенства. У 1841 році, в процесі розширення штату штабів поселень, введено ще одну посаду благочинного. У відання одного входили отці 1-го (Уманського) і 2-го (Маньківського) округу Київської губернії, а другому підпорядковувалися священики 3-го (Ладизинського), 4-го (Меджибізьського), 5-го (Савранського) округів Подільської губернії. Щороку такому церковнослужителю виділялося 28 руб. 57 ½ коп. сріблом кожному на канцелярські витрати з церковних прибутків округів [5, с. 244].

Кількість священиків для одного округу залежала від населення та церков. При кожному окрузі був декан. Кожен декан і священик мали по два прислужники, які забезпечувалися провіантом із запасів округів, а грошова виплата виділялася з церковних прибутків по 3 руб. 45 коп. сріблом щороку. У випадку надання їм землі, провізію не видавали. Священики мали своїх візничих, для яких виділявся провіант із військово-поселенських запасів. Позиції Православної церкви значно зміцнилися зі встановленням сільському духовенству оплати праці, наданням землі та угідь [9, арк. 12]. Внаслідок цього православне духовенство не терпіло жодних утисків і принижень, а у деяких випадках священиків навіть було усунено від гласних слідств, які були раніше.

З 1 січня 1854 р. духовенству із капіталу військових поселень почали виплачувати заробітну плату. Витрати на оплату праці священика вносили у кошторис військового поселення з 1 січня поточного року. Окрім цього, духовенство наділялося землею, прибуток від якої зараховувався у заробітну плату. У зв'язку з цим скасовувалася видача провіанту духовенству на візничих [3, с. 177].

Упродовж існування військових поселень усі накази зачитувалися поселенцям у храмах після богослужіння. Визначальним був той факт, що при обряді хрещення дитині одягали хрестик з викарбуваним реєстраційним номером. Це свідчило про те, що дитина із народження ставала елементом військової системи (неважливим було ім'я дитини – найважливіше номер). При вступі дитини до школи, окрім запису імені, фіксувався порядковий номер із хрестика. У випадку відсутності цього номера, запрошували священика для здійснення обряду хрещення, тобто присвоєння номера.

Процес утворення нової сім'ї розпочинався із дозволу військового керівництва поселень, благословення батьків та обряду вінчання у церкві. У випадку, коли один із наречених був не православного віросповідання, він змушений був перейти у православ'я. Присутність священика була обов'язковою не тільки на релігійних, але й на обрядових та календарних святах. Священики використовували будь-які засоби для популяризації православної віри. Трави, освячені молитвами Православної церкви, вважалися кращим засобом від усіх хвороб. В округах військових поселень на священиків покладался обов'язок освіти поселенців, за що вони отримували плату. Основним предметом викладання був Закон Божий. Священики опікувалися також будинками для літніх людей.

Православна церква все більше ставала частиною бюрократичної державної машини. Наслідком цього було закриття католицьких костелів і василіанських монастирів. Прикладом може слугувати м. Умань, де було закрито католицький костел і василіанський монастир. Однак, в м. Умані продовжували діяти Свято-Миколаївський собор, Свято-Троїцька церква, церква при військовому шпиталі, що розміщувався у будівлі колишнього василіанського монастиря та дві дерев'яні церкви – Михайлівська на Звенигородському передмісті та Різдва Богородиці, перенесена разом із жителями с. Полянецьке до Умані (богослужіння у ній проводили священики зі Свято-

Троїцької церкви) [8, с. 343–344]. З 1838 р. католицьке духовенство, настільки впливове у попередні роки, стрімко втрачало свої позиції у регіоні.

Поселяни дбали про благоустрій існуючих та будівництво нових храмів. Процеси реконструкції та побудови нових храмів проходили у населених пунктах військових поселень. Так, у місті Гранові споруджено церкву святого Миколая. Стара дерев'яна церква була розібрана і продана, а нова будівля вже була кам'яною. Аналогічний процес стосувався церкви св. Успія у м. Ладижин, храму Різдва Богородиці у с. Четвертинівка, с. П'ятківка, містечка Івангород, церкви Покрови с. Бахматівці та ін. [7, с. 307, 331, 345, 531, 793].

У період існування військових поселень у Київській та Подільській губерніях проведено низку перебудов аварійних дерев'яних храмів. Такі перебудови проведено у с. Паланці, Сушківці та Псярівці [11, с. 1–2]. Окрім цього відбулися реконструкції церков: св. Трійці у с. Давидківці (збудовано заново купол та дзвіницю), Різдва Богородиці с. Моломолинці (прибудовано дзвіницю, придбано новий іконостас), св. Дмитра с. Пархомівці (піднято на новий фундамент, добудовано паламарню, ризницю та дзвіницю), св. Параскеви с. Пирогівці та св. Михайла с. Западинці (піднято на кам'яний фундамент, збудовано дерев'яну дзвіницю та кам'яну ризницю) та ін. [7, с. 536–537, 546–550].

Однак цей процес був доволі тривалим, оскільки потрібно було отримати низку дозволів різних інстанцій на проведення будівництва. Робота розпочиналася зі звернення громади з проханням до волосного начальника. Той, у свою чергу, звертався до начальника округу, який подавав рапорт до начальника 5-ти округів Київського та Подільського військових поселень. Остаточний дозвіл на будівництво затверджувався начальником округів військових поселень 4-ох останніх Новоросійських і 5-ти Київської і Подільської губерній. Через значну кількість рапортів від нижчих чинів до вищих цей процес щодо сіл Паланки, Сушківки та Псярівки тривав упродовж 23 квітня 1854 р. – 17 лютого 1855 р. [10, с. 3–33]. Також він ускладнювався й тим, що держава всіяко намагалася отримати від цього якнайбільший зиск. Тому селянам пропонували будувати кам'яні церкви замість дерев'яних, бо за добування каменю селяни сплачували б набагато більше коштів державі. У свою чергу, поселенці просили, щоб їм було дозволено будувати дерев'яні церкви замість кам'яних, бо камінь видобувався для будівництва доріг. 17 лютого 1855 р. селяни сіл Паланка, Сушківка, Псярівка отримали дозвіл на будівництво дерев'яних церков [10, с. 33].

Перебудова проводилася коштами селян, отриманими від продажу зерна. Не останню роль відігравали і пожертви військових поселенців на перебудову церков. Так, у селі Паланці від продажу зерна отримано 93 руб. 49 коп., а від пожертв – 200 руб.; в с. Сушківці від продажу зерна – 51 руб. 30 коп., від пожертв – 591 руб. 14,5 коп.; в с. Псярівці від продажу зерна грошей не було, а пожертв лише 3 руб. 72 коп. [10, с. 9]. Отже, селяни володіли певним грошовим капіталом, який залишався у них, з якого вони могли робити пожертви. Ведення церковних справ ускладнювалося через значну кількість чиновницького апарату.

За час існування військових поселень, через об'єднання населених пунктів та парафій, перестала існувати значна кількість храмів. Якщо у селі було дві церкви, то, зазвичай, одна з них не функціонувала. Свою діяльність припинила церква с. Струтів, храми Різдва Богородиці та св. Дмитра у с. Бандурове, церкву Воскресіння у с. Западинці та ін. [7, с. 346, 55].

Також були храми, які розбирали та продавали у інші місцевості. Цей процес відбувався у 40-х роках XIX ст. У цей час перестали існувати храми: св. Успія у місті Гранові, св. Миколая у с. Батог, св. Михайла с. Скибинці, св. Кузьми і Дем'яна у с. Слободі Четвертинівській, Різдва Богородиці у с. Давидківці та ін. [7, с. 307, 345–346, 338, 536–537].

Як свідчать спогади священика Павловича, церква перебувала у важкому становищі у роки ліквідаційного процесу. Контроль за її діяльністю безпосередньо здійснювався військовими начальниками. Під їх наглядом було не тільки забезпечення поселенських церков свічками, ціна яких тут була значно вищою від ринкової, але й весь церковний дохід. Церква мала право залишати у своїй скарбниці не більше 6 руб., але і ті на придбання свічок. Також 1 руб. щомісячно священик міг використати на купівлю борошна. Про усі витрати церковного доходу він змушений був письмово звітувати (у двох примірниках) начальнику округу. Половину зі свого прибутку священики віддавали на допомогу дітям-сиротам. Їх робота ще більш ускладнювалася після об'єднання парафій у військових поселеннях. Вони змушені були долати значні відстані за будь-якої погоди для того, щоб відправити службу, здійснити обряд хрещення, миропомазання, вінчання тощо. В останній період існування (1857–1866 рр.) військових поселень становище священиків не покращувалося [6, с. 169–172].

У випадку хвороби священика йому надавалось безкоштовне лікування у військовому шпиталі. Усім священнослужителям військових поселень, котрі не утримували на службі платні і добросовісно відслужили термін, встановлений для гвардійського та армійського духовенства, призначали пенсії, як для військових священиків. При виході на пенсію священик мав право також

отримати одноразову допомогу. Проте за час існування військових поселень було зафіксовано лише таких декілька випадків.

Отже, церква була важливою структурною ланкою у військово-поселенській системі. Вона займала одне з провідних місць у забезпеченні ефективної діяльності цієї структури та остаточної русифікації краю. Однак, на її утримання та розвиток значних коштів не виділяли. До того ж держава прагнула одержати якнайбільше грошових надходжень із церковних прибутків. Визначальним у створенні військових поселень був принцип самозабезпечення. Цей постулат був основним при формуванні та функціонуванні таких сфер поселенської діяльності, як освіта, охорона здоров'я та церковне життя.

Список використаних джерел

1. Держархів Черкаської обл., ф. 833, оп. 1, спр. 385, арк. 64.
2. Кундельський В. Єврейство в контексті міжнародних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / В. Кундельський // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 258–264.
3. О духовенстве и церковном причте округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. XXIX. – Отделение второе. – 1854. – № 27917. – С. 177–178.
4. О имени двух Благочинных в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14683. – С. 655.
5. О отпуске денег на канцелярские расходы благочинным церквам кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15437. – С. 244.
6. Павлович. Из воспоминаний священника о жизни и службе в военном поселении / Павлович // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 168–172.
7. Приходы и церкви Подольской епархии / [Состав. Е. Сецинский]. – Каменец-Подольский: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1901. – Вып. IX. – 1232 с.
8. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / [Собрал Л. Похилевич]. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 764 с.
9. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7354, 25 арк.
10. ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 198, арк. 1–40.
11. ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 191, арк. 126.

Богдан Луговой

РЕГЛАМЕНТАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ В КИЕВО-ПОДОЛЬСКИХ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ

В статье отображено религиозная жизнь военных поселений Киевской и Подольской губерний, анализируется связь церковнослужителей с военным руководством. Раскрываются особенности процесса расширения православия и русификации на изучаемой территории.

Ключевые слова: военные поселения, поселянин, церковь, духовенство, иноверцы.

Bogdan Lugovyi

REGULATION OF RELIGIOUS LIFE IN KYIV-PODILYA MILITARY SETTLEMENTS

The article deals with the overview of ecclesiastic life of military settlements in Kyiv and Podilya province, the relation of clergymen with the military leadership is analysed. The peculiarities of the process of the emission of Orthodoxy and russification on the territory under study are described.

Key words: military settlements, settler, church, clergy, heterodox.

УДК 94–055.2 (477.83–25) Львів “19”**Іванна Черчович****УКРАЇНКИ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
У СВІТЛІ ЩОДЕННИХ ПРАКТИК**

У статті здійснена спроба реконструювати повсякденні практики життя українок у Львові початку ХХ століття на основі матеріалів тогочасної преси, спогадів та родинного листування. Увага зосереджена, головним чином, на українській міській інтелігенції, чий приклад щодення, зважаючи на окреслені джерела, виразніше надаються до узагальнень. Тогочасний львівський “background” творило національно, релігійно та ментально різне населення, що давало можливості для порівнянь, протиставлень і наслідування. Усі ці процеси не оминали жінок, вносячи корективи у їх світогляд, життєві орієнтири, побут та його організацію.

Ключові слова: жінки, повсякденне життя, емансипація, українське населення Львова.

У контексті історії подій, а також політичних, економічних і культурних процесів жінки традиційно залишалися позаду конструйованих дискурсів, на “посадах” мовчазних статистів, які виконували ролі тільки матерів, дружин і доньок тих, хто “творив” історію. Життя жінки початку ХХ століття, узагальнене тезою про домашню реалізацію, уже само по собі видавалося повсякденним на тлі зримих суспільних досягнень чоловіків. Про існування українок у тогочасному Львові свідчать лише поодинокі згадки окремих прізвищ чи жіночих організацій, тоді як більшість з них так і залишилася у тіні своїх більш чи менш відомих чоловіків, у кулуарах їх приватного життя.

Повсякдення, зважаючи на свою природну традиційність, значним чином присутнє у сфері приватного, як більш охопленого практикою повторень [43, с. 435]. Тому написання “історії з жінками” видається можливим у контексті історії повсякдення. Зважаючи на суспільні реалії Галичини початку ХХ століття, основними джерелами до вивчення жіночого повсякдення є матеріали сімейного листування, спогади, щоденники, тогочасна періодика та актуальна публіцистика. Епістолярна спадщина родин Барвінських [13] і Грушкевичів [20] дала змогу зрозуміти специфіку функціонування великих сімейних середовищ, поведінкові практики та моделі життя їх жінок, взірці організованого ними повсякдення. Матеріали преси (зокрема часописи “Діло”, “Галичанин”, “Правда”) дозволили скласти загальну картину українського міського простору Львова, з властивими йому проблемами, викликами та ідеалами. Щодо мемуарних джерел, то вони представлені спогадами чоловіків про своїх дружин, доньок, сімейний побут загалом [2].

Об’єктом розгляду в дослідженні було обрано жінок зі сімей української інтелігенції міста, до числа якої входили представники педагогічних, юридичних, медичних і творчих професій. Ця категорія населення формувала тогочасну українську еліту, була середовищем, у якому генерувалися національні ідеї та пов’язані з ними політичні рішення і громадські ініціативи. Жінок із родин інтелігенції часто вирізняла відносно активна позиція в суспільному житті, реалізована через приналежність до одного з жіночих товариств, переважно благодійного характеру. Їх оточення було мобільнішим у своїх реакціях на модерні виклики часу, емансипацію та пропонувані нею зміни для жінок.

Корінних львів’янок-українок чисельно переважали ті, котрим довелося вчитися життю у великому місті: котрі оселилися тут, бо вийшли заміж або приїхали на навчання. Для значної частини з них Львів став великою атракцією, особливо помітною порівняно з досвідом життя у провінції. Українок у тогочасному Львові представляла також чисельна категорія робітниць, зазвичай, жінок з навколишніх сіл, що сезонно або ж постійно працювали у місті як домашні служниці, кухарки, няньки.

Одним з визначальних конструктів у формуванні повсякдення жінки був її сімейний статус. Заміжжя, яким, зазвичай, вимірювали жіночу активність, традиційно зберігало недоторканий стандарт життя – у родині і для родини. А витворений романтизмом образ жінки-берегині підкріплював цей канон необхідною мотиваційною основою – бути зразком жертвовності і самопосвяти для дітей. У такому плані життя жінки було невіддільним від життя її чоловіка, а набуття традиційного жіночого повсякдення ставало можливим лише з одруженням.

Культ заміжжя ставив на перший план громадського обговорення соціальний статус, походження та вік жінки. Саме ці ознаки найбільше піддавалися суспільним інтерпретаціям. І якщо перші дві характеристики не так залежали від самої жінки, як від її батьків, то вік, як визначальний чинник часу, відведеного їй на “дівування”, вимагав від дівчини вийти заміж до того, як її зачислять у “старі панни”. Бо, зі слів тогочасної пресової белетристики, “та котра не кушала життя найдалше

до двадцять п'ятого року, нехай пише: "пропало", нехай з каменем при шиї скаче у воду між русалки. Котра дівчина не жила до двадцять п'ятого року, ся вже не довідає ся, що таке поезія жита" [4]. Звичайно, жартівливий тон таких висловлювань не сприймали буквально, та все ж цього було досить для упередженого ставлення. Вікова градація поділяла жіноче життя на етапи, кожен з яких диктував певний стандарт повсякдення.

Для незаміжньої панни значну частину її щоденного життя, як стверджувала преса, складали насамперед турботи про одяг для чергового виходу у світ і про те, як у найвигіднішому світлі постати перед потенційними нареченими. Усе інше цікавило другорядно. Такий контекст публікацій впливав з традиційно-патріархального трактування сфери "жіночого". Жінку бачили як "велику дитину", яка потребує настанов, турботи і – найголовніше – пильного нагляду. Галицька публіцистика писала, що "жінчина, вихована так, що цілею єї жита, зробили добру партію, [...] научили одну, другу, десяту мріти, і та навичка стала ся у вас другою природою" [9].

З кристалізацією національної ідеї українство краю дедалі чіткіше нотувало значення та роль у ній жінки. Творився новий жіночий ідеал – національно свідомо русинка, що бере активну участь у діяльності українських товариств, займається благодійністю, виховує дітей у національному дусі й, загалом, є зразком дружини-патріотки. Відтак поступ у прагненнях українських жінок набув виразно національно спрямованого характеру, що знайшло відображення в понятті "національної емансипації". Ось типовий набір епітетів, який використовувався для позначення ідеалу жінки-русинки: "наши жінцины понимают свою задачу и таковую вѣрно исполняют, суть добрыми дочерьми, вѣрными супругами, благородными матерями, примѣрными хозяйками и твердыми патриотками" [34].

Для повсякдення дівчини такий новостворений суспільний ідеал означав те, що тепер від неї чекали вибору чоловіка, зважаючи, крім всього іншого, на його національну приналежність. Відтак активне суспільне обговорення отримала тема змішаних шлюбів. Особливої гостроти вона набирала у контексті зростання польсько-українських суперечностей, оформившись згодом у певний суспільний стереотип негативного ставлення до таких польсько-українських подружніх союзів. В українській пресі розгорнулася ціла дискусія про шкоду таких практик, їх "деморалізуючий" вплив на національну справу. Діячі українського руху вбачали у них, якщо не приховану колонізацію русинів Галичини, то принаймні передумову їх громадської пасивності. З цього приводу Тит Ревакович писав: "Ой дуже зле Русини роблять, що звичай ся їм байдуже про те, кого вони за жінку берут. Особливо міські Русини грішат тим дуже протів рідного народу, що женят ся переважно з чужинками, а потому і їх родини винародовляються, а они самі для нашого народу гинуть без найменшої позначки, що они жили колись на світі" [44, с. 704]. Одна з дописувачок газети "Галичанин" вказувала навіть на те, що польки цілеспрямовано одружують на собі русинів і таким чином грають у подвійну гру: шукають собі чоловіка, зменшуючи вибір для українок, і водночас виконують національно-патріотичну місію, адже в шлюбі запроваджують у домі польські порядки, ігноруючи патріотичні почуття чоловіка-українця [7].

Такі антагонізми відображали загальну суспільно-політичну міжнаціональну напругу в краї, котра впливала й на приватну сферу. Оголошення про пошуки дружини, що з'являлися на шпальтах українських часописів початку ХХ століття, серед умов "добору" претенденток вказували й національність [5].

Однак тогочасний шлюб як для жінок, так і чоловіків був більш прозаїчним і практичним явищем, ніж може здатися на перший погляд. Хоча й мав у основі різне ставлення обох статей до його створення. Жінки, на відміну від чоловіків, вступали у традиційний шлюбний вік набагато раніше – у 15–16 років, найбільше жінок створювали подружжя у 20–25 років [33]. Натомість практики одруження серед чоловіків були прив'язані не так до віку, як до матеріального становища чи соціального статусу, необхідного для утримання сім'ї. Матеріальна складова в укладанні шлюбу була важливою: "ніхто з нас не вірить у те, що бідувати у двійку легше" [28]. До прикладу, Галина Барвінська, донька Олександра Барвінського, прохаючи батька допомогти своєму майбутньому чоловікові – Євстахію Савчуку – у сплаті позики, наводила такі аргументи: "Зрештою нині кожний відразу попросту глядає маєтку, а він ще має дуже скромні вимаганя. Сам Татунцьо бажає, аби кожний з наших хлопців женив ся з маєтком, аж прецінь жаден з них не має такого утримання як він. Єго і так можна подивляти, що о власних силах без помочи Родичів добився в так скорім часі красного становища і може в власнім віці женити ся" [15, арк. 35].

Традиційними місцями для знайомств молодих людей були танці або "вечорниці" – спеціально організовані вечори в українських товариствах, таких як "Руська бесіда", "Народний дім", "Руське казино". На ці "балі" батьки неодружених дівчат приводили доньок найчастіше для знайомств і спілкування, а в перспективі для пошуку претендента на дівочу руку. Нерідко організацією вечорів займалися жіночі організації. Анонси і звіти про такі заходи друкували українські часописи. З кінця

XIX століття ці вечори дедалі частіше мали додаткове тематичне наповнення – виконували не лише розважальні, а й патріотично-виховні функції.

До прикладу, програма влаштованих 1904 року “Кружком українських дівчат” вечорниць передбачала, що “кожний танечник обов’язаний дати своїй партнерці кокарду на будову народного театру”, планування якого стало темою номер один у пресі [1]. Практика великих прийомів у товариському житті Львова зламу XIX–XX століть не була надто поширеною [46, с. 33]. Для української частини міського простору причиною цього був теж відсутність коштів. На загальне переконання, ті кілька десятків родин української інтелігенції, що мешкали тоді у Львові, не могли собі цього дозволити [29].

Способом задекларування жінкою національної позиції вважали приналежність до одного з українських жіночих товариств. Загальні суспільно-політичні суперечки між народовецькою і русофільською течіями в жіночих товариствах були помітні, але різко не проявляли себе. До прикладу, традиційно русофільського спрямування було “Общество русских Дамъ”, створене у Львові в 1878 році. Зі своєю національно-політичною позицією його членкині остаточно визначилися після дискусії щодо написання слова “руський” – з однією чи з двома літерами “с” [45, с. 301–302]. У списку активних членів цього товариства фігурували імена дружин чи доньок лідерів русофільського руху: Юстини Нечай, Фалини Огоновської, Софії Марков, Євгенії Павенцької та ін. Преса подавала системні дописи про організовані товариством танці, вечори пам’яті, благодійні концерти з обов’язковим зазначенням користі від впливу таких заходів на жінок [3]. Подібно рекламували свої жіночі організації – “Клуб русинок” і “Кружок українських дівчат” (1909 року об’єдналися в “Жіночу громаду”) – й народовці [12].

На початку XX століття суспільного розголосу набуло питання жіночого одягу, підсилене національними конотаціями. Преса навіть писала, що українки, як “доньки народу бідного, котрий нужда виганяє за море”, не мають морального права носити дороге вбрання. Жіноча сукня в середньому коштувала 150 крон, а на м’ясиці для кожної з доньок було потрібно принаймні дві таких сукні. Ці чималі кошти пропонувалося використати не на догоду моді, а на підтримку національних інституцій. “А на вечорниці, – писало “Діло”, – досить для замужних одяг вовняний ясний [...], а для дівчат стрій народний, котрий єсть дуже тревалий, або легенькі, ясні, муслінові сукні, які звичайно в літі носить ся” [27].

Різниця у моделях виховання окремо чоловіків і жінок накладала відбиток на поведінкові стратегії. Звичним тоном для молоді дівчини була скромність, послухність, стриманість, наявність бездоганної репутації, релігійність. Перелік “добрих” жіночих рис відобразив бажану патріархальну сімейну ієрархію, згідно з якою представники різних статей мали різні соціальні ролі. Вочевидь, через такі конотації суспільна поведінка дівчат і хлопців була регламентована по-різному. До прикладу, Юлія Шнайдер (майбутня поетеса Уляна Кравченко) згадувала, якою компрометуючою в очах львівської публіки виявилася її – молоді дівчини – розмова з мужчиною на вулиці. Після цього їй казали, що єдиним належним виходом буде заручення [39, с. 315]. Мама чи тітка “яко конечна опіка” вважалися до початку XX століття нормою для кожної порядної панночки [25].

Така консервативність українського середовища певною мірою впливала з традиційно міцних позицій Греко-католицької церкви. Значну частину світської української інтелігенції міста склали саме вихідці зі священницьких сімей. Клерикальне коріння було поясненням “старосвітськості” галицького публічного життя, яка не залишалася поза увагою приїжджиків. У їх спогадах тутешній суспільний погляд на жінку, її становище і трактування у товариському житті не витримували критичних порівнянь [6, с. 83, 118–119].

Критика про те, що русинки опутані поняттями, винесеними із “василіянських інститутів”, у якій вихованням керують черниці, набувала особливої гостроти в контексті відсутності серед жінок ідейності, самостійності, ініціативи й освіти загалом. На переконання радикала Михайла Павлика, з галицькими дівчатами можна було говорити лише на три теми – весілля, забави і погоду [40, с. 74]. Дописувач до “Діла” і, за власним зізнанням, ще кавалер з цього приводу стверджував: “наші Русинки не є кокетки – і се є їх нещастє [...] Все крутять ся в вузких границях старої традиції патріархальних сьвящеників і їх “імостий”: се не випадає і те не випадає, того не роби, туди не дивись, не відзивай ся, не зрадь ся – і т. д. Соколик приступом здобуває таку фортецу, а фортеца позамикана на всі брами, мости позводжені, мури високі, – не здобудеш” [30]. Особливого підтексту розмови про освіченість українок набрали тоді, коли відсутність цієї освіти почав виразно й у негативному світлі проступати на тлі конкуренток – польок. Успіхи польських жінок і їх “гарячий патріотизм” ставили українкам у наочний приклад самопосвяти і служіння національним ідеалам [10].

За таких умов актуальною темою українських суспільних дискусій стала жіноча освіта. Ще з останньої чверті XIX століття її порушували у своїх виданнях народовці, зокрема в контексті

стратегії "органічної праці". Вона передбачала всебічну, постійну і наполегливу суспільну роботу, насамперед у галузі економіки і просвіти, на користь кожного русина зокрема і галицького українства загалом [36, с. 9–13]. До включення жіночої теми до концепції української "органічної праці" у контексті розвитку національного руху великою мірою причинився В. Барвінський. З його листів до Ольги Гузар, надрукованих уже після смерті у журналі "Правда", видно контури розуміння В. Барвінським питання жіночої освіти. Відкидаючи ідею емансипації за західноєвропейським зразком, він зосереджував увагу на потребі зберігати і примножувати інтелектуальні сили русинів у межах власного народу, зокрема, не витратити їх задля розвитку національно чужого товариського простору. У цій справі, стверджував В. Барвінський, значну роль відіграють жінки, бо коли в сім'ї "не зіграються і розпалюються патріотичні серця", то "щира праця народна остається тільки молодечими мріями, що безповоротно счезають с першим шлюбним словом". Автор не без скептицизму стверджував, що щоденна картина сімейного життя української інтелігенції в Галичині виразно суперечила декларованим постулатам патріотизму в громадському житті, бо "жонаті патріоти тільки патріоти поза своєю родиною". Основну причину такого стану він вбачав у малоосвіченості галицьких жінок і їх необізнаності з тим, що відбувалося поза стінами власного дому [24].

До останньої третини XIX століття українки традиційно навчалися вдома або ж у спеціальних дівочих пансіонатах. Доньок направляли до них тільки за матеріальної змоги родини, позаяк спершу забезпечували освіту синам. Обов'язковими предметами для панянок були насамперед мови: польська і німецька як "мови соціальних комунікацій" тогочасного львівського соціуму та руська (українська) як мова національної приналежності, володіння якою у контексті особливостей українсько-польських відносин ставало неодмінною ознакою самоідентичності жінки як "свідомої русинки". Коментуючи щоденні молитви перед уроками в школі, Г. Барвінська описувала батькові приклади їх національних підтекстів: "Вже в нас молила ся одна русинка в нашій клясі з початку перед наукою як була панна Александрович по польські, потім ми ю на бештали і при кінці годину як була тільки Олюся молилася по рускі. Натуральна річ що без сміху польок не обійшло ся. Але то була нова учениця" [14, арк. 34]. До традиційно жіночих предметів зараховували також гру на фортепіано, "теорію співу салонів", етикет, науку економії та ведення домашнього господарства і ряд рукодільних занять.

Навіть з виникненням перших приватних українських жіночих виділових шкіл у 80–90-х роках XIX століття основна мета жіночого навчання і виховання зберігала виразно релігійне спрямування. Якісна зміна у поглядах на жіночу освіту та її можливості прийшла разом з появою жіночих ліцеїв, гімназій, а також можливістю вступати до університету, спочатку як вільні слухачки, а пізніше повноправні студентки. Щоправда, ці процеси не були миттєвими й однозначними. Українська громадськість довго обговорювала, що буде кориснішим для жінки – гімназія чи ліцей. Зійшлися на тому, що рацію мають ті, котрі домагаються для жінок вільного доступу до всіх наукових інституцій, а не ті, хто для виховання освічених патріотичних жінок і матерів пропонують створювати окремі школи, "лише щоби не дати жінці такого самого образования, як мужчина" [23]. Жіночі ліцеї з шестирічним навчанням запроваджувалися урядом 1895 року [38, с. 102]. У 1906 році з дозволу крайової шкільної ради відкрито першу українську дівочу гімназію сестер-василіянок класичного типу [42, с. 23]. Вони мали заповнити існуючу до того прогалину щодо браку сполучної ланки між базовою освітою та можливістю для жінок записуватися до університетів, що відбувалося тільки після отримання атестату зрілості [37, с. 134–135]. Відтак виникла дискусія щодо факультетів, на яких могли вчитися жінки. Найпершим був визнаний філософський (1897 р.), пізніше медичний (1900 р.), а правничий так і залишався недоступним для жінок до 1920 року [47, с. 68].

Здобуття освіти відкривало нові можливості. А вони, доповнені емансипаційними ідеями з літератури, часто ставали частинами омріяних задумів чи реальних життєвих планів жінок. О. Кисілевська згадувала, яке враження справило на неї оповідання Н. Кобринської, що з'явилося 1884 року і було тоді одним із небагатьох творів, що вийшли з-під пера галичанки: "коли ми, молоденькі дівчата, на шкільній лавці зачитувалися оповіданням "За для кусника хліба" – воно було для нас, галичанок, якимось променем серед темряви, чимсь таким новим, нечуваним, що ми ночі проводили застановляючись над тою справою; в нас враз із тим виросло якесь нове почуття, нове бажання, нова сила, амбіція, запал до нової проголошеної ідеї: і жінка – людина, і вона має право до вільного, самостійного життя" [41, с. 35].

Зважаючи на зростання кількості випускниць жіночих навчальних закладів та їх поступову експансію у ті заклади, що донедавна вважалися тільки чоловічими, питання самостійного утримання жінки перетворювалося з амбіції на вимогу нового часу. Серед найпоширеніших професій українок на межі XIX–XX ст. була професія "народної учительки". Популярність такого вибору частково можна пояснити відсутністю реальних альтернатив, а частково – своєрідною

"модою" на національне виховання, реалізовану через школу. Саме це виховання, з огляду на реалії галицького суспільства, мало забезпечити національною свідомістю майбутні покоління українців у краї. Для жінок, які обирали учительську професію, воно стало не тільки виявом емансипації, а й своєрідним засвідченням власного громадянського обов'язку [22, арк. 15–16].

За приклад щоденного розпорядку дня львівської учительки можемо взяти розклад О. Барвінської – старшої доньки Олександра Барвінського, яка працювала у одній зі шкіл міста у 90-х роках XIX століття: "маю 30 годин в тиждень (у школі) крім сего кожного по обіді або у Василянок, або на університеті, два рази клуб, десь якесь засідання, тай вже і всі пообіда заняті. Лишають ся вечери та я звичайно не читаю ані пишу хіба щось не дуже томлячого роблю бо очі мене троха болять" [17, арк. 5–6]. Невипадково, що саме учительки найчастіше ставали активними громадськими діячками, письменницями чи поетесами. Як приклади, серед них знаходимо імена У. Кравченко, К. Попович, К. Малицької. Та й згадана О. Барвінська брала участь у діяльності жіночих організацій, зокрема "Марійського товариства пань", була співзасновницею "Української захоронки" – організації, створеної у Львові 1901 року для матеріальної допомоги і педагогічного нагляду дітей дошкільного віку, очолювала "Товариство вакаційних осель", була секретарем жіночої кооперативи "Труд".

Конкуренція у здобутті учительської посади серед жінок була значною. У листі до брата Ярослава, Софія Грушкевич описувала труднощі з отриманням посади у Львові, відтак розглядала альтернативні варіанти своєї професійної реалізації: "А тепер Ти щось скажу, но ся дуже не сьмій, взяла лекцію, – приготвую до матури одну панну, під зарядом вуйка Тисовского [...] У Василянок не дісталам, помимо цілком певного пообіцяня, навіть вже оголошеня в інституті о. Гузара. Сголосила ся до тої посади п. Барвінська (помимо що ся так пізно сголосила), і яко п. Барвінська отримала первенство" [19, арк. 10–11].

Втім, значна частина українського суспільства ще довго трактувала здобуття жінкою спеціальної професії як "запасний варіант" на випадок неодруження, повдовіння чи інших обставин, що могли перешкодити їй бути дружиною, матір'ю і господинею у межах власного дому. У цьому преса звинувачувала статистику, яка щороком залишала усе більше дівчат "незаміжніми" через нестачу женихів [11]. Поширеними теж залишалися стереотипи, що "вчена" жінка може внести у сімейне життя надто багато логіки, а відтак негативно впливатиме на емоційний клімат подружжя [31].

Дім за таких умов ставав тим особливим родинним простором, у якому всі його мешканці могли знайти запевнення у своїй необхідності й незамінності, попри можливі життєві невдачі в громадському житті, і за гармонію в якому відповідала насамперед жінка. Переплетення суспільних стратегій і реальних життєвих практик не завжди вписувалися в усталений родинний канон, згідно з яким традиційний розподіл обов'язків, інтересів та вподобань визначався за статевою ознакою. "Въ свѣтъ принятьъ обычай, що домъ долженъ ити за главой семьи, т. е. за мужемъ, однако такъ-ли обстоить все въ дѣйствительности, – писала дописувачка до "Галичанина". Вона категорично додавала: "Всѣ знаемъ, що нѣтъ, що биваетъ прямо протиположно, що только въ исключительныхъ случаяхъ задерживаетъ тотъ обычай, по которому мужчина считается въ самомъ дѣлѣ главой дома" [8]. Такий максималізм виправданий лише персоніфіковано, однак підкреслює властиву для будь-якого історичного явища неоднозначність.

Домашнє господарство, прислуга, сімейний бюджет при професійній занятості чоловіків традиційно залишалися дружинам. Нерідко економічними розрахунками займалися винятково вони. Керування сімейним господарством перетворювало дім у особливий жіночий простір, втручатися в порядок якого чоловіки часто самі не хотіли. Зі щоденника Т. Грушкевича про сім'ю його доньки Софії та Івана Раковського: "Зося більша ся відчуває від Івана, бо она веде грошові справи дома, все заряджує грошовими справами. Іван добра людина, працюювита, занятий зовсім лиш наукою не дуже вглядає в справи грошові, лишає те жінці" [21, арк. 441].

У родині Олександра та Євгенії Барвінських дружина через значну зайнятість чоловіка-політика, що багато часу перебував не у Львові, відповідала за його листування (згодом ці обов'язки перейняла найстарша донька Ольга), складала протекції родичам і знайомим, а також здійснювала контроль за вихованням дітей, тоді як Барвінський був батьком на віддалі листів та з надто "податливою натурою", бо, як скаржилася дружина, "робив би всього що діти хочуть; як не можна, то не можна і кінець, треба з судьбою годиться і на Бога упивати" [16, арк. 59]. Виховання дітей ставало не тільки родинною, а й суспільною роллю жінки.

Насиченість політичного життя Львова початку XX століття національними та соціальними підтекстами не залишалася поза увагою жінок. Загальні політичні події мали значний вплив на приватну сферу жінки, навіть попри їх аполітичність чи традиційну несумісність понять "жінка і політика" [26, с. 64]. Це відношення виникало з потреби щоденних рішень, необхідності

влаштувати життя сім'ї серед можливостей чи перешкод, які були зумовлені політичною ситуацією. Людмила Грушкевич про одну з найрезонансних політичних подій Галичини першої декади ХХ століття писала: "Вчора приходять Маня з пошти і каже [...] що Потоцького застрілили, а ми з Татом кажемо, що то качка (неправда. – І. Ч.), тим часом о 6-ій приходять сусід жид з додатком Кур'єра що напевно і то русин, це дивний випадок і неприємний, чи теж немає він трохи бізку, я Тата ніде не пускаю бо боюся, в Дністрі вікна повибивали" [18, арк. 97–98].

У контексті останньої цитати доречним буде згадати й листування Мирослава Січинського, вбивці намісника, з сестрою Іриною, датоване груднем 1908 – травнем 1909 років. Пишучи про плани втечі з в'язниці (вони здавалися йому дуже реальними), М. Січинський обдумував свій "евентуальний сховок" у знайомій дівчині. Він писав: "Не розуміюся на дівчатах, але вона так заховуєть ся, – що можна на тій підставі просити навіть такого оригінального дарунку як евентуальний сховок. На те потрібна лише відвага, досить багато відваги. А по ній видно, що та дівчина спосібна на всяку "шалость" [32, арк. 8]. Однак потреба в такому проханні відпала, бо плановану втечу з в'язниці у Станіславові вдалося здійснити значно пізніше – щойно в 1911 році [35, с. 275].

Щоденне життя українок у Львові на початку ХХ століття різнилося за їх соціальним статусом, середовищем існування та суспільними ініціативами, які те пропонувало жінкам. Для жінок цей період був часом стрімких перетворень, що разом із розвитком жіночої освіти, збільшенням можливостей для їх професійної реалізації, практикою громадської роботи творили національно-патріотичну парадигму емансипації. Повсякдення жінки складало щоденне зіткнення з цими змінами: політичними, соціально-економічними, культурно-світоглядними. Воно було невіддільним від повсякдення її оточення, і навіть попри сформовану кулуарність жіночої ролі включало все те, чим жило її суспільство.

Список використаних джерел

1. Баль "Основи" у Львові // Діло. – 21 січня (3 лютого) 1904.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Нью-Йорк-Київ, 2004. – 524 с.; Вахнянин А. Спомини з життя. (Посмертне видане) / А. Вахнянин / [Зладив К. Студинський]. – Львів, 1908. – 137 с.; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника), відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24.
3. Вечеринки Общества русских Дамъ // Червона Русь. – 21 ноябрю (3 декабрю) 1889; Вечерь съ танцами въ память устраниенія панщины // Червона Русь. – 21 апрѣля (3 мая) 1890; Вечерь съ танцами Общества русских Дамъ // Галичанинъ. – 28 сѣчня (9 лютого) 1893; Собрание русскихъ женщинъ // Галицкая Русь. – 22 августа (3 сентебрю) 1891.
4. Будзиновский В. Пиши: пропало! (Оповідання) / Вячеслав Будзиновский // Дѣло. – 12 (25) цвѣтня 1901.
5. Два надстражники фінансові (Русины) // Діло. – 14 (27 січня) 1903; Кавалер // Діло. – 20 (7) лютого 1908; Молодець // Діло. – 25 (12) червня 1908; Панночки-Русинки // Руслан. – 10 (23) лютого 1903.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко – Київ, 2007. – С. 83; Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. – Київ, 1978. – Т. 11. – С. 118–119.
7. Евгения. Вниманію русскихъ жениховъ (Голось женщины) // Галичанинъ. – 7 (20) октября 1901.
8. Евгения. Вниманію русскихъ жениховъ ... // Галичанинъ. – 7 (20) октября 1901.
9. Мандичевский С. У себе дома. (В присвяті Панны О. Х.) / Свген Мандичевский // Дѣло. – 23 марта (5 цвѣтня) 1902.
10. Кульчицка С. Руске жѣноцтво для академічної молодѣжи / Смілія Кульчицка // Дѣло. – 8 (12) грудня 1902; Віче укр.-русскихъ дѣвчат // Діло. – 31 січня (13 лютого) 1904; Къ нашимъ женщинамъ! // Новый проломъ. – 15 (27) февраля 1885; Polska kobieta // Галичанинъ. – 29 вересня (11 жовтня) 1893.
11. Женскіи гимназіи въ Галичинѣ // Галичанинъ. – 27 цвѣтня (9 мая) 1893; Недостатокъ мужинъ // Галицкая Русь. – 31 октября (12 ноябрю) 1891; Податокъ на холостяковъ // Червона Русь. – 22 августа (3 сентебрю) 1890; Высшее образование женщинъ // Галичанинъ. – 16 (28) ноябрю 1895; 3 Товариства "Клюбу Русинокъ" // Дѣло. – 2 (15) жовтня 1901; Вѣдозва // Дѣло. – 2 (15) жовтня 1901.
13. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11.
14. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11, спр. 18 / п. 4, арк. 34.
15. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11, спр. 19 / п. 4, арк. 35.
16. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11, спр. 29 / п. 6, арк. 59.
17. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11, спр. 58 / п. 10, арк. 5–6.
18. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 101 / п. 9, арк. 97–98.
19. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 54 / п. 3, арк. 10–11.
20. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41.
21. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 441.
22. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 48, спр. 6 / п. 2, арк. 15–16.
23. Лозинський М. Чи однакова, чи відмінна школа для обох полів? / М. Лозинський // Діло. – 6 (19) вересня 1904.
24. Матеріали до історії українсько-руського життя і письменства (Листи Володимира Барвінського до панни Ольги Гузарівни (тепер пані Левицької) // Правда. – 1892. – Ч. 43.
25. От такі сезонні уваги // Жіноче діло. – 30 червня 1912.
26. Паульзен Ф. Родинне житє (Під розвагу руским "соколикам і паннам") / Ф. Паульзен / [Подав І. Копач]. – Львів, 1903. – С. 64.
27. Русинка з Підгір'я. До руского жіноцтва (В справі жіночих одягів) // Діло. – 20 січня (2 лютого) 1905.
28. Соколик. Наші соколи і панни (Окреме виховуваня хлопців і дѣвчат. – Наші забави і родини. – Соколи із селянського роду. Наші панни) //

Дѣло. – 15 (28) грудня 1901. 29. Соколик. Наші соколи і панни... // Дѣло. – 13 (26) грудня 1901. 30. Соколик. Наші соколи і панни... // Дѣло. – 15 (28) грудня 1901. 31. Ученїи женщины // Галичанинь. – 25 цвѣтня (7 мая) 1893. 32. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 2, спр. 124, арк. 8. 33. Шансы на замужество // Новий пролом. – 8 (20) августа 1884. 34. Яновская С. О образованїи женщинъ / С. Яновская // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 154. – 11 (23) іюля. 35. Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Частина II. Галицький намісник / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 275. 36. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження) / О. Аркуша. – Львів, 1997. – С. 9–13. 37. Благий В. Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 134–135. 38. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – Київ, 1995. – С. 102. 39. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота / Я. Грицак. – Київ, 2006. – С. 315. 40. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки / Книш І. – Вінніпег, 1956. – С. 74. 41. Книш І. Смолоскип у темряві: Наталя Кобринська й український жіночий рух / І. Книш. – Вінніпег, 1957. – С. 35. 42. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918) / І. Курляк. – Львів, 1997. – С. 23. 43. Малес Л. Місце приватності в українському суспільстві – буття поміж традиціями / Л. Малес // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків, 2008. – С. 435. 44. Мудрий М. "Згадки з життя свого і своєї родини": спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини ХІХ століття / М. Мудрий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССІІ: Праці комісії спеціальних історичних дисциплін. – С. 740. 45. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) / О. Сухий. – Львів, 2003. – С. 301–302. 46. Strugińska K. Miasto kilinczyków, indywidualistów i feministek – Lwów końca XIX wieku w świetle wspomnień Zdzisława Dębickiego / Modernistyczny Lwów: teksty życia, teksty sztuki. Zbiór rozpraw pod red. B. Bobrowskiej, M.-J. Olszewskiej / K. Strugińska. – Warszawa, 2009. – S. 33. 47. Suchmiel J. Działalność naukowa kobiet w uniwersytecie we Lwowie do roku 1939 / J. Suchmiel – Częstochowa, 2000. – С. 68.

Иванна Черчовыч

УКРАЇНКИ ВО ЛЬВОВЕ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА: С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПОВСЕДНЕВНЫХ ПРАКТИК

В статье реконструированы повседневные практики жизни украинок во Львове в начале ХХ века на основании материалов прессы того времени, воспоминаний и семейной корреспонденции. В центре внимания находится украинская городская интеллигенция, чьи примеры обыденных практик, учитывая использованные источники, могут быть обобщены более четко. Львовский "background" того времени создавало национально, религиозно и ментально разнообразное население, что открывало возможности для сравнений, противопоставлений и подражаний. Все эти процессы касались и женщин, внося изменения в их мировоззрение, жизненные ориентиры, организацию быта.

Ключевые слова: женщины, повседневная жизнь, эмансипация, украинское население Львова.

Ivanna Cherchovych

UKRAINIAN WOMEN IN LVIV ON THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: IN THE LIGHT OF EVERYDAY PRACTICES

The attempt to reconstruct the everyday life of Ukrainian women in Lviv on the beginning of the 20th century on the basis of press, memoirs and family correspondence of that time was made in the article. The attention was focused mainly on the Ukrainian urban intelligentsia whose daily practices, considering defined sources, are more open to generalization. Lviv "background" of that time was created by national, religious and mentally different people, what gave the opportunities for comparisons, contrasts and imitations. All these processes didn't overpass women, making correctives in their outlook, mode of life and its organization.

Key words: women, everyday life, emancipation, Ukrainian inhabitants of Lviv.

УДК 92.09 – 058.237(=161.2) (477.83/86)**Олена Ганусин****МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКОЇ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ**

У статті йдеться про матеріальне становище, побут та дозвілля української творчої інтелігенції (літераторів, художників, композиторів). Розглянуто обставини та особливості приватного життя митців в залежності від фінансових можливостей, товариських відносин, професійної та громадської діяльності. Проаналізовано їх місце, роль та функції в культурному та політичному житті галицького суспільства у модернізації національно-культурного простору на межі ХІХ–ХХ століть.

Ключові слова: творча інтелігенція, історія повсякденного життя, Галичина, матеріально-побутове становище, дозвілля.

"Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнорідних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів", – так характеризував кінець ХІХ століття Іван Франко [1, с. 471]. Цей період позначився в українській історії значними трансформаціями суспільної свідомості, інституалізацією та політизацією національного руху та національно-культурним відродженням, яке потребувало залучення молодих талановитих діячів для розвитку української прози, поезії, музики, живопису та архітектури.

Результатом зростання освітнього рівня населення та розвитку естетичних смаків, що відбувалося під впливом модерністських мистецьких європейських тенденцій, стала поява в Галичині когорти знакових діячів культури та мистецтва та низки культурних організацій. Ще від 1864 року при товаристві "Руська бесіда" діяв перший у Галичині український професійний театр. Пізніше за ініціативою композитора А. Вахнянина у Львові засновано музичне товариство "Львівський боян" та "Союз співацьких і музичних товариств у Львові", з діяльністю яких пов'язана творчість композиторів і диригентів О. Нижанківського, С. Людкевича, співаків С. Крушельницької, О. Мишуги.

Художня школа представлена І. Трушем, О. Новаківським, О. Кульчицькою. В архітектурі найбільших успіхів досягли І. Левинський, Є. Нагірний, а в скульптурі М. Паращук, П. Війтович. Літературний процес був пов'язаний головню з іменами І. Франка, В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Маковея.

Метою цієї статті є висвітлити матеріальне становище та побут галицької української творчої інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ століття.

В українській та зарубіжній історіографії немає спеціального дослідження на цю тему. Деяких аспектів повсякдення української інтелігенції в півдавстрійській Галичині торкалися у своїх публікаціях Н. Мисак [2] та О. Баран [3]. Дослідженням життя і творчості діячів культури Галичини, зокрема львівського осередку, займалися теж К. Кондратюк [4], Я. Грицак [5], О. Нога та І. Мельник [6].

Побут представників творчої інтелігенції реконструйовано на основі матеріалів преси, спогадів, родинного листування, що дають можливість дослідити та проаналізувати усі сфери повсякденної історії. Літератори, зважаючи на специфіку їх творчості, залишили багато письмових джерел (автобіографічні твори, мемуари), на основі яких відтворено приватне життя митців. Дослідження матеріального становища та побуту української творчої інтелігенції здійснено в руслі методології мікроісторії, зокрема історії повсякденності, яка складається з емпіричної та світоглядно-психологічної складових. До практичного аспекту повсякденності належать їжа, одяг, житло, проведення вільного часу, сімейні та трудові відносини, тобто побут [7, с. 182].

Набагато складнішим є вивчення світоглядно-психологічної сфери, яка передбачає аналіз процесів психологізації побуту, відчуттів, переживань, поведінки людей, вплив на них суспільних структур і процесів [8], ставлення людини до держави й суспільства, панівної системи цінностей [9, с. 386]. Іншими словами – йдеться про дослідження морально-психологічного стану, переживань і уявлень людей крізь призму буденності [10, с. 15].

Наприкінці ХІХ століття у мистецтві набув популярності модернізм, який колишньому позитивізму та реалізму протиставив ірраціональне начало і став своєрідною художньою революцією. Модерністи почали приділяти більше уваги внутрішньому світу людини ("потік свідомості"), надавали перевагу творчій інтуїції, використовували у своїх творах образи-символи, які відтворювали таємничість людської душі (символізм), закликали відкинути традиції старої культури, "поклонялись" науково-технічному прогресу (футуризм), проголошували самоцінність мистецтва – "мистецтво для мистецтва" (естетизм). Нові культурно-мистецькі віяння диктували певні моделі поведінки та побуту. Найвиразніше в повсякденному житті творчих людей проявляла себе "культура декадансу" – заперечення закостенілої моралі, втілення принципів етичного та психологічного гедонізму та любов

до прекрасного. Так звані декаденти жили за канонами “богемного життя”: перебуваючи у злиднях, вони часто витрачали гроші на вечірки, розваги, цигарки, п'янство, інтриги, жінок “легкої поведінки”. Для них характерними були песимізм, фаталізм, філософствування. Напрямок декадансу в Галичині представляли члени мистецького угруповання “Молода муза”.

Становище української творчої інтелігенції в Галичині на межі XIX–XX століть визначалося глибиною українсько-польського конфлікту. Найперше цей конфлікт позначався в освітній сфері – відсутності, через опір польських політичних сил, достатньої кількості українських навчальних закладів. Спеціальними навчальними закладами мистецького спрямування, у яких навчалася українська творча молодь, у той час були: Львівська консерваторія, приватне Вище музичне училище імені М. Лисенка та Академія красних мистецтв у Кракові. Отримати якісну художню чи музичну освіту могла тільки невелика частина талановитої молоді [2, с. 10].

Перешкодою для становлення цієї групи інтелігенції були теж незначний попит на твори мистецтва як наслідок низького економічного рівня життя галицької суспільності та несформованості естетичних смаків серед широкого загалу. Приклади вибору низькопробних літературних творів серед галицького жіноцтва описала у спогадах письменниці та народна учителька У. Кравченко (Юлія Шнайдер). У бібліотеці її вихованниці вона знайшла книжки, “що з літературою не мали нічого спільного”: “Тайна успіху тих романів – це низький умовий рівень людей”, – зауважувала літераторка [11, с. 58–59]. І. Франко теж звертав увагу на проблеми з розумінням галицькою публікою, яка була “вихована в схоластичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання”, високохудожніх літературних творів: “Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й забавності. Для інших се мала бути школа панського життя й аристократичних манер, і для того їх різало по душі всяке, хоч крихітку різче змалювання дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і для того вона повинна була представляти людей вищих” [1, с. 490]. Окрім того, праця на замовлення провінційними “знавцями” мистецтва маловартісних творів призводила до розпорошення та нищення таланту творчих осіб [12, с. 342].

Галицька громадськість доволі зневажливо ставилася до творчих професій як до “несерйозних”, а самих митців називали “здеклясованими інтелігентами” [13, с. 106]. Матері відмовлялися віддавати своїх доньок заміж за художників, скульпторів чи письменників, бажаючи своїм дітям забезпеченого та безтурботного майбутнього, чого не можна було очікувати від шлюбу зі “служителями музи”. Героїня повісті Михайла Яцкова “Огні горять”, проживши усе життя у злиднях з різьбярем казала: “Аби й десять доньок було у мене, то ні одну не дала би за різьб'яра чи маляра!” [12, с. 330].

Зважаючи на ці обставини, творча праця не давала змоги достатньо заробляти. Творча інтелігенція не отримувала регульованих заробітних плат і не мала пенсійного забезпечення. Тому митці обирали собі професії “для хліба”, а творчістю займалися у вільний від роботи час [14, с. 347]. Л. Мартович, правник за фахом, взагалі не любив говорити про власну літературну працю як про професію, адже він, за його ж словами, “не міг жити з того” [15, с. 90]. Література була насправді другорядним заняттям для багатьох осіб, яких сьогодні прийнято уважати першорядними літераторами: Марко Черемшина (І. Семанюк) був адвокатом, О. Маковей – гімназійним учителем, М. Яцків – чиновником. Не бракує таких самих прикладів і серед музикантів-композиторів: А Вахнянин займався громадсько-політичною діяльністю, В. Матюк був священиком, а Ф. Колесса – етнографом.

Розриваючись між бажанням займатися мистецтвом та обов'язком утримувати родину, інтелігенти відчували своєрідний моральний дискомфорт: “Злазити щодня з Пегаса й сідати на процесову шапку страшно томить і розриває душу на дві половини”, – писав письменник А. Чайковський [16, с. 277]. Робота у канцеляріях займала значну частину часу та була втомливою, тому багато творів залишалися лише проектами. Дружина Марка Черемшини згадувала, що “на його письмовому столі поруч з суворими і стислими кодексами і різними юридичними книгами були чернетки, замітки до майбутніх творів. Він завжди був у творчому настрої. В адвокатській канцелярії Черемшині набігала не одна тема, не один сюжет викреслювався в його уяві. Серед паперів були плани новел, матеріали для яких брав письменник з судової практики. Однак основний професійний обов'язок відсував творчі задуми на задній план” [17, с. 28]. Тим, хто працював учителями, було легше раціонально розподілити час. Унормований робочий графік давав їм змогу, на відміну від адвокатів, “багато читати і писати для себе, поза офіційними обов'язками” [15, с. 143].

Облаштування побуту й дозвілля творчої інтелігенції значною мірою підпорядковувалося її матеріальному забезпеченню. Останнє залежало від гонорарів за творчі доробки, фаху, місця праці, додаткових підробітків. Крайшим було фінансове становище митців, які мали популярність в Україні й за кордоном, посідали високе соціальне становище, займалися широкою громадською роботою чи політично-представницькою діяльністю. Їх прибутки забезпечували їм пристойний

рівень життя у багатокімнатних і належно мебльованих будинках, дозволяли мати прислугу та предмети розкоші. Наприклад, письменник А. Крушельницький придбав у Городенці, де він працював директором гімназії, будинок з п'ятьма кімнатами та кухнею [18], а В. Бирчак – будинок з трьома кімнатами у Дрогобичі та земельну ділянку [19].

У помешканнях представників розумової праці кожна кімната мала своє функціональне призначення, на відміну від селян, у котрих єдина кімната, у якій жили, поєднувала кухню, спальню і вітальню. У родинх інтелігенції, навпаки, була чітка диференціація кімнат – у кухні готували їжу, гостей приймали у вітальні чи у їдальні, у спальні відпочивали [3, с. 12]. Також прикметою помешкання інтелігенції була наявність бібліотеки-кабінету господаря. У кабінеті посередині розміщувався великий письмовий стіл, книжкові шафи, стелажи, софа та крісла для гостей [20, с. 104]. Традиційно помешкання мали дві-три кімнати, "лазничку і кльозет", балкон [21].

Будівництво або винайм помешкання у Галичині вимагали значних коштів. Не кожен міг дозволити собі комфортабельне житло. І. Труш придбав земельну ділянку на околиці Львова, проте власних заощаджень вистачило тільки на зведення фундаменту. Щоб закінчити побудову, художник взяв велику позику, яку віддавав майже до смерті [22].

У гіршому становищі перебувала молода інтелігенція. Молодим людям бракувало коштів, вони були змушені жити у дешевих квартирах, які винаймали по декілька осіб на одну кімнату. Про таке життя у квартирі на другому поверсі Академічного дому у Львові Петро Карманський згадував: "ми мали до диспозиції ліжка і по одному простиралу, Пачовський мав навіть подушку і сильну зуживану ковдру, [...] обстановку кімнати доповнювала шафа, стіл і два крісла". Постільною білизною часто служив старий одяг. У такій квартирі завжди панував безлад, на підлозі лежали розкидані книжки, різноманітні папірці, брудна білизна: "Недаремно ж Бірчак, зайшовши часом до нас, гнівався, що ніде сплюнути, бо потрапляє будь на книжку, будь на підштанки" [13, с. 78–80].

Матеріально забезпечені представники творчої інтелігенції допомагали талановитій молоді "стати на ноги". Одним з таких "покровителів" був Б. Лепкий. За спогадами Л. Лепкого, до його брата у Краків приїздили хлопці з галицьких сіл з листами від священників, у яких йшлося, що "це бідний хлопець, а дуже спосібний хлопчина, може підучитися малярства, займіться ним, пане професоре". Б. Лепкий у таких випадках нікому не відмовляв, "давав притулок, впроваджував у світ та за протекцією у малярські хороби" [23, с. 270–271]. До прикладу, "квартирантом" Б. Лепкого був М. Бойчук – згодом відомий художник, ректор Української академії мистецтв у Києві. Л. Лепкий характеризував М. Бойчука як флегматика, який перш ніж розпочати роботу довго шукав найсвітліше місце у кімнаті та ретельно витирав пензлі. Після малювання він полюбляв приймати гарячу ванну та йти спати. Одного разу М. Бойчук заснув у ванні й затопив сусідів на нижньому поверсі.

Харчування представників інтелігенції відрізнялося більшою різноманітністю, ніж у інших соціальних верств. Наприкінці XIX – на початку XX століття у газетах часто розміщували реклами різноманітних ресторанів і кафе, де також подавали меню, на підставі якого можна відтворити асортимент тогочасних страв та ціни на них. Одну з таких реклам, до прикладу, помістила газета "Діло": "Рестарація Нафтули Тепфера гречно запрошує на гостину і пропонує від години 8 рана гарячі сніданья. Цінник: Печення вепрові з капустою – 15 корон. Сікані легкі – 12 крн. Ковбаса з хрінном – 5 крн. Флячки – 12 крн. Ніжка теляча з хрінном – 10 крн. Кав'яр – 15 крн. Обід в абонаменті – 49 крн. Всякі напиктів в найліпших родах по найуміреніших цінах; для певності, що походять з реставрації, даю відбираючим марки. Найліпше вино по найтаньшим цінам, почавши від 40 корон за літра" [24].

До буденних страв також належали "кмінова зупа", кармонадлі – телячі битки, налисники, обкачані булкою, сири (пармезан, рокфор, швейцарський), смажена ковбаса, риба (коропи, лососі, вугрі), голубці з квашеної капусти, пироги з картоплею, капустою, варенням, ягодами, з сиру, гречаної каші, кнедлі (у Галичині їх готували з грубого тіста з додатком картоплі, поливали маслом з тертою булкою), овочі та фрукти в асортименті. Фрукти, які імпортували з-за кордону (наприклад, угорські сливи, виноград, кавуни, дині), були дешевшими від місцевих [25]. До страв додавали соуси та приправи (майонези, татарський соус, хрін, гірчицю, паприку) [3, с. 12]. Страви народної кухні теж входили до раціону інтелігентів, наприклад, традиційні вареники та сало [26].

Заклад "Нафтули Тепфера" відвідували, щоб недорого пообідати, міщани, студенти, а також представники незаможної творчої інтелігенції. Деякі з них часто недоїдали. П. Карманський у спогадах писав, що для нього вечерею часто був "запах вепрових печень з капустою" з ресторану "Народної Гостинниці" [13, с. 59].

Вагоме місце в товариському житті Львова, і передусім "людей мистецтва", займали кав'ярні. Серед найпопулярніших була кав'ярня "Монополь", яку відвідували В. Щурат, С. Заревич, представники мистецького угруповання "Молода Муза". І. Франко перечитував у ній газети й журнали, робив з них виписки, іноді починав писати якусь статтю [15, с. 13]. Там його очікувала молода творча інтелігенція, щоби розпочати дискусію [5, с. 552]. Молодомузівці не могли

похвалитися зайвими грошима і часто сиділи у кутку кав'ярні, очікуючи вгощення від когось зі знайомих, що, утім, вдавалося їм рідко.

Одного разу молодомузівці вирішили влаштувати привітальний вечір для П. Карманського, який повернувся з навчання у Римі. Проте грошей, щоби заплатити за вечерю гостя, ніхто не мав, тому вирішили, що П. Карманському “зафундує” каву С. Людкевич, котрий знаходився під той час на доброму матеріальному становищі, але був скупий за вдачею. У званий вечір П. Карманський мав добрий апетит і їв багато тістечок, аж поки С. Людкевич не витримав і нібито сказав: “Бо то... прхльхосо... сляк би то тляфив!.. ніби-то поет, такий нізний, сцо пише вірсі, а зре як кінь...” [27, с. 94]. До “вибагливих” кав'ярень належали “Віденська”, “Централь”, постійним клієнтом якої був Б. Лепкий та кав'ярня у готелі “Жорж”, куди на ранкову каву приходив письменник і професор гімназії Віктор Масляк [27, с. 300].

Не цуралися митці й алкогольних напоїв. Пили білі та червоні вина, портвейн, пиво. Л. Мартович говорив, що в нього є три пристрасті на літеру “П”: письменство, парубоцтво і пиво [15, с. 86]. Представники так званої “богеми” полюбляли випити по чарці “індії” – темної полинової горілки [13, с. 58]. Старша творча інтелігенція надавала перевагу добрим лікерам і дорогим сигарам, замість пива і дешевих цигарок [13, с. 23]. Часто алкоголь для людей мистецтва ставав невід'ємною частиною життя. Молодомузівець Степан Чарнецький говорив: “Є в що одягнутися – добре, нема – обійдеться. Головне, щоби було за що випити” [13, с. 74]. Пристрасть до алкоголю театральної інтелігенції описував у своїх творах М. Яцків: постійне перебування акторів по корчмах, п'яні бійки, відтермінування початку вистав через те, що “старші артисти” часто “лежали напівмертві вдома” [12, с. 367].

Повсякденний одяг творчої інтелігенції в досліджуваний період зазнавав впливу європейських тенденцій моди. Неодмінними атрибутами приналежності до інтелігентної верстви вважали краватку, капелюх і палицю. Краватки були англійського фасону, прикрашали їх шпильками з дорогоцінних каменів [28, с. 50]. На початку ХХ століття модними були широкі краватки-“самов'язки” [15, с. 69]. На білих округлих манжетах використовували перлові або сріблі “шпінки” (запонки). Носили високі, чорні циліндри (або сіруватого кольору півциліндри, або “мельоники” фірми Габіґ), а також високі чорні черевики на шнурках чи штиблети, з гумовими вставками по боках. Восени одягали чорні накидки з оксамитовими вилогами, а взимку – хутро з бобровими комірами. Влітку вдягали легкі, високі, з білої соломи капелюхи, так звані “панами”, легкі маринарки, короткі (до колін) світлого кольору накидки. Аксесуарами теж були рукавиці й парасолька. Модними були “цвікери” на чорному шовковому шнурку, який прищеплявся до верхньої кишеньки “камізельки” [28, с. 145].

Представники інтелігенції назагал ретельно дбали про зовнішній вигляд, проте були й такі, котрі демонстрували байдужість до одягу. Наприклад, Л. Мартович часто приїздив до Львова у брудному піджаку, на якому можна було помітити сліди від їжі чи чорнила [15, с. 88].

Улюбленими й найпоширенішими формами дозвілля серед інтелігенції був відпочинок удома або ж прогулянки з родиною, виїзди на відпочинок у сільську місцевість, а для людей з вищим рівнем достатку – за кордон. Зокрема, у Криворівні на Гуцульщині часто бували І. Франко та О. Маковей. Уже за межами міст одні відпочивали від важкої праці, інші набирали натхнення та сил, знаходили собі цікаві заняття.

Дозвілля галицькі інтелігенти проводили із сім'єю – у спілкуванні з дружинами, дітьми, внуками: ходили на прогулянки, відвідували ковзанки взимку [29], влітку виїжджали на природу, де влаштовували пікніки [30, арк. 36] або збирали гриби чи ягоди [30, арк. 34]. Андрій Ставичний, внук А. Чайковського, з ностальгією згадував, як вони з дідусем гуляли та купалися у річці Прут, “а щоб каміння не давило ноги, Дідусь змайстрував сандалі з дерев'яною підошвою собі і мені, в яких можна було купатися” [20, с. 104–105]. Родинна атмосфера відновлювала психологічну рівновагу митців, сповнювала новими творчими задумами.

Мали митці й різноманітні захоплення. І. Франко, наприклад, любив рибалити [31]. Цим займався і В. Бирчак [32], який неодноразово розповідав Ярославу Гординському про свій улов [32, арк. 7 зв.]. Б. Лепкий захоплювався малярством і колекціонуванням картин сучасних йому художників, а О. Курилас – музикою [23, с. 175]. Архітектор І. Левинський цікавився гончарством. Незважаючи на те, що гончарство у виробництві його фабрики було збиткове, він продовжував його розвивати. З цього приводу він жартував, “що вільно ж йому мати “коханку”, коли колеги будівничі мають собі то карти або чарку” [6].

Домівки інтелігентів були центрами товариського життя і розваг. Інтелігенти залюбки провідували один одного, щоби просто зустрітися, поговорити, привітатися. В. Стефаник приходив до Б. Лепкого “на каву та вареники”, які письменник дуже любив, а також, щоб написати новий твір та подискутувати [23, с. 173]. Частим гостем у домі Б. Лепкого був композитор В. Барвінський. М. Черемшина, Л. Мартович і В. Стефаник (їх називали “покутською трійцею”) сходилися разом,

аби зіграти у шахи [33, с. 67]. У будинку А. Чайковського збиралася українська молодь, яка влаштовувала театральні, музичні та поетичні вечори. "[...] Нас поїли ще опісля чоколядою і годували солодкими булочками: розуміння і любов до дітей у цьому домі безмежні [...]", – згадувала Марія Струтинська [34, с. 146].

Таким чином, повсякденне життя української творчої інтелігенції проходило у внутрішніх (психологічний стан, "персональний демон") та зовнішніх суперечностях. При цьому зовнішні чинники впливали на матеріально-побутову сферу. Над людьми мистецтва "дамокловим мечем" висів обов'язок розвивати національну культуру в умовах національної нерівноправності. "Треба було не раз зречися передчасного клича "штука для штуки" і гартувати епічну сталь на агітаційний молот і популярний джаган, який гатив би моральну гниль і старі мури пересудів, одчайдушності та політичної неволи" [35, с. 245]. Один з основних принципів модернізму "мистецтво для мистецтва" відходив на другорядне місце у протистоянні з виконанням митцем національно-культурної та громадської "місії". В умовах українсько-польського протистояння та розвитку національного руху творча інтелігенція змушена була сама себе рекламувати, щоб звернути увагу світової спільноти на народ, який вона представляла.

Список використаних джерел

1. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. / І. Франко І. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 471–529.
2. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Мисак Н. – Львів, 2005. – 20 с.
3. Баран О. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Баран О. – Івано-Франківськ, 2002. – 21 с.
4. Кондратюк К. Портрети видатних українських митців XIX – початок XX ст.: Навч. посібник / Кондратюк К. – Львів: Студії, 1995. – 122 с.
5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – Київ: Критика, 2006. – 632 с.
6. Нога О. Фабрика Івана Левинського / Нога О., Мельник І. // Галицька брама. – 2007. – № 3–4 (147–148), березень–квітень: Новий світ. Част. І.
7. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 180–229.
8. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / О. Удод // Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua>.
9. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ, 2006. – Вип. 15. – С. 382–411.
10. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) / О. Лисенко // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Міністерство освіти і науки України; НАН України]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11–19.
11. Кравченко У. Записки учительки / Кравченко Уляна. – Львів: Априорі, 2010. – 190 с.
12. Яцків М. Огні горять / М. Яцків // Муза на чорному коні. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 308–320.
13. Карманський П. Українська Богема / П. Карманський. – К.: Олір, 1999. – 120 с.
14. Черемшина М. Автобіографія / Марко Черемшина // Новели; Посвяти Василеві Стефаніку; Ранні твори; Переклади; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи / [Ред. В. М. Русанівський]. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 345–349.
15. Рудницький М. Письменники зблизька / М. Рудницький. – Львів, 1958. – 115 с.
16. Чайковський А. Мій життєпис / Андрій Чайковський // Спогади. Листи. Дослідження: У 4 т. / [Упоряд. Б. З. Якимович та ін.]. – Львів, 2007. – Т. 4. – С. 260–280.
17. Семанюк-Черемшина Н. Спогади про Марка Черемшину / Семанюк-Черемшина Наталя. – Львів, 1958. – 125 с.
18. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 38, арк. 27.
19. ЦДІАЛ, ф. 384, оп. 1, спр. 27, арк. 7.
20. Ставничий А. Спомини внука / А. Ставничий // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 4 т. / Упоряд. Б. З. Якимович та ін. – Львів, 2007. – Т. 4. – С. 101–113.
21. ЦДІАЛ України, ф. 381, оп. 1, спр. 39, арк. 34 зв.
22. Мандзюк Д. Івана Труша з майбутньою дружиною познайомила Леся Українка / Д. Мандзюк // Газета по-українськи. – 2009. – № 764.
23. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 199 с.
24. Реклама // Діло. – Ч. 13. – 1901.
25. Новинки // Галичанин. – Ч. 177. – 1901.
26. ЦДІАЛ України, ф. 818, оп. 1, спр. 32, арк. 22 зв.
27. Винничук Ю. Кнайпи Львова / Ю. Винничук. – Львів: Піраміда, 2005. – 296 с.
28. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Спомин присвячений Тіням забутих Львов'ян. Частина І і II. / С. Шах. – Львів: Друкарські куншти, 2006. – 267 с.
29. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАН України (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаніка). Відділ рукописів, ф. 11, оп. 1, спр. 156 / п. 16, арк. 24.
30. ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 11, оп. 1, спр. 156 / п. 16, арк. 34.
31. Лицур М. Рибальство як форма організації дозвілля української міської інтелігенції Галичини на рубежі XIX–XX століть (на прикладі Івана Франка) / М. Лицур, Н. Лицур // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vpnu/Ist/2009_15/.../115-119.pdf.
32. ЦДІАЛ України, ф. 384, оп. 1, спр. 27, арк. 5, 7 зв.
33. Іванічук Р. Шрами на скалі / Р. Іванічук. – Київ, 1987. – 201 с.
34. Струтинська М. Дім родини Чайковських у Бережанах / М. Струтинська // Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 4 т. / [Упоряд. Б. З. Якимович та ін.]. – Львів, 2002. – Т. 3. – С. 145–150.
35. Грушевський М. Світлотіни галицького життя / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1918. – Ч. IX. – С. 224–248.

Елена Ганусын

**МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГАЛИЦКОЙ ТВОРЧЕСКОЙ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ**

В статье анализируется финансовое положение, быт и досуг украинской творческой интеллигенции (литераторов, художников, композиторов). Показаны обстоятельства и особенности частной жизни людей искусства в зависимости от финансовых возможностей, круга общения, профессиональной и общественной деятельности. Проанализированы место, роли и функции творческой интеллигенции в культурной и политической жизни галицкого общества в контексте модернизации национально-культурного пространства на рубеже XIX–XX столетий.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, история повседневной жизни, Галичина, материально-бытовое положение, досуг.

Olena Hanusyn

**FINANCIAL AND EVERYDAY LIFE'S CONDITION OF GALICIAN CREATIVE
INTELLIGENCE AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES**

Financial position, life and leisure of Ukrainian creative intellectuals are described in the article (writers, artists, composers). Circumstances and privacy features of artists depending from financial opportunities, camaraderie, professional and social activities are considered. Analyzed their place, role and function in the cultural and political life of the Galician society in the context of modernization of the national cultural space at the turn of nineteenth and twentieth centuries.

Key words: creative intellectuals, history of everyday life, Galychyna, financial and everyday life's, leisure.

УДК 94 (477. 8): 37 "1918–1919"

Лілія Шологон

**ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(1918–1919 РР.)**

У статті висвітлено діяльність державних органів влади ЗУНР в освітній сфері. Проаналізовано законодавство щодо організації шкільництва та соціального захисту педагогів, показано роботу початкових навчальних закладів та гімназій, роль педагогів у процесі реформування освіти у новоствореній державі.

Ключові слова: Державний Секретаріат освіти і віросповідань, закон, розпорядження, народні школи, гімназії.

У процесі розбудови Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) неабияке місце відводилося освітнім питанням. Було зроблено чимало для створення розгалуженої мережі україномовних початкових шкіл, гімназій та інших навчальних закладів, належного соціального захисту педагогів, реформування освіти тощо. Саме тому, вважаємо, що освітня політика ЗУНР заслуговує на увагу дослідників, оскільки є цінною для реконструкції державотворчих процесів в Україні впродовж 1917–1921 рр.

Метою статті є висвітлення освітніх перетворень в ЗУНР у 1918–1919 рр. на основі аналізу законодавства та матеріалів тодішніх періодичних видань. Автор звернула увагу на створення органами державної влади нових навчальних закладів та реформування уже діючих, вирішення найнагальніших проблем педагогів, запровадження в життя нової концепції освітньої політики тощо.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила як дослідників міжвоєнного періоду С. Сірополка [16], С. Русову [15], Л. Ясінчука [18], так і сучасних українських учених Б. Ступарика [17], А. Боровика [5], Н. Ротар [14]. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

6 листопада 1918 р. Українською Національною Радою (далі – УНРадою) був створений Державний Секретаріат освіти і віросповідань, очолюваний професором О. Барвінським. Після переїзду уряду в Станіславів керівництво ним здійснював Агенор Артимович. З 17 квітня 1919 р. за освітню політику уряду відповідав письменник та педагог Антін Крушельницький [17, с. 114].

Основні державні закони щодо організації освіти були прийняті урядом після Злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. Так, закон УНРади про основи шкільництва від 13 лютого 1919 р. визначив

найважливіші засади освітньої політики держави, які полягали у запровадженні обов'язкового вивчення української мови в усіх навчальних закладах держави, організації достатньої кількості шкіл для національних меншин, створенні передумов для функціонування приватного шкільництва, надання педагогам статусу державних службовців, що суттєво підвищувало їх становище у суспільстві [12, с. 220].

Щоб впровадити його у життя, 23 лютого 1919 р. видано постанову Державного Секретаріату освіти і віросповідань про зміну навчальних планів у народних або початкових школах, навчання у яких було обов'язковим для дітей віком з 8 до 14 років. Вона дозволяла запровадити вивчення польської та німецької мов як факультативних предметів, натомість збільшити обсяг навчального часу для вивчення української мови, літератури та математики.

Щодо викладання інших предметів, то було зазначено, що: "Лекції науки історії і географії призначені досі на основі австрійських научних планів на науку історії і географії Австро-Угорщини, призначає ся у всіх школах, без огляду на викладну мову, на науку історії і географії в першій мірі України, а в звязи з нею і інших земель, заселених славянськими племенами" [9, с. 8].

24 лютого 1919 р. видано розпорядження Державного Секретаріату освіти і віросповідань про обов'язкове викладання українською мовою в усіх державних середніх школах, тобто класичних та реальних гімназіях, які здійснювали підготовку чиновників середнього рангу для роботи у державних установах. Воно зобов'язало керівництво згаданих навчальних закладів до 15 березня 1919 р. втілити її у життя [12, с. 259].

30 березня 1919 р. секретаріат освіти оприлюднив розпорядження "В справі польської і німецької мови", яким дозволялося у школах з українською мовою навчання, на прохання батьків, вивчати, починаючи з третього гімназійного класу, польську і німецьку мови як факультативні предмети по дві години тижнево [17, с. 116]. У міру потреби єврейська мова та історія могли викладатися як обов'язкові предмети [8, с. 24].

Серед законодавчих документів, виданих у державі, чимало з них скеровувалися на підвищення соціального та матеріального становища педагогів початкових та середніх шкіл, без яких був неможливий належний рівень освіти та виховання національно свідомих громадян ЗУНР.

Варто зазначити, що згідно із Законом УНРади про шкільництво, освітяни отримали статус державних службовців, що давав право як на окремі пільги, так і накладав чимало важливих обов'язків. Так, згідно з "Розпорядком Державного Секретаріату освіти і віросповідань про службову присягу учителів" від 22 лютого 1919 р. вони мали у письмовій формі засвідчити свою відданість Українській державі. У тексті присяги зазначалося: "...получені (доручені – Л.Ш.) обов'язки сповнятиму по мойому найкращому знанню і згідно з моєю совістю. Всі мої сили присвячу для добра Української Народної Республіки, єї інтересів та скарбових доходів, берегтиму у всяких відносинах. Приказам моїх зверхників буду все послухний" [2, арк. 35; 13, с. 250].

Неабияке значення для педагогів народних, виділових (міські початкові навчальні заклади, що давали право вступу до гімназії) та середніх шкіл мали законодавчі акти, згідно з якими підвищувалася матеріальна винагорода за їх працю. "Закон Української Національної Ради про заробітну плату народних і виділових вчителів" від 10 квітня 1919 р. [12, с. 338] та "Резолюція Української Національної Ради про підвищення зарплати учителям середніх шкіл" від 15 лютого 1919 р. [3, арк. 2; 12, с. 225] встановили значно вищі розміри платні педагогам. Передбачалося, що найменша винагорода учителя народної школи складатиме 1200 корон щорічно, а педагога середнього навчального закладу 2 тис. корон щороку. Окрім цього, згідно з розпорядженнями Державного Секретаріату освіти і віросповідань, підвищено пенсії педагогам, вдовам та сиротам освітян, запроваджено додаткові грошові виплати, оскільки інфляція дуже швидко знецінювала реальну вартість заробітної платні учителів.

Західноукраїнські педагоги долучилися до створення єдиної концепції реформування національної освіти спільно зі своїми колегами з Наддніпрянщини. Реформування розпочалася вже з Першого Всеукраїнського учительського з'їзду (5–6 квітня 1917 р.). Комісію, що започаткувала роботу над створенням проекту документу очолив відомий український художник та педагог П. Холодний. Наприкінці січня 1918 р. до її складу ввійшли галичани: А. Алиськевич, Я. Біленький, В. Бірчак, І. Боберський, О. Бойчук, Я. Борис, І. Брикович, А. Домбровський, В. Зубрицький, А. Крушельницький, К. Малис, В. Поговський, Д. Пігуш, І. Прийма [5, с. 5].

Робота над "Проектом єдиної школи на Україні" тривала досить довго і лише за часів Директорії була остаточно завершена [13, с. 6]. Розроблений законопроект мав чотири розділи: I – "Загальна частина", II – "Роль науки, релігії, мистецтва, руханки та розвинення громадського чуття у виховальній школі", III і IV розділи присвячені викладу змісту навчальних планів і програм єдиної загальноосвітньої школи.

У першому розділі розкривалися основні принципи освітньої політики в Україні та давалося визначення, що "єдиною школою ми будемо називати нормальну з педагогічного боку школу, через яку повинні проходити всі діти даної Держави" [13, с. 3], незалежно від соціального становища, статі, релігійних та політичних переконань.

Основним завданням нової української школи було виховання дитини. Окрім цього вона повинна бути національною. Це означало, що дитина мала передусім познайомитися з природними та соціально-культурними умовами життя свого народу, а потім переходити до пізнання історії та культури інших народів світу. Найважливішим чинником такого пізнання і виховання мала стати рідна мова. Ще одним документом, розробка якого була завершена за часів Директорії і до створення котрого приєдналися західноукраїнські освітяни, був "Статут єдиної школи в УНР" [1, арк. 136]. Він регламентував багатогранну діяльність української школи, визначав її завдання, права та обов'язки, а також правові норми діяльності педагогічної ради та адміністрації, учителів, вихователів, обслуговуючого персоналу та учнів. У сімдесяти пунктах статуту визначалися основні правові засади життєдіяльності реформованої освіти. Передбачалося, що єдина школа буде дванадцятикласною і поділятиметься на три ступені: перший (початкова основна школа) (1–4 класи), другий (старша основна школа) – (5–8 класи) і третій (колегії) – (9–12 класи). Навчання здійснюватиметься "рідною мовою кожної нації, що живе на Україні" [1, арк. 17]. Навчальні плани і програми шкіл з неукраїнською мовою викладання повинні затверджуватися Міністерством народної освіти у погодженні з Міністерством відповідної національності. Передбачалося, що українознавчі предмети будуть вивчатися у школах всіх національних меншин.

Таким чином, органи державної влади ЗУНР зробили чимало для належного законодавчого забезпечення навчального процесу, що й дозволило впровадити в життя чимало прогресивних ідей. Безперечно, цікавими були спільні проекти щодо реформування шкільництва УНР, підготовлені разом галицькими педагогами та учителями з Наддніпрянщини після проголошення Злуки обох держав. Проте, через встановлення в Україні радянської влади, вони так і не були втілені у життя.

Незважаючи на непроті політичні та військові умови діяльності ЗУНР, Державний Секретаріат освіти і віросповідань та органи місцевого самоврядування доклали чимало зусиль для забезпечення нормального функціонування навчальних закладів у державі. Продовжувався навчальний процес у народних школах краю, проводили підготовку до випускних іспитів за 1918/1919 навчальний рік, значна увага приділялася приготуванню до нового навчального року. Стараннями секретаріату освіти створили кваліфікаційні комісії, щоб педагоги мали можливість скласти кваліфікаційні іспити, полегшили вимоги до вступників учительських семінарій [17, с. 116]. Ці та інші заходи сприяли як належній організації навчального процесу у початкових школах з одного боку, а з іншого – скеровувалися на підготовку необхідної кількості освітян. Слід зазначити, що педагогів у багатьох навчальних закладах не вистачало, оскільки польські учителі відмовлялися складати присягу на вірність новоствореній Українській державі та залишали свої робочі місця.

Українські педагоги народних шкіл, підтримуючи дії органів державної влади щодо організації початкового шкільництва також доклали значних зусиль до його реформування. Про це свідчив з'їзд делегатів українського народного учительства в Станіславі, що проходив впродовж 2–3 лютого 1919 р. На нього прибули 117 педагогів, що представляли 31 повіт. Серед представників влади на з'їзд завітали Державний Секретар освіти і віросповідань А.Артимович та член шкільної комісії УНРади О. Попович. З доповіддю "Про станові справи українського народного учительства" виступив відомий у краї педагог Онуфер Власійчук. Після жвавого обговорення були прийняті ухвали, у яких освітяни окрім покращення їх матеріального становища та підвищення соціального статусу вимагали: "Народне учительство жадає скликання анкети народного учительства при співучасті фахових людей і знатоків шкільництва до уложення часового проекту шкільного закону та починати старання до скликання анкети народного учительства всієї Соборної України" [10].

Варто зазначити, що чимало вимог, які стосувалися захисту фахових інтересів педагогів у ЗУНР, українізації шкільництва знайшли своє втілення у вказаних законодавчих документах. Проте ґрунтового закону про шкільництво, до створення якого б долучилися педагогічна громадськість держави так і не було створено.

Щодо середніх навчальних закладів, то на території Західної області УНР діяли гімназії у Бережанах, Дрогобичі, Золочеві, Самборі, Сокалі, три класичні й одна реальна в Станіславі, Стрию, Тернополі. Учительські семінарії працювали у Бережанах, Коломиї, Самборі, Сокалі, Тернополі, дві у Станіславі [17, с. 115]. 14 лютого 1919 р. було прийнято Закон Унради, згідно з яким, Державний Секретаріат освіти і віросповідань міг приступити до націоналізації українських приватних гімназій у Долині, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Чорткові і Яворові та жіночих учительських семінарій у Коломиї, Львові та Тернополі [12, с. 140]. Вони були створені ще до початку Першої світової війни завдяки зусиллям Українського педагогічного товариства та громадськості Галичини в тих містах, у

яких відчувалася потреба у таких школах, оскільки органи державної влади Австро-Угорщини дуже часто ігнорували прохання українців щодо відкриття україномовних середніх навчальних закладів. Вказані гімназії та учительські семінарії отримували лише незначну субсидію від Галицького крайового сейму на своє функціонування, тому в основному фінансувалися за рахунок оплати учнів за навчання та приватних пожертв.

Щоб змінити стан справ на краще з їх фінансуванням і виконати закон УНРади, 24 лютого 1919 р. секретаріат освіти прийняв постанову про націоналізацію тих приватних шкіл, власники котрих дадуть на це згоду [12, с. 260]. Окрім неї необхідно було зробити перелік усього шкільного майна та приладдя, яке колишні власники передавали на баланс держави і подати точні дані про час створення гімназії, кількість класів та учнів, що навчалися в навчальному закладі, їх національність та віросповідання; інформацію про педагогів, їх кваліфікацію, навчальне навантаження. Власники приватних українських гімназій та учительських семінарій погодилися на такі умови, що й дозволило суттєво збільшити кількість державних україномовних навчальних закладів, порівняно з довоєнним часом. Усього в ЗУНР діяло двадцять українських гімназій, три реальні школи та сім учительських семінарій [17, с. 115].

Окреме місце у системі освіти відводилося приватному шкільництву. Згідно з розпорядженням про приватні навчальні заклади від 22 лютого 1919 р., школи такого типу, що не отримали від секретаріату освіти дозволу на проведення навчання, закривалися [12, с. 249]. Могли функціонувати лише ті, у яких керівництво та учителі зобов'язалися виконувати державні закони і розпорядження. На підставі цього закону відкрито чотири єврейські і одну німецьку гімназію. Польські учителі відмовилися відкривати приватні навчальні заклади.

За ініціативою товариства учителів середніх і вищих шкіл "Учительська громада" викладачі гімназій та учительських семінарій впродовж 21–22 березня 1919 р. у Станіславові провели своє загальне зібрання "щоб застановитися над пекучими становими і шкільними справами". Саме тому, найважливішими питаннями серед включених до програми з'їзду були: "3) Матеріальне положення учителів середніх шкіл; 4) План праці над реформою середнього шкільництва". У результаті жвавого обговорення було ухвалено: "В справі реформи шкільництва: школа має бути національна і має не тільки приготувляти до студій на університеті, а й до життя і до праці. Вона має бути вільна від всяких односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних класів" [11].

Проте, діяльність фахових шкіл та класичних гімназій викликала неабияку стурбованість як в громадян держави, так і владних структур. Про це засвідчило звернення уряду "До професорів і заступників учителів усіх середніх шкіл Західної Области Української Народної Республіки", опубліковане на сторінках урядового часопису, у якому зазначалося: "А тим часом наші середні школи ізза недостачі вчителів ледве животіють. Брак фахових сил робить науку ілюзоричною і не дозволяє школі сповняти завдання, яке на ній тяжить... В такий час правдивий патріот-педагог не повинен втікати від школи, але навпаки повинен у школі за двох і за трьох працювати" [6].

Щоб забезпечити комплектування учнями середніх та фахових шкіл, прийнято рішення про тримісячні підготовчі курси, які мали охопити значну частину селянських дітей. З цього приводу Державний секретаріат освіти звертається з проханням до учителів, духовенства, свідомих селян та робітників, щоб з кожного села відправили хоча б троє дітей на підготовчі курси, робота яких розпочнеться з 1 травня 1919 р. у кожному повітовому місті держави. Таке навчання було вкрай необхідним, оскільки народна школа не давала достатньої підготовки для вступу до навчальних закладів вищого рівня. Планували, що після закінчення курсів, учні в наступному навчальному році навчатимуться, відповідно до своїх здібностей, у гімназіях та фахових школах [7].

Окрім цього Державний секретаріат освіти на засіданні від 13 березня 1919 р. вирішив провести з метою реорганізації шкільництва громадську дискусію 27–29 березня. Планували, що у ній братимуть участь представники фахових організацій народного і середнього шкільництва, визначні педагоги держави. Згодом зібрання перенесено на 29–31 травня [4]. Проте через непросту ситуацію у країні воно так і не відбулося, незважаючи на те, що освітні питання нікого не залишили байдужими.

Визначний педагог С. Русова, вважала, що учительство повинно активно долучитися до змін в освітній сфері, зокрема, прийняти безпосередню участь в організації шкільної та позашкільної освіти, створенні підручників, складанні нових навчальних планів, поширенні нових форм позашкільної освіти, підвищенні кваліфікації учительства, покращенні матеріального становища педагогів. "Перед такими великими завданнями, яких вимагає темний стан нашого народу і які обов'язково вимагають дуже інтенсивну працю від кожного правдивого учителя, треба конче організовано об'єднатися всьому українському вчительству Східної і Західної України," – писала авторка публіцистичної розвідки, що була опублікована у газеті "Республіка" [15].

На сторінках цього ж видання, у серії статей під назвою "Завдання нової школи", референт секретаріату освіти С.Сірополко зупинився над завданнями дошкільних закладів і початкової школи у

підготовці дитини до життя у суспільстві. Зокрема, він зазначав: "Основний педагогічний принцип – школа на рідній мові учеників – вимагає, аби для кожної національності була забезпечена своя школа шляхом віддання національній меншості відповідної частини державних і громадських коштів на задоволення її потреб в освіті" [16]. Як бачимо, педагоги, працівники секретаріату освіти, політичні діячі виробили систему поглядів на національну школу. Але здійснити задумане не вдалося.

Таким чином, органами державної влади ЗУНР зроблено чимало для належної організації системи освіти у державі. Передусім цьому сприяли закони УНРади та розпорядження Державного Секретаріату освіти і віросповідань, скеровані на українізацію навчальних закладів, націоналізацію приватних гімназій та учительських семінарій, підвищення якості викладання окремих предметів, вирішення матеріальних проблем педагогів, забезпечення шкіл необхідною кількістю учителів тощо. Не залишалися осторонь освітянських проблем і педагоги народних та середніх навчальних закладів, котрі подали органам державної влади практичні пропозиції щодо реформування освіти і готові були втілювати їх в життя. Діяльність ЗУНР в освітній галузі дозволяє стверджувати про прогресивні погляди владних структур щодо підвищення ролі шкільництва у житті держави.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 114, 136 арк.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 270, оп. 1, спр. 2, 35 арк.
3. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 632, оп. 1, спр. 2, 2 арк.
4. Анкета в справі реорганізації шкільництва // Република. – 16 квітня 1919.
5. Боровик А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917–1920 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 3–11.
6. До професорів і заступників учителів усіх середніх шкіл Західної Области Української Народної Республіки // Република. – 22 лютого 1919.
7. Зазив Державного Секретаріату освіти і віросповідань до духовенства, учительства та прочого громадянства (інтелігентів та свідомих селян і робітників) в справі вислання до середніх, рільничих і робітничих шкіл дітей з початком шк. р. 1919/1920 // Вісник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. – Ч. 2. – 1 травня 1919. – С. 33–34.
8. Зарядження Державного Секретаріату освіти і віросповідань в справі науки єврейської мови і єврейської історії в середніх школах західної області Української Народної Республіки // Вісник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. – Ч. 1. – 1 квітня 1919. – С. 23–24.
9. Заряджене Державного Секретаріату освіти і віросповідань в справі тимчасових змін научних плянів // Вісник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. – Ч. 1. – 1 березня 1919. – С. 8–10.
10. З'їзд народного учительства Зах. України // Република. – 5 лютого 1919.
11. З'їзд учителів середніх шкіл З.О.У.Н.Р. // Република. – 26 березня 1919.
12. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
13. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський: Дністер, 1919. – Кн. 1. – 120 с.
14. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 "Історія України" / Н. Ю. Ротар. – Чернівці, 1996. – 20 с.
15. Русова С. До культурного об'єднання з Галичиною С. Русова // Република. – 20 квітня 1919.
16. Сірополко С. Завдання нової школи / С. Сірополко // Република. – 10 травня 1919.
17. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – 142 с.
18. Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939 / Л. Ясінчук. – Львів: Накладом Товариства "Рідна школа", 1931. – 267 с.

Лилия Шологон

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЗАПАДНО-УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1918–1919 ГГ.)

В статье освещено деятельность государственных органов власти Западно-Украинской Народной Республики в образовательной сфере. Проанализировано законодательство об организации учебного процесса и социальной защищенности педагогов, показано работу начальных школ и гимназий, роль учителей в процессе реформирования образования в новообразованном государстве.

Ключевые слова: Государственный секретариат образования и религии, закон, инструкция, народные школы, гимназия.

Liliya Shologon

EDUCATIONAL PROCESSES IN THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918–1919)

In the article displaying the activities state government bodies West Ukrainian People's Republic in education sphere. The author analyses legislation about organization system of education and social protection of teacher's, exposing the works of primary schools, gymnasiums, role teachers in process reformation education in country.

Key words: State Secretariat education and religion, law, instruction, people's schools, gymnasiums.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ВЗАЄМИНИ "ПРОСВІТИ" СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ З ВОЛИННЮ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано взаємини "Просвіти" Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. Досліджено роль Головного відділу товариства у намаганні поширити діяльність "Просвіти" на Волинь.

Ключові слова: Східна Галичина, Волинь, "Просвіта" міжвоєнний період, діяльність.

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю дослідження ролі "Просвіти" у поширенні просвітніх ідей на Волинь у міжвоєнний період. У східногалицькому середовищі в міжвоєнний період "Просвіта" відіграла надзвичайно важливу роль, оскільки розвиток товариства сприяв активізації просвітнього руху й формуванню національної свідомості та патріотизму українців. Саме своєю діяльністю товариство внесло вагомий внесок у збереження історичної пам'яті народу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автором визначено значення, місце й роль "Просвіти" Східної Галичини у взаєминах з Волинню з метою поширення просвітніх ідей, боротьби за збереження й розвиток рідної мови, утвердження почуття національної гідності, народних звичаїв, традицій, менталітету, самобутності.

Об'єкт дослідження – культурно-просвітні процеси, що відбувалися у Східній Галичині та Волині у міжвоєнний період.

Предмет дослідження – особливості взаємин "Просвіти" Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період, як важливий суспільний чинник консолідації українства, формування його національної свідомості.

Мета дослідження полягає в аналізі взаємин "Просвіти" Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Східну Галичину і Волинь досліджуваного періоду, які у міжвоєнний період входили до складу Польщі.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження обмежується низкою публікацій. Зокрема, науковий доробок вітчизняних істориків з діяльності "Просвіти" на сьогодні є доволі обширним. Зосередимо основну увагу на працях С. Перського [1], Б. Савчука [2], Л. Бандилко [3], М. Філіпович [4], І. Зуляка [5] та інших учених, які подають аналіз діяльності товариства, зацікавлення тих чи інших політичних сил його працею, повною мірою не розкриваючи задекларовану тематику.

Джерельну базу статті складають архівні матеріали фонду 348 Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано взаємини "Просвіти" Східної Галичини з Волинню в міжвоєнний період.

У міжвоєнний період "Просвіта" намагалася поширити свою діяльність на усю територію Польщі, про що свідчить як проект зміни статуту, у якому в § 2 зазначалося, що "... тереном діяльності є ціла держава" [6, арк. 1], так і варіант нового статуту, в якому акцентувалася увага на тому, що "... тереном діяльності є ціла держава Польська" [7, арк. 1].

2 квітня 1923 р. на загальних зборах С. Баран пропонував створити нову просвітнянську організацію, яка б за статутом поширювала діяльність на усі українські землі від так званої "ризької лінії", через що організувати у Львові проведення Другого просвітньо-економічного конгресу делегатів Галичини, Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя [8, арк. 15]. До речі, Н. Сагайкові з Вільнюса, Головний відділ рекомендував для організації читальні використовувати статuti повітових "Просвіт" Волині або ж "Рідної хати" на Холмщині, у зв'язку з тим, що діяльність товариства обмежувалася чотирма воєводствами [9, арк. 3]. До Головного відділу зверталися І. Кардинал із Вишкова і М. Ліщук із Шпиколосів Грубешівського повіту щодо надання інформації про організацію читалень товариства [9, арк. 1–2].

Влада з огляду на власні інтереси заборонила поширити діяльність товариства не лише на Польщу, але й на Волинь, оскільки там "Просвіта" не мала централізованої структури, діяла на підставі окремих статутів. До речі, 12 вересня 1924 р. "Сільський господар" у зверненні до

міністерства рільництва і дїбр вказував на бажанні відновити свою статутну діяльність у довоєнних розмірах на території чотирьох воєводств [10, арк. 1–22], навіть і не порушуючи питання поширення діяльності товариства у межах Польщі, однак вказував у зверненні на субвенцію у розмірі 496500 злотих (далі – зл.) на 1925 р. і 250 тис. зл. на підготовку до осінньо-польових робіт [10, арк. 1–22].

Польські функціонери дозволили діяльність товариства лише у чотирьох воєводствах, на землях Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся засновувалися самостійні товариства “Просвіта” з окремими статутами. Відповідні осередки діяли у Кремінці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі, Бресті, Холмі. Кожен із них мав право засновувати бібліотеки-читальні лише у межах свого повіту. До 1926 р. таких бібліотек-читалень було 600 [11, с. 95–96].

Не меншою причиною катастрофічного стану було вороже ставлення польської влади. Наприклад, “Просвіта” у Володимирі-Волинському зазнавала значних перешкод у діяльності, оскільки місцеве староство вимагало нового затвердження статуту, дозволу на заснування початкових приватних шкіл, якого, звісно, товариство не отримало [12, с. 62]. Часопис “Політика” писав, що національне життя в основному опирається на політичну сферу, що забезпечує вплив нації на державну владу, суспільно-економічну – за рахунок чого примножуються національні багатства, культурну – що є основою моральних цінностей нації, поза будь-яким сумнівом “... дерево української культури на наших очах усихає...” [13, с. 19–20]. Влада провадила постійні перевірки й арешти серед членів “Просвіти”. “Діло” писало, що у Волинському повіту жандарми арештували свідомого селянина, колишнього січового стрільця П.Матвійціва [14, с. 3].

Достатньо низькою була участь волинського учительства у діяльності “Просвіти”. “Громадський голос” від 9 серпня 1924 р. повідомляв, що місцеві освітяни не проводять культурно-просвітньої праці, вважаючи осередки більшовицькими [15, арк. 31]. Учительство Волині не мало змоги масово отримувати видання товариства. 20 липня 1927 р. Головний виділ звернувся до відділів філій щодо передплати “Народної Просвіти” для того, щоб кожна філія внесла до каси товариства 100 зл. і кожна читальня – не менше 20 зл. [16, арк. 2]. Наприклад, читальня у містечку Нова Вишва на Волині надіслала до редакції листівку з проханням надіслати до читальні часопис “Народну Просвіту” [17, арк. 1].

Зважаючи на високу вартість видань з радянської України, “Просвіта” зверталася у комісаріат Народної освіти УРСР до М.Скрипника з тим, щоб визнати товариство як структуру, якій би безкоштовно й обов’язково надсилалися примірники книжкових видань з радянської України. Прохання ґрунтувалося на тому, що “Просвіта” “... стоїть на чолі позашкільної освіти Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя і одним із важливих чинників позашкільної роботи вважає свою бібліотеку, мета якої обслуговувати широкі верстви українського громадянства та заохочення його до книжки...” [18, арк. 71–72].

Зазвичай, за отриману літературу читальні виплачували один долар щомісячно або три – щоквартально [19, арк. 11]. З 1933 р. вартість бібліотек виплачувати упродовж місяця, кварталу, півроку [20, арк. 7]. Для читальняних бібліотек Волині Головний виділ ще з 1926 р. надавав на виплату комплекти бібліотек вартістю 40–65 дол. на три-п’ять місяців [21, арк. 1]. Одночасно з замовленням, читальні надсилали один долар як першу виплату суми. Книжки залишалися власністю Головного виділу аж до виплати їхньої вартості. Читальням, які вчасно виплачували вартість отриманих книжок, Головний виділ на п’яту частину вартості знижував суму оплати. Наприклад, вартість бібліотеки ч. I складала 62 долари, ч. II – 46 доларів, ч. III – 30 доларів [19, арк. 11].

Завдання “Просвіти” полягало у тому, щоб організувати бібліотеки-читальні на селі, які були б корисними не лише для тих, хто вже навчився читати, але й для неписьменних [22, с. 8]. Як свідчить звіт М.Галущинського і І.Крип’якевича з поїздки Волиню й Холмщиною у серпні 1923 р. [23, арк. 1–20], бібліотека “Просвіти” у Володимирі-Волинському нараховувала 400 томів, Бересті – 500, Луцьку – 2000, Рівному – 1500 – 2000, Острозі – 980, Крем’янці – 2000, “Рідної хати” у Холмі – 300 [23, арк. 1–2]. На освітній нараді, яка проходила у Львові 27 жовтня 1926 р., на цьому наголосив М.Галущинський у своєму виступі, зазначивши, що “... як не слабкі організаційні форми просвітнянського руху на Волині, а все бібліотечна справа поставлена там високо, як ніде у Галичині...” [24, арк. 6].

У зв’язку з поширенням української книжки на Волинь у жовтні 1927 р. між Головним віділом у Львові і “Просвітою” у Крем’янці укладену угоду, яка передбачала передачу в оренду книгарні і права найму у Розенфельда для приміщення книгарні Головного виділу й НТШ терміном на п’ять років (упродовж жовтня 1927 р. – 30 вересня 1932 р.). До того ж умова втрачатиме юридичну силу з закінченням терміну оренди і Крем’янецька “Просвіта” не засновуватиме упродовж цього часу іншої книгарні [25, арк. 1–2].

Головний виділ і НТШ зобов’язувалися платити “Просвіті” у Крем’янці щорічну орендну плату у розмірі 500 зл. 1 жовтня за кожен рік оренди, за перший рік 250 зл. сплачувалися до 1 січня 1928 р.,

друга половина суми до 1 жовтня 1928 р. "Просвіти" й НТШ передавалося у власність усе майно книгарні, яке з закінченням терміну оренди поверталось у належному стані, згідно з умовами договору, щодо інвентарного опису [25, арк. 1–2]. Також спільній книгарні передавався запас книжок і часописів на комісійний розпродаж за ринковими цінами зі зниженням вартості на 30 %, розрахунок за які проводився щоквартально. До речі, готівка з розпроданих книжок і часописів використовувалася тільки на виплату боргів Крем'янецької "Просвіти", після сплати яких, вона мала право розпоряджатися ними на власний розсуд [25, арк. 1–1 зв., 2]. Головний відділ і НТШ вкладали у книгарню 6000 зл., по 3000 зл. кожна сторона, з них по 1500 зл. у книжки і часописи, по 1500 зл. у векселі упродовж трьох місяців. На час найму книгарня називалася "Книгарня Просвіти у Крем'янці в піднаймі Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові" [25, арк. 1–1 зв., 2].

У питаннях, пов'язаних з конфіскацією літератури, "Просвіта" намагалася заручитися підтримкою українських депутатів сейму й адвокатів. Зокрема, З.Пеленському було надіслано календар "Просвіти" на Волині і матеріали щодо його конфіскації [26, арк. 7].

Таким чином, взаємини "Просвіти" Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період характеризувалися намаганням Головного відділу поширити свій вплив і на Волинське воєводство, однак польська влада штучно стримувала ці контакти, обмежуючи їх адміністративно-територіальними межами. Загалом, домінуючим напрямком були тенденції, пов'язані з розповсюдженням видань "Просвіти".

Список використаних джерел

1. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. Видання Товариства "Просвіта". Ч. 730. Накладом Товариства "Просвіта" / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с.
2. Савчук Б. Волинська "Просвіта" / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – 149 с.: іл.
3. Бандилко Л. Бібліотечна діяльність товариства "Просвіта" на Волині: з початку ХХ ст. до 1939 р. / Л. Бандилко // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С. 33–35.
4. Філіпович М. Організаційна мережа товариства "Просвіта" у Луцькому повіті (1918–1932 рр.) / М. Філіпович // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: Вежа, 2000. – Випуск 1. – С. – 63–69.
5. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
6. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
7. Там само, спр. 14, арк. 1.
8. Там само, спр. 163, арк. 15.
9. Там само, спр. 335, арк. 1–3.
10. Там само, спр. 463, арк. 1–22.
11. Шістьдесят літ. 1868 – 1928. Ювілейний альманах Т-ва "Просвіта" у Львові. – Львів, 1927. – 292 с.: іл.
12. Присутній. Просвіта у Володимирі Волинському // Письмо з Просвіти. – 1 лютого 1922. – Ч. 7–8 (подвійне). – С. 62.
13. Ратуймо національну культуру // Політика. – 10 жовтня 1925. – Ч. 1. – С. 19–20.
14. Ревізії й арештування // Діло. – 31 травня 1930. – С. 3.
15. ЦДАВО України, ф. 3695 с, оп. 1, спр. 66, арк. 31.
16. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 179, арк. 2.
17. Там само, спр. 4007, арк. 1.
18. Там само, спр. 485, арк. 71–72.
19. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 27, арк. 11.
20. Там само, ф. 294, оп. 1, спр. 118, арк. 7.
21. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 177, арк. 1.
22. Д. О. "Просвіта" на селі / О. Д. – Крем'янець: Видання Крем. Пов. Т-ва "Просвіта". Друкарня В. Вика, без року. – 14 с.
23. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1 т, спр. 515, арк. 1–20.
24. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 76 а, арк. 6.
25. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 6435, арк. 1–1 зв., 2.
26. Польська конституція та "іногородці" // Діло. – 26 березня 1924. – С. 3.

Иван Зуляк

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ "ПРОСВИТЫ" ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ С ВОЛЫНЬЮ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье проанализированы взаимоотношения "Просвита" Восточной Галичины с Волынью в межвоенный период. Исследована роль Главного выделения общества в попытке распространить деятельность "Просвита" на Волынь.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Волынь, "Просвита" межвоенный период, деятельность.

Ivan Zulyak

RELATIONS "PROSVITA" OF EASTERN GALYCHYNA IN VOLYN IN THE INTERWAR PERIOD

The article analyzes the relationship between "Prosvita" of Eastern Galychyna Volyn in the interwar period. The role of the General Society of separation in an attempt to extend the activities of "Prosvita" in Volyn.

Key words: Eastern Galychyna, Volyn, "Prosvita" inter-war period, activity.

УДК: 94:655. 41 (477) "1925/1934"

Валентина Молоткіна

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИДАВНИЦТВА "УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК" (1925–1934 РР.)

У статті досліджено особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 20–30-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книгопоширення, література.

Період 1920–1930-х рр. був надзвичайно важливим в історії видавничої справи. Саме у цей період, незважаючи на систематичний ідеологічний нагляд та контроль за усіма видами друкованої продукції, склалися основні принципи та засади українського радянського друку. Становлення та функціонування видавництв у цей період залишається малодослідженою проблемою, вивчення якої має важливе науково-пізнавальне та практичне значення. Адже їх діяльність вирізняється неабияким досвідом роботи в культурно-освітньому й духовному житті українського суспільства 1920–1930-х рр.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 1920–1930-і рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає видавнича галузь у контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР в 1920–1930-і роки.

Предметом дослідження є видавництво "Український робітник" у 1925–1934 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1925–1934 рр., від часу створення видавництва "Український робітник" до його ліквідації в умовах зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в радянській Україні.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими істориками. Зокрема, незважаючи на ідеологічну заангажованість, певний науковий інтерес з огляду на фактологічний матеріал становили роботи О. Молодчикова [7], у яких автор, визначивши особливості розвитку української радянської книговидавничої справи, аналізує діяльність провідних видавництв радянської України, з їх книжковою продукцією, приділяючи особливу увагу випуску літератури громадсько-політичного спрямування. Проте, у наш час, існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування періоду 1920–1930-х років, а це вимагає подальшого переосмислення критеріїв в оцінці діяльності видавництв.

У цій статті автор ставить за мету – проаналізувати особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 1920–1930-ті роки.

Видавнича справа належить до тих сфер людської діяльності, що безпосередньо залежні від державної політики у соціальній і культурній галузях, у мовній сфері та від матеріально-економічних умов конкретного суспільства країни, а також тісно пов'язана з усіма суспільно-політичними процесами [2, с. 266]. Для української книговидавничої справи 1920–1930-ті рр. – період особливий. Книга стає масовою, доступною, вона активно входить у щоденний обіг, стаючи не лише основним засобом збереження та передавання різноманітної інформації, а й серйозним культурним і соціальним явищем [2, с. 262].

Як важливий засіб впливу на маси, у своїй повсякденній роботі широко використовували друковане слово й профспілкові організації. Зокрема, постановою II Всеукраїнського з'їзду профспілок у 1924 р. та постановою секретаріату ЦК від 9 червня 1925 р. на базі видавництв ВУРПС "Укрпрофвидат" та "Робітник Донбасу" у Харкові було організовано спеціалізоване видавництво "Український робітник" [4, с.446; 22, арк. 64, 79, 85; 23, арк.187]. Статут видавництва зареєстрував Головокооперком 4 липня 1925 р. [19, арк. 9]. Видавництво ставило за мету випуск та розповсюдження серед членів робітничих союзів книг виробничої науково-технічної тематики, брошур про завдання і діяльність профспілок, масової літератури, підручників для профшкіл та фабрично-заводського навчання, газет та журналів. Друковану продукцію видавництво "Український робітник" видавало українською, російською та іншими мовами [15, арк. 1]. Упорядниками видавництва виступили Всеукраїнська рада профспілок, Всеукраїнський комітет спілки гірників СРСР, Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк), Всеукраїнське центральне правління робітників поліграфічного

виробництва. Структуру керівних органів видавництва складала: загальні збори пайовиків, або збори уповноважених, рада, правління та ревізійна комісія [19, арк. 7].

Видавництво "Український робітник" на початку своєї діяльності (1925 р.) нараховувало 66 осіб, в 1926 р. – 83 [15, арк. 3 зв.], у 1929 р. – 157, у 1930 р. – 159 [20, арк. 32]. А в реєстрі пайовиків видавництва станом на 1 жовтня 1927 р. зафіксовано 105 пайовиків, серед цієї кількості найбільшим відсотком паїв володіли такі підприємства та організації, як ВУРПС – 2005 паїв, Головоцстрах – 1000, Артемівська райспілка – 770, Артемівський окрвиконком – 543 та інші [15, арк. 16]. Станом на 1.10.1929 р. видавництво нараховувало вже 211 пайовиків [16, арк. 5]. Зокрема, у видавництві працювали: В. Сегалович, завідувач видавництва та за сумісництвом редактор журналу "Знання", 1890 р. н., за національністю єврей, підданство мав російське, одружений, мав доньку, володів російською та єврейською мовами, до революції учителював, з 1912 р. був членом "Бунду", з 1919 р. – член КП(б)У, належав до профспілки працівників освіти [11, арк. 5, 10; 18, арк. 5]; посаду інструктора правління займав Г. Несіс, 1900 р. н., безпартійний, єврей, мав російське підданство, освіта вища [12, арк. 34]. Також у видавництві працював А. Проховник, 1904 р. н., єврей, мав російське підданство, закінчив чотири класи, володів російською, єврейською та українською мовами, служив у лавах Червоної армії на Полтавському фронті [12, арк.5] та інші.

Матеріальна база видавництва "Український робітник" у перший рік діяльності сконцентрована була у трьох друкарнях: Артемівській, Слов'янській та Костянтинівській, на технічне оснащення яких із загальних коштів видавництва було виділено 29,6 тис. крб. [15, арк. 10], а згодом до видавництва приєдналася ще й друкарня ВУРПС у Харкові [11, арк. 12, 19; 21, арк. 4 зв.]. У міру надходження пайових коштів, "Український робітник" відкриває філію в Одесі та реорганізовує свої представництва у Дніпропетровську, Кривому Розі, Києві у самостійні структури [16, арк. 6]. У регіонах, у яких були відсутні філії, діяли уповноважені члени видавництва [13, арк. 10].

Видавництво видавало як книжки, так і журнали профспілкової та культосвітньої тематики (до 1925 р. виключно російською мовою). Частина видань виходила у вигляді бібліотечок. У них висвітлювалася історія профспілкового руху, його завдання, питання ідейного і трудового виховання робітничого класу УСРР [7, с.58]. У 1924–1925 рр. видавництво видало 60 назв обсягом 243,8 друкованих аркушів накладом 596 тис. примірників. Обсяг книжки цього видавництва у 1925–1926 рр. складав 5,8 друкованих аркушів, накладом 9,2 тис. примірників [5, с.34].

У продукції видавництва "Український робітник" за три роки діяльності на першому місці також була масова література, яка складалася, головним чином, з професійної літератури – 21 назва (з 40 назв масової), соціально-економічної – 15, з точних та прикладних наук – по 2 назви. Видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху, політосвітніх закладів і шкіл профграмоти (наклад 443,2 тис. прим.) [5, с. 34], але на переповненому навчальною книгою ринку, зазнавало труднощів з їх реалізацією [6, с. 100]. Зокрема, гостра проблема щодо збуту літератури постала перед видавництвом на кінець літа 1925 р. [26, арк. 18].

З метою реалізації книжкової продукції, члени правління видавництва перед своїми підприємствами поставили чіткі завдання: перейти на торгівлю власними виданнями, розповсюджуючи їх через власну торгову мережу за рахунок скорочення торгівлі виданнями інших видавців; привернути увагу покупця; акцентувати увагу на реалізації підручників, охопивши при цьому всю мережу шкіл, у межах якої діяло видавництво. Поставлені завдання видавництво виконало на 80 % [13, арк. 15].

Видавництво "Український робітник" у 1925–1926 рр. нараховувало торгівельну мережу в кількості 54 одиниці, яка розташовувалася у Донецькому басейні та на Харківщині. Організаційно вона розподілялася між п'ятьма філіями, що знаходилися в Артемівську, Сталіно, Луганську, Микитівці, Харкові. Якщо торгівельна система видавництва на 1 жовтня 1925 р. складала: 17 магазинів, 8 контрагентств, 29 кіосків, представництв не було, то станом на 1 жовтня 1926 р. ситуація значно змінилася. Так, кількість магазинів зросла до 20, контрагентств – 8, кіосків – 17, представництв – 4. Пізніше відкрилися представництва у Катеринославі, Києві та Кривому Розі, а в інших регіонах України (Одесі, Вінниці, Полтаві, Мелітополі) були укладені угоди з місцевими книготоргівельними організаціями про розповсюдження продукції видавництва на комісійних засадах [16, арк. 6].

Обігові капітали видавництва були незначними. Не було коштів на купівлю виробничих матеріалів, паперу, друкарське устаткування було зношеним [25, арк. 32]. З бюджету преси на 1926–1927 рр. "Українському робітнику" (при заявці на 210 тис.) виділили 175 тис. крб. [24, арк. 130 зв.]. Тому в січні 1928 р. "Український робітник" змушений був визнати за недоцільне експлуатацію друкарень у Донбасі і передати їх Артемівському окрвиконкому [3, арк. 298]. А 25

липня 1928 р., у зв'язку з економічною неспроможністю продовжувати видавничу діяльність, прийнято рішення про ліквідацію Луганської та Артемівської філій [13, арк. 61].

У 1927–1928 рр. “Українським робітником” розпочато роботу з організації профспілкового споживача й керівництва комплектуванням бібліотек [14, арк. 1]. З цією метою при окружних філіях організовуються бібліотечні колектори [4, с. 207]. Колектори намагались об'єднати й централізувати книжкове комплектування усіх профспілкових бібліотек України. Бібліотечний колектор допомагав бібліотекареві у комплектуванні бібліотек усіма видами літератури, забезпечував надходження в бібліотеки української книги, складав рекомендовані списки літератури, сприяв самоосвіті бібліотекаря, вів консультаційну роботу з бібліотекарем [19, арк. 51].

У кінці 1920-х рр. “Український робітник” продовжує видавати соціально-економічну, політичну, виробничо-технічну літературу, літературу з історії робітничого руху, охорони праці й соціального страхування. Також, крім профспілкової літератури, видавництво друкує й художню, як українську, так і зарубіжну, літературу та серії: “Дешева література красного письменства”, “Серія 2 та 3-копійчаних книжок” [1, с.37, 46, 48, 53]. План видавництва на 1928–1929 рр. передбачав випустити 150 аркушів масової соціально-економічної, політичної й українознавчої літератури та брошур виробничо-технічної тематики; у відділі художньої літератури – 150 аркушів дешевої літературної бібліотеки; 150 аркушів двох-трьох копійчаної бібліотеки; 100 аркушів дитячої літератури і 120 аркушів романів та повістей; в дешевій літературній бібліотеці – 16 романів та повістей сучасних і дореволюційних письменників. При чому, українською мовою видавництво планувало видати 1107 друкованих аркушів, тобто 88 % від загальної кількості видань. Видання професійної літератури українською мовою видавництво збільшено з 37 % до 75 % [9, с. 52]. Усього у 1928–1929 рр. “Український робітник” видав 242 назви накладом 2801 тис. примірників. При цьому, його обіги склали 1007 тис. крб., проти 1481 тис. крб. у 1927–1928 рр.) [28, арк. 17]. Станом на вересень 1929 р. видавництво сконцентровувало свою роботу лише у Донбасі і проводило тільки через колектори [17, арк. 174].

У 1929–1930 рр. питома вага видавництва у загальній масі продукції, згідно із затвердженими комітетом у справах друку планами, складала 5,12 % [27, арк. 9].

З 1930 р. видавництво “Український робітник” функціонує у складі Державного видавничого об'єднання України як видавництво профспілкової (масової політичної, загальноосвітньої й технічної) літератури. Відповідно до нових завдань (“дати для робітника та профактиву літературу масову та для професійного навчання”) перебудовувалася й редакційна робота: створено три редакційні сектори: масової політичної літератури, професійної загальноосвітньої й технічної літератури. Крім того, створювався сектор масової роботи, який вивчав інтереси читачів і пропагував книжки. Художні твори, які видавав “Український робітник”, залишалися у видавництві “поки цю справу не буде організовано в художньому видавництві” [10, с. 26].

“Знаменням часу” була поява у 1930-х рр. перших книг новаторів виробництва. Так, у видавництві “Український робітник” у 1931 р. вийшли з друку 67 й готувалось до друку 47 книжок робітників-ударників, складено 178 угод на нові книжки з робітниками-авторами. Також “Український робітник” випустив 2 серії книжок: “Країна повинна знати своїх героїв” та “Історія фабрик та заводів” й видав низку книжок з бібліотеки “Робітничої кмітливості”, з яких низка тем з робітничого винахідництва (заводи ім. Петровського, Союзкоксу, Енергострою) [8, с. 19–20].

Для роботи з новими авторами при видавництві організовувалися перші в СРСР тримісячні курси для “робітників-ударників призваних до літератури”. При двох його секторах (технічної та масово-професійної літератури) були створені редакційно-робітничі ради з робітників-рецензентів з фабрик та заводів [8, с. 19]. Редакційно-робітнича рада, переглядаючи, рецензуючи та ухвалюючи до друку ті або інші рукописи, повністю корегувала та контролювала план видавництва. Також “Український робітник” проводив літературні консультації на підприємствах для робітників-авторів. До кожного редактора-консультанта прикріплювали низку робітників-авторів початківців, з якими він листувався, рекомендував їм літературу для підвищення авторської кваліфікації, вимагав рецензії на різні книжки [8, с. 20–21].

Після ліквідації Державного видавничого об'єднання України у березні 1934 р. “Український робітник” функціонує як окреме видавництво професійної та науково-популярної літератури для робітників при Всеукраїнській раді профспілок [29, арк. 14 зв.–15].

У видавництві, замість існуючих раніше секторів (міжнародної, професійної, науково-популярної та художньої літератури) [31, арк.1], створено галузеві редакційні групи (науково-популярної, художньої, професійної та міжнародної літератури), посаду головного редактора та два функціональних відділи комерційно-фінансового порядку (торговий і фінансовий). Як зазначалося у висновках комісії “по чистці”, яка обстежувала видавництво у серпні 1934 р., “після організації редакційних груп якість продукції поліпшилась, бо відповідальність за редагування збільшилась, а

безвідповідальність, яка була раніше, ліквідована, в результаті – проривів по ідеологічній якості продукції за перше півріччя 1934 р. не було" [31, арк. 71].

Взагалі, з числа виданих у видавництві "Український робітник" у 1933–1934 рр. книг, вилучено лише 14 назв "троцькістської, націоналістичної, контрреволюційної" літератури. Також вилучено книжки "за низку політичних помилок" та "через низку невірних тверджень" [31, арк. 1, 76]. Зазвичай, значна кількість рукописів забраковувалася попередньою цензурою ще до здачі до набору. Зокрема, у 1934 р. попередньою цензурою "забраковано" 52 рукописи, подані до друку у видавництво "Український робітник" [31, арк. 71].

Крім того, у серпні 1934 р. так звана "комісія по чистці" (комісія ЦК КП(б)У з обстеження видавництв, створена для ретельного перегляду складу співробітників видавництв) не тільки виявила серед складу співробітників видавництва "Український робітник" окремих "класово-ворожих елементів", а й зробила висновки, що "апарат видавництва значно засмічений класово-ворожим елементом". Найбільш "політично проривним" комісія визнала сектор міжнародної літератури, редактором якого був Розенфельд, а "політичний брак" книжкової продукції йшов "по лінії протягування троцькістських, націоналістичних, контрреволюційних концепцій". При цьому, комісія зазначила, що "з цими виявленими ідеологічними вивихами ні парторганізація, ні видавництво не тільки не боролись, в достатній мірі, але й друкували окремою брошурою роботу ворога нашої партії, контрреволюціонера Зінов'єва". Також, помітивши в роботі видавництва "виключну турботу" про темпи і якість виданої брошури Зінов'єва, комісія відзначила "зовсім інше відношення видавництва до видань, намічених в плані роботи, вождів партії та робітничого класу Леніна й Сталіна" [31, арк. 1, 4, 6, 11, 20, 21, 22].

Тож, хоча план видавництва на 1935 р., що передбачав 217 назв [30, арк. 111–115], й складався з таких розділів: марксистсько-ленінська теорія профруху (7 назв, 135 друк. арк.); міжнародний профрух (7 назв, 28 друкованих аркушів); інструктивна література і практика профроботи (203 назви, 601 друкованих аркушів) [30, арк. 110], але в кінці 1934 р. видавництво "Український робітник" ліквідовано. Тоді ж, на базі видавництв "Український робітник" та "Господарство України", утворилось Державне видавництво соціально-економічної літератури при Народному комісаріаті освіти УСРР [4, с. 447; 29, арк. 145].

Отже, зважаючи на особливості розвитку книговидавничої справи в УСРР 1920–1930-х рр., яка характеризувалася загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією за видами літератури і обслуговуванню певних категорій читачів, видання "Українського робітника" призначалися для робітничого класу і профспілкових організацій України. Незважаючи на те, що у продукції видавництва "Український робітник" на першому місці була масова література, яка складалася, головним чином, з соціально-економічної, політичної, виробничо-технічної літератури, літератури з історії робітничого руху, охорони праці і соціального страхування, проіснувало воно недовго – упродовж 1925–1934 рр.

Видавництво "Український робітник" було ліквідоване після ретельного перегляду складу співробітників видавництва так званою "комісією по чистці", яка прийшла до висновку, що його "апарат значно засмічений класово-ворожим елементом". Тим не менше, видавництво "Український робітник" зробило вагомий внесок у розвиток книговидавничої справи в УСРР, адже завдяки йому світ побачили праці відомих діячів української культури, істориків, публіцистів, спадщина яких залишається малодослідженою.

Список використаних джерел

1. Видавництво "Український робітник". Каталог. – Х., 1924. – 110 с. 2. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.): [навч. посіб. / за ред. Н. Зелінської]. – Львів: Світ, 2003. – 612 с. 3. Держархів Харківської обл., ф. 845, оп. 3, спр. 3408, 651 арк. 4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917–1941 гг. – К.: "Наукова думка", 1985. – 478 с. 5. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923–1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24–45. 6. Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с. 7. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с. 8. Постанова ЦК ВКП(б) про видавничу роботу в дії // Радянський книгар. – 1931. – № 30. – С. 19–21. 9. Українські видавництва в 1928/29 році // Червона преса. – 1929. – С. 51–53. 10. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 25–31. 11. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 1, спр. 119, 21 арк. 12. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 1, спр. 146, 72 арк. 13. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 1, 83 арк. 14. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 8, 54 арк. 15. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 10, 48 арк. 16. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 16, 37 арк. 17. ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1637, 306 арк. 18. ЦДАВО України, ф. 178, оп. 1, спр. 175, 907 арк. 19. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 495, 117 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 86, 147 арк. 21. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 1138, 192 арк. 22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2012, 160 арк. 23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2013, 253 арк. 24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, 133 арк. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2262, 61 арк. 26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2695, 71 арк. 27. ЦДАГО

України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, 39 арк. 28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3109, 66 арк. 29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, 169 арк. 30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 205 арк. 31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6650, 78 арк.

Валентина Молоткіна

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО СТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВА “УКРАИНСКИЙ РАБОЧИЙ” (1925–1934 ГГ.)**

В статье показано особенности организационного становления и функционирования издательства “Украинский рабочий” в контексте социальных изменений и политического развития УССР в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книгораспространение, литература.

Valentina Molotkina

**SPECIAL FEATURES OF ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF
PUBLISHING HOUSE “UKRAINIAN WORKER” (1925–1934)**

The article deals with special features of organizational establishment and functioning of party’s publishing houses of publishing house “Ukrainian worker” in the context of social changes and political development in USSR in 20th – 30th of XX century.

Key words: publishing, print production, ideology, book distribution, literature.

УДК 94(477)

Ольга Мовчан

**СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ
(ПОЧАТОК 1930-Х РР.).**

Зроблено спробу з’ясувати стосунки українських робітників і радянської влади у контексті антирелігійних кампаній початку 1930-х рр.

Ключові слова: релігійні настрої робітників УСРР, антирелігійна політика радянської держави, початок 1930-х рр., Спілка воєвничих безвірників, радянські профспілки.

Найменш дослідженими аспектами проблеми взаємовідносин держави і робітників у радянському суспільстві є ті, що пов’язані з формуванням їх нових світоглядних уявлень, зокрема атеїстичної свідомості. У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує чимало праць, у яких всебічно висвітлено політику радянської влади щодо релігії й церкви, а також діяльність квазігромадських організацій атеїстів з проведення відповідної агітації серед населення. Водночас зокрема зміни у світоглядній позиції робітників у них розкрито уривчато [1; 23]. Виняток становить стаття О. Бойка “Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років XX століття”, у котрій на прикладі південного регіону України зроблено спробу розвінчати радянський міф про суцільну атеїзацію робітників у перші десятиріччя радянської влади в УСРР. Всупереч визначеним автором хронологічним мемам дослідження, проблема вивчається переважно на документах 1920-х рр. [2, с. 42–50].

Релігійні настрої не досліджувалися також у працях з історії радянського робітничого класу [3], навіть присвячених вивченню його соціально-культурних рис [4]. Останнім часом свідомість населення України почала досліджуватися переважно на прикладі релігійних сільських громад. До вивчення його світоглядної ментальності залучено також нетрадиційні джерела усної історії [5]. На новій документальній базі – матеріалах перепису населення 1937 року – проблема розробляється у російській історіографії. Зокрема, у одній з праць В.Жиромської з демографічної історії РСФРР у 1930-ті рр. розкривається ставлення населення до релігії, досліджується склад віруючих і невіруючих за статтю, віком та грамотністю [6].

Вивчення світоглядних уявлень робітників ускладнює відсутність документальних джерел, які вірогідно відображають їх релігійні настрої. Матеріали перепису 1937 року для цього непридатні, бо не містять інформацію про соціальний склад віруючих. Листи робітничих кореспондентів, котрі друкувалися у газетах і журналах атеїстичного товариства “Воєвничий безвірник” заідеологізовані, оскільки проходили попередній відбір цензури. “Небажані” для влади кореспонденції, що осідали у

редакціях, не збереглися. Причина – знищення архівів цих часописів та української секції Всесоюзної спілки воєвничих безвірників (ВСВБ), до котрих вони могли потрапити. Виняток становлять листи українських робкорів, які надсилалися до Москви, до газети "Безбожник". Вони зберігаються у фонді Центральної ради Всесоюзної спілки Воєвничих безвірників у Державному архіві Російської Федерації. Однак їх кількість незначна [7].

Релігійні настрої населення не набули належного висвітлення і в інформаційних довідках Державного політичного управління (ДПУ). Вони ретельно відстежувалися лише тоді, коли виникала загроза опозиційних виступів віруючих (під час кампаній вилучення церковних цінностей 1922 р. й закриття храмів та зняття їх дзвонів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Іноді у довідках ДПУ містилась інформація про невиходи робітників на роботу під час релігійних свят і в неділі у зв'язку з переходом на безперервний графік роботи підприємств. Час від часу з'являлися повідомлення про поширення впливу серед населення сектантських груп, що зумовлювалося припиненням діяльності церков.

У цій статті зроблено спробу показати ставлення робітників на прикладі їх різних вікових, соціальних та політичних груп до антирелігійних кампаній влади, що проводилися на початку 1930 рр., насамперед відносно нищення церковної нерухомості й майна.

У таємній доповідній записці ДПУ УСРР № 38569 "Про реагування робітників республіки на закриття церков та зняття дзвонів", надісланій до ЦК КП(б)У 14 лютого 1930 року, їх реакція на ці заходи визначалася нечітко. У ній зазначалося, що "основні кадрові робітники ... жваво підхопили пропозиції ... про закриття церков і зняття дзвонів". Робився наголос також на особливій активності робітничої молоді, "яка в ряді місць є прямим застрільником "походу безбожників". Для підтвердження цього наводилися антирелігійні висловлювання кадрових робітників з деяких підприємств та шахт України. Серед них, зокрема, були робітників Горлівського машинобудівного заводу, котрі розглядали кампанію закриття храмів як складову культурної революції, що мала на меті формування атеїстичного світогляду, шахтарі Сталінського рудоуправління, котрі обстоювали припинення діяльності церков із метою використання їх для розважальних закладів – робітничих клубів, гірників Петрово-Рутченківського рудоуправління, які підтримували ідею закриття храмів також із меркантильних міркувань, звинувачуючи священників у тому, що вони "живуть за чужий рахунок та, крім шкоди, нічого не роблять".

Такі думки найчастіше висловлювали сезонники з сіл, котрі були незадоволені тим, що церковнослужителі стягали плату з їх дружин за відправлення різних релігійних обрядів. "Попи дурять наших баб. Ми, сезонники, на літо від'їжджаємо, залишаємо у селах своїх дружин, – говорив один з робітників Горлівського машинобудівного заводу, – а вони, попи, заправляють ними як схочуть. Ми надсилаємо [дружинам] гроші, цим грошам попи ведуть облік і, залежно від цього, беруть [платню] за різні богослужіння – хрестини, похорони й т. ін., а баби – дури, не навчилися ще розуміти, як їх обробляють попи" (будівельне бюро). Намагаючись захистити свої гаманці, вони закликали владу посилити антирелігійну роботу на селі та критикували її за те, що вона "усю увагу звертає на робітників, звільняє їх від релігійного дурману, але не дивиться, що робиться у селян".

У радянській пресі друкувалося чимало колективних листів робітників з клопотанням до влади про зняття дзвонів і закриття храмів, що мало засвідчити пролетарський характер антирелігійної політики. Зважаючи на "добровільно-примусову" практику підписання таких документів, ініційовану членами партії, їх не можна використовувати для оцінки ступеня атеїзації населення та робітничого класу зокрема. Але держава свідомо вдавалася до такої фальсифікації, використовуючи ці листи як основний доказ для підтвердження ідеологічного міфу про атеїстичний світогляд робітників, що сприяло у нищенні свого ідеологічного конкурента – церкви.

Фальсифікацію про антагонізм між робітниками й священиками мали підтримувати радянські історики. Власну точку зору рідко хто з них висловлював. Стверджувати, що наприкінці 1930-х рр. мільйони робітників та особливо колгоспників продовжували ще тією чи іншою мірою вірити у Бога, входили до релігійних організацій, виконували релігійні обряди і звичаї, як це зробив Ф. Олещук, було небезпечним [8, с. 15]. Тенденція до перегляду уявлень щодо атеїзації суспільства намітилася у другій половині 1980-х років.

Проте й позиції атеїстів не були однаковими. На противагу радикалам, котрі виступали за примусове закриття церков, більш помірковані визнавали адміністративні методи боротьби з релігією недостатньо ефективними. Вони вважали, що її належить проводити не методами "кавалерійських атак", що не змінюють світоглядних уявлень віруючих, а шляхом систематичної культурно-освітньої роботи у масах. Такої точки зору, зокрема, дотримувалися робітники Одеського заводу ім. В. Леніна. Один з них зазначав: "Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес має відбуватися правильно. Самі віруючі повинні відмовитися від релігії, а цього можна

досягти при перевихованні мас”. Думку про те, що “насильницьким порядком закривати релігійні осередки зайве”, поділяли робітники Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського [9, арк. 17].

Помірковані атеїсти відмовлялися ставити підписи на колективних заявах-клопотаннях до органів влади про закриття церков. Свою позицію вони обґрунтовували не політичними переконаннями – прихильністю до демократичних принципів свободи совісті та віросповідань, а побоюванням образити релігійні почуття близьких для них людей – батьків, дружин, бабусь і дідів. З цього приводу один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління говорив: “Ми, робітники, у своїй більшості, безперечно, не віруємо в бога й стоїмо за закриття церков та синагог, але було б великою заслугою держави, коли б вона шляхом роз’яснення переконала наші родини і відсталих робітників у неіснуванні бога”. Їх занепокоєння з приводу виникнення сімейних конфліктів на релігійному ґрунті підтримали також гірники Горлівського рудоуправління й робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції [9, арк. 17].

Деякі атеїсти – противники адміністративного закриття церков, зокрема шахтарі з Горлівського рудоуправління вважали, що з часом церква відживе сама по собі, оскільки молодь туди не ходить, а священники з часом щезнуть, та пропонували дочекатися кращих часів [9, арк. 17].

До найбільш активних противників закриття релігійних інституцій, за висновками інформаційно-оперативного відділу ДПУ, належали робітники старших вікових груп. Це твердження суперечить попередньому висновку авторів інформаційної довідки ДПУ про те що, “основні кадрові робітники, [серед яких частка немолодих була найбільшою], не настроєні релігійно, жваво підхопили пропозиції про закриття церков” [9, арк. 17].

Висвітлюючи позицію останніх, автори довідки водночас робили наголос на непохитності релігійних переконань віруючих робітників, які вважали, що репресивні заходи їх не тільки не змінять, а й, навпаки, зміцнять. Що в разі закриття храмів вони будуть молитися вдома чи влаштують нелегальний молитовний будинок приватно, зокрема, зазначали трудівники Артемівського содового заводу “Червоний хімік”, Херсонського заводу ім. Г. Петровського та Одеського судноремонтного ім. А. Марті [9, арк. 18].

Віруючі робітники не тільки звинувачували владу у пограбуванні релігійних громад і порушенні політичних свобод громадян (совісті та віросповідання), а й висловлювали незадоволення з приводу використання культових споруд для центрів атеїстичної пропаганди. Вони пропонували державі закривати не церкви, а шинки, де споюють народ, а для клубів і будинків культури будувати нові приміщення [9, арк. 18].

Віруючі з Артемівського заводу “Червоний хімік” та Херсонського заводу ім. Петровського вважали, що більшість робітників виступає проти закриття храмів і зняття дзвонів, але, боячись переслідувань на підприємствах, голосує на загальних зборах за пропозиції безвірників. Вони не вірили офіційній пропаганді, що кампанія нищення храмів ініційована робітниками. “Всюди кажуть, що закриття церков вимагають самі робітники, а, насправді, робітники ніколи не порушували такого питання. Як завжди, партійці на зборах поставлять питання на голосування і хочеш – не хочеш, голосуй, а то буде тобі погано і виходить, що робітники самі вимагають”, – казали вони [9, арк. 18].

Віруючі викривали таку ганебну практику фальсифікації парткомами й профспілками підписів робітників на клопотаннях про закриття релігійних інституцій: “Ми знаємо, як вони вчиняють. Заяви підпишуть декілька комуністів, а потім будуть цим спекулювати, що мовляв підписалися всі робітники”, – обурювався махінаціями членів партії один з робітників Одеського заводу ім. Калініна. “Зараз комуністи проводять кампанію по закриттю церков, не рахуючись із бажанням робітників. Зібрали на збори 20 осіб та ухвалили “закрити”. Загалом як їм подобається, так і роблять. Було багато випадків, коли підписувався один за закриття церков, а [після цього] на чужі прізвища підписувалися ще 15–20 осіб”, – звинувачував членів партії один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління [9, арк. 18].

Форми опору віруючих робітників кампанії нищення церков були різноманітними. Як члени релігійних громад, вони надсилали колективні скарги про закриття церков й утиск своїх прав та свобод до органів влади, а, крім того, брали участь у нелегітимних акціях – у захисті культових споруд, розповсюдженні листівок антирадянського змісту, поширенні містичних чуток щодо провісників “страшного суду”, що нібито з’являлися, залякували атеїстів фізичною розправою тощо [9, арк. 19–20]

Віруючі з Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського заявляли, що продовольчі ускладнення і дорожнеча є покаранням божим за безвір’я. “Поки ми вірили у бога і церкву, то не ходили ми голі й не були голодні як зараз”, – вважали вони. Аналогічні думки висловлювали також робітники Одеського заводу ім. Старостина та шахтарі Сніжанського руднику [9, арк. 20].

Погрози фізичної розправи на адресу руйнівників храмів – побиттям палицями і каменями (на заводі ім. Старостина, й навіть убивством (на Одеському заводі “Більшовик” свідчили про безсилля

віруючих захистити свої права законним шляхом. З цієї ж причини ними поширювалися і чутки про різні "дива" та "кінець світу", що нібито насувається. Зокрема, на заводі ім. Старостина агентами ДПУ зафіксовано чутки про те, що у одному із сіл, поблизу Одеси, у проваллі зникло зерно, зсипане до церкви, а в іншому – дзвін, знятий із дзвіниці. На Дніпропетровському заводі ім. Ф. Дзержинського поширювалися чутки про близький "кінець світу" у зв'язку з тим, що в одному із сіл жінка породила чорта з рогами [9, арк. 19].

Намагаючись захисти релігію, віруючі розповсюджували на підприємствах листівки із закликом до атеїстів не ставити підписів на колективних заявках про закриття храмів. Наприклад, у селищі № 2 Петрово-Рутченківського рудоуправління було розкидано листівку такого змісту: "Від імені православних прохаємо всіх невіруючих не заважати нам вірувати і не відбирати нашу церкву. Якщо закриєте – поплатитеся своїм життям, бо ми не забудемо свою православну церкву до кінця життя. Хто насмілиться підписатися за закриття церков, той буде знищений!" [9, арк. 20]

У зв'язку із зняттям дзвонів поширювалися зокрема й антисемітські настрої. Українські та російські робітники нерідко ототожнювали ініціаторів цієї кампанії – більшовиків – з євреями, необґрунтовано звинувачуючи останніх в утиску прав православних. "Ми знаємо, що знімати дзвони будуть наші партійці і жиди, а старих робітників там не буде. Їм, [партійцям та іудеям], не жаль наших почуттів і бажань, що їм схочеться, те й роблять, а нумо, якщо б взяли за синагоги, то б вони [інше] заспівали, але синагоги чіпати не будуть", – казав з цього приводу один з робітників-антисемітів Херсонського заводу ім. Г. Петровського. Аналогічні претензії на адресу євреїв висловлювали серед дніпропетровських вантажників, шахтарів Будьонівського рудоуправління й антисемітські налаштованих працівників багатьох інших підприємств [9, арк. 20].

Гострі прояви незадоволення на ґрунті закриття релігійних інституцій фіксувалися серед дружин робітників, особливо старших вікових груп, а також тих, котрі мешкали на селі або недавно переїхали до міст. Наприклад, на Рутчинківському руднику дружини гірників мали намір надіслати делегації до Харкова та Москви з клопотанням не закривати церкви й молитовні будинки, а робітників Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського – зібрати кошти для викупу храмів у влади. Жінок розлючувало те, що з ними ніхто не радився, чи варто закривати церкви, чи ні. "Це – насильство, – обурювалися вони, – нікого не запитали, нікому слова не дали казати, взяли й позакривали церкви" [9, арк. 20].

Виборюючи свої права на виконання релігійних потреб, вони пропонували державі "розкріпачувати" їх не шляхом закриття храмів, а за допомогою звільнення від побутових проблем, які забирали весь вільний час. "Як церкви закривати, так навчилися, а за чергами і за забезпеченням продуктами не дивляться, ніби це їх не стосується. Всюди кажуть, що жінок розкріпачили і що жінки вільні, але немає гіршої кабали, як простояти у черзі", – скаржилися робітниці Горлівського машинобудівного заводу [9, арк. 20].

Деякі з них, зокрема віруючі дружини робітників Одеського судноремонтного заводу ім. А.Марті, вважали нищення церков та зняття дзвонів справою рук контрреволюціонерів, які пролізли до влади і таким чином намагаються розпалити національну ворожнечу, щоб нацькувати росіян на євреїв і навпаки [9, арк. 20].

Останні надіялися, що їх чоловіки не підтримують кампанію нищення храмів, а у разі їх насильницького захоплення вчинять опір, щоб захистити віруючих та церкву від репресій. Критикуючи антирелігійну політику, вони зазначали, що антицерковні заходи держави викликають значне незадоволення серед населення, що їх чоловіки вийдуть протестувати проти такого насильства, а коли не підуть їм назустріч, то вони самі вчинять бунт. Зокрема, так були налаштовані віруючі дружини робітників Одеського заводу ім. Калініна [9, арк. 20].

Не менш активно захищали релігію від наступу влади віруючі робітниці. На підприємствах, у яких використовувалася переважно жіноча праця, як, наприклад, на Одеській джутовій фабриці, вони зривали профспілкові збори, присвячені обговоренню питання про закриття храмів, і закликали атеїсток взяти участь у страйку, коли антицерковні заходи проводитимуться, не рахуючись з думкою віруючих. "Якщо ми будемо мовчати, то зроблять так, як вони хочуть, тому ми маємо кинути роботу й відкрито висловити свою думку щодо того, щоб не чіпали наших церков", – заявляли вони [9, арк. 20].

Проти закриття релігійних інституцій звичайно були й робітники з невизначеними світоглядними уявленнями. Так, шахтарі Петрово-Рутченківське рудоуправління зазначали, що не хочуть глумитися над божим храмом [9, арк. 17].

Не користувалися підтримкою робітників й інші антирелігійні державно-партійні заходи. Тим більше, що на початку 1930-х рр., у зв'язку з поповненням робітничих кадрів вихідцями з сіл в їх складі збільшився прошарок віруючих.

Адміністративним шляхом здійснювалася кампанія нищення ікон й інших предметів культу, котрими користувалися віруючі під час відправлення релігійних обрядів вдома. Робітники-атеїсти, уникаючи конфліктів із віруючими родичами, намагалися зберегти ці речі в родинях, приховуючи цей факт від сусідів та співробітників. Однак це їх вилучали активісти ВСВБ, комсомолу чи профспілок під час обшуків, влаштованих у квартирах робітників [10]. У примусовому порядку, згідно з рішенням професійних спілок організовувалися публічні акції нищення предметів культу. Тому до повідомлень радянської преси про багатотисячні демонстрації безбожників на підтримку антирелігійних акцій варто ставитися критично [11]. Їх добровільними учасниками в більшості були безпартійні активісти, комсомольці й комуністи.

Під тиском квазігромадських організацій здійснювалася і кампанія, скерована на "відвикання" робітників від відзначення церковних свят, пов'язане з викорінюванням багатовікових релігійних традицій. Можливість їх святкування скасував закон про перехід на безперервний робочий тиждень у 1929 р., згідно з яким недільні вихідні, на котрі припадали церковні свята, стали буднями [12]. Хоча вони опинилися під забороною, робітники продовжували їх відзначати, особливо Різдво та Великдень. Наприклад, на останній вони приносили до цехів крашанки, паски, горілку й намагалися умовити адміністрацію зменшити час роботи у цей день. У святкових застіллях на робочому місці їх охоче підтримували робітники-атеїсти, іноді комсомольці та партійці. Святкова обстановка відчувалася і у робітничих селищах. Дружини робітників ішли молитися до навколишніх сіл, де ще залишилися церкви, відверто христосувалися на вулицях, де було багато п'яних, оскільки горілчані крамниці працювали довше, ніж завжди [13].

Відзначення заборонених свят порушувало графік роботи підприємств. Під час їх кількість прогульників порівняно з буднями нерідко зростала удвічі-утричі. Катастрофічні виробничі наслідки мало відзначення релігійних свят зокрема там, де працювали багато вихідців із сіл, особливо на будівництвах та шахтах Донбасу. Наприклад, на спорудженні "Будинку студента" у Сталіно на Великдень 1930 року не вийшла на роботу половина робітників, а на шахтах "Вітка" і "Путинка" – майже дві третини (60 %) [14].

Разом із тим були підприємства, на які у релігійні свята виходили на роботу майже всі робітники [15]. Це пояснювалося не їх атеїстичними переконаннями, а нагадуванням адміністрації й професійних спілок напередодні цих свят про перспективу в випадку прогулів бути звільненими чи покараними матеріально [16]. Миттєвої атеїзація свідомості населення відбутися не могло. Проте преса писала про успіхи антирелігійних кампаній на багатьох підприємствах [15].

На більшості останніх на початку 1930-х рр., за свідченням робітничих кореспондентів, таких кампаній не проводилося. Робкори скаржилися на те, що висуванці-робітники, які потрапляли на керівні адміністративні та профспілкові посади, звичайно вважали антирелігійну роботу зайвою і непотрібною, котра відволікає від виконання виробничих завдань, оскільки після закриття церков парафіян серед робітників не залишилося. "Ми діло робимо, немає коли возитися з безвірниками", "для боротьби з богом, якого немає, гроші не потрібні", "церкву закрили, чого ще треба?" – вважали вони. Антирелігійну роботу ігнорували й керівники Всеукраїнських комітетів профспілок, що у жовтні 1930 року двічі зривали нараду з антирелігійної роботи, котру безуспішно намагалася скликати ВЦРПС [17]. Не випадково XVI з'їзд ВКП(б) визнав антирелігійну роботу профспілок незадовільною [16].

Всупереч реальній ситуації, у радянській історіографії стверджувалося про активну атеїзацію населення у 1930-ті рр. Вагомим аргументом, що мав підтвердити цей міф, були статистичні дані про невпинне збільшення членів ВСВБ. Тільки за рік, упродовж травня 1931 – травня 1932 рр. їх кількість збільшилася в УСРР удвічі – до 1620 тис. осіб. Проте чимало новостворених осередків спілки, про успішну організацію котрих намагалися як найшвидше відзвітувати регіональні центри ВСВБ, існувало лише формально. Їх члени не мали членських квитків та не сплачували внесків, а збори після установчих не скликалися [18].

Причиною цього були адміністративні методи організації руху безбожників, коли до їх лав в обов'язковому порядку зараховувалися всі члени професійних спілок, згідно з рішенням загальних зборів про колективний вступ робітників до ВСВБ. "Паперові" чи "списочні" безбожники не проявляли активності, й антирелігійна робота припинялася навіть там, де раніше існували невеличкі, але працездатні осередки ВСВБ, до складу котрих входили переконані атеїсти [19]. Водночас на багатьох підприємствах, навіть таких індустриальних велетнях, як завод ім. Г. Петровського, де працювали 35 тис. робітників, осередків спілки взагалі не було [20].

Незважаючи на те, що колективний вступ робітників до ВСВБ, який спричинив бюрократизацію цього руху, ініціювали партійні органи, у цьому "гріху" були звинувачені професійні спілки. Вивести останній із кризового становища мали надзвичайні заходи. [21]. Однак, "штурмові" місячники мали тимчасовий ефект, а в 1932 році вони виявилися зовсім безрезультатними [22]. Криза руху

войовничих безвірників, що виникла у 1932–1933 рр., загострилася в середині та тривала до кінця 1930-х років [23, с. 15]. Політика форсованої атеїзації населення виявилася неефективною.

Документи ДПУ щодо ставлення робітників до антирелігійних кампаній початку 1930-х рр. свідчать про їх неоднозначну реакцію на ці заходи у межах окремих соціальних, вікових, гендерних і політичних груп, залежно від релігійних чи атеїстичних переконань, а також про мозаїчність світоглядних уявлень останніх. Спроби влади закрити храми, вилучити з домашнього вжитку предмети культу, необхідні для відправлення релігійних потреб, а також скасувати церковні свята, наштовхувалися на спротив не тільки віруючих, а й робітників з невизначеними світоглядними уявленнями, а також тих атеїстів, котрі не визнавали насильницьких методів боротьби з релігією, не виключаючи комсомольців та партійців. Опір політиці форсованої атеїзації, залежно від форм його прояву, долався адміністративно-репресивним чи пропагандистськими заходами за сприянням квазігромадських організацій – ВСВБ.

Список використаних джерел

1. Крапивин М.Ю. Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 1920-х гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / М. Ю. Крапивин. – СПб., 1999. – 712 с.; Демідова Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921–1928 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. С. Демідова. – К., 2005. – 200 с.; Пашенко В. Більшовицька держава і православна ква в Україні. 1917–1930-ті рр. / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.; Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А. М. Киридон. – К., 2006. – 523 с.; Силантьев В.І. Влада і православна в Україні (1917–1930-ті рр.). / В. І. Силантьев. – Х., 2005. – 401 с. 2. Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття / О. В. Бойко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соціологічно-політичних досліджень. – 2004. – №3 (35). – С. 42–50. 3. Коровин Н.Р. Рабочий класс России в 30-е годы / Н. Р. Коровин. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. ун-та, 1994. – 151 с.; Калистратов Ю.К. Рабочий класс и советская культура в 20–30-е гг. ХХ ст. / Ю. К. Калистратов – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского, 1998. – 209 с. 4. Постников С.П., Фельдман М.А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг / С. П. Постников, М. А. Фельдман. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 476 с. 5. Бублик О.І. Православне духовенство та віруючі радянської України в опозиційності атеїстичній теорії і практиці (1920–1930-ті рр.). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І.Бублик. – Луганськ, 2011. – 245 с.; Бойко О.В. Протидія православної церковної громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті рр. ХХ ст. (на матеріалах Південної України). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 253 с.; Нолл В. Релігія та експресивна культура/Трансформація громадянського суспільства: усна історія селянської культури 1920–30 років / В. Нолл. – К.: Центр досліджень усної історії та культури "Родовід", 1999. – С. 261–332. 6. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное / В. Б. Жиромская. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 185–217. 7. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р- 5407, оп. 2. 8. Олещук Ф. Религиозные пережитки трудящихся СССР и пути их преодоления / Ф. Олещук. – Сталинград, 1940. – 40 с. 9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 17–20. 10. Войовничий безвірник. – Харків. – 10 січня 1930. 11. Войовничий безвірник. – Харків. – 1 вересня 1930. 12. Костылева И.Н. Праздничная культура Европейской России в 1918–1930-х гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 "Всемирная история" / И. Н. Костылева. – Сыктывкар, 2005. – 24 с. 13. Войовничий безвірник. – Харків. – 8 червня 1930. 14. Войовничий безвірник. – Харків. – 27 квітня 1930. 15. Войовничий безвірник. – Харків. – 22 квітня 1931. 16. Войовничий безвірник. – Харків. – 26 травня 1931. 17. Войовничий безвірник. – Харків. – 20 травня 1930, 31 жовтня 1930; 15 січня 1931. 18. Войовничий безвірник. – Харків. – 20 травня 1930. 19. Войовничий безвірник. – Харків. – 11 лютого 1932. 20. Войовничий безвірник. – Харків. – 16 серпня 1932. 21. Войовничий безвірник. – Харків. – 29 червня, 16 серпня 1932. 22. Войовничий безвірник. – Харків. – 9, 23 травня 1932. 23. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. О. Дудка. – К., 2005. – 200 с.

Ольга Мовчан

ОТНОШЕНИЕ РАБОТНИКОВ УССР К АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ВЛАСТИ (НАЧАЛО 1930-Х ГГ.).

Сделана попытка выяснить отношения украинских рабочих и советской власти в контексте антирелигиозных кампаний начала 1930-х гг

Ключевые слова: религиозные настроения рабочих УССР, антирелигиозная политика советского государства, начало 1930-х гг., Союз воинствующих безбожников, советские профсоюзы.

Olga Movchan

**ATTITUDES TO WORKERS USSR ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE AUTHORITIES
(BEGINNING 1930).**

An attempt to find out the relationship of workers and Ukrainian Soviet anti-religious campaigns in the context of the early 1930s

Key words: religious sentiments workers SSR, anti-religious policy of the Soviet state, the beginning of 1930, the Union militant bezvirnykiv, the Soviet Union.

УДК 355.484(477.8) "1941"

Леонід Кривизюк

**ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗОВАНИХ КОРПУСІВ У ТАНКОВІЙ БИТВІ НА
ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1941 РОКУ**

Стаття присвячена одній з найбільших танкових битв Другої світової війни в районі Дубно-Броди-Луцьк. Проаналізовано місце і роль механізованих корпусів, діяльність командувача і штабу фронту та командирів і штабів об'єднань і з'єднань Південно-Західного фронту на початковому етапі війни між Німеччиною і СРСР.

Ключові слова: фронт, механізований корпус, танкова битва, Західна Україна, Південно-Західний фронт.

Вивчення історії Другої світової війни буде не повноцінним, якщо не висвітлювати драматичні події, що відбулися в Україні в початковий період німецько-радянської війни. Глибоке, всебічне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні періоду Другої світової війни на сьогодні має важливе наукове і суспільно-політичне значення, оскільки сприяє об'єктивному висвітленню періоду новітньої історії України, пов'язаного з відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва.

Актуальність обраної проблематики полягає у дослідженні маловідомих фактів використання механізованих корпусів на початковому етапі німецько-радянської війни в районі дії Південно-Західного фронту (ПЗФ).

Об'єкт дослідження – механізовані корпуси під час участі в боях на німецько-радянському фронті у червні 1941р.

Предмет дослідження – діяльність вищого командного складу Південно-Західного фронту щодо підготовки танкових військ до війни та принципів їх бойового застосування, результати та ефективність їх реалізації на начальному етапі війни між Німеччиною і Радянським Союзом.

Історіографія проблеми, яка включає питання бойового застосування танкових військ, надзвичайно широка і багатогранна. І чільне місце тут займає радянська історіографія, а з кінця ХХ ст. – російська історіографія. І це при тому, що військові історики СРСР довгий час не наважувалися сказати або бодай зачепити правду про радянські танкові війська на начальному етапі війни. Організація бойового використання танкових військ на початковому етапі німецько-радянської війни не була висвітлена у радянській воєнно-історичній літературі і згадувалася, зазвичай, як прикордонні бої. Радянська історіографія, обмежена обов'язковими ідеологічними постулатами, що змушували відштовхуватися від міфу про несподіваний напад 22 червня 1941 р. на мирну країну армії броньованих танків, які в усіх відношеннях перевершували і кількістю і якістю вітчизняну техніку, до кінця так і не змогла комплексно дослідити теоретичні проблеми їх бойового використання, особливо на початковому її етапі [6–7; 22].

Радянська історіографія про радянські танкові війська представлена спеціальними працями радянських дослідників, присвячених танковим військам "Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичний нарис" в 4 кн., колективна праця "Радянські танкові війська 1941–1945. Військово-історичний нарис."

Розвитку ідей застосування танків на початковому етапі німецько-радянської війни в сучасному бою були присвячені роботи Є. Дрига, І. Дроговоза, С. Білініна, С. Мощанського, В. Дайнеса [1–3, 8, 14].

Стаття представлена архівними матеріалами Центрального архіву Міністерства оборони Російської федерації щодо забезпечення механізованих корпусів Київського особливого воєнного округу (КОВО) озброєнням і військовою технікою напередодні війни [9–13] та використання тактики застосування танків німецькими військами [19].

З мемуарної літератури можна відзначити роботи Г. Жукова, І. Баграмяна, К. Рокосовського [4; 17; 20].

Дослідження радянських та сучасних російських вчених сильно просунули вивчення історії створення та розвитку танкових військ, але не можна визнати їх вичерпним.

У вітчизняній історичній науці досліджується проблема частково розглядається у дисертаційному дослідженні Юрчука О. О. "Створення і розвиток танкових військ та їх участь у бойових діях в Першій та на початку Другої світової воєн" [23]. У своїй праці автор досліджує процеси виникнення танкових військ, напрямків і пошуки в різних країнах у період між двома світовими війнами нових конструкцій танків, структури підрозділів і з'єднань танкових військ та їх бойового застосування на першому етапі Другої світової війни.

Дослідження початкового періоду Великої Вітчизняної війни і нині не є об'єктом наукових розробок вітчизняних істориків.

Метою статті є проаналізувати застосування командування механізованих корпусів у танковій битві у районі Дубно-Броди-Луцьк у червні 1941 р.

Швидкий розвиток бронетанкової техніки у 30-ті роки сприяв корінній реорганізації бронетанкових і механізованих військ. У квітні 1932 року створюються механізовані корпуси (МК). Склад: дві танкові бригади (на Т-26 та БТ). Кожна тбр включала чотири тб. На озброєнні – було 220 танків. В МК – 440 танків. У листопаді 1939 р. прийнято рішення про розформування танкових корпусів і створення 15 моторизованих дивізій. Влітку 1940 р. повернулися до відродження корпусів. У лютому 1941 р. почалося формування ще двадцяти нових мехкорпусів, до тих дев'яти, що вже формувалися. Але із-за незадовільного забезпечення промисловістю танками КВ і Т-34 тд укомплектовувалися танками БТ і Т-26 [1, с. 25].

Крім цього планувалося заново створити 61 танкову дивізію. Через нестачу нових танків їх довелося забирати зі стрілецьких дивізій (сд) і танкових полків (тп) кавалерійських дивізій (кд), позбавивши ці з'єднання основної ударної сили [2, 5]. МК створювалися в основному на базі кд. Особовий склад перенацілювався на зовсім новий рід військ. Навчання на танкодромах не зупинялося і вночі, але до 22 червня 1941 р. встигли засвоїти підготовку лише у ланці рота-батальйон "в наступі", оборона в програмах підготовки не передбачалася. Внаслідок постійної передислокації і витрат моторесурсів не встигли відпрацювати злагоджені, дії з піхотою, артилерією, авіацією, управлінням.

Німецьке командування на етапі реорганізації радянських танкових сил і в своїх планах враховувало цей чинник. А. Гітлер спішив з нападом, плануючи його ще у 1940 р., його турбувала наростаюча міць СРСР, бо уже в 1942, а то і в кінці 1941 р., броньовий щит Червоної армії міг стати нездоланим для вермахту [3, с. 13–14].

Для повної укомплектованості з'єднань, що заново формувалися, необхідно було 16600 танків нових зразків, а можливості промисловості – тільки 5500. До початку війни укомплектованість МК прикордонних воєнних округів бойовими машинами складала 53 %, а забезпеченість новими танками (Т-34 і КВ) була незначною – всього 1475. Як визнавав у своїх мемуарах Г. Жуков, "...ми не розраховували об'єктивних можливостей нашої танкової промисловості. ... Такої кількості машин у плані одного року практично при будь-яких умовах взяти було нівідкіля, бракувало й технічних, командних кадрів" [4, с. 255].

Основним методом бойового застосування МК у 30-і роки розглядався ввід їх у прорив. Але на початок війни ці питання не були достатньо відпрацьовані, як і дії рухомих з'єднань в оперативній глибині, а також управління ними в бою і операції [5, с. 44–45].

План нападу Німеччини на СРСР і план оборони Генштабу Червоної армії були відпрацьовані і затверджені майже одночасно. Загальний план бойових дій РСЧА у випадку нападу на СРСР: I етап – активною обороною міцно прикрити кордон в період зосередження з'єднань Червоної армії і не допустити вторгнення військ противника у межі СРСР. II етап – потужними ударами наступальних угруповань військ фронтів нанести рішуче ураження противнику, вийти на рубіж річки Вісла, а у подальшому розвивати наступ на Краків, Бреслау і вийти до верхньої течії річки Одер. Його завдання: потужним ударом на люблін-бреславському напрямку в перші дні війни відрізати Німеччину від балканських країн, вивести їх із війни, позбавивши Німеччину найважливіших економічних баз [3, с. 9].

Для цієї мети у складі КОВО (з початком війни розгортався у ПЗФ) до початку бойових дій розгорнуто вісім МК (4, 8, 9, 15, 16, 19, 22, 24), які нараховували станом на 1 червня 1941 року 5894 танки. Дислокація МК не відповідала замислу, вони розташовувалися 200–400 км від кордону і на віддалі 100–150 км один від одного. Тому зайняти вихідні райони для виконання бойового завдання у короткі терміни було вельми скрутно [6, с. 16].

Загальна чисельність танків вермахту, зосереджена для нападу на СРСР складала 5062 танки, а в складі 1-ї танкової групи (тгр), що діяла на південно-західному напрямку, налічувала не менше

600 німецьких і до 60 угорських танків. Противник мав в основному однотипні танки, добре підготовлені з бойовим досвідом екіпажі, надійне прикриття з повітря, відпрацьовану взаємодію з піхотою, артилерією, авіацією. При наявності багаточисельної техніки, Червона армія мала серйозні проблеми з якістю: 83 % танкового парку складала легкі танки. Усього із більшої кількості справних танків, що були у прикордонних воєнних округах, нових машин було: КВ – 508, Т-34 – 967, решта – легкі танки застарілих конструкцій. Укомплектованість механізованих корпусів вантажними автомобілями складала 35 %, спецавтомобілями – 15–20 % [7, с. 356–357].

Армії (5, 6, 26 і 12) КОВО (командувач – генерал-полковник М.Кирпонос, начальник штаба – генерал-лейтенант М. Пуркаєв) згідно з вказівками Генерального штабу Червоної армії розташовані вздовж кордону СРСР. Чотири корпуси з восьми оперативно підпорядковувалися загальновійськовим арміям: 12-й (генерал-майор П. Понедєлін), яка прикривала кордон з Угорщиною і Словаччиною – 16 МК (генерал-майор А. Соколов); 26-й (генерал-лейтенант Ф. Костенко), що прикривала південний фланг "львівського виступу" – 8 МК – (генерал-лейтенант Д. Рябишев); 6-а (генерал-лейтенант І. Музиченко) прикривала центральну частину "львівського виступу" – 4 МК (генерал-майор А. Власов); 5-а (генерал-майор І. Потапов), що прикривала територію Західної України – 22 МК (генерал-майор М. Кондрусєв). 9 МК (генерал-майор К. Рокоссовський), 15 МК (генерал-майор І. Карпезо); 19 МК (генерал-майор М. Фекленко), 24 МК (генерал-майор Г. Чистяков) перебувала у розпорядженні командувача КОВО. Радянське командування передбачало головний удар вермахту в смузі 6-а, а насправді головний удар прийшовся на 5-а [3, с. 13].

До складу 5-ої армії, крім 22 МК, входили 15 ск, 27 ск. Усього: сд – 5; тд – 2; мд – 1; змад (змішана авіаційна дивізія) – 2 (62 і 14). Була підсилена: ап (артилерійський полк) РВГК; зенад (зенітно-артилерійський дивізіон) – 3. А також їй підпорядковувалися війська Ковельського, Володимир-Волинського і частина Струмиловського УР (укріплених районів) [1; 3].

У 22 МК на 22 червня нараховувалося 707 (за іншими даними 652) танки. 41 тд: 415 (КВ-2 – 31; Т-26 – 342; ХТ-26 – 41); 19 тд: 163 легких танків (БТ – 34; Т-26 – 129); 215 мд: 129 (в основному БТ-5). В інших частинах і з'єднаннях армії нараховувалося ще 30 легких танків [1, с. 517].

Групі армій "Південь" (6, 17, 11-я армії, 1-а танкова група (Тгр), 3-я і 4-а румунські армії й рухомий угорський корпус – усього 57 дивізій, у тому числі 9 танкових і моторизованих і 13 бригад), що діяла південніше прип'ятських боліт, ставилося завдання нанести удар з району Любліна на Житомир, Київ і далі на Донбас. Підтримка групи армій "Південь" покладалася на 4-й німецький повітряний флот (близько 800 літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 літаків) [6, с. 15].

У грудні 1940 – січні 1941 рр. у Москві радянське керівництво провело нараду і оперативні ігри з командуванням Червоної армії, а дещо раніше аналогічна нарада проводилася керівництвом Німеччини. Підсумком їх стали згадані вище плани [8, с. 3–8].

Перед фронтом 5-ої були розгорнуті війська 6 ПА і 1 Тгр – ударне угруповання групи армій "Південь". До складу 6 ПА входило 4 армійські корпуси (17, 29, 55 і 44), до 1 Тгр – 3 моторизовані корпуси (3, 14 і 48). Всього в ударному угрупованні німецьких військ нараховувалося 12 пд, 5 тд і 4 мд. Угруповання противника переважало війська 5 А в 2–3 рази. Незначна перевага противника в танках, мала ряд суттєвих переваг перед танковими з'єднаннями 5 А. Основна кількість радянських танків була різнотипною з різними тактико-технічними характеристиками [8, с. 13].

План командувача 5А: спираючись на оборонні споруди передпілля і укріплених районів, не допустити прориву противника на територію СРСР. Основне ураження противнику передбачалося нанести в головній смузі оборони і перед її переднім краєм силами стрілецьких дивізій у взаємодії з укріпленими районами і авіацією. У випадку прориву противника через головну смугу, передбачалося знищити його ударами резерву і авіації. Оперативне шиккування армії будується в один ешелон, з виділенням сильного резерву [1, 7].

Перший ешелон армії: два стрілецькі корпуси. У резерві армії знаходилися 22 МК і 135 сд зі складу 27 СК. Згідно плану прикриття 135 сд повинна на сьомий день мобілізації зосередитися в районі Горохов (в 40 км від кордону) в готовності до дій у напрямках Горохов – Порицьк і Горохов – Сокаль. 22 МК – до 8 год. другого дня – вийти в район Ковеля (в 60 км від кордону) в готовності до нанесення удару противнику в напрямках Ковель – Любомль і Ковель – Володимир-Волинський [8, с. 8–9].

На південно-західному напрямку 22 червня в 03.20 німецькі літаки завдали бомбових ударів по радянських аеродромах та найважливіших містах, у 04.14 німці перейшли кордон. Головний удар наносився 6-ю армією (командувач, фельдмаршал В. фон Рейхенау) та 1 Тгр (командувач генерал Е. Клейст) групи армії "Південь" в напрямку Володимир-Волинський-Луцьк-Рівне-Житомир-Київ у стику між 5 і 6 арміями [6, 22-23].

Війська 5-ої і 6-ої армій значно поступалися противнику в силах і засобах і мали не вигідне угруповання. Більшість сд не встигли зайняти призначені їм смуги оборони і тому вступали в бій з маршу, при обмеженій кількості боєприпасів і пального [9–13; 14, с. 218].

Після артилерійської підготовки у бій вступили штурмові загони, які атакували окремі довготривалі споруди і захоплювали мости. За штурмовими загонами через Буг переправлялися основні сили першого ешелону угруповання противника – 8 піхотних і 2 танкові дивізії 6 ПА і 1 Тгр. Основні зусилля противник зосередив на напрямках: Бережці – Ковель (56 і 62 пд), Устілуг – Володимир-Волинський (298, 44 пд і 14 тд), Сокаль – Дубно (75, 57, 297, 9 пд і 11 тд) [8, с. 16].

Обстановка для з'єднань 5 А склалася надзвичайно важкою. Передові частини противника до 8.00 подолали річку Західний Буг. Управління військами було порушено. Диверсанти підривали мости, залізничні шляхи, телефонно-телеграфні лінії, знищували військові склади. У цих умовах штаб не міг доповісти командувачу фронтом реальної обстановки [10, с. 92]. Вранці 22 червня штаб ПЗФ отримав директиву № 2, у якій вимагалася всіма силами і засобами обрушитися на ворога і знищити їх в районах, де вони порушили державний кордон. До особливого розпорядження, сухопутним військам не дозволялося переходити кордон. Директиву негайно передали у війська [14, с. 217].

Противник вклинився у оборону 5-ої і 6-ої армій, його війська прорвали тактичну зону оборони у центрі і на лівому фланзі 5-ої армії і просунулися на глибину 35–40 км у напрямку Луцька [8, с. 28].

У перші години війни, штаб ПЗФ втратив зв'язок з арміями, обстановки не знав, як і не знала Ставка ВГК. Тільки вночі, 23 червня приблизно прояснилося, де і якими силами ворог здійснює головний удар. А в 23 год. 22 червня поступила нова директива № 3, у ній фронту ставилося завдання "Арміям ПЗФ, міцно утримуючи державний кордон з Угорщиною, концентричними ударами в загальному напрямку на Люблін силами 5 і 6 армії, не менше 5 мехкорпусів і всієї авіації фронту оточити й знищити угруповання противника, що наступає на фронті Володимир-Волинський, Кристинополь, до кінця 24 червня оволодіти районом Люблін, міцно забезпечити себе із Краківського напрямку" [3, с. 9]. Ця директива НКО відображала скоріше бажане за реальний стан на фронті. Ні нарком ні Генштаб не знали, що під кінець дня у напрямку Сокаль – Радехів (не прикритий військами ПЗФ) рвався 48 МК і прагнув прорватися на Луцьк 3 МК [3, с. 9].

У ніч з 22 на 23 червня у Тарнополі відбулася військова рада ПЗФ за участю командувача, НШ, члена Військової ради М. Вашугіна ПЗФ, повноважних представників Ставки ВГ – генерала армії, начальника ГШ Червоної армії Г. Жукова, першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, НШ фронту генерал-лейтенант М. Пуркаєв як завжди виважений, тверезо оцінив обстановку, що противник розгорнув сильний перший ешелон, а другий – буде сильніший. Червона армія не встигла ні вийти на позиції, ні розгорнутися. Корпуси другого ешелону зможуть висунутися лише лише через декілька діб (через 2–3 доби 9 і 19 МК і через 5–6 діб – стрілецькі). Тільки 4, 8 і 15 МК зможуть висунутися за 1–2 доби. І це все під неперервним бомбардуванням і неорганізованих тилах. Угруповання і одночасний удар в короткий термін організувати скрутно. Корпуси будуть розрізано зав'язуватися в не вигідні зустрічні бої. Висновок: наступальне завдання, яке виконати реально не можливо замінити на оборону по смузі УРів на старому кордоні. Зосередити тут стрілецькі і механізовані корпуси другого ешелону і після відходу сюди прикордонних з'єднань нанести сильний контрудар [14, с. 218–219].

М. Вашугін виступив за негайний наступ, дорікнувши М. Пуркаєва у недооцінці політичного моменту [3, с. 11]. М. Кирпонос наказав створити два ударні угруповання: північне (у районі Луцька) і південне (у районі Бродів), які мали завдати удару у напрямку на Сокаль (силами 24 дивізій, з яких 18 були танковими і моторизованими і мали на озброєнні 4 тис. танків) [15, с. 62]. Командувач 5-ої армії отримав завдання: усіма силами і засобами його армії у взаємодії з правим флангом 6 А при підтримці основних сил фронтової авіації не допустити подальшого просування противника на територію СРСР [3, с. 9].

8 МК завершив марш із району Самбора у район східніше Львова і переходив у підпорядкування командувача 6-ої армії. Завдання 6-ої армії: нанести з півдня силами 4 і 8 МК, а 15 МК з району Золочова, під основу танкового клина противника. Другий ешелон фронту (9 і 19 МК, стрілецькі корпуси) повинен був продовжувати марш до кордону. Завдання 37 СК – прикрити Тарнополь з північного заходу. В резерві фронту залишалася 80 сд цього корпусу [14, с. 219].

У цей час 9 МК (без 131 мд) на кінець дня вийшов до переправи через р. Горинь, південніше Рівне. Частини 22 МК висувалися у напрямку Ковеля і передовими загонами вели бій на північ від Луцька. 19 МК висувався до Дубно. 20 тп і 10 мп 15 МК зробили спробу нанести удар по противнику і оволодіти Радзехувом. Атака була безуспішною. Частини 37 тд вийшли на р. Радоставка тільки в другій годині 24 червня [14, с. 219–221].

В обстановці, що склалася, командувач ПЗФ ставить бойове завдання на 24 червня: командувачу 5 А силами 22 МК і 135 сд нанести удар у напрямку Володимир-Волинський,

розгромити ворога, що прорвався на луцькому напрямку і з'єднатися з оточеною 87 сд; командир 15 МК частиною сил обороняти рубіж Радехів-Броди, а основними силами нанести удар у напрямку Берестечко, знищити противника і з'єднатися з оточеною 124 сд; командувачу 6 А вивести 4 МК з бою і нанести удар у напрямку Берестечко, для підтримки 15 МК [16 с. 126].

Неузгодженість у діях, під час проведення контрудару 24 червня, між 22 МК і 135 сд призвела до не виконання завдання, щодо визволення з оточення 87 і 124 сд і частини корпусу 25 червня змушені були відступити за р. Стир. Виручив 9 МК. Командир корпусу ген.-м. К. Рокосовський у перший же день війни забрав з окружного резерву в Шепетівці біля 200 автомобілів посадив на них піхоту і здійснив комбінований марш. Підхід його з'єднань і частин в район Луцька врятував становища. Вони зупинили танки противника, що прорвалися і надали значну допомогу з'єднанням, що відходили [17, с. 85–86].

25 червня німецьке командування, використовуючи 50-ти км розрив на стику 5 і 6 А нанесло удар у напрямку на Київ, щоб після повернути назустріч 17 А і відрізати війська центру і лівого крила ПЗФ від 5 А. Заходи, що приймалися командуванням фронту щодо розгрому німецького угруповання не дали бажаних результатів із-за неузгодженості дій командувачів армій і фронту. 4 МК за наказом командувача 6 А повинен був наступати в районі Яворова, в стороні від головного німецького удару. 15 МК, атакуючи на широкому фронті і не маючи достатньої кількості транспорту, не зміг усіма силами згуртуватися у вихідному положенні. 8 МК тільки під вечір 25 червня зосередився в районі Броди, здійснивши марш у 500 км і сильно вичерпав свій моторесурс, виконуючи неузгоджені між собою завдання 26, 6 А то штабу фронту. На дорогах залишилося більше 40 % бойових машин і значна кількість артилерії [3, с. 20].

Командувач фронтом, попередньо узгодивши з Г. Жуковим, переніс контрудар на ранок 26 червня, тому, що 8, 9 і 19 МК, 31, 36 і 37 СК ще не вийшли у призначені райони. Командувач 5 А отримав наказ створити рухому групу у складі трьох МК (2, 9 і 19) і нанести контрудар у загальному напрямку на Дубно. Назустріч їй повинні були наступати 4, 8 і 15 МК [14, с. 223].

26 червня в районі Луцька, Рівного, Дубно, Бродів розгорнулася величезна танкова битва. З обох боків на ділянці шириною до 70 км зіткнулося біля 2 тис. танків [18, с. 122]. Угруповання, що діяло в складі 5 А вранці 26 червня перейшло в наступ. Танкові дивізії 19 МК діяли об'єднаними групами (полками). 86 тп (танки: КВ – 2, Т-34 – 2, Т-26 – 75) спільно з 43 мсп 43 тд отримав завдання – розгромити угруповання противника в районі Дубно. Попереду діяли танки КВ і Т-34. Артилерія дивізії атаку не підтримала із-за швидкості (6 км/год.). Бій закінчився з настанням темноти. Переслідуючи противника, частини дивізії підійшли на східну околицю Дубно, але в місто не ввійшли – противник відходячи підірвав мости [14]. 9 МК не зміг подолати супротив 14 тд противника. 3 району Бродів у північному напрямку нанесли контрудар 8 МК і 15 МК. Успішніше діяли з'єднання 8 МК, до кінця дня вони з запеклими боями просунулися на 10-20 км, нанісши великі втрати противнику, але спроби розвинути успіх не мали. Піддавшись ударам авіації і не маючи зв'язку з іншими корпусами змушені були закріпитися на досягнутому рубежі і відбивати атаки противника. Контрудар мехкорпусів ПЗФ на деякий час затримав наступ 1 Тгр Е. Клейста. Згадуючи у своїх мемуарах про події того часу, К. Рокосовський, нарікав командувачу ПЗФ. Накази, що віддавалися арміям і корпусам не узгоджувалися з обстановкою, що склалася. Відсутність єдиного керівництва, яке призводило до розрізненості введення в бій об'єднань, з'єднань і з ходу. Який не зміг взяти на себе відповідальність і поставити військам завдання, виходячи з положення, що склалося [19, с. 16–17].

Німецькі війська використовували тактику застосування танків, яка дозволяла наносити противнику максимальні втрати. Танкові частини противника тісно взаємодіяли з піхотою, їх підтримувала авіація. Під час артпідготовки штурмові групи автоматників і батареї легких мінометів, які, захопивши вигідні рубежі, закріплюються до підходу головних сил. Одночасно його танки прагнуть обійти фланги противника, а танки центру наводять на танкові засідки [19].

Слідом за цим, противник робить сильний вогневий наліт по нашій артилерії і танках і уводить у бій свої танки на одному із флангів наших бойових порядків. Бойовий порядок танків противника: 1-й ешелон – важкі танки, 2-й ешелон – середні танки, у кожного на причепі ПТГ й десант автоматників, 3 й ешелон – легкі танки, також з ПТГ й десантними групами автоматників і мінометами на машинах типу "пікап" [20].

Ввечері 26 червня генерал армії Г. Жуков не затвердив рішення командувача ПЗФ на перехід до оборони на рубежі Луцьк, Кременець, Гологури стрілецьких корпусів, що були в резерві фронту. МК вже отримали наказ припинити контрудари і вийти на цей же рубіж. Частини 1 Тгр Е. Клейста були розкидані по дорогах, а фланги виявилися відкритими. Тому необхідно нанести рішучий контрудар, не виводячи дивізії мехкорпусів з бою у яких визначився успіх, розвинути його і заставити противника перейти до оборони. Це дало б змогу здійснити перегруповання сил,

підтягнути свіжі сили з тилу і зайняти вигідні оборонні рубежі. Г. Жуков наказав командувачу фронтом 27 червня перейти в наступ і розгромити противника, що прорвався до Луцька і Дубно.

У ніч на 27 червня 8 і 15 МК отримали наказ почати відхід, але незабаром надійшов інший – повернутися і продовжити атаки на попередніх напрямках. Не встигли командири корпусів затримати частини, які відходили як отримали наступний наказ: 8 МК – наступати в напрямку Дубно і у взаємодії з 9 і 19 МК замкнути німців у кільце, а 15 МК всіма силами нанести удар у напрямку Берестечко [6, 32].

Суперечливі накази заплутали навіть німецьке командування. Вони не змогли зрозуміти, чому 8 МК після успішного наступу вдень, раптом вночі обережно відходить. Але не дивлячись на всі ці неузгодженості, контрудар продовжувався. 9 і 19 МК нанесли удар по противнику між Луцьком і Рівне, із завданням відкинути його від Млинова за р. Іква. Підтримуючий 36 СК наносив удар у напрямку Дубно. Німецькі війська також отримали наказ наступати на Дубно і Рівне. 27–30 червня зіткнення вилилося у зустрічну битву з обох боків. 19 МК, відкинувши німецькі частини, знову прорвався до Дубно з південного боку. Одночасно з північного боку до Дубно вийшла піхота 36 СК, а 9 МК в оборонному бою розгромив танково-моторизовану колону німців. Командир 8 МК поспішно створив рухому групу, до складу якої включили 34 тд і підсилили танковим полком. Очолив групу заступник командира корпусу з політичної частини – бригадний комісар 8 МК М. Попель [3, с. 24–25].

Початок дій був успішним, рішучими діями 34 тд нанесла серйозні втрати 16 тд противника. Просунувшись на 30–35 км увірвалися в Дубно і опинилися в тилу 3 МК противника, який змушений був призупинити наступ на схід і здійснити перегрупування сил. Як відмітив у своєму щоденнику 29 червня НГШ СВ генерал Ф. Гальдер, "На правому фланзі 1 Тгр 8-й російський ТК глибоко вклинився в наше розташування й зайшов у тил 11 тд. Це вклинення противника, мабуть, викликало велике безладдя в нашому тилу в районі між Бродами й Дубно. Противник загрожує Дубно з південно-заходу, що при обліку великих запасів озброєння й майна в Дубно вкрай небажане" [21, с. 57]. Але досягнутий успіх корпусу не був використаний іншими з'єднаннями, а частини корпусу опинившись без підтримки з боку сусідів, після запеклих боїв змушені були відступити [22, с. 73]. Корпус був виведений в резерв. Навіть після значних втрат корпус представляв значну силу (в 12 тд і 7 мд нараховувалося 207 танків). 7 липня корпус зосередився у районі Козятина [1, с. 274].

Танкові війська практично були позбавлені управління. Було повністю порушено вимоги військових теоретиків, які вимагали постійного ведення розвідки. Війська не мали карт і не знали навіть місцевості, через що протягом червня 1941 р., та й пізніше нерідкими були випадки, коли цілі полки грузили у болоті. Про сили противника і його задуми, не кажучи вже про систему вогню, як правило, ніхто не здогадувався. Попри всі вимоги статутів і військових теоретиків, танкові війська кидали в бій по частинах, не дочекавшись зосередження, без будь-якої взаємодії, артилерійської та піхотної підтримки і часто в умовах повної переваги противника в повітрі [23, с. 167–168].

На 29 червня наступальні можливості військ ПЗФ були вичерпані. В умовах відсутності зв'язку, розвідки, чіткої організації взаємодії між сусідами, піхотою та авіацією, при постійних змінах наказів, танкова битва в трикутнику Луцьк – Броди – Рівне стала кладовищем танкових частин фронту. Незважаючи на більш ніж дворазову перевагу чотирьох МК ПЗФ в танках (2350 проти майже 900), зустрічний бій було програно. Лише дивізії 19-го МК генерал-майора Фекленка досягнули певного успіху: 43 тд, маючи в передових порядках танки Т-34 та КВ за чотири години боїв відкинула 11 тд німців на 30 км та вийшла до Дубно, а 40 тд розбила колону ворога під Млиновим [24].

29 червня німці зайняли Буськ і Броди. Опинившись в оточенні 8 МК, зумів організовано відійти на рубіж золочівських висот, прорвавши німецькі заслони. Клейст сформував спеціальну групу і, наступаючи південно-західніше Дубно, відрізав групу Попеля від частин 6 А. 16 тд противника припинивши наступ в районі р. Іква, розгорнулася і зайняла оборону між двома розрізненими групами 8 МК. Становище групи М. Попеля було вкрай важким, крім 16 тд з півночі наступала 44 пд, зі сходу 111 пд, з заходу – 75 пд. Використовуючи чисельну перевагу німці розгромили оточені частини 8 МК. Із оточення вдалося вирватися незначній частині особового складу на чолі з бригадним комісаром М. Попелем із залишків 67 і 68 тп 34 тд були сформовані окремі тб [1, с. 278].

4 МК виводився в резерв і до кінця дня повинен був зосередитися в районі Золочев, Зборів, Поморжани а до 1 липня – Збараж, Тарнополь, Галушинці. 2 липня перейшов до оборони на рубежі Збараж-Тарнополь [1, с. 172–173].

МК не виконали завдання з оточення і знищення 1 Тгр противника, але удари мехкорпусів на флангах наступаючого угруповання скували на цьому напрямку значну кількість сил противника, який поніс значні втрати і його наступ зупинено на 8 днів, а отже не вдалося оточити війська ПЗФ на львівському виступі [14, с. 227].

Прикордонна битва військ ПЗФ закінчилася катастрофою. Лише 30 червня, переконавшись у безперспективності подальших контрударів Ставка ВГК наказала військам ПЗФ до 9 липня відійти

на рубіж Коростенського, Новоград-Волинського, Шепетівського, Старо-Константинівського, Проскурівського і Кам’янець-Подільського урів і, спираючись на них організувати оборону [25, с. 34–35].

Основна причина поразки на початковому етапі лежить на відповідальності керівництва держави. Не відпрацьований стратегічний план оборони. Збройні сили не були відмобілізовані і розгорнуті для ведення війни. Не використані оборонні рубежі (УРИ), які займалися уже з початком бойових дій. Стратегічні прорахунки радянського командування через які ЧА зазнала дуже тяжких поразок та страшних втрат.

Командування ПЗФ на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом не зуміло організувати й провести контрудар, хоча у нього були усі підстави сподіватися на успіх – перевага в танках, наявність великої кількості машин нових марок (758 КВ і Т-34). Через бездарне керівництво, відсутність налагодженої системи МТЗ, панування в повітрі німецької авіації всі зусилля стали марні.

Бездумна втрата значних сил у необґрунтованих контрударах, призвела не тільки до провалу плану відсічі німецькому угрупованню біля кордону та поразки прикордонної битви. Вона стала основною причиною поразки військ ПЗФ і призвела в цілому до затяжної виснажливої війни.

Якщо розглядати причини невдалих дій мехкорпусів, то однією з основних є його організаційно-штатна структура. Багато турбот доставляла строкатість танкового парку корпусів. Значна кількість машин були зняті з виробництва. Нові танки – КВ, Т-34 тільки надходили у війська й були ще слабко освоєні особовим складом. А також відсутність палива і радіозв’язку.

Дислокація МК на передодні війни була вигідною для ведення наступальних операцій. Напад Німеччини змінив ситуацію – таке розташування Радянських військ стало для них пасткою.

З першого дня війни МК виявилися залученими в запеклі бої з німецькими військами. Їм не довелося проривати оборону противника, входити в прорив і діяти в глибині тилу, як це передбачалося передвоєнними планами. Основним видом їх бойової діяльності стало нанесення контрударів по ударних угрупованнях противника, що прорвалися, що саме по собі до війни вважалося малоімовірним, за відсутності взаємодії між родами військ і підтримки авіацією.

Список використаних джерел

1. Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940–1941 гг. / Е. Дриг. – Москва, 2005. – 830 с.
2. Дроговоз И. Железный кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной Армии 1932–41 гг. / Игорь Дроговоз. – М.: “Техника-молодежи”, 1999. – 37 с.
3. Былинин С. Танковое сражение под Бродами-Ровно 1941 г. / С. Былинин. – М: ООО “Издательство центр “Экспринт”, 2006. – 48 с.
4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. Т. 1. / Г. К. Жуков. – М.: Издательство Агенства печати Новости, 1983. – 304 с.
5. Кривизюк Л.П. Створення та розвиток танкових військ між світовими війнами і під час Великої Вітчизняної війни / Л. П. Кривизюк, І. В. Бабірад // Військово-науковий вісник. – Випуск 16. – Львів: АСВ, 2011. – С. 33–46.
6. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1973. – 340 с.
7. История военного искусства / [Под общей редакцией доктора исторических наук, профессора, полковника А.А. Строкова]. – М.: Воениздат, 1966. – 656 с.
8. Мощанский И. Операция Барбаросса: танковое сражение на Западной Украине / И. Мощанский– М: ООО “БТВ-МН”, 2002. – 70 с.
9. Центральний архив Министерства обороны Российской федерации (далі – ЦАМО РФ), ф. 131, оп. 12516, спр. 1, арк. 33.
10. ЦАМО РФ, ф. 131, оп. 12516, спр. 29, арк. 88.
11. ЦАМО РФ, ф. 131, оп. 12516, спр. 1, арк. 14.
12. ЦАМО РФ, ф. 131, оп. 12516, спр. 1, арк. 32.
13. ЦАМО РФ, ф. 131, оп. 12516, спр. 6, арк. 15, 16, 22.
14. Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии / В. Дайнес В. – М.: Язуза; Эксмо, 2009. – 640 с.
15. Друга світова війна в історичній пам’яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам’яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.
16. Баграмян И.Х. Так начиналась война. 3-е изд. / Баграмян И.Х. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 493 с.
17. Баграмян И.Х. Великого народа сыновья / И. Х. Баграмян. – М.: Воениздат, 1984. – 150 с.
18. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Военно-исторические очерки. В 4 кн. – М.: Издательство “Библиотека”. “Мосгорархив”, 1995. Кн. 1 “Суровые испытания”. – 456 с.
19. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М.: Воениздат, 1988. – 367 с.
20. ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 157, д. 712, лл. 339–348.
21. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. / Ф. Гальдер. – М.: Воениздат, 1968–1971. – Том III. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941 – 24.09.1942) / Пер. с нем. И.Глаголева, коммент. полк. К. Черемухина – М.: Воениздат, 1971. – 589 с.
22. История военного искусства. Т. 2 / [Под общей редакцией доктора военных наук, профессора, Главного маршала бронетанковых войск П.А. Ротмистрова]. – М.: Воениздат, 1963. – 720 с.
23. Юрчук О. О. Створення і розвиток танкових військ та їх участь у бойових діях в Першій та на початку Другої світової воєн / Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – Львів, 2011. – 205 с.
24. Парнікоза І. Ю. Танкова битва на Волині, або як було втрачено Україну / І. Ю. Парнікоза. – К.: “ХайВей”. 27.06.2011 // Режим доступу: <http://h.ua/story/81209>.
25. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1941 год. Т. 16 (5–1). – М.: ТЕРРА, 1996. – 448 с.

Леонид Кривизюк

ПРИМЕНЕНИЕ МЕХАНИЗИРОВАННЫХ КОРПУСОВ В ТАНКОВОМ СРАЖЕНИИ НА ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ 1941 ГОДА

Статья посвящена одному из крупнейших танковых сражений Второй мировой войны в районе Дубно-Броды-Луцк. Проанализированы место и роль механизированных корпусов, деятельность командующего и штаба фронта и командиров и штабов объединений и соединений Юго-Западного фронта на начальном этапе войны между Германией и СССР.

Ключевые слова: фронт, механизированный корпус, танковая битва, Западная Украина, Юго-Западный фронт.

Leonid Kryvyziuk

USAGE OF MECHANIZED CORPS IN A TANK BATTLE IN WEST UKRAINE IN 1941.

The article is dedicated to one of the largest tank battles of WWII in the region of Dubno-Brody-Lutsk. The article analyzed the place and role of the mechanized corps, the activity of the commander and the front HQs, commanders and HQs of small and large formations of the South-West front at the beginning stage of the war between Germany and the Soviet Union.

The key works: front, mechanized corp, formation, enemy, tanks, counterstrike.

УДК 94(477) "1941/1944"

Ліна Мельнічук

**ДИРЕКТИВНІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ КЕРІВНИЦТВА ТРЕТЬОГО РАЙХУ,
РАЙХСМІНІСТЕРСТВА СХІДНИХ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА
РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" ЩОДО СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
УПРАВЛІННЯ (1941–1944 РР.)**

Автор публікації, проаналізувавши архівні джерела, визначає умови та принципи створення органів місцевого окупаційного управління райхскомісаріату "Україна" упродовж 1941–1944 рр.

Ключові слова: Третій Рейх, окупація, райхскомісаріат східних окупованих територій, райхскомісаріат "Україна", гебітскомісаріат.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що історія нацистського окупаційного режиму встановленого та теренах України усе ще має цілий ряд маловивчених проблем. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу встановити ставлення керівництва та центральних відомств Третього Райху до створення й функціонування органів місцевого управління, котрі постали на теренах райхскомісаріату "Україна" (РКУ).

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано плани нацистського керівництва щодо механізму реалізації стратегічної мети окупаційного режиму, встановленого в Україні упродовж 1941–1944 рр.

Доведено, що у своїх теоретичних поглядах і практичних підходах керівники Третього Райху, Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ до проблеми створення органів місцевого управління виходили із принципів їх зосередження на реалізацією завдань окупаційної політики, повного підпорядкування німецьким установам та службам.

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим, встановлений на теренах РКУ.

Предмет дослідження – особливості функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації РКУ.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу архівних та опублікованих джерел визначити принципові підходи німецької адміністрації до проблеми створення органів місцевого управління.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі поглядів керівників "нового порядку" щодо реалізації мети окупаційної політики в Україні.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали обласних державних архівів України. Більшість із них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Наукові публікації, автори яких розкривають напрямки роботи місцевих управ усе ж не досліджують проблему у цілому,

зокрема це О. Гончаренко [1; 2, с. 180–187; 3, с. 78–82; 4, с. 151–160; 5, с. 37–41; 6, с. 243–247; 7, с. 137–153], Т.Заболотна [8, с. 340–385], В. Дудник [9, с. 40–53].

Підготовка керівництва Третього Райху до нападу на СРСР передбачала завбачливе планування тих системних заходів, які поставали у сфері управління захопленими територіями. Парадоксально, але, готуючись до війни, нацистське керівництво Третього Райху мало досить приблизні уявлення про майбутню управлінську систему, яка мала постати на окупованих територіях. Це питання обговорювалося у 1939–1940 рр. і чим ближче до початку воєнних дій, тим предметніше воно визначалося, отримуючи нормативні приписи та директивні установки.

Розглядаючи цю проблему, слід зважати на політичну систему, що діяла у Райху. Верховним лідером народу та держави був А. Гітлер, а тому усі його плани підлягали неухильному виконанню. Сам же лідер упродовж 1940 – 1941 рр. так і не визначився із зазначеною проблемою. Ще у 1940 р. він висловлювався щодо розчленування захопленої території Росії на низку держав, які будуть укладати з Райхом мирні угоди. Цей план мав здійснюватися на трьох принципах: 1) знищення "єврейсько-більшовицької" інтелігенції; 2) відмова від будь-якої співпраці з емігрантськими угрупованнями; 3) призначення до цих "держав" імперських комісарів, яким надавалася необмежена влада [1, с. 96, 97].

Упродовж 1941 р. позиція А.Гітлера у цьому питанні дедалі більше викристалізувалася. Це чітко видно на прикладі "Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант "Барбаросса)". Відповідно до цього документу передбачалася повна ліквідація політичної системи СРСР та створення на цій території декількох імперських райхскомісаріатів. Ці адміністративно-територіальні утворення управлялися призначуваними особисто А.Гітлером райхскомісарами [1, с. 97]. Для безпосереднього управління захопленими територіями, створювалося Райхсміністерство східних окупованих територій на чолі з А.Розенбергом.

Політична система СРСР підлягала повній ліквідації. У прийнятій з цього приводу директиві "Цивільне управління в зайнятих східних областях" (так звана "коричнева папка") оголошувалися недійсними приписи постанови Гаазької конференції, які стосувалися управління окупованою країною. У зв'язку з цим, СРСР оголошувався ліквідованим, а тому на Німеччину покладалося завдання організації усіх урядових функцій. Для виконання цього завдання допускалися усі заходи, які німецьке управління визнавало потрібними [11, арк. 38, 42].

У цих директивах знайшлося місце й для питання формалізації створення місцевих управлінських структур. Їх працівники зобов'язувалися неухильно виконувати розпорядження німецьких установ. Автори документу вважали, що місцеві органи влади мали "відчувати себе самостійно, але, з іншого боку, щоб вони не могли здійснити нічого, що могло б зашкодити німецьким інтересам" [11, арк. 12]. Таким чином, орієнтація цих управлінських структур на реалізацію "німецьких інтересів" ставилася в основу їх функціонального призначення.

Майбутні окупаційні управлінські структури не повинні були мати жодних національних відмінностей, а населення, яке мешкало на цих територіях підлягало планомірній експлуатації й частковому знищенню. Усі захоплені території розглядалися як майбутній життєвий простір для німецького народу. У менш віддаленій перспективі українське населення мало забезпечувати Третій Райх та вермахт усім необхідним для успішного завершення військової кампанії. Саме для виконання цих завдань і створювалася система німецьких та місцевих окупаційних органів влади.

Водночас у оточенні А. Гітлера існували й інші погляди щодо політико-правового оформлення окупаційного управління. На думку А. Розенберга, призначеного до того ж керівником Райхсміністерства східних окупованих територій, слід було надати праву окупованим народам на створення маріонеткових держав, котрі перебували б під повним контролем Німеччини й виконували нацистські плани. Він пропонував враховувати національні, ментальні відмінності, особливості історичного розвитку соціуму кожної окупованої країни.

Україна в поглядах А. Розенберга розглядалася як союзник Німеччини і майбутня суттєва протипава Москві. Територія України мала розширитися на схід до Волги. Але ці плани так не були сприйняті А.Гітлером та його найближчим оточенням, а сам А. Розенберг постійно зазнавав критики. До того ж він не був настільки впливовим політиком, щоб наважитися на відкриту опозицію А.Гітлеру. Потрібно віддати належне, майже упродовж 1941–1945 рр. він пропонував проводити дещо іншу політику щодо України. І навіть тоді коли Німеччина уже втратила своє найцінніше завоювання, а сам райхскомісаріат був ліквідований, він усе ж намагався вплинути на позицію А. Гітлера, і пам'ятаючи про помилки Е.Коха, пропонував взагалі ліквідувати посаду райхскомісара. Утім усе було марно. А.Гітлер не сприймав цих, потрібно відзначити, цілком раціональних і прагматичних ідей. Навіть наприкінці існування Третього Райху, він не відмовився від своїх поглядів.

У своїх конкретних розпорядженнях, відданих підлеглих йому службам й відомствам, А. Розенберг наголошував на тому, що в окупованих районах України використовується досить

обмежена кількість німецької адміністрації. Він пропонував проводити "політичне адміністрування", що передбачало встановлення "точок психологічного впливу" за допомогою яких "можна буде домогтися тих же результатів, що й з допомогою сотень поліційних батальйонів". Німецька ж адміністрація мала управляти "твердо", але "справедливо", з тим, щоб "проступки і покарання перебували по можливості у правильному взаємозв'язку та оформлювали в законну форму вимоги, які висувалися цим народам". Райхсміністр зобов'язував своїх працівників враховувати цю потребу. На його думку, завдяки цьому, німецьке панування утвердиться як цілком природне, а місцевому населенню не залишиться нічого іншого як підкоритися йому [12, арк. 57, 58].

У наступних інструктивних вимогах періоду осені 1941 р. райхсміністр, врахувавши зауваження А.Гітлера, вимагав від підлеглих не визнавати жодних політичних вимог українців, й взагалі уникати обговорення питання створення української державності із громадськістю. Райхсміністр пропонував "залучати місцеві сили до самоуправління передусім на нижчому і середньому рівнях, керівні ж позиції залишалися за німцями".

Водночас А. Розенберг обговорював із підлеглими й певні об'єктивні труднощі налагодження системи управління окупованими територіями України. Він вважав, що "Німецька адміністрація на українській території повинна усвідомити, що вона в даний момент не може багато запропонувати населенню ні в політичному плані, ні, на жаль, у господарському; слід, отже, проявляти прихильність принаймні в культурній сфері і сприяти розвиткові самобутнього життя саме в цьому напрямі". При цьому визнавалося, що "міністерство Сходу зазнає великих труднощів при наведенні ладу в себе та що нестача досвідчених адміністративних працівників-краєзнавців як у центральному управлінні, так і в місцевих адміністраціях, як і раніше, додає великих турбот" [13, с. 294–295].

Таким чином, не лише із поглядів, а й з конкретних керівних вказівок та установок райхсміністра східних окупованих територій проблема створення органів місцевого управління вирішувалася шляхом залучення до роботи у них місцевих спеціалістів, здатних розв'язувати відповідні професійні функції. Водночас німецьке керівництво мало поєднувати суворість та вимогливість із справедливим ставленням до місцевого суспільства. За допомогою розгалуженої мережі органів місцевого управління мала реалізовуватися окупаційна політика. За німецькими чиновниками зберігався повний контроль за їх діяльністю. Не допускалася й централізація управління з боку місцевих владних структур. Ця компетенція залишалася виключно за німецькими органами влади.

Водночас на практиці ці вказівки певним чином порушувалися, а принципи побудови організаційної структури органів місцевого управління не мали уніфікованого характеру. Для того, щоб зрозуміти це протиріччя і управлінський недолік, необхідно з'ясувати принципи побудови німецьких органів влади та їх взаємозв'язки з місцевими управлінськими структурами.

З формальної точки зору, вся повнота влади у зонах, у яких запроваджувалося цивільне управління, перебувала у руках райхсміністра східних окупованих територій. Уся вона поділялася на райхскомісаріати, а вони у свою чергу на генеральні округи. Останні ж склалися з гебітскомісаріатів. Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генеральними комісарами та гебітскомісарами. Райхскомісарів та генеральних комісарів призначав особисто А. Гітлер. Право призначати керівників головних управлінь райхскомісаріатів та гебітскомісарів належало райхсміністру східних окупованих територій.

Зазначимо, що такий порядок призначення райхскомісарів був обраний не випадково. За допомогою таких дій А.Гітлер забезпечував свій вплив на політику, що проводилася в окупованих регіонах, оскільки призначав на керівні посади осіб, особисто йому відданих. До того ж через них він міг впливати й на дещо самостійного у своїх поглядах А. Розенберга, який, як уже зазначалося, мав свої думки щодо проведення окупаційної політики. До того ж райхсміністр зобов'язувався у разі розходження думок з райхскомісарами у конкретних заходах окупаційної влади, узгодженні їх лінії із загальнодержавною політикою звертатися за роз'ясненнями особисто до А.Гітлера [14, с. 51–54]. Таким чином, А. Гітлер зберігав вплив й контроль за заходами окупаційних адміністрацій.

Райхскомісаром, усупереч позиції А. Розенберга, призначено Е. Коха, який виконував ще й обов'язки гауляйтера Пруссії й в Україні проводив не так й багато часу. Між двома нацистськими керівниками майже відразу розпочався затяжний конфлікт. Вони не терпіли один одного. А щодо конкретних заходів у здійсненні окупаційної політики, мали суттєві розходження.

Конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом охопив увесь німецький управлінський апарат райхскомісаріату та призвів до появи деструктивних явищ у його роботі. "Війна законів" між райхсміністром та райхскомісаром стала звичним явищем управлінської дійсності. Оскільки райхскомісар не мав права відмінити розпорядження свого керівника, правовий відділ райхскомісаріату обмежив доступ генеральних комісарів до нормативних актів, виданих рейхсміністерством східних окупованих територій. Для цього використовувався механізм

застосування власного нормотворення через видання локальних нормативно-правових актів, які публікувалися в офіційних збірниках документів. Лише ці документи скеровувалися генеральним комісарам, і лише їх вони мали виконувати.

Райхскомісар на власний розсуд інтерпретував отримані вказівки, лише посилаючись на вищі за статусом нормативні акти райхсміністра. Інтерпретація важливих нормативних актів мала вже інший, відмінний від оригіналу вигляд. Райхсміністр за встановленою практикою, не міг направляти нормативно-правові акти в обхід центральних відділів райхскомісаріату. Тому, він адресував їх райхскомісару, генеральним комісарам, а подекуди й гебітскомісарам. Ні до чого іншого, як до безладу в управлінсько-розпорядчій діяльності німецьких органів влади це не призводило.

Частина генеральних комісарів почала на власний розсуд вибірково виконувати директивні вказівки або райхсміністра або райхскомісара, які часто суперечили одна одній. Існували випадки, коли генеральні комісари або не потрапити у "немилість" цих двох адміністраторів, керувалися вже відмінними директивами та інструкціями. Фактично вони знаходилися між "молотом" і "наковальню", що не могло не позначитися на якості виконання, скерованих їм директивних установок, а відтак і на ефективності роботи усього німецького управлінського апарату. До того ж адміністративний апарат райхскомісаріату "Україна" вразив значний рівень паралелізму та дублювання службової діяльності. Окремі гебітскомісари взагалі забороняли діяльність не лише німецьких господарських структур, а й навіть окремих відділів генеральних комісаріатів на підконтрольній їм території [15, арк. 59].

Слід зазначити ще про одну, важливу деталь, яка стосується порядку управління окупованими територіями. Пояснює цей порядок інструкція під назвою "Дванадцять заповідей для поведінки на Сході і поводження з росіянами" від 11 серпня 1941 р. Адресувалася вона тим працівникам, які скеровувалися на роботу в окуповані області. Ці "заповіді" конкретизують не лише сутність запровадженого "нового порядку", а й пояснюють особливості роботи німецького управлінського апарату". У одній із "заповідей" було сказано наступне: "Для Вас як співробітників, направлених на Схід, діє принцип, відповідно до якого необхідно працювати виключно на результат. Тому я зобов'язую Вас відповідально і безжалісно, не рахуючись ні з чим, вимагати виконання". Далі в інструкції продовжувалось: "Не потрібно боятися ухвалювати рішення. Хто нічого не робить, той не допускає помилок. Кілька допущених помилок не є важливими, оскільки потрібно діяти. Той із Вас, хто боїться відповідальності, є непридатним".

У наступних "заповідях" особам, скерованим для роботи в окуповані області пропонувалося при виконанні конкретних завдань, не боятися прийняття невірних рішень. У спілкуванні ж із представниками місцевої влади, їм пропонувалося не пояснювати ті чи інші рішення, а лише вимагати щоб накази неухильно виконувалися. Працівники місцевих органів влади мали бачити у представниках німецьких установ виключно своїх керівників [16, арк. 1–3]. Ні про які рівноправні стосунки із працівниками органів місцевого управління у цьому документі не йдеться. Інструкція забороняла при створенні місцевих установ механічно копіювати організаційну структуру німецьких владних інституцій.

Таким чином, інструкція зобов'язувала працівників окупаційних органів влади будь-якими засобами домагатися виконання поставлених завдань, проявляти при цьому максимальну особисту ініціативу. У документі присутній і значний ідеологічний чинник. Німецькі службовці мали поводитися із представниками місцевих управлінських структур зверхньо, й розглядати їх виключно як рядових виконавців власних вказівок, нехай вони й були невірними.

Свої погляди щодо створення місцевих управлінських структур запропонував і безпосередній керівник райхскомісаріату Е. Кох. Хоча з формальної точки зору створено централізовану управлінську вертикаль – Райхсміністерство східних окупованих територій, керівник останнього мав би виконувати вказівки А. Розенберга. Але Е. Кох не погоджувався із виконанням ролі статиста й виконавця волі керівника райхсміністерства. Користуючись до того ще й підтримкою А. Гітлера, він діяв на власний розсуд, узгоджуючи принаймні свою позицію із фюрером. Без його підтримки він не міг би діяти фактично, порушуючи вказівки свого безпосереднього керівника.

У одній із перших відозв, адресованій місцевому населенню Райхскомісаріату "Україна", він оголосив себе єдиним представником верховного німецького керівництва, який діяв від імені А. Гітлера. Він завважив цю обставину ще на початку тексту свого виступу. Жодного слова про своє службове підпорядкування Райхсміністерству східних окупованих територій у відозві не прозвучало. Так само нічого не було сказано й про органи місцевого управління. Населення заклиалося до неухильного виконання наказів та розпоряджень генеральних та гебітскомісарів. Е. Кох вважав, що ті, хто буде протистояти волі німецького управління будуть суворо покарані [17, арк. 34 зв.].

Ще одним із типових прикладів ставлення Е. Коха до налагодження системи управління підлеглими йому територіями, стало його новорічне звернення "Всім німцям в Україні", опубліковане 1

січня 1943 р. Райхскомісар відзначив важливість завоювання України, як одного із основних чинників майбутньої перемоги, адже її людський і сировинний потенціал створював для цього умови.

У своєму виступі райхскомісар зазначив наступне: "Потрібно виходити не з того, аби щось завоювати, оскільки ще більше значення має усвідомлення того, як у цій країні керувати й управляти", "Німецькі солдати проливали кров у цій країні не заради якої-небудь ідеї ошчасливити людство, а щоб зробити багатства, які тут є, корисними для фронту і Батьківщини, а тим самим і для Європи. Встановлене в Україні цивільне управління знає лише одну велику мету: забезпечувати фронтові частини тим, чого вони потребують, і надавати в розпорядження Райху встановлені обсяги продуктів харчування, сировини і робочої сили, на які німецький народ має право і які необхідні для досягнення остаточної перемоги".

Як підсумок, райхскомісар зауважував, що підпорядкована йому цивільна адміністрація виконала поставлені завдання, а перед українським суспільством і органами місцевого управління райхскомісаріату "Україна" у черговий раз було поставлено вимогу неухильного й однозначного виконання німецьких вказівок [18, арк. 1–2].

Принизливе ставлення райхскомісара до працівників органів місцевого управління "передавалося" й підлеглим йому службовцям усіх рівнів. Ця обставина визнавалася й самими працівниками служб та установ райхскомісаріату "Україна" [19, арк. 27, 28].

Німецька адміністрація цілеспрямовано прагнула менше спілкуватися з представниками органів місцевого управління, та поводила себе не лише стримано, а й ізольовано від місцевого середовища, у якому їм доводилося щодня працювати. Своїми розпорядженнями і практичними діями райхскомісар спонукав підлеглих йому чиновників відмовлятися від необхідності вивчення мови окупованого народу, поводити себе у якості представників "раси панів". Німецькі адміністратори загалом не лише не розуміли, а й не бажали розуміти настроїв народу, на території проживання якого їм довелося працювати. Тому, у цілому, при практичній діяльності німецьких службовців й особливо їх співпраці з представниками органів місцевого управління, чітко проявлялися наявні неоптимальні зв'язки між німецькими і місцевими органами влади. Часто перебуваючи під впливом догматів нацистської ідеології, німецькі адміністратори відмовляли місцевим управлінським структурам у створенні ефективних механізмів, які удосконалювали б їх роботу.

Так, у своїй практичній діяльності райхскомісар намагався будь-що зменшити видатки на фінансування діяльності органів місцевого управління. Наприклад, своїм розпорядженням № II Ц 3 – 3200 від 15 березня 1942 року райхскомісар вимагав від генеральних комісарів провести скорочення українських допоміжних органів, навіть, незважаючи на те, що на них покладалася значний обсяг роботи. Е. Кох зазначав, що "недопустимо, що зростаючі податкові збори в основному (а в окремих випадках у повному обсязі) виділяються на оплату персоналу допоміжної адміністрації" [20, арк. 8, 9]. Проте він не враховував тієї кількості службових завдань, які доводилося безпосередньо розв'язувати місцевим органам влади. Проводячи скорочення управлінського персоналу керівник райхскомісаріату "Україна" начебто економив кошти й людські ресурси, але водночас паралізував виконання тих завдань, які мали для Райху стратегічне й життєво необхідне значення. В умовах війни, розгортання руху Опору, це не могло не позначитися на ефективності роботи органів місцевого управління.

Отже, у своїх теоретичних поглядах і практичних підходах керівники Третього Райху, райхсміністерства східних окупованих територій та райхскомісаріату "Україна" до проблеми створення органів місцевого управління виходили із принципів їх зосередження на реалізацією завдань окупаційної політики, повного підпорядкування німецьким установам та службам. Органи місцевої влади не мали власної централізованої системи управління, котра повністю підмінялася німецькими установами. Цілком прагматичні міркування А. Розенберга щодо пом'якшення окупаційної політики в Україні до уваги не бралися.

Список використаних джерел

1. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О.М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – 600 с.
2. Гончаренко О. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату "Україна": непрості відповіді та нові інтерпретації / О.Гончаренко // Література та культура Полісся. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / [Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 312 с.
3. Гончаренко О. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Часопис української історії / [За ред. доктора історичних наук, професора А.П.Коцура]. – Київ, 2009. – Вип. 14. – С. 78–82.
4. Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату "Україна": юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Сторінки воєнної історії України: 36. наук.

статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – 412 с. 5. Гончаренко О. Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату “Україна”: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Часопис української історії / [За ред. доктора історичних наук, професора А.П.Коцура]. – Київ, 2010. – Вип. 17. – 116 с. 6. Гончаренко О. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату “Україна”: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Український селянин: Зб. наук. праць / [За ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – 346 с. 7. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату “Україна”: організаційна структура та проблеми службової компетенції (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / [Відп. ред. О.С. Лисенко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – 261 с. 8. Заболотна Т. Легітимізаційні заходи окупаційної влади щодо міського населення на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Т.Заболотна // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – 494 с. 9. Дудник В. М. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації / В. М. Дудник // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – 499 с. 10. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142. 11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3107, арк. 12, 28–42. 13. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. [Упорядкування і передмова В.Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с. 14. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук / П. В. Рекотов. – К., 1997. – 222 с. 15. Держархів Херсонської обл., ф.р-1824., оп. 1, спр. 27. 16. Держархів Дніпропетровської обл., ф.р-2281, оп. 1., спр. 2. 17. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1., спр. 12. 18. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 20, арк. 1–2. 19. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 126, арк. 27–28. 20. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 109, арк. 8–9.

Лина Мельничук

**ДИРЕКТИВНЫЕ РАСПОРЯЖЕНИЯ РУКОВОДСТВА ТРЕТЬЕГО РЕЙХА,
РЕЙХСМИНИСТЕРСТВА ВОСТОЧНЫХ ОККУПИРОВАННЫХ ОБЛАСТЕЙ И
РЕЙХСМИНИСТЕРСТВА “УКРАИНА” В СФЕРЕ СОЗДАНИЯ ОРГАНОВ МЕСТНОГО
УПРАВЛЕНИЯ (1941–1944 ГГ.)**

Автор публикации исследовал архивные документы определяет условия и принципы создания органов местного управления Рейхскомиссариата “Украина”

Ключевые слова: Третий Рейх, оккупация, Райхскомиссариат восточных оккупированных территорий, райхскомиссариат “Украина”, гебитскомиссариат.

Lina Melnichuk

**POLICY DIRECTIVES INSTALLATION GUIDE OF THE THIRD REICH,
RAICHSMINISTERSRVA OCCUPIED EASTERN TERRITORIES AND
REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” ON THE CREATION OF LOKAL GOVERNMENT
(1941–1944)**

Post by analyzing the extensive body of archival sources determines the conditions and principles of local control Reichskommissariat occupation “Ukraine” during the 1941 – 1944

Key words: Third Reich, occupation, Rayhskomisariat Occupied Eastern Territories, Rayhskomisariat “Ukraine”, hebtskomisariat.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

ГРУПА "ОБ'ЄДНАННЯ" В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РОКІВ

У статті проаналізовано виникнення "Об'єднання", його структура, персональний склад, діяльність та ідеологія. Показано місце організації в українському підпільному русі другої половини 1950-х рр.

Ключові слова: "Об'єднання", підпільний рух, український націоналізм, ОУН, ідеологія.

У статті йтиметься про діяльність групи "Об'єднання" – підпільної організації, що виникла у середовищі українців Інти. У її діяльності простежується спроба відродити потужний національний рух, скерований на здобуття незалежності. При цьому методи її досягнення еволюціонували від збройної боротьби – до мирної пропаганди і агітації.

Діяльність та ідеологія "Об'єднання" залишається малодослідженою у сучасній історіографії. Аналізуючи відповідні розділи досліджень А. Русначенка [1], О. Бажана й Ю. Данилюка [2], Б. Захарова [3] та енциклопедичного довідника "Рух опору в Україні: 1960–1990" [4], можна виділити наступні контури дискусії: 1) "Об'єднання" було створено в Інти (Комі АРСР) звільненими з таборів молодими українцями [4, с. 466]; 2) організаційним центром була Інта, хоча вплив поширювався на Львівську, Рівненську, Кіровоградську і Полтавську області [3, с. 62]; 3) основу ідеології складав український інтегральний націоналізм та традиції визвольної боротьби ОУН і УПА; 4) діяльність носила конспіративний характер, а боротьба проти радянської влади здійснювалася мирним, "пропагандистсько-викривальним методом" [1, с. 65]; 5) основним напрямом діяльності було друкування і поширення листівок [2, с. 118]; 6) акцент на значному "розмаху діяльності організації" [3, с. 63].

Загальна схема не вимагає суттєвого перегляду, проте, окремі твердження вимагають доповнення, корекції та пояснення. Отож, предмет дослідження – виникнення "Об'єднання", його структура, персональний склад, діяльність та ідеологія.

Процеси амністії і реабілітації в СРСР з 1953 р. активізували окремих в'язнів інтинського Мінлагу. Об'єднані у нелегальному "Студентському братстві", вони обговорювали українознавчі теми та перспективи продовження боротьби. Їх інтерес зумовлювався зневірою у радянський лад та власною нереалізованістю під час націоналістичної боротьби. В. Леонюк згадував: "На наших... очах доходила героїчного кінця безприкладна збройна епопея УПА. Усіх нас вона власне і розбудила і покликala до суспільної активності. На власні очі кожен з нас, молодих і наймолодших, бачив, як боролись до останньої кулі і як умирили українські повстанці" [5].

До 1956 р., в умовах обмеженого спілкування між окремими зонами інтинського Мінлагу, виникло дві групи – В. Леонюка, Д. Христинича, Я. Жуковського (табір № 2) та Я. Гасюка, В. Затварського, Я. Кобилецького (табір № 3).

У лютому 1956 р. В. Леонюк, Д. Христинич та В. Затварський обговорили можливості спільної роботи, а у березні – провели підготовчі збори. Згідно зі спогадами Б. Христинича, "Збори проводилися без формальностей, тобто не обирався ані голова, ані секретар, не було протоколу, все ґрунтувалося на підставі глибокої довіри та конспірації, як це прийнято в підпільній роботі. Ми вважали, що така практика в нашій діяльності за існуючих умов найбільш надійна" [6]. Наприкінці травня – на початку червня за участю восьми осіб відбулися установчі збори, які затвердили статут та визначили розподіл обов'язків*.

Провідником організації обрано Ярослава Гасюка, уродженця Івано-Франківщини, учасника націоналістичного руху. Заступником провідника став Володимир Леонюк, заступником провідника й референтом СБ – Ярослав Кобилецький, референтами пропаганди – Богдан Христинич та Володимир Затварський, скарбником – Петро Клим'юк, зв'язківцями Володимир Слив'як і Ярема Жуковський [6]. Саме ці особи сформували організаційну структуру організації.

Її ідеальна модель відображена у "Статуті" (співавтори – Б. Христинич та В. Затварський). Найвищим органом "Об'єднання" названо Керівний Осередок із шести осіб на чолі зі Провідником. Ця посада була виборною і обмежувалася шестимісячним терміном із правом переобирання [7, с. 187]. Провідник призначав заступників і керівників нижчих ланок. Водночас, його позиції були слабкими, адже, усі директиви (крім надзвичайних умов) мали розглядатися і затверджуватися

* Згідно з судовою ухвалою – липень 1956 р. – створення організації

членами Керівного Осередку (п. 2 г) [7, с. 188]. Запропонований розподіл компетенцій і повноважень свідчив про внутрішні протиріччя в організації. Вона будувалася на домовленостях між співзасновниками, жоден із яких не мав переважаючого авторитету.

Організація складалася із осередків, яким підпорядковувалися "звена". Осередки передбачали керівництво із п'яти осіб, призначених Керівним Осередком (п. 5). До складу "звена" входило три особи – керівник і два члени (п. 3) [7, с. 188]. У "Статуті" зазначалося, що кожен член присягав на вірність "Об'єднанню", ідеям українського націоналізму і ніс відповідальність за зраду – смерть (п. 6) [7, с. 188].

Засновники, залучаючи до організації нових членів, діяли від імені організації, а отже, вибудовували жорстку лінію підпорядкування. Згідно з задумом, організація мала розширюватися, створюючи осередки в УРСР: "організаційна діаспора, – згадував В. Леонюк, – мала правити за базу, за резерв, за глибоке наше запілля, звідки й планувалося здійснювати передбачені теоретично дії" [5]. Її основу склали люди, що після звільнення 1956 р. залишилися в Інті. Ті, хто поверталися в Україну, мали створити підпільну мережу за місцем проживання [5].

Б. Христинич у книзі "На шляхах до волі. Підпільна організація "Об'єднання" (1956–1959)" наводить інформацію про 95 осіб, причетних до діяльності. Оскільки вони мали різну ступінь причетності до діяльності, то доречно виділити наступні групи: керівники – 8 осіб, активні члени – 12, симпатики, прихильники, утаємничені – 34, особи, що приймали епізодичну участь – 24, дружини членів організації – 14, особи, дотичні до діяльності – 3 [7, с. 133–183].

Обов'язки керівників і активу не регламентувалися. Так, В. Леонюк, за словами Б. Христинича "був мотором... організації. І пуск машинописних збірників, і обладнання друкарні, і виготовлення та розповсюдження листівок, – все це значною мірою результат його зусиль" [6]. Додамо, функції зв'язкового, які виконував В. Леонюк під час поїздки в Україну. Діяльність осіб третьої групи обмежувалася переважно одним напрямком роботи.

На підставі інформації Б. Христинича, можна говорити про існування п'яти осередків "Об'єднання" – трьох в Інті та двох в Україні. Зокрема, до осередку Я. Гасюка – П. Клим'юка належали: М. Гуль, С. Джус, Я. Копач, П. Лепех, а також симпатики: В. Галета, Д. Кушлик, брати М. і Я. Турянські та І. Приступа (всього 11 осіб).

До осередку Я. Кобилецького – В. Затварського – В. Слив'яка входили: Д. Жовтяк, І. Шагай і симпатики: К. Айзенбарт, Д. Семенюк, М. Музичко, С. Гаврилик, Р. Левинський, Р. Голійчук, Д. Максимчук, І. Крохмалюк, І. Король, Є. Бакаїм, Л. Сорока (16 осіб).

Осередок В. Леонюка – Д. Христинича – Я. Жуковського: В. Бучковський, К. Банацький, А. Булавський, Й. Слабина та симпатики: П. Боєчко, Черешня, Б. Кулик, Й. Драгомирецький, І. Кравчук, С. Оленчук, А. Кушка, Л. Бойко (15 осіб).

Для повноти картини назвемо зв'язки між В. Бучковським і Я. Гасюком, та між Л. Бойко і В. Затварським. При цьому, означені інтинські осередки не були ізольованими, а конспіративність була слабкою.

Виїзд з Інти восени 1956 р. Б. Христинича та влітку 1957 р. А. Булавського дозволили створити два осередки в Україні. Б. Христинич, оселившись у Турці Львівської області, створював нелегальну мережу в Львові. Квартира родича В. Зварича стала місцем зустрічі з однодумцями. Завдяки В. Бучковському, до організації долучилися брати Б. і В. Саламахи, а також Ю. і Д. Мельники. Варто також згадати родичку дружини Гасюка О. Островську, яка придбала для потреб організації фотоплівку, фотопапір, туш, кислоту та інші речі, необхідні у друкарській справі.

На початку осередок працював над постачанням технічних матеріалів, а згодом, – над перенесенням друкарні. З цією метою, Б. Христинич через знайомого за участю у підпільній молодіжній організації О. Уличного, домовився з В. Івасиком про облаштування у його будинку місця для друкарні.

А. Булавському, який оселився в Александрії Кіровоградської області, вдалося залучити до організації Й. Слабину, С. Оленича, Г. Рябчуна, А. Сиськова та В. Малишевського. Аналогічні функції поклалися на К. Банацького. Оселившись у Білій Церкві, він спільно зі Ст. Сорокою відновили колишні зв'язки по "Кричильській молодіжній організації" кінця 1940-х рр. Так, у с. Кричильськ Сарненського району на Ровенщині були задіяні брати І. і С. Харечки, С. Сорока та С. Шепель.

Основа "Об'єднання" склали особи 1925–1931 років народження (64 особи), вихідці зі західноукраїнських областей: Львівської – 33, Івано-Франківської – 18, Тернопільської – 16, Рівненської – 15. За соціальним походженням – переважно селяни (70 осіб), з не повною середньою освітою на момент арешту (30 осіб) [7]. Свого часу такий соціальний сегмент українського суспільства був найсприятливішим для оунівської пропаганди.

Створення розгалуженої організації вимагало відповідної системи зв'язку. За відсутності телефонів та ненадійності пошти, обмін інформацією здійснювався на особистих зустрічах. Шифровані листи та усні доручення передавалися довіреними особами. Для зустрічі заздалегідь готувалися спеціальні квартири, як-от львівські помешкання В. Зварича та Д. Мельник.

Така передача інформації та матеріалів з Інти в Україну не мала постійної основи. Її здійснювали особи, які поверталися в Україну на постійне місце проживання (К. Банацький, А. Булавський, Й. Слабина, А. Кушка, Д. Жовтяк, В. Василик, Й. Мартинець, В. Галета, Б. Стефанюк, В. Герула). Після передачі доручення, зв'язок з організацією, зазвичай, припинявся. Значно ефективнішими були "човникові" поїздки лідерів – В. Леонюка, В. Бучковського, П. Клим'юка, В. Затварського, Я. Кобилецького під час відпусток. Окрім іншого, вони намагалися залучити до організації нових осіб. Хоча, здається, рівень прозелітизму останніх не виходив за межі ідейного співчуття. Надати суттєву допомогу організації вони не могли.

Як бачимо, система відносин в організації будувалася на особистих взаєминах і довірі. Від цього чинника залежала здатність організації розширити соціальну базу та перетворити її на впливовий рух, згуртований спільними інтересами багатьох незнайомих осіб. Очевидно, що на етапі виникнення, дружні відносини були визначальними. Бути "своїм", означало перебувати у сфері побутових зв'язків, мати схожу біографію, статтю з кримінального кодексу. Проте, надалі, важливе місце мала здатність групи приймати до себе нових членів, робити людей зі сторони "своїми". "Об'єднання" таких механізмів не виробило, отож, можливості його розширення були незначні.

Цей чинник пояснює причини вистеження організації КДБ. Організація, що будується на особистих відносинах дуже легко, у ході слідства вираховується. Маючи інформацію про коло спілкування, оперативники легко нейтралізували середовище. Якщо зібраної інформації бракувало для передачі справи до суду, все ж, людина під підозрою не почувалася вільною і не продовжувала роботу. Можна припустити, що названі чинники пояснюють не лише причини слабкості "Об'єднання", але й підпільного руху в цілому.

Проаналізувавши організаційну структуру "Об'єднання", перейдемо до ідеології. Її суть викладено найточніше у "Статуті": "Об'єднання" являється... складовою частиною ОУН і бере на себе святий обов'язок продовжувача боротьби за УССД" [7, с. 188]. "Програма", авторства Б. Христинича і В. Затварського, доповнює і розвиває цю тезу. У ній визначалося місце "Об'єднання" у структурі націоналістичного руху та формувалися завдання і методи боротьби з ворогом.

Аналізуючи документ, варто мати на увазі, що його автори мали специфічний "повстанський" життєвий досвід, обмежений світогляд та були ізольованими від інформації. Учасники "Об'єднання" в цілому, не були знайомі з практикою радянського суспільства. Що таке "Ради" вони відчували у 1939–1941 рр., а далі була війна і тривале ув'язнення. Б. Христиничу в 1939 р. було 10 років, В. Затварському – 8. Про які знання може йти мова? Коли у 1956 р. вони писали "Програму", то обізнаність зі станом націоналістичного руху ґрунтувалася на чужих оцінках. Отож, думки, приведені у "Програмі", були еkleктичними за походженням та результатом власних інтуїцій.

У "Програмі" автори відштовхувалися від хибного переконання про існування глибоко законспірованого націоналістичного руху в середині 1950-х рр. Очевидно, ніякого осмисленого руху не існувало, а оживити його в умовах стабільності радянської влади було неможливо. "Об'єднання" не пішло шляхом творення нової орбіти національного руху, а залишилося обертатися навколо символів попередньої епохи. Воно виникло як відгомін націоналістичної боротьби під знаменами ОУН. Організаційний досвід та авторитет цієї організації був настільки значним, що творення нової форми вимагало від її творців узгодження з досвідом попередників.

Під час установчих зборів, В. Затварський та Я. Кобилецький дотримувалися думки про те, що "Об'єднання" було складовою частиною ОУН, однак, вагалися щодо права самочинно створювати організацію, без дозволу Проводу ОУН в Україні. На противагу їм Б. Христинич та деякі члени, вказували на необхідність такої дії. Саме останні домоглися запису в "Програмі", що "Об'єднання" "вводить в життя і реалізує програму ОУН" [7, с. 187].

Один з аспектів історії "Об'єднання" – спроби встановити зв'язки із залишками ОУН. Так, Я. Гасюк через зв'язкових П. Лепеха, В. Галету, І. Кравчука намагався налагодити відносини з підпільними осередками в Україні. Інтинці, зокрема Я. Гасюк і В. Затварський, сподівалися на зв'язок із воркутинською організацією ОУН-Північ [8]. Усі ці спроби не мали успіху.

Наслідуючи ОУН, "Об'єднання" опиралося на колишніх учасників "підпільно-революційної боротьби" та "нових відданих членів". Відмовляючись від активної позиції в житті суспільства, організація бачила себе активним зовнішнім чинником, детонатором суспільних процесів: "тільки своїми зовнішніми діями робить вплив і привертає масу до себе" (п. 2) [7, с. 187].

Читаючи "Програму", бачимо виразне прагнення "Об'єднанням" стати в авангарді нового етапу націоналістичної боротьби. Коли уламки колишньої ОУН розпочнуть відновлення, "Об'єднання"

мало стати платформою для злиття "революційного елемента в межах і поза межами України" в єдине ціле (п. 4) [7, с. 187].

Порівнюючи програмні цілі з реальними можливостями учасників організації, відзначимо логічність дій. Проте, логічність носила теоретичний, лабораторний характер. Відсутність елементарних знань про радянське суспільство, закони його функціонування, утруднювали розуміння утопічності завдань.

Організація, що розуміла світ як боротьбу доброго і злого начал, свого і чужого, себе і ворога, оголосила компартію "непримиримим ворогом", з яким необхідно боротися "пропагандивно-викриваючим методом і тільки в крайній необхідності індивідуальними тер. актами" (п.3) [7, с. 187]. Цей пункт "Програми" цікавий з огляду на чітку фіксацію переходу українського національного руху від збройних – до мирних форм боротьби.

Проілюструю цю тезу на досвіді інших європейських національних рухів – ірландського і баскського, котрі у повоєнний час не відмовилися від зброї і тероризму. Отож, за одиничними відмовами учасників підпільних організацій УРСР братися за зброю, вбачаємо переорієнтацію українського національного руху на мирні форми протистояння владі.

Зверну увагу на програмову опозицію "я" і "він", у якій він – "ворог", "противник". Сьогодні ми легко кажемо словами, однак, між "противником" і "опонентом" не тільки семантична різниця, але – різниця поведінки: "противника" варто знищити, з "опонентом" – можна домовитися. "Противник" завжди поза нами, опонент – один із нас. Здається, прості слова, але нинішня політична культура не тільки вважає їх синонімами, але й уперто магнетизує до слова "ворог". "Об'єднання", як і інші нелегальні організації, продовжили цю традицію

Але чи не потрапляли творці "Об'єднання" у поняттєву пастку, називаючи компартію "ворогом", і пропонуючи боротися проти неї мирними засобами? Перехід до мирних засобів боротьби у випадку підпільних організацій відбувався в умовах осмислення власної слабкості, неможливості здолати радянську владу зброєю. До аналогічної позиції зараз схиляється Курдська робітничка партія, яка вустами лідера А. Оджалана, закликає скласти зброю. Баскська народна партія у січні 2013 р. оголосила про посилення політичного опору. З іншого боку, діяльність шістдесятників, орієнтована на мирні засоби, здійснювалася з усвідомленням власної сили. У цьому парадокс історії – при спільній орієнтації на мирні форми боротьби, шістдесятники й підпільники продемонстрували різні рівні усвідомлення власних сил. Перші діяли з позиції сили, другі – з відчуття слабкості.

Іншою складовою "Програми" були завдання із залучення членів, що здійснювалося "шляхом роз'яснювальної роботи серед звільнених політв'язнів та засланих сприяти масовому повороту українців на Україну, які лякаючись важких умов життя на Україні, на дальше добровільно залишаються на чужині" (п. 5) [7, с. 187]. Можливо, це найреалістичніший пункт, що враховував практичні потреби людей. Проте, зупинитись на ньому, означало створити благодійний фонд взаємодопомоги. Отож, завдання розширювалися у відповідності з "сучасним духом часу": "п.6 а) Розкривати і аналізувати розклад українського суспільства і знаходити засоби для його зцементування; б) Стати мистецьким розвідником оточуючого середовища терену, ворожої обстановки, зривати маску ворожих підступницьких дій і знаходити їм сконцентровану протидію" [7, с. 187].

Характерна риса "Програми" – відсутність бачення стратегії розвитку майбутньої держави. Мається на увазі не реалізований ОУН ідеал, який пропонувався до відтворення у майбутньому. Документ мав наслідувальний характер. Про перспективи виходу "Об'єднанням" на той рівень – жодного слова. Таким чином, програмні завдання були відірваними від життя. Створення робітничих об'єднань, проникнення у "систему сколективізованого сільського господарства", поширення "сітки Об'єднання в східних теренах України та її глухих окраїнах", підпорядкування стихійних рухів "антисоветського характеру", організація військових шкіл і проведення вишколів – завдання некритично зчитані з програмних документів ОУН людьми, котрі не мали жодних уявлень щодо їх втілення [7, с. 188]. Це вкотре підкреслює, відсутність бачення себе у якості нової сили у національному русі. Маємо справу з інерцією, поступовим згасанням революційного процесу проголошеного ОУН. Низький рівень критичності щодо документів ОУН, підкреслює, насправді, основне завдання молодих людей – відродити ОУН.

Реалістичнішим було прагнення "Об'єднання" активно працювати в молодіжному напрямку – "вирвати з дна пропасті потопуючу в темряві аморальності українську молодь і підняти її до максимального рівня національної і політичної свідомості". Хоча запропоновані форми роботи знову ж таки були некритично запозичені з колишніх документів: "а) Керуватися впливом на діяльність більшовицьких клубів, шкіл бібліотек; б) По можливості умовин легальним шляхом

організувати між українською молоддю спортивні організації, які в своїй глибині будуть носити чисто військовий характер" [7, с. 187].

Попри вказану розбіжність "Програми" з реальними можливостями учасників "Об'єднання", не варто відкидати серйозності намірів. Справа у тому, що програма була певною даниною традиції українського підпілля, атрибутом поряд зі "Статутом" і клятвою організації, якою хотіли стати молоді люди. Це символ єднання зі своїми попередниками і натхненниками. Справжнє покликання молоді люди бачили не у теоретизуванні, а у – діяльності, чині. Тому логічно перейти до наступного аспекту історії "Об'єднання".

Якщо у романі У. Еко "Ім'я рози" детективний сюжет розгортався навколо бібліотеки, то центром життя конспіраторів Інти була друкарня. Невдала спроба Я. Кобилецького під час поїздки у Львів і Дрогобич дістати друкарський шрифт, змусила розпочати роботу зі звичайної друкарської машинки [9].

На зібрані серед інтинців гроші, Б. Христинич восени 1956 р. придбав машинку "Ундервуд Стандарт" й передав її в Інту. Таким чином, з лютого 1957 р. розпочався друк [6]. Невдоволеність рівнем видавництва однієї друкарської машинки, змушувала підпільників освоювати нові форми. Згідно зі свідченням В. Леонюка, завдання полягало у власноручному виготовленні шрифтів й іншого друкарського обладнання [5]. За участі П. Клим'юка, М. Гуля та П. Боєчка були отримані необхідні для створення друкарні матеріали. Конструкторську роботу здійснив В. Бучковський. Селянин за походженням, він, до арешту в 1952 р., за участь у студентському угрупованні, навчався у Львівському політехнічному інституті. Схильний до рішучих дій, В. Бучковський під час слідства намагався покінчити життя самогубством. Спроба виявилася невдалою: він залишився інвалідом та був засуджений на 25 років. Повернувшись на батьківщину після амністії, і не змігши знайти постійної роботи, він погодився на пропозицію Б. Христинича виїхати у Інту. За основу першого шрифту використали букви з друкарської машинки, а згодом використано спосіб цинкографії. Допомогали В. Бучковському В. Леонюк та Я. Жуковський з дружиною. Із середини 1957 р. невеличка друкарня, що вміщалася у валізі, працювала [9].

Створення друкарні вимагало відповідної системи технічного обслуговування, матеріального забезпечення та переховування. Інформація щодо цього суперечлива. До середини 1958 р., друкарня працювала у помешканні В. Бучковського. Під час його поїздки в Україну, вона зберігалася у А. Черешні і Б. Кулика. Арешти в Україні та обшуки у Інти 1959 р., змусили вдатися до глибшої конспірації. Друкарню передано М. Гулю та С. Джусу, потім – П. Клим'юку. Упродовж вересня 1959 р. – 8 лютого 1960 р. вона знаходилася у Я. Копача, де й була вилучена КДБ, разом із допоміжними матеріалами. Згідно зі спогадами В. Леонюка, навіть експерти КДБ відзначили роботу: "ні під час німецької окупації, ні після неї, ні взагалі від часів Швайпольта Фіоля та Івана Хведоровича по обох боках Дніпра друкарень з подібними шрифтами не зафіксовано" [9].

Безпосередня друкарська робота здійснювалася В. Бучковським, В. Леонюком, Я. Гасюком, М. Гулем, С. Джусом, Д. Жовтяком і П. Сорокою. За підрахунками Б. Христинича, було видруковано "десятка з півтора листівок загальним накладом у п'ять тисяч" [6].

Окремо відзначимо написання власних матеріалів Я. Гасюком, В. Леонюком та В. Бучковським. Дослідник А. Русначенко подав наступний перелік документів: листівки "Громадянин", "Колгоспнику", "Чи ти бачиш...", "Українська молодь", "Українська дівчино", "Карпати обвинувачують", "Двадцять річниця московської влади в Західній Україні", "Окупанти пруться в космос", "Прес-конференційна пісенька Микити", "Хоч Кузнєцов має таке відношення", "40 років жовтневого перевороту – 40 років у більшовицькому ярмі".

Окрім них – літературний журнал "Відгомін" зі статтями, віршами, фейлетонами, піснями УПА, авторськими статтями "Дорога до комунізму чи на Голгофу", "КГБ і хамелеони" та малюнком "З історії Хановейського повстання" за розповідями А. Булавського. Планувалося видання газети "Молодий революціонер". Учасниками групи підготували до поширення збірники матеріалів ОУН "Декалог": "10 заповідей українського націоналіста", "Молитва Українського революціонера", "Ідеологічний вишкіл, частина 2" та інші [1, с. 68].

Названі документи призначалися для масового поширення. Однак, існували документи для внутрішнього користування – реферати В. Затварського (5 найменувань), "Конспект з історії Української Національної Революції" Б. Христинича, "Інструкції щодо поширення революційної літератури", зразки звіту для членів організації тощо.

У цілому діяльність "Об'єднання" включала підготовку текстів, виготовлення листівок друкарським способом, їх переховування з подальшою передачею в Україну та поширення. Якщо діяльність керівного ядра винести за дужки, через його задіяність на різних ділянках роботи, то схема набуває наступного вигляду: організація роботи друкарні: В. Бучковський, М. Гуль, С. Джус, Д. Жовтяк, П. Сорока; організація місць переховування друкарні та друкованих матеріалів й

організація місць зустрічей керівників: Я. Копач, Б. Кулик, А. Черешня, М. Шигилик; збирання грошей: І. Шагай, Л. Бойко, Р. Голійчук, І. Король, М. Музичко, С. Оленчук, Д. Семенюк, брати М. і Я. Турянські, Р. Левинський, І. Приступа, В. Герула; зв'язкові: П. Лепех, В. Галета, Й. Драгомирецький, І. Кравчук, І. Крохмалюк, М. Ланова, І. Ютавець; допомога в створенні друкарні: П. Боєчко, Д. Максимчук, К. Вірста; передача матеріалів в Україну: К. Банацький (також задіяний у поширенні); поширення матеріалів в Україні: К. Булавський, Й. Слабина (обидва після повернення в Україну) С. Оленич, Г. Рябчун, С. і Ст. Сороки, С. та І. Харечки, С. Шепель (усі не перебували у Інті), Ф. Малишевський, А. Сиськов (обидва на слідстві заявили про те, що не поширювали матеріалів) [7, с. 133–183].

Запропонований поділ умовний, адже не весь пласт роботи учасників “Об'єднання” класифікується на основі лаконічних повідомлень Б. Христинича про “організаційну роботу”. Окремі з названих осіб долучалися до інших видів роботи.

Єдина акція агітаційного спрямування була задумана й реалізована 1957 р. У жовтні К. Банацький привіз в Україну 1200 (1300 за іншими даними) листівок “Громадянин” і “Колгоспнику”. 700 із них, для поширення на Кіровоградщині, отримав А. Булавський, 200 (250 – за матеріалами судової ухвали) – С. Шепель для поширення на Рівненщині.

А. Булавський, у свою чергу, 400 листівок передав Й. Слабині, близько 100 – Г. Рябчуну, по кілька десятків – Ф. Малишевському і А. Сиськову. У ніч на 3 листопада 1957 р. Й. Слабина розкидав 100–120 листівок у селах Хрущова і Табурище (неподалік Олександрії Кіровоградської області). Потім, у ніч із 4 на 5 листопада 1957 р. Г. Рябчун із С. Оленичем розкидали 80 у с. Аджамка Олександрійського району. Ф. Малишевський і А. Сиськов, за зізнаннями під час слідства, свої примірники не поширювали. Перший успіх окрилив Й. Слабину. Вдавшись до самовільних дій, у січні 1958 р. при перевезенні 242 листівок в західноукраїнські області, він був затриманий слідчими.

Щодо листівок, переданих С. Шепелю. У квітні 1958 р. їх поширили в Сарнах Ровенської області. Ще у роки війни, серед молоді, існувала підпільна організація у Крильчиську. Ймовірно саме її колишні учасники долучилися до акції. Листівки, які залишилися у К. Банацького, здається, не поширювалися. Принаймні 357 з них були вилучені під час арешту.

Наявність статистики, дозволяє визначити ефективність роботи “Об'єднання”. Отож, із близько 5 тис. надрукованих листівок, лише 1300 були передані в Україну. З них – близько 400 поширено, що складає менше 10 % від загальної кількості. При цьому, із понад півтора десятка назв листівок, поширення набули дві – “Громадянин” і “Колгоспнику”. На підставі цього можна констатувати – “Об'єднанню” не вдалося розгорнути роботу. Цей висновок підтверджується думкою В. Леонюка: “Ми самовпевнено вважали, що витримаємо і першу, і другу атаку КДБ, а там що буде. На практиці виявилось трохи інакше” [5].

Затримання Й. Слабини у січні 1958 р., розпочало слідчі оперативні дії. Затриманий, оголосивши себе зв'язковим, вигдав легенду [10]. Гра тривала впродовж року: слідчі збирали матеріали, а підпільники, дізнавшись про провали на Кіровоградщині, намагалися реорганізувати організацію.

Влітку (жовтні?) 1958 р. у Турці й Львові відбулися зустрічі Б. Христинича і В. Леонюка. Обговорювалися можливості активізації роботи на Львівщині. Б. Христинич вважав це передчасним і вказував на потребу подальшого вивчення обстановки [1, с. 71]. Восени до Б. Христинича приїздив В. Бучковський. Можливо, саме з ним обговорювалися практичні питання з організації друкарні, у помешканні Р. Івасика. Для облаштування друкарні в Інті було зібрано 5 тис. крб. Гроші та 50 примірників “Декалогу” влітку 1959 р. були передані через П. Клим'юка у Львів.

Дії КДБ з виявлення і ліквідації “Об'єднання” розтяглися у часі. Слідство здійснювали київські оперативники під наглядом голови КДБ УРСР В. Нікітченка. Перша хвиля арештів відбулася на Кіровоградщині: 9 січня 1959 р. – Й. Слабина, 21 лютого – А. Булавський, 2 березня – Г. Рябчун та С. Оленич, а 29 квітня – К. Банацький. Її результатом стала ліквідація осередку та поява версії про наявність організації в Інті. Невипадково, у квітні 1959 р. там проведено обшуки.

У цих умовах В. Затварський і Я. Кобилецький зібрані організаційні матеріали передали Д. Жовтяку. Цей “організаційний архів № 2” помістили у вулканізаційній майстерні шахти № 9, він був вилучений слідчими 21 грудня 1959 р. Інша частина матеріалів (“архів Бучковського”) була збережена й передана в Україну [8]. Втім, успіху дії не мали. Наступна хвиля арештів відбулася у Інті: 29 червня 1959 р. арештовано В. Леонюка, 9 вересня – В. Затварського, 26 жовтня – Б. Христинича (у Львові), 12 січня 1960 р. – Я. Гасюка, 1 липня – Я. Кобилецького.

29 квітня 1960 р. відбувся суд у справі А. Булавського, Й. Слабини, К. Банацького, Г. Рябчуна та С. Оленича. Згідно з вироком суду, А. Булавського засудили на 10 років, Й. Слабину і К. Банацького – 7, при цьому К. Банацькому додали 8 років попереднього ув'язнення, Г. Рябчуна і

С. Оленича – на 3 [7, с. 401]. 10 жовтня 1960 р. перед судом постали керівники "Об'єднання". Вони були засуджені: В. Леонюк, Я. Гасюк – на 12 років, Б. Христинич – 10, Затварський – 8, Кобилецький – 5 [7, с. 411].

3-поміж причини ліквідації "Об'єднання" виділяється відсутність належної підготовки, організаційного досвіду керівників "Об'єднання" та сильної законспірованої структури. Певною мірою роботі сприяла розгалуженість організації в Інті, Кіровоградській області та Львівщині. Однак, слідчим легко було прийти до висновку, що за основу варто брати інтинське таборове товариство.

Друга причина слабкості – домінування діяльності, бажання якнайшвидше заявити про себе при неготовності структури організації. Недисциплінованість членів визнавали навіть керівники. В. Леонюк, аналізуючи діяльність Й. Слабини писав: "Але наші люди в екстремальних обставинах часто втрачають здатність логічно мислити і діяти. Щобільше, форсують не завжди виправдану, інколи безвідповідальну ініціативу. Й Слабині, наприклад, було мало Кіровоградської області – йому заманулося своїми відозвами ошчасливити ще й інші області" [5].

Сюди ж варто віднести слабкість ланок. А. Булавський, який відповідав за Кіровоградщину, виявився не готовим, і "розколовся" на першому ж допиті. Він "розповів про все, що знав, і про що здогадувався, дав детальні характеристики відомих йому ініціаторів" [5]. Нарешті, потрібно назвати і досвід КДБ у пошуку націоналістичних організацій. Самовпевненість і недооцінка також дорого обійшлися учасникам "Об'єднання".

Діяльність "Об'єднання" була цікавою сторінкою українського підпільного руху другої половини 1950-х рр. Його учасники продемонстрували приклади мужності, ініціативи та патріотизму. На прикладі організації бачимо спробу надати новий поштовх націоналістичному руху, спрямувавши його на досягнення незалежності України мирними засобами. Водночас, ідеологія та діяльність "Об'єднання" не позбавлені внутрішніх суперечностей, що виходили з не адекватного розуміння суспільних процесів. Продовжуючи діяльність ОУН, "Об'єднання" прагнуло накреслити нові методи боротьби для активізації суспільства. Зробити це в умовах жорсткого контролю з боку влади було неможливо. Тому ефект від діяльності "Об'єднання" був локальний.

Список використаних джерел

1. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
4. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
5. Леонюк В. На прю стає Об'єднання / В. Леонюк В. // Зона. – 1994. – № 6. – С. 163–180. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1231681111>
6. Христинич Богдан Теофілович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1233402295>
7. Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація "Об'єднання" (1956–1959) / Богдан Христинич. – Львів: ЛНУ, 2004. – 416 с.
8. Затварський Володимир Миколайович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1234384008>
9. Бучковський Василь. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1234195482>
10. Слабіна Йосиф Васильович. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1235398612>

Ярослав Сэко

ГРУППА "ОБЪЕДНАНИЯ" В УКРАИНСКОМ ПОДПОЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1950-Х ГОДОВ

В статтє проанализировано образование "Объеднання", его структура, персональний состав, деятельность и идеология. Указано место организации в украинском подпольном движении второй половины 1950-х гг.

Ключевые слова: "Объеднання", подпольное движение, украинский национализм, ОУН, идеология.

Jaroslav Seko

GROUP "OBJEDNANNIA" IN UKRAINIAN PIDPILNOMU MOVEMENT SECOND HALF 1950

The article analyzes the emergence of "Objednannia", its structure does, membership, activities and ideology. The place organization in the Ukrainian underground movement of the second half of the 1950's

Key words: "Objednannia", the underground movement, Ukrainian nationalization, socialism, OUN, ideology.

УДК 379.83:[796.011.1(477.83-25)ЛНУ]"1957/1964"

Назар Зьолковський

СТВОРЕННЯ І ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОГО ТАБОРУ "КАРПАТИ" ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА (1957–1964 РР.)

У статті аналізується діяльність спортивно-оздоровчого табору "Карпати", створеного за ініціативи профкому Львівського університету імені Івана Франка у 1957 році у Свалявському районі Закарпатської області біля села Чинадієво. За короткий час він став найбільшим місцем відпочинку студентів університету, приймаючи у середньому до 1000 осіб за сезон.

Ключові слова: ЛДУ імені Івана Франка, спортивно-оздоровчий відпочинок, табір, путівка, профком.

Одним із заходів виховання молодих спеціалістів в УРСР зі зміцнення їх здоров'я була організація колективного студентського дозвілля, яке було прегоративою профспілки та комсомолу вищих та середніх спеціальних закладів. Найкращим засобом здійснення такого відпочинку виступала мережа спортивно-оздоровчих таборів, що існували при цих закладах.

Проведення такого колективного дозвілля використовувалося для виховання студентської молоді у руслі комуністичної ідеології, будучи важливим впливом на формування їх світогляду. Правом скористатися відпочинком мали студенти денної форми навчання, члени профспілки вищих та середніх спеціальних закладів, які сплачували членські внески. Найбільше путівок, зазвичай, одержував факультет, у якого була найбільша кількість хворих. Безкоштовно путівки виділялися кращим студентам за успіхи у громадському житті, навчанні та спортивні результати.

За сприянням профспілки та комсомолу Львівського державного університету імені Івана Франка (ЛДУ ім. І. Франка) створена мережа таборів, що лише частково задовольняла потреби студентства цього закладу у якісному відпочинку. Упродовж 1956–1957 навчального року кількість студентів денної форми навчання у Львівському державному університеті імені Івана Франка становила близько 4300 осіб [1, арк. 40]. Відкриття у 1955 році нічного профілакторію на 300 осіб, за сезон не повністю покращило ситуацію у цьому напрямку. Упродовж 1955–1956 навчального року видано 119 путівок у будинки відпочинку, 58 путівок в санаторії, з яких 13 у спортивний табір Львівського політехнічного інституту в Алушті [1, арк. 58]. У 1957 році профком ЛДУ ім. І. Франка за рахунок фондів соціального страхування здійснив оздоровлення: 300 студентів в університетському санаторії-профілакторії, 35 – у санаторіях, 22 – у будинках відпочинку, розташованих на території УРСР [2]. Загалом у цьому році відпочило близько 400 студентів, що становило 9 % від загальної кількості студентів денної форми навчання ЛДУ ім. І. Франка.

Ідея будівництва спортивно-оздоровчого табору "Карпати", за рахунок якого збільшилась кількість студентів ЛДУ ім. І. Франка, які відпочивали під час літніх канікул, набирала ваги. Ініціаторами створення такого табору виступали – голова профкому, доцент Калинович Володимир Іванович та секретар комсомольської організації університету, кандидат історичних наук Череповський Леонід Миколайович [3]. Упродовж першої половини 1950-х років ідея будівництва табору не була втілена, а заплановане відкриття його у 1956 році за відсутності коштів не відбулося [4, арк. 3].

У січні 1957 р. ректорат підняв клопотання перед Міністерством вищої освіти УРСР про виділення коштів на будівництво табору в розмірі 100 тис. крб. Частину коштів – 60 тис. крб. на дотацію харчування у таборі виділив Республіканський комітет профспілки працівників вищої школи [5]. У травні 1957 р. на потреби табору передали земельну ділянку площею 4,5 га у Свалявському районі Закарпатської області, біля села Чинадієво у гірській лісистій місцевості на висоті 350 м над рівнем моря. Клімат цієї місцевості є помірно-континентальним із середньорічною температурою від +9 до +12 °С. Неповдалік розташована залізнична станція "Карпати", а поруч протікає річка Латориця.

З 10 червня 1957 р. рішенням облвиконкому Закарпатської області ця ділянка закріплена за ЛДУ ім. І. Франка на кооперативних умовах з Ужгородським інститутом відповідно $\frac{2}{3}$ та $\frac{1}{3}$ права власності [4, арк. 4; 6, арк. 1]. Створення табору стало подарунком для університету до відзначення до 40-річчя Жовтневої революції і 50-річчя утворення профспілок в СРСР [5].

З кінця травня 1957 р. у таборі почалися будівельні роботи, активну участь, у яких взяли 75 студентів 1 курсу геологічного факультету під керівництвом кандидата геологічно-мінеральних наук,

доцента Голева Бориса Тихоновича. Їх зусиллями встановлено 40 чотиримісних наметів по 4 місця і 25 двомісних [7]. Значну роль в облаштуванні взяли: начальник табору М. Борковський та його заступник, студент юридичного факультету В. Дурдинець. Упродовж короткого часу звели тимчасову їдальню та водогін, провели електроосвітлення, радіо, телефонний зв'язок. Табір повністю забезпечили інвентарем, меблями тощо [5].

18 серпня 1957 р. відбулося урочисте відкриття табору з нагоди побудови стаціонарної їдальні на 250 місць [4, арк. 22]. Свято почалося з естафети, у якій взяло участь 54 учасників, поділених на 9 колективів [8]. О 16-й годині, після святкового обіду, розпочалася урочиста частина. Право підйому прапора надали голові ради табору О. Гуревичу і ще двом студентам. Доповідь про заснування, побудови табору зробив голова профкому університету, доцент В. Калинович. Президія Львівського обкому профспілки працівників вищої школи спільно з профкомом університету нагородили багатьох грошовими преміями [9].

У 1957 році облвиконком Закарпатської області передав університету технічну документацію на будівництво адміністративного-лікувального корпусу вартістю 700 тис. крб., забезпечивши основними будівельними матеріалами. Будівництво завершили у 1959 році [5; 6, арк. 2]. Упродовж наступних років територія табору збагатилася парком та фруктовим садом. Для потреб студентів змонтована духова установка та санвузли. Зроблено цементні гнізда під усіма наметами, що дало змогу у майбутньому перетворити їх на стаціонарні житла для студентів університету. Покращення умов та інфраструктури у таборі "Карпати" дозволило приймати у 1960–1964 рр. до 1400 студентів за сезон, хоча у середньому було до 1000 студентів [3].

15 липня 1957 р. табір відкрився для студентів. Упродовж першого року існування відпочило 287 студентів львівських вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Більшість студентів припадало на ЛДУ ім. І. Франка – 213 осіб, політехнічний інститут – 30 осіб та сільськогосподарський інститут – 12 осіб [4, арк. 17–18].

Упродовж 1957–1964 рр. табір функціонував у три зміни, кожна з яких тривала 24 дні, тільки у 1957 році змін були лише дві, а 1959–1962 роках їх – було чотири [4, арк. 17; 6, арк. 2]. Початок роботи табору завжди був святковим. Після урочистої частини, зі святковим обідом, відбувався підйом прапора кращими студентами та головою ради табору. Закінчувалося святкування концертом з танцями та масовими іграми біля вогнища [6, арк. 12].

У перший рік свого існування табір діяв упродовж 15 липня – 2 вересня: перша зміна – 15 липня – 7 серпня; друга зміна – 11 серпня – 2 вересня [4, арк. 17]. У період 1959–1962 рр. з 20 червня – 22 вересня, змін було чотири, з яких 3 припадали на студентів, а остання на піонервожатих (студентів університету, які очолювали комсомольські організації у школах Львова). Перша зміна – 20 червня – 13 липня, друга зміна – 16 липня – 8 серпня, третя зміна – 12 серпня – 4 вересня, четверта зміна – 7 вересня – 22 вересня [6, арк. 2].

З 1963 року шляхом ліквідації значних перерв між змінами, їх кількість зменшилася до трьох, табір почав діяти з 3 липня до 14 вересня. Перша зміна – 3 липня – 26 липня, друга зміна – 26 липня – 20 серпня, третя зміна – 22 серпня – 14 вересня [10, арк. 1].

Розпорядок дня у таборі чітко регламентувався. Підйом студентів відбувався у 8 годині ранку. Упродовж дня 6 годин припадало на заняття фізкультури, які проводили шість викладачів кафедри фізичного виховання Львівського університету [4, арк. 21; 5]. Для занять спортом функціонувала спортивна інфраструктура: два волейбольні майданчики, одна баскетбольна і гімнастична площадка, бігова доріжка, місце для важкої атлетики та фехтування, чотири столи для настільного тенісу [6, арк. 7].

Спортивні заняття проводилась у групах по 25–30 осіб. Діяли групи з легкої атлетики, гімнастики, спортивних ігор, футболу, волейболу, баскетболу, важкої атлетики, фехтування і боксу [4, арк. 21]. Кожен студент-спортсмен, який відпочивав у таборі, мав можливість упродовж сезону спробувати свої сили в інших видах спорту [11]. Традицією стало проведення, щорічної спортивної спартакіади кращих студентів-спортсменів ЛДУ ім. І. Франка з студентами-спортсменами Закарпатської області [12].

Щодня студенти приділяли дві години на будівництво та облаштування території біля табору. Завдяки студентам ЛДУ ім. І. Франка створено основну інфраструктуру табору. У 1959 р. вони відпрацювали 1400 людино-днів [6, арк. 3].

На триразове харчування припадало до 2 годин. Сніданок 9.00–9.30 годині ранку. Обід о 15.00–16.00, а вечеря – 20.00–20.30 [4, арк. 2]. Організація харчування здійснювалася студентками університету. У 1957 р. активну участь в облаштуванні їдальні взяла студентка хімічного факультету Г. Мартинюк [13].

Шість годин виділялося на студентське дозвілля та відпочинок, що контролювався профспілкою та комсомольськими організаціями університету. Значна частина вільного часу

виділялося на туристичні екскурсії Закарпаттям, лише увечері незначний час відводився на концерти, танці, які здійснювались завдяки встановленню у таборі радіовузлу [5]. Так, у сезоні 1957 року студенти здійснили 13 туристичних екскурсій Карпатами, 8 культурних походів заводами та колгоспами Закарпаття [4, арк. 19–20]. У 1963 р. студенти здійснили екскурсії на Синевірське озеро, ознайомившись також з історичними пам'ятниками Ужгорода і Мукачева [12].

Окрім того діяли групи художньої самодіяльності, бібліотека, табірний радіовузлу, виходила стіннівка [5]. Ідеологічний аспект мало проведення політінформації, лекцій, огляд кінофільмів, що проходив тричі на тиждень у літньому театрі санаторія імені Микити Хрущова [4, арк. 19]. Розпорядок дня у таборі "Карпати" подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Підйом	8.00.
Гімнастика	8.10–8.40.
Ранковий туалет	8.40–9.00.
Сніданок	9.00–9.30.
Вільний час	9.30–10.00.
Фізична праця з будівництва та облаштування території біля табору	10.00–12.00.
Фізкультурний зал	12.00–15.00.
Обід	15.00–16.00.
Відпочинок	16.00–17.30.
Навчально-тренувальна та спортивно-масова робота	18.00–20.00.
Вечеря	20.00–20.30.
Студентське дозвілля	20.30–23.30.
Вечірня перевірка	23.45.
Сон	00.00.

[4, арк. 27].

Вартість путівки у 1957–1961 рр. становила – 480 крб., після грошової реформи 1962 р. – 48 крб. [14, арк. 1]. З 1963 року вартість путівки подорожчала до 51 крб. [10, арк. 1]. Основні витрати з коштів, одержаних від продажу путівок припадали на харчування студентів у таборі "Карпати". У 1963 році, при вартості путівки – 51 крб., на харчування виділено – 36 крб. [15, арк. 1].

Загальна вартість путівки у табір "Карпати" була різною. Так, у 1960 р. ЛДУ ім. І. Франка реалізував 700 путівок, з яких 70 виділено безкоштовно кращим студентам за успіхи в громадській й навчальній роботі. Решту путівок реалізували за такою вартістю: 100 путівок по – 600 крб., 198 путівок по – 450 крб., 157 путівок по – 360 крб. [16, арк. 3].

Загальний прибуток від путівок у 1960 році становив 231520 крб. [16, арк. 3]. У 1963 році він збільшився до 45900 крб., а кількість виданих путівок до 900 [10, арк. 1]. Розподіл путівок відбувався між ЛДУ ім. І. Франка та Ужгородським інститутом. У 1962 році перший заклад одержав 700 путівок, а другий тільки 300 [15, арк. 1].

Інформація щодо фінансового стану спортивно-оздоровчого табору "Карпати" упродовж 1957–1963 рр. подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Сезон	Вартість путівки	Кількість виданих путівок	Загальний прибуток від продажу путівок
1957	480 крб	287	137760 крб.
1959	480 крб	408	195840 крб.
1960	480 крб	700	231520 крб.
1962	48 крб	1000	48000 крб.
1963	51 крб	900	45900 крб.

[10, арк. 1, 3].

Вирішальну роль у розподілі путівок мав профком цього вищого закладу, який з 1949 року включав у своїх лавах студентів та працівників університету. Станом у 1961–1962 навчальний рік загальна кількість складала 4929 студентів [17, арк. 2–4, 10–11].

Кожен студент, член профспілки мав змогу одержати путівку у табір, написавши заяву на ім'я голови, подавши її у профком ЛДУ ім. І. Франка, за адресою: м. Львів, вул. Університетська, 1 [18]. Рішення про одержання путівки студентом ухвалювалося профбюро факультету, активом факультетів, за участі головного лікаря студентської поліклініки [19, арк. 27].

Найбільше путівок, зазвичай, одержував факультет, у якого була найбільша кількість хворих [19, арк. 8]. З 1960 р. на право отримати путівку у табір "Карпати" претендували студенти інших вищих навчальних закладів СРСР, хоча перевагою користувалися представники студентства західних областей УРСР [3].

Для задоволення потреб студентів, які не одержали путівки у 1964–1965 навчальному році за ініціативи університетської газети "За радянську науку" проводився конкурс "Весна". Основним призом для переможця була путівка у табір "Карпати". Упродовж вересня-травня студенти подавали у редакцію газети: статті, кореспонденції з життя колективу та студентства університету [20].

Спортивно-оздоровчий табір "Карпати" став найпопулярнішим місцем відпочинку студентства ЛДУ ім. І. Франка. У сезоні 1957 р. 213 студентів (5 % від загальної кількості студентів стаціонарної форми навчання університету) відпочило в цьому таборі, а у сезоні 1962 року їх кількість зросла до 700 студентів, що становило 14 % від загальної кількості студентів стаціонарної форми навчання. Кількість бажаючих одержати путівки у табір, була завжди більшою ніж кількість власне путівок. Найскладнішим роком в організації виділення путівок був сезон 1959 року. У цьому році профком університету продавав путівки у табір на 12 днів, замість заявлених 24. Загальний кількість осіб, які одержали путівки, становила тільки 408 [6, арк. 3].

Отже, створення спортивно-оздоровчого табору "Карпати" у 1957 р. було вимогою часу, пов'язаною зі збільшенням кількості студентів ЛДУ ім. І. Франка, які мали змогу одержати якісний відпочинок під час літніх канікул. За короткий час табір став місцем відпочинку, у якому відпочивали представники ЛДУ ім. І. Франка. У сезоні 1962 р. близько 700 студентів вузу відпочило у таборі, що становило 14 % від загальної кількості студентів денної форми навчання. У 1957–1964 рр. кількість студентів зросла з 287 до 1000 осіб за один сезон.

Кожен студент – член профспілки, мав змогу одержати путівку у табір, хоча перевагою отримання безкоштовних путівок користувалися кращі студенти. Розпорядок дня у таборі регламентувався та здійснювався під контролем певних структур. Основну увагу студенти приділяли туристичним екскурсіям та заняттям спортом.

Список використаних джерел

1. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 9, арк. 40, 58.
2. Пашук А. Оздоровча кампанія в університеті / А. Пашук // За радянську науку. – Львів. – № 14 (315). – 6 червня 1957; № 30 (331) – 22 грудня 1957.
3. Тітова Н. Табір має історію / Н. Тітова // За радянську науку. – Львів. – № 42–43 (425). – 29 червня 1960.
4. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 12, арк. 2–4, 17–22, 27.
5. Калинович В. Спортивно-оздоровчий табір "Карпати" / В. Калинович. // За радянську науку. – Львів. – № 17 (318). – 3 вересня 1957.
6. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 22, арк. 1–3, 7, 12.
7. Комлев В. Спортивно-оздоровчий табір "Карпати" / В. Комлев, Е.Гладишевський // За радянську науку. – Львів. – № 16 (317). – 5 липня 1957.
8. Боянович В. Святкова естафета / В. Боянович // За радянську науку. – Львів. – № 17 (318). – 3 вересня 1957.
9. Біліченко Ж. Прапор табору піднято / Ж. Біліченко // За радянську науку. – Львів. – № 17 (318). – 3 вересня 1957.
10. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 35, арк. 1, 3.
11. Гуревич О. В обіймах природи / О. Гуревич // За радянську науку. – Львів. – № 17 (318). – 3 вересня 1957.
12. За радянську науку. – Львів. – № 35 (620). – 7 червня 1963.
13. Біліченко Ж. Прапор табору піднято / Ж. Біліченко // За радянську науку. – Львів. – № 17(318). – 3 вересня 1957.
14. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 13, арк. 1.
15. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 33, арк. 1.
16. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 26, арк. 3.
17. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 30, арк. 2–4, 10–11.
18. За радянську науку. – Львів. – № 42–43 (425). – 29 червня 1960.
19. Держархів Львівської обл., ф. Р.–119, оп. 2, пк., спр. 9, арк. 8, 27.
20. Конкурс "Весна" // За радянську науку. – Львів. – № 2 (692). – 16 січня 1965.

Назарий Зьолковський

СОЗДАНИЕ И НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПОРТИВНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ЛАГЕРЯ "КАРПАТЫ" ПРИ ЛЬВОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ИВАНА ФРАНКА (1957–1964 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность спортивно – оздоровительного лагеря "Карпаты", который был создан по инициативе профкома Львовского университета имени Ивана Франка в 1957 году в Свалявском районе Закарпатской области, возле села Чинадиево. За короткое время он стал крупнейшим местом отдыха студентов данного университета, принимая во среднем до 1000 человек за сезон.

Ключевые слова: ЛГУ имени Ивана Франка, лагерь, путёвка, профком.

Nazar Zolkovskyy

BUILDING AND HOME ACTIVITIES SPORTS CAMP "CARPATHIANS" AT LVIV STATE UNIVERSITY IVAN FRANKO (1957–1964)

This article discusses the activities of sport camp "Karpaty", which was established by the initiative of tradeunion of Ivan Franko Lviv State University in 1957 in Svaliava district of Zakarpatskiy region near the village of Chynadiyev. During 1957–1964 this camp has become the largest place for students of the Ivan Franko Lviv State University. Taking an average of 1,000 men per season.

Key words: Ivan Franko Lviv State University, camp, pass, tradeunion.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПРИКАРПАТТЯ (1960–1985 РР.)

У статті проаналізовано складові процеси формування трудових ресурсів, нові тенденції у їх структурі, причини зростаючої недостачі робочої сили у промисловості і будівництві республіки, шляхи впровадження нових заходів з механізації і автоматизації виробництва, як у Івано-Франківській і Львівській областях, так і в Українській РСР.

Ключові слова: трудові ресурси, молодь, кадри, промисловість, будівництво.

Соціально-економічний розвиток, як країни, так і окремого регіону залежить від трудових ресурсів, які складаються з працездатного населення. Кількісні та якісні його характеристики впливають на суспільне виробництво. У досліджуваний період відбулася трансформація, спричинена широким використанням новітньої техніки і технологій, що вимагало підвищення рівня освіти, професійної кваліфікації, удосконалення системи підготовки. Основним джерелом поповнення трудових ресурсів, як і у два повоєнні десятиліття, виступало сільське населення західних областей України.

Особливість історичного розвитку західноукраїнських областей – наявність надлишку робочої сили. Трудова еміграція "за океан" сягала кінця XIX ст. Радянська влада, з перших місяців встановлення, використовувала адміністративні методи з метою централізованих призовів, оргнаборів, мобілізацій, наборів скерувати молодь у промислові центри УРСР та СРСР. На шахти Донбасу, підняття цілинних і перелогових земель Казахстану, розробку нафтогазових родовищ Сибіру скеровувалися десятки тисяч юнаків і дівчат. Якщо на перших порах таке працевлаштування перетворювалося на "трудове заслання", нарівні з насильно депортованими, спецконтингентом, то у часи хрущовського "великого десятиліття" – комсомольські новобудови, вияв патріотичних почуттів, братської допомоги.

Науковці С. Давидович [1], Н. Кисіль [2], О. Крайник [3], Є. Смирнов [4], І. Субботіна [5], С. Тимченко [6] та інші порушували у своїх дослідженнях окреслену тематику.

Мета статті – здійснити аналіз складових політики, яка безпосередньо впливала на формування кількісного і якісного складу трудових ресурсів Української РСР і, зокрема, західноукраїнського регіону, успіхів і упущень.

Об'єкт дослідження – процес формування трудових ресурсів в УРСР.

Предмет – організаційні заходи зі скерування на промислові підприємства і будови робочої сили та їх наслідки в умовах Прикарпаття.

З відбудовою у повоєнні роки місцевої промисловості і подальшим розвитком економіки для молоді, розширювалися можливості для отримання вищої або середньої освіти. Водночас збільшувалася кількість учнів, які одержували робітничі спеціальності у школах фабрично-заводського навчання, ремісничих і професійно-технічних училищах. Це певною мірою призводило, як до формування робітничого класу, так і підвищення на підприємствах регіону кількості досвідчених працівників. Поступово формувалися кваліфіковані робітничі кадри. Якщо у традиційних галузях деревообробної і нафтогазової промисловості у досліджуваний період переважали кваліфіковані робітники, стаж роботи яких сягав більше десяти років, то у хімічній, машинобудівній переважали недосвідчені працівники.

Однією з невирішених кадрових проблем на середину 60-х років XX ст. залишалася нестача спеціалістів інженерно-технічних професій. Поряд з практиками та першими повоєнними

інженерами, колективи почали поповнюватися молодими фахівцями. За умов розширення промислового будівництва, освоєння нових технологій, кваліфікованих інженерно-технічних і робітничих кадрів бракувало.

З початку 1960-х років у структурі трудових ресурсів Західного регіону України почали виявлятися нові тенденції, зумовлені особливостями розвитку економіки та соціальної сфери. З кінця 50-х – початку 60-х років почалося інтенсивне будівництво нових підприємств, розширення і реконструкція раніше збудованих. Комплексна механізація й автоматизація виробництва дозволяла нарощувати обсяги за рахунок підвищення продуктивності праці, а не збільшення кількості працівників.

В Івано-Франківській області нараховувалося 120 тис. непрацевлаштованого населення. Промислове виробництво, на відміну від сусідньої Львівської області, розвивалося повільно. Рада Міністрів (РМ) і Держплан УРСР розглядали лист секретаря Івано-Франківського обкому КП України Я. Погребняка про більш повне використання трудових ресурсів та розвиток промисловості області. Для вирішення цих питань, проектом п'ятирічного плану розвитку народного господарства передбачалося у 1966–1970 рр. розпочати будівництво арматурно-машинобудівного та Західно-Українського шинного заводів у м. Івано-Франківську. Планувалося: збудувати завод пластмас у м. Калуші, сирзаводи у містах Коломиї, Косові і Калуші; хлібзавод у Коломиї; консервний завод у м. Снятині. Крім того – провести реконструкцію і розширення низки діючих підприємств: заводу "Нафтобурмашремонт" у м. Калуші, приладобудівного заводу в м. Івано-Франківську, заводу сільськогосподарських машин у м. Коломиї, Вигодського та Рожнятівського ліскокомбінатів, Городенківського цукрового заводу та інших підприємств.

У поточній п'ятирічці продовжувалося розпочате раніше будівництво нових та розширення діючих промислових підприємств – Калуського хіміко-металургійного та Івано-Франківського шкіряно-взуттєвого комбінату, Надвірнянського нафтопереробного заводу, Івано-Франківської швейної фабрики та інших. Уведення в дію потужностей на нових підприємствах, давало можливість за роки п'ятирічки залучити до виробництва близько 30–40 тис. осіб. Крім будівництва і розширення діючих, передбачалося побудувати підприємства місцевої промисловості, розширити мережу побутового обслуговування у містах і сільській місцевості, відкрити нові магазини, що давало можливість працевлаштувати ще 8–10 тис. осіб [7, арк. 20–21].

Показове у цьому плані прохання Рогатинського райкому компартії України і виконкому районної Ради народних депутатів. "Під час складання плану економічного і соціального розвитку області на одинадцяті п'ятирічку передбачити розміщення на території району промислового підприємства на 1,5–2 тис. робітників. Така необхідність викликана тим, що в районі не було жодного великого промислового підприємства, а наявні – в основному дрібні, філіального типу і не брали участі у формуванні районного бюджету, не вели будівництва житла та об'єктів соціальної інфраструктури... За останні десять років (1968–1978 рр.) кількість населення в районі зменшилася із 74,7 до 64,7 тис. осіб, або на 14 %. Крім цього, через відсутність в районі промислових підприємств і наявність їх в сусідніх областях, щоденно за межі району на роботу в Тернопільську і Львівську області виїжджає понад 5 тис. осіб" [8, арк. 4].

У свою чергу, існували певні труднощі і у Львівській області. Секретар Львівського обкому партії В. Куцєвол і голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих С. Стефанік у 1966 р. в інформації РМ УРСР наголошували на тому, що у Старосамбірському районі, який розташований у гірській частині Карпат, нараховується понад 8 тис. тимчасово непрацюючого населення. Крім меблевого виробництва, у районі не було інших промислових підприємств [9, арк. 22].

У відповідності з постановою ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦРПС та указу Президії ВР СРСР "Про переведення робітників і службовців підприємств, установ та організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями" від 14 березня 1967 р., більшість трудових колективів до кінця року перейшли на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними. З одного боку – це якісний стрибок, який безпосередньо пов'язувався зі змінами в економіці, науці, культурі, побуті. Старше покоління пам'ятало сумнозвісний указ Президії Верховної Ради СРСР "Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ" від 26 червня 1940 р. Керівники підприємств на чолі з партійними організаціями, сотнями віддавали під суд працівників за невихід на роботу, особливо у дні релігійних свят.

Низка партійних і господарських працівників, декларуючи успіхи "роботи по-новому", розглядали постанову спрощено. Якщо підприємство подбало про наявність заміської бази відпочинку для свого колективу, в місті налагоджений рух транспорту, то це давало підстави рапортувати про право мати два вихідні. Не завжди враховувалися умови, які могли б визначити, як мала виглядати п'ятиднівка на тому чи іншому підприємстві. Передусім, виходили з інтересів

державної економіки. Одночасно деякі заводи працювали з неперервним циклом виробництва. Поставала необхідність у продуманому гнучкому робочому графіку. Питання резонно ставилося таким чином: "Хіба може простоювати обладнання два дні на тих підприємствах, які випускали гостродефіцитну продукцію що користувалася підвищеним попитом на внутрішньому ринку та за кордоном?". Це відносилось до львівських автозавантажувачів, окремих видів приладів, телевізорів "Огонек" і "Електрон". За рахунок використання суботніх днів збільшувалося виробництво телевізорів на 45 тис. щороку. У гірській місцевості спостерігався надлишок трудових ресурсів. Задіяти їх у виробництво можна було не тільки будівництвом нових заводів і фабрик. Шостий робочий день, уведений на трьох середніх за розмірами деревообробних підприємствах, розташованих у передгір'ї Карпат, дозволяв додатково залучити 500 робітників. До того ж, збільшення випуску меблів на наявному обладнанні – рівносильне будівництву нового підприємства вартістю 400 тис. крб. [10, арк. 5].

Як свідчать соціологічні дослідження, проведені у Львівській області, більше чотирьох п'ятих неробочого часу робітників витрачалося на шлях до місця роботи і повернення додому. Більшість робітників – "вчорашні селяни", які добиралися на роботу з довколишніх сіл. П'ятиднівка у цьому відношенні давала значну економію і можливість більше часу приділяти підсобному господарству та сім'ї. Площі під будівництво житла заводам надавалися у різних кінцях міста. Керівники підприємств намагалися отримати ділянки землі поближче до центру міста, хоча це й не було "в інтересах виробництва". Генеральний план розвитку Львова передбачав створення трьох промислових районів, які у свою чергу, поділялися на промислові зони. Біля кожної з них, на невеликій відстані, розташовувалися житлові масиви. Працівники деяких підприємств могли добиратися на роботу навіть за 20–30 хвилин. Це підвищувало працездатність робітників. Окремим великим підприємствам виділялися цілі квартали для комплексного проектування і забудови.

В умовах економічної реформи зростали можливості для побудови житла порівняно невеликими підприємствами на умовах дольової участі. Значні перспективи відкривалися за кооперативним будівництвом житла робітникам і службовцям.

На відміну від "буржуазної соціології дозвілля" радянська виходила з того, що людина повинна присвячувати частину вільного часу підвищенню свого освітнього рівня, кваліфікації, участі в громадсько-політичній діяльності. Дозвілля, згідно з офіційною комуністичною ідеологією, мало повністю використовуватися для всебічного духовного і фізичного збагачення трудящих. Дати вихідному дню "розумне наповнення – велике державне завдання". У Львові три роки працював громадський науково-дослідний інститут культури виробництва. Він об'єднував зусилля наукових працівників, інженерів, економістів, художників, лікарів та інших спеціалістів для розробки і впровадження у промисловість, будівництво і транспорт науково-обґрунтованих рекомендацій, нових досягнень психології, фізіології, гігієни і естетики праці. Перехід на п'ятиднівку мав посилити потяг молоді до навчання. На деяких підприємствах кількість студентів-заочників і учнів вечірніх шкіл сягало половини трудового колективу. Масовий "похід за знаннями" створював певні виробничі труднощі – одночасна здача екзаменів у всіх навчальних закладах. Керівники, намагаючись виконати план, змушені були йти на порушення трудового законодавства [10, арк. 8].

На підприємствах, у зв'язку з переходом на п'ятиденний тиждень, не погіршилися основні техніко-економічні показники роботи. На окремих знизилася кількість неявок з дозволу адміністрації і людино-днів прогулів. Якщо на конвеєробудівному заводі цей показник становив 468 і 110, то у нових умовах – відповідно 242 і 43, на Львівській меблевій фабриці – 99 і 21, 5 і 5. Наявність другого вихідного дня давало можливість використовувати його для ремонту і профілактичного огляду обладнання, відмовлятися від виконання цієї роботи у нічні зміни. Це підвищувало якість ремонтів. До недоліків відносилися затруднення взаємовідносин підприємств, організацій переведених і непереведених на п'ятиднівку [10, арк. 29–30].

Державний комітет РМ УРСР з використання трудових ресурсів вважав за необхідне доповісти секретарю ЦК КПУ П. Шелесту, що в останній час погіршилася забезпеченість промислових підприємств і будов республіки робочою силою. Якщо у 1967 р. у промисловості республіки у середньому за рік понад план утримувалося 23,7 тис. працівників, то у 1968 р. – фактична чисельність промислово-виробничого персоналу була менша планової на 9,1 тис., а в 1969 р. – на 22,9 тис. У будівництві недостача до плану становила у 1968 р. – 11,9 тис., осіб, а у 1969 р. – 21,7 тис. осіб. Проте, ці загальні показники не відображали дійсного стану забезпеченості робочою силою підприємств і будов, оскільки на одних підприємствах утримувалася позапланова чисельність, а на інших відчувалася недостача робочої сили, яка в окремі періоди досягала значних розмірів. Так, у грудні 1969 р. лише в промисловості республіки чисельність працівників була нижча ніж планова на 54 тис. осіб, а в будівництві в третьому кварталі 1969 р. – на 37,6 тис. [11, арк. 95].

Згідно з попередніми даними балансових відділів Держкомітету, до плану першого кварталу 1970 р. у промисловості УРСР в середньому не вистачало 28 тис. робітників, а у будівництві – 29 тис. Проте, якщо взяти лише підприємства і будови, у яких фактична чисельність менша планової, то недостача робітників становила: у промисловості 100 тис. осіб, а будівництві – 50 тис. осіб. Дефіцит робочої сили відчувався, головним чином, в обласних і великих промислових центрах. На багатьох підприємствах і будовах, при порівняно невеликій недостачі робітників, а іноді й при повній забезпеченості, відчувалася гостра потреба робітників провідних професій. На заводі "Львівсьільмаш" фактична чисельність була вища планової на 107 осіб, а робітників провідних професій не вистачало (100 осіб). Дефіцит робочої сили впливав на неповне використання виробничих потужностей і відповідно – до зниження обсягу виробництва. Так, проведене Центральним статистичним управлінням в 1967 р. разове обстеження машинобудівних підприємств в республіці показало, що 14,8 % цілозмінних і 22,2 % внутрішньозмінних простоїв устаткування, зумовлено неукомплектованістю робочими кадрами.

Основними причинами зростаючої недостачі робочої сили у промисловості і будівництві було різке зменшення кількості незайнятого працездатного населення республіки з 6 млн в 1960 р. до 2,8 млн осіб у 1968 р., оскільки 96 % незайнятого населення припадало на жінок. Зниження темпів природного приросту трудових ресурсів відбувалося у зв'язку зі зниженням народжуваності. Якщо у 1963–1964 рр. чисельність трудових ресурсів Української РСР зростала щороку приблизно на 370–380 тис. осіб, то у 1967–1968 рр. – тільки на 210–230 тис. осіб, що майже удвічі менше додаткової потреби у робочій силі [11, арк. 96].

Спостерігалось значне скорочення притоку робочої сили з сільського господарства, що зумовлювалося підвищенням життєвого рівня колгоспників, уведенням гарантованої оплати праці, державного пенсійного забезпечення. Якщо у 1967 р. чисельність зайнятих у сільськогосподарському виробництві колгоспників зменшилась на 156 тис., то в 1968 р. – лише на 75 тис. осіб. Постійне навчання молоді у віці 16 років і старше, яка навчалася з відривом від виробництва у вищих і середніх учбових закладах, а також загальноосвітніх школах з 842 тис. осіб в 1960 р. до 1587,6 тис. осіб в 1968 р., тобто на 88,5 %. Наступна причина – недостатня увага з боку міністерств, керівників підприємств і будов до питань впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробництва, намагання тим самим забезпечувати виконання господарських планів шляхом збільшення чисельності працюючих. У 1968 р. план науково-дослідних робіт і впровадження досягнень науки і техніки у народне господарство УРСР виконано на 94,6 %, в тому числі по впровадженню передової технології, механізації і автоматизації виробничих процесів – на 89,7 %. Не виконано плану науково-дослідних робіт і впровадження нової техніки у виробництво і у 1969 р. На багатьох підприємствах і будовах не виконувалися накреслені організаційно-технічні заходи з механізації трудомістких робіт, впровадження механізації і поліпшення роботи устаткування та оздоровлення умов праці. Частка ручної праці у промисловості і будівництві залишалася досить високою і знижувалася надто повільно. Так, у промисловості республіки частка зайнятих ручною працею до загальної чисельності робітників становила: у 1959 р. – 47,9 %, у 1965 р. – 41,1 %, у 1969 р. – 38,3 % [11, арк. 98].

Упродовж десятиріччя кількість зайнятих ручною працею робітників у промисловості республіки зменшувалася щороку в середньому на 0,96 %, причому за 1959–1965 рр. – на 1,1 %, а за 1966–1969 рр. – лише на 0,7 %. Ще більш високий відсоток ручної праці спостерігався у будівництві. Якщо у 1959 р. ручною працею було зайнято 67,1 % робітників, у 1965 р. – 58,7 %, то у 1969 р. – 57,8 %. Упродовж 1959–1969 рр. обсяг ручної праці у будівництві щороку знижувався на 0,7 %, зокрема, за 1959–1965 рр. на 1 %, а за 1966–1969 рр. лише – 0,23 % [11, арк. 99].

Заходи з механізації і автоматизації виробництва не завжди досягали бажаного ефекту, оскільки поширювалися на основне виробництво, а обсяг ручної праці на підсобних і допоміжних ділянках, у яких було зайнято 48 % робітників залишався високим. На допоміжних роботах найбільше затрат ручної праці йшло на вантажно-розвантажувальні, складські і ремонтні служби. Ці роботи були механізовані всього на 23–25 %. Продуктивність праці у цих сферах була у 10–15 разів нижча, ніж у робітників, праця яких механізувалася. Утримання значної кількості допоміжних працівників і низький рівень механізації їх праці знижував ефект, який досягався на механізованих ділянках основного виробництва і слугував однією з основних причин плінності кадрів. У промисловості республіки за власним бажанням і порушення трудової дисципліни щороку звільнялося 800–830 тис. осіб (кожен п'ятий), а у будівництві 240 тис. осіб (кожен третій робітник) [11, арк. 99].

Проведене Держкомітетом обстеження причин плінності 44 тис. робітників показувало, що мотивами звільнення 43,7 % з них були виробничо-економічні умови, недоліки в організації виробництва і праці, невдоволення заробітком, низький рівень механізації важкої праці, відсутність перспектив для зростання кваліфікації. Причинами плінності кадрів у багатьох випадках виступало

й те, що на підприємствах і будовах не піклувалися про створення відповідних житлово-побутових умов для робітників [11, арк. 100].

Обласними відділами з використання трудових ресурсів вживалися організаційні заходи зі скерування на підприємства (комбінати, трести) робітників. Завідувачі відділами облвиконкому просили звертати увагу міськкомів, райкомів компартії України та міськрайвиконкомів на посилення роботи “по забезпеченню виконання постанов бюро обкомів партії і облвиконкомів про заходи по забезпеченню робітничими кадрами”. Згідно з інформацією Івано-Франківського обкому ЛКСМУ про хід виконання постанови бюро обласного комітету партії і виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих “Про заходи по забезпеченню комбінату “Івано-Франківськпромбуд” робітничими кадрами у 1975 році” від 24 лютого 1975 р., (№ 58), обласна комсомольська організація зобов’язалася скерувати 250 осіб молоді на будівництво Калуського хіміко-металургійного комбінату. Бюро обкому комсомолу прийняло постанову “Про підсумки роботи комсомольських організацій області у 1974 р. по участі в спорудженні важливих об’єктів народного господарства і завдання по поліпшенню шефства над ударними комсомольськими будовами у завершальному році дев’ятої п’ятирічки” від 10 березня 1975 р., у якій зазначалося, що на підшефних комсомолу ударних будовах області споруджено 12 об’єктів народного господарства. Серед них – комплекси з виробництва вінілхлориду та полівінілхлориду, затверджені республіканською ударною комсомольською будовою 31 січня 1974 р. (постанова ЦК ЛКСМ України, Б–50). Цією ж постановою доводилися завдання для кожної міської, районної комсомольської організації з підбору і скерування молоді за комсомольськими путівками у трест “Хімметалургбуд” зі спеціальностей: мулярі – 20, монтажники – 55, штукатурки – 10, підсобні робітники – 46, інші – 110, всього – 250 осіб. Питання скерування молоді на новобудови знаходилося під постійним контролем відділу робітничої і сільської молоді, комсомольських організацій обкомів ЛКСМУ України [12, арк. 162–163].

У 1966–1980 рр. здійснювалося масове укрупнення у сільському господарстві та перетворення колгоспів у радгоспи. За цей період кількість колгоспів у республіці скоротилася більш як на 2 тис., що було однією з причин спустошення “неперспективних” сіл, прискорення урбанізації міст. При цьому сільське населення щорічно зменшувалося на 229 тис. осіб, або утричі більше, ніж за період 1960–1965 рр. Лише за роки одинадцятої п’ятирічки у міста переселилося більш як 1,2 млн молодих людей віком від 16 до 29 років. У 1981–1990 рр. спостерігався зворотний процес – розукрупнення господарств і створення на їх базі нових формувань, що разом з іншими заходами зі стабілізації трудових колективів уповільнили плинність трудових ресурсів (у 1989 р. – 71 тис. осіб) [13, арк. 175].

В Івано-Франківській області станом на кінець 1980 р. нараховувалося 56 гірських сіл, які не входили у склад колгоспів і радгоспів. У них проживало 64 тис. осіб, в тому числі 34,2 тис. працездатних, або 10 % до працездатного населення області. На виконання постанови РМ УРСР “Про дальше покращення використання трудових ресурсів в Івано-Франківській області” від 31 жовтня 1977 р. на базі 26 гірських сіл створювалося 4 колгоспи і тепличний комбінат, а у 6 населених пунктах – 5 виробничих бригад, які приєднувалися до існуючих колгоспів. До кінця 1980 р. колективне сільськогосподарське виробництво, тобто “суцільна колективізація” запроваджувалася і в 24 гірських селах області [14, арк. 88].

Невід’ємною складовою уважалося удосконалення форм і методів організації та стимулювання праці – у результаті чого лише за три роки одинадцятої п’ятирічки у Івано-Франківській області створено 3873 бригади (загальна чисельність сягала 8542). У них працювало 114,3 тис. осіб, або 65,4 % усіх робітників, зайнятих у промисловості, будівництві, на транспорті та зв’язку. Із загальної чисельності бригад – 42,2 % комплексні і 30 % спеціалізовані. Подальшого розвитку отримали бригади з оплатою праці за єдиним нарядом і кінцевим результатом. У них працювало станом на 20 січня 1984 р. – 85,6 тис. осіб, або 49,2 % (у 1982 р. – 38,5 %) [15, арк. 159].

Впровадження бригадних форм дозволило у 1983 р. зменшити потребу у трудових ресурсах промисловості Івано-Франківської області на 460 осіб, а в будівництві на 100 осіб. Економічна ефективність від впровадження бригадних форм організації праці у промисловості склала 551,6 тис. крб. в будівництві – 321,2 тис. крб. Аналіз документації показав, що в роботі з переходу на колективні форми організації і стимулювання праці допускалися й серйозні упущення. План створення бригад в області не був виконаний. При завданні охопити цією формою організації праці у 1983 р. 57,7 % всіх робітників, фактично – 49,2 %. Не справилися із завданням такі галузі промисловості: електроенергетика (завдання 28 %, а фактично 18 %), хімічна (65 % і 35,8 %), будматеріалів (51 % і 49,3 %) [15, арк. 161].

Цікавим, на наш погляд, є листування між Міністерством нафтової промисловості СРСР та Івано-Франківським обкомом партії. У листі від 27 вересня 1985 р. міністр В. Дінков звертався до першого секретаря обкому партії І. Ляхова з тим, що “буровики Івано-Франківського УБР проводили

дуже велику роботу в Західному Сибіру з буріння свердловин. Колектив УБР боровся за досягнення 1 млн метрів проходки в рік. Це саме найбільше управління по об'єму виконуваних робіт у країні... У розвитку Західно-Сибірської нафтової промисловості склалася проблема із облаштування свердловин і підключення їх до діючих комунікацій. Для вирішення цього питання виникла необхідність створення спеціалізованого будівельно-монтажного управління. Міністерство вважало доцільним створення такого БМУ в складі Івано-Франківського УБР з місцем розташування в даній області" [16, арк. 11].

Розглянувши і вивчивши це питання "на місці", через два місяці надсилалася офіційна відповідь – міністру нафтової промисловості СРСР т. В. Дінкову "Про створення БМУ в складі Івано-Франківського УБР" від 19 листопада 1985 р. "Івано-Франківський обком Компартії України і облвиконком уважно розглянули Ваше прохання. За останні роки область має великі труднощі із забезпеченням трудовими ресурсами на будівництві нових і розширенні діючих об'єктів народного господарства. В даний час по вахтово-експедиційному методу в районах Західного Сибіру із області працює більше 8 тис. осіб (в основному об'єкти Міннафтопрому). Крім цього Радою Міністрів республіки щорічно встановлюється народногосподарський план по організації набору трудових ресурсів для роботи за межами області. Враховуючи вищевикладене обком Компартії України і облвиконком готовий розглянути пропозицію по формуванню БМУ при Івано-Франківському УБР в кількості 250–300 осіб з врахуванням вирішення Міннафтопромом через Раду Міністрів УРСР питання про включення даної чисельності в щорічний план організованого набору по нашій області" [16, арк. 14].

Таким чином, на процес формування трудових ресурсів впливали різні чинники, передусім, погіршення демографічної ситуації. Екстенсивний розвиток економіки потребував масового залучення робочої сили, головним чином у промисловість і будівництво. Додаткові трудові ресурси, які залучалися у сферу суспільного виробництва з домашнього підсобного господарства та неколективізованих гірських сіл, були практично вичерпані. Майже повністю вичерпано і перерозподіл трудових ресурсів між сільським господарством та іншими галузями суспільного виробництва. Розвиток соціально-побутової сфери потребував значних трудових ресурсів. Для Прикарпаття характерні були ті ж, що і в цілому для Української РСР закономірності: зниження природного приросту населення; впровадження нових економічних механізмів, що опиралися на стимулювання, механізацію і автоматизацію виробничих процесів; масовий перехід на бригадні форми праці.

Список використаних джерел

1. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.
2. Кисіль Н. М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): дис... канд. екон. наук / Н. М. Кисіль. – Львів, 2002. – 217 с.
3. Крайник О. П. Економічний розвиток регіону / О. П. Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.
4. Смирнов Є. П. Кількісні та якісні зміни у складі робітників-будівельників УРСР (1959–1970 рр.) / Є. П. Смирнов // Український історичний журнал. – 1980. – № 1. – С. 51–58.
5. Субботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І. В. Субботіна. – Чернівці, 2008. – 16 с.
6. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-і рр. ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 480 с.
7. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П–1, оп. 1, спр. 3093, арк. 95.
8. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П–1, оп. 1, спр. 4492, арк. 162.
9. Держархів Львівської обл., ф. П–3, оп. 9, спр. 229, арк. 69.
10. Держархів Львівської обл., ф. П–3, оп. 10, спр. 114, арк. 112.
11. Центральний Держархів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 400, арк. 116.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П–1, оп. 1, спр. 4118, арк. 220.
13. Держархів Івано-Франківської обл., Р–295, оп. 5, спр. 6048, арк. 359.
14. Там само, ф. П–1, оп. 1, спр. 4609, арк. 104.
15. Там само, ф. П–1, оп. 1, спр. 5074, арк. 234.
16. Там само, ф. П–1, оп. 1, спр. 5104, арк. 136.

Олег Малярчук

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ ПРИКАРПАТЬЯ (1960–1985 ГГ.)

В статье проанализированы составляющие процесса формирования трудовых ресурсов, новые тенденции в их структуре, причины растущей нехватки рабочей силы в промышленности и строительстве республики, пути внедрения новых мероприятий по механизации и автоматизации производства, как в Ивано-Франковской и Львовской областях, так и в Украинской ССР.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, молодежь, кадры, промышленность, строительство, досуг.

Oleg Malyarchuk

FEATURES OF FORMATION HUMAN RESOURCES OF PRYKARPATTIA (1960–1985)

In the article are analyzed the components of human resources formation, new trends in their structure, the reasons of growing labor shortage in industry and construction of the republic, ways of new measures introduction regarding mechanization and automation of production as in Ivano-Franrivsk and Lviv regions and in the Ukrainian SSR.

Key words: human resources, youth, staff, leisure, industry, construction, handwork.

УДК 94 (477.8)

Роман Вепрів, Наталія Коростіль

МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА СЕЛІ У 1964–1991 РР. (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовані методи і форми впровадження комуністичної ідеології у східногалицькому селі, її складові – призначення комуністів на важливих ділянках роботи, виховання селянства на нових суспільних цінностях, ставлення місцевого населення до органів влади.

Ключові слова: Івано-Франківська область, ідеологія, масово-політична робота, східногалицьке село, комуністична партія.

На даному етапі державного будівництва в Україні зростає роль регіональних розвідок в історичній науці, необхідність врахування господарського досвіду, певних відмінностей, подолання усталених стереотипів. Вагомість цієї проблематики визначена необхідністю дослідження чинників, які зумовили економічну диспропорцію, забруднення навколишнього середовища, втрати селянином почуття господаря на рідній землі.

У радянський період була здійснена індустріалізація Західного регіону, насаджена колгоспно-радгоспна модель у сільському господарстві, відбулися докорінні зміни на селі. Поряд з привабливими сторонами соціалізму – створенням промислового потенціалу краю, подоланням безробіття, соціальною "рівністю", безкоштовною освітою, медициною, були закладені значні протиріччя. Радянська командно-адміністративна система використовувала ресурси регіону для формування загальнодержавного промислового комплексу, виходячи не з конкретних місцевих потреб, а далекосяжної політики правлячої комуністичної партії.

У західних областях України накопичилися гострі економічні, екологічні, соціальні проблеми, витоки яких варто шукати у радянських часах. Аналіз масово-політичної роботи комуністичної партії і радянської влади покликаний сприяти виявленню і усвідомленню тих чинників, які спричинили теперішнє складне становище мешканців села. З позицій нових історичних підходів, тоталітарний режим розглядають вітчизняні дослідники. Передусім, це В. Баран [1], Н. Жулканич [2], Г. Кривчик [3], М. Лендела [4], О. Мальячук [5], О. Мороз [6], С. Падалка [7], К. Прокопишак [8] та інші дослідники.

У статті ставиться за мету здійснити аналіз складових ідеологічної роботи комуністичної партії і радянської влади в окреслений період на селі, охарактеризувати ставлення до неї місцевого населення в нових історичних умовах.

Об'єктом дослідження виступає ідеологічне забезпечення радянської політики у східногалицькому селі.

Предметом – особливості її формування в Івано-Франківській області.

Основними питаннями радянської влади та комуністичної партії в організаційно-партійній роботі на селі у досліджуваний період вважалися: підвищення ролі парторганізацій, кожного комуніста і комсомольця за вирішення "господарських і партійних задач", правильний підбір, розстановка та виховання кадрів. На численних семінарах, нарадах, зборах накреслювалися конкретні заходи з метою покращення роботи. Наслідки уніфікації суспільного життя за радянським зразком у Західному регіоні України були слабшими, ніж в інших областях республіки. Ментальність західних українців відрізнялася загостреним почуттям національної самосвідомості. Придушення боротьби УПА і підпілля ОУН не означало припинення визвольних змагань певною частиною населення. Змінювалися форми і методи боротьби з тоталітарною системою.

З середини 50-х років ХХ ст. у регіон поверталися, відбувши покарання, учасники національно-визвольних змагань. Лише у Станіславську область повернулося з місць ув'язнення і спецпоселення понад 15 тис. колишніх учасників національного руху Опору [9, с. 340]. Більшість із

них не змінила своїх переконань, а також "оунівські нелегали", греко-католицькі священики, сектанти створювали відповідну атмосферу протесту проти політики комуністичної партії і радянського уряду на селі. У період хрущовської "відлиги" рух за оновлення радянського суспільства в регіоні мав значно ширшу соціальну базу, ніж в інших частинах УРСР.

Проаналізувавши низку стенограм нарад секретарів райкомів, партійного і господарського активу, можна стверджувати про певну особливість ідеологічної роботи "в умовах Івано-Франківщини". По-перше, увага акцентувалася на тому, що закордонні націоналістичні центри помітно активізували розповсюдження антирадянської літератури в Україні, використовуючи для цього туристичні канали, посилилася відповідна пропаганда на радіо (радіостанції "Голос Америки", "Бі-Бі-Сі" та ін.). Якщо раніше націоналісти діяли методами збройних нападів, то тепер – через ідеологічну роботу з населенням, особливо молоддю. У 1965–1966 рр. органи КДБ арештували низку осіб, в тому числі таких, "як Мороз, Озерний, Ребрик та інших". Резонансним став випадок прийому в комуністи у Долинському районі. Так, у шкільній парторганізації "приймали одного в члени партії. Секретар зборів звернувся чи є питання? Тоді комуніст Равлюк запитав: Хто був провідником українського націоналістичного руху в Україні? Той відповів: Степан Бандера. А на зборах сиділи два десятки комуністів і ніхто не звернув уваги на провокаційне питання. Мовчали як в рот води набрали. Проголосували. Прийняли в партію... Це не одиничні приклади... Львівська область і ми в цьому питанні найбільше грішні" [10, арк. 70–71].

По-друге, "значна увага приділялася розвінчуванню соціальної демагогії єговізму та уніатства, які в конкретних умовах Західної України були вигідні українським буржуазним націоналістам". Особливо підкреслювалося, що "націоналісти намагалися використовувати секту "Свідків Єгови", як додатковий загін антикомунізму" [11, арк. 13–14].

Громадськість, виробничі колективи мали скеровувати свою роботу таким чином, аби впливати і перевиховувати "нерозкаяних уніатів", "одурманених", "прислужників гітлерівського фашизму та американського імперіалізму", "колишніх оунівців", "бандпомічників" і т. д. Ідеологічна пропаганда намагалася максимально використовувати принизливі, з її точки зору, ярлики і кліше.

Із об'ємних звітів "Про проведену роботу з попередження зборищ єговістів" можемо почерпнути інформацію про те, як ситуація виглядала на практиці. Єговістам, які були присутні на зібраннях, на засіданні адміністративної комісії при виконкомі районної Ради депутатів трудящих "роз'яснювали" радянське законодавство про культу. До них вживалися заходи адміністративного впливу: оголошувалися догани, попередження, накладалися штрафи в розмірі від 10 до 50 крб. В обов'язковому порядку проводилися партійні збори, наради ідеологічного активу сіл, на яких обговорювалися питання "про посилення ідеологічної роботи серед єговістів та уніатів-покутників" [12, арк. 11–12].

На території Івано-Франківської області знаходилося так зване "святе джерело" на горі поблизу с. Середнє Калуського району. Згідно з радянською термінологією його "спровоковано в грудні 1954 р. уніатським фанатом Солтисом та його підручними". Послідовники Солтиса ("покутники"), які проживали і в сусідніх областях, під час релігійних свят намагалися проводити масові паломництва на Середнянській горі. Лише у 1972 р. 15 осіб уніатів-покутників притягнуто до кримінальної відповідальності, а 70 покарано в адміністративному порядку. "Святе джерело" ліквідували таким чином, що воду підземними трубами відвели у водозабірник колгоспної ферми с. Середнє [12, арк. 13–14].

Східногалицьке село залишалося на високому рівні релігійної обрядовості. У дні християнських свят, а також "в святу неділю", колгоспники намагалися не працювати, а відвідувати церкви. Складовою "соціалістичних перетворень на селі" була ідеологічна робота та атеїстичне виховання. Серед жителів села проводилися політичні інформації, спеціальні вечори передового досвіду, зустрічі з учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві тощо. Широкого розмаху набрала діяльність культурно-освітніх установ: будинків культури, хат-читалень, сільських клубів, бібліотек, "червоних кутків". Сільські бібліотеки, крім індивідуальної роботи з читачами, влаштовували читацькі конференції, тематичні вечори, обговорення книжкових новинок. Подвірний обхід будинків, тваринницьких ферм, тракторних бригад здійснювали книгоноші. Під час польових робіт колгоспників відвідували агіткультбригади, мистецькі колективи, лекторські групи.

Перебудова системи партійної освіти полягала у створенні "найкращих умов" для розгортання роботи "по ідейному загартуванні" комуністів. Партійною освітою в області охоплювалося 40 тис. осіб. До навчання залучалися усі комуністи, доволі часто досить формально. Однак, якісний склад пропагандистських кадрів щороку покращувався. Партійні організації розширили і підвищили ідейно-теоретичний рівень лекційної пропаганди. У практику роботи увійшли не тільки лекції, але й "усні журнали", бесіди "за круглим столом", лекторії, теоретичні конференції, вечори питань і відповідей, що мали певний світоглядний вплив на молодь.

До читання лекцій залучалося 10 тис. осіб, передусім, викладачів вищих навчальних закладів області. У роботі лекторських груп партійних комітетів і в діяльності обласної організації "Знання" (голова правління тов. Кравець, відповідальний секретар тов. Брезицький) були й серйозні недоліки. Основний із них, як зазначалося у партійній документації, "недостатня цілеспрямованість, відірваність від життя". Досить часто йшлося про те, що мало читалося лекцій "Про завдання комуністичного будівництва", "Про ленінську національну політику", "Про міжнародну ситуацію і світовий робітничий рух", "Про дружбу народів", "Про питання атеїзму". Зазвичай, наголошувалося на тому, що рідко виступали з кваліфікованими лекціями лектори у гірських селах. Це стосувалося Рожнятівського, Косівського, Богородчанського і Калуського районів. Агітаційно-масову роботу вели більше 30 тис. агітаторів, серед яких 12 тис. комуністи, учителі, передовики виробництва і наставники молоді [13, арк. 33–34].

Складовою масово-політичної роботи компартії виступала наглядна агітація – лозунги, цитати класиків марксизму-ленінізму, вивішувалися, як у центрі населених пунктів, так і на колгоспних садибах та виробничих дільницях. Спеціальні екрани висвітлювали хід виконання соціалістичних зобов'язань, а почесні дошки – фотографії кращих спеціалістів і колгоспників. Вважалося, що рівень і дієвість агітації залежить від того, як нею керують партійні організації. В офіційних документах вказувалося, що "наша задача – активізувати діяльність агітколлективів, зробити виховну роботу бойовою і результативною". Однак низьким залишався рівень атеїстичного виховання. У пропозиціях і резолюціях зазначалося, що "недостатньо ведеться боротьба з релігійними пережитками, слабо вкорінюється нова радянська обрядовість". Важливе місце в ідеологічній роботі "в боротьбі за виконання рішень пленумів партії" відводилося пресі і радіо. Ця місія покладалася на ідейний зміст обласної газети "Прикарпатська правда", районні друковані органи партії, місцеве радіомовлення [13, арк. 35].

Обласний комітет партії приділяв значну увагу роботі культурно-просвітницьких установ і закладів мистецтва, які виступали однією з форм комуністичної ідеології на селі. В області працювало 29 театрів народної творчості, десятки оркестрів, хорів, ансамблів. Учасниками художньої самодіяльності являлися більше 37 тис. робітників і колгоспників. Їх репертуар, як і обласного драматичного театру ім. І. Франка і облфілармонії, підлягав обов'язковій цензурі щодо ідейно-художнього спрямування. Синтетична природа театрального мистецтва забезпечила більшу інтенсивність його життєдіяльності, у порівнянні з іншими сферами культури. Хоча й не могли побачити сцени твори репресованих драматургів, діаспори чи кращих представників зарубіжної літератури, все ж виставлялася класика, яка в опосередкованій формі піднімала вічні проблеми свободи совісті, прав людини. Значною популярністю користувалося кіно і відвідування кінотеатрів у райцентрах і м. Івано-Франківську. Значного покращення вимагала організація кінообслуговування населення в сільській місцевості, де використовувалися пересувні кіноустановки [13, арк. 36].

На бюро райкомів партії затверджувалися заходи відділів і райкомів ЛКСМУ з посилення ідейно-виховної роботи серед колгоспної молоді та заходи з героїко-патріотичного виховання. В партійних організаціях районів проводилися збори, на яких обговорювався стан масово-політичної роботи серед молоді. Масово-політична робота з молоддю знаходилася в центрі уваги районного комсомольського активу, нарад учителів і культосвітніх працівників. У кожній комсомольській організації розроблялися заходи з покращення масово-політичної і виховної роботи. У великі комсомольські організації райкоми партії направляли комуністів з числа районного партійного активу для допомоги в роботі з комсомольцями і молоддю на селі.

Райкоми партії приділяли значну увагу проведенню масових заходів з молоддю: фестивалів, мітингів, клятв при відкритті пам'ятників у селах, спортивних змагань, екскурсій, походів тощо. У усіх клубах, бібліотеках і восьмирічних школах функціонували ленінські кімнати, кутки бойової слави з альбомами, монтажами фотографій і розповідями про воїнів-односельчан. Тематика затверджувалася райкомами партії: "Про визволителів району в роки Великої Вітчизняної Війни", "Про земляків, які загинули від рук українських буржуазних націоналістів", "Про перших комуністів і комсомольців у районі". Особлива увага зверталася на призовну і допризовну молодь. Робота концентрувалася у спортивних товариствах, гуртках і секціях.

У селах регулярно організовувалися проводи юнаків в армію. На контролі в райкомах партії стояло питання росту рядів ВЛКСМ. Так, лише за травень-серпень "за рахунок кращої молоді прийнято в члени ВЛКСМ 509 осіб в Городенківському районі, в тому числі 156 за рахунок колгоспної молоді. 11 кращих членів ВЛКСМ за цей час прийнято кандидатами в члени КПРС. Проведено ряд лекторіїв для молоді". В обов'язковому порядку в селах проводилися такі вечори, як "Ніхто не забутий, ніщо не забуто", "Вони загинули за наше щастя", "Шана рукам роботязим", "Почесні колгоспники", "Сучасні вечорниці", "50 років Жовтня", "Так було, так стало" і інші. У селах

організовувалися, згідно з радянською обрядовістю, свята урожаю, першого снопа, проводи на пенсію, урочисте посвячення у хлібороби [14, арк. 1–2].

У звітах про проведену роботу на селі окремим пунктом йшлося про атеїстичне виховання молоді. При всіх середніх школах створювалися атеїстичні клуби, а у всіх бібліотеках і восьмирічних школах – атеїстичні кутки. У райгазетах організовано рубрики "На антирелігійні теми". У селах проводилися кінолекторії на теми: "Непримиренність науки і релігії", "Досягнення радянської науки" [14, арк. 6].

Обласний комітет комуністичної партії неодноразово звертав увагу міськкомів і райкомів на необхідність переобладнання і використання знятих з реєстрації колишніх культових приміщень для культурно-господарських цілей, згідно з рішеннями облвиконкому. У своїй більшості вони передавалися місцевим школам під спортзали і майстерні, колгоспам під склади, а також переоблаштовувалися під дитячі ясла, медпункти, клуби, бібліотеки та різноманітні підсобні приміщення. Як зазначалося у звітах – "багато з приміщень, які використовуються, до цього часу не втратили культового вигляду". Нерідко їх розбирали, тобто, таким чином, взагалі знищували з формулюванням – "аварійні" [15, арк. 17].

Офіційне діловодство, як і виступи на різноманітних нарадах, розпочиналися традиційними кліше на зразок: "в авангарді змагання в честь ХХІІІ з'їзду КПРС, ХХІІІ з'їзду КПУ ідуть бригади і ударники комуністичної праці, новатори, передовики виробництва, а також трудівники села...". Серед них подавалися списки "трудівників села", які щоденною самовідданою працею служили своїм сім'ям, трудовим колективам, землякам-односельчанам, рідному краю, державі. На ХІІІ Івано-Франківській обласній партійній конференції, що проходила 8 лютого 1966 р. другий секретар обласного комітету партії П. Безрук у галузі сільського господарства рапортував, що "в ході соціалістичного змагання виросло багато наших передовиків: ланкові – В. Бортийчук і М. Яремійчук, механізатори – В. Білан і І. Геманик, доярки – А. Григорів і М. Скіцька, тваринники – М. Лазарук і В. Каменецький, чабани – Ю. Венгрин і С. Кермошук, птахівниці – М. Крупа і Д. Сікора, бригадири і завідувачі фермами – І. Огерук і М. Іванишин, голови колгоспів – С. Панченко, Ю. Личук, З. Салітринський, В. Семенюк, В. Куч і багато інших. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно С. Хромичевій" [13, арк. 19].

Звітні і звітно-виборні збори у колгоспах регіону за підсумками господарсько-фінансової діяльності за 1969 р. проходили під девізом дальшого розгортання всенародного соціалістичного змагання за успішне виконання завдань, накреслених рішеннями ХХІІІ з'їзду КПРС, березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, Третього Всесоюзного і Республіканського з'їздів колгоспників за дальшим піднесенням сільського господарства, мобілізації колгоспників на успішне виконання планів п'ятирічки та соціалістичних зобов'язань взятих трудівниками села на честь 100-річчя з дня народження В. Леніна і 53-х роковин Великого Жовтня. Для надання практичної допомоги у підготовці та проведенні звітних і звітно-виборних зборів у райони відряджались члени бюро обкомів комуністичної партії України, відповідальні працівники обкомів і облвиконкомів та спеціалісти сільського господарства. До проведення загальних зборів колгоспників у районах результати господарювання кожного колгоспу розглядалися на засіданнях рад колгоспів і балансових комісій. Підсумки в усіх районах обговорювалися на засіданнях бюро райкомів і райвиконкомів. У кожному районі затверджувалися конкретні заходи з виконання критичних зауважень і пропозицій.

Важливим показником, що визначав спрямованість ідеологічного процесу на селі та "соціалістичних перетворень" була кількість членів партії. Поряд з економічними важелями впливу, з боку партійно-радянських органів, систематична увага приділялася призначенню комуністів на відповідальних ділянках роботи і постійному зростанні їх рядів у селі. У 1966 р. із 31932 комуністів, які знаходилися на обліку в Івано-Франківській області – 11376 працювало в промисловості і 8500 у сільському господарстві. У колгоспах області із 5185 доярок – комуністки 239, або 4,6 %; серед 1269 свинарок – 32, або 2,5 %; 2877 телятниць – 79, або 2,7 %; 3399 ланкових – 224, або 6,5 % [16, арк. 258–259]. У середині 70-х зріс прийом до лав комуністичної партії робітників і колгоспників. У 1976 р. вони становили серед прийнятих 71,7 %. Однак із 4423 доярок області членами і кандидатами в члени КПРС були тільки 194 особи, або 4,4 %, ланкових – 8,7 % [17, арк. 115].

Партійна організація спільно з правлінням колгоспу та жіночою радою мали виховувати "громадську активність" у односельців. Апробованою формою роботи партії на селі залишалися жіночі ради. На загальних зборах жінок виносилися питання як виробничого характеру, так і побутового, читалися доповіді: "Жінки-трудівниці Івано-Франківщини", "Роль сім'ї у вихованні дитини", "Приклад у вихованні дітей" і інші. Безпосередньо під свій контроль жіночі ради брали догляд за самотніми пенсіонерами, сиротами, інвалідами. Окрім жіночих рад створювалися комісії: виробничі, шкільні, культосвітні і ін. [18, арк. 20]. Організаційна і виховна робота в низових виробничих підрозділах, діяльність депутатських постів, груп народного контролю покладалися на рядових комуністів. У кожному господарстві розроблялися заходи з охорони врожаю,

закріплювалися відповідальні особи, створювалися громадські пости, встановлювалося постійне чергування сторожів і комсомольського активу.

Упродовж перших років перебудови зміни в суспільно-політичному житті України відставали від аналогічних процесів у Москві. У той час, як на союзному рівні відбувалися суттєві перестановки в складі вищого керівництва партії й уряду, першим секретарем ЦК КПУ до осені 1989 р. залишався В. Щербицький. Він та його команда докладали усіх зусиль для того, щоб зміни не досягали Української РСР. На середину 1990 р. у республіці відбулося різке загострення соціально-політичної ситуації, особливо у великих промислових регіонах та західних областях України. Основними причинами невдоволення населення стали дефіцит багатьох товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР. Проголошений головою Ради Міністрів СРСР М. Рижковим на сесії Верховної Ради СРСР на початку 1990 р. у доповіді "Про економічне становище країни і концепцію переходу до регульованої ринкової економіки", курс на ринкові реформи означав згортання соціального забезпечення, захисту громадян державою і був сприйнятий як посягання на життєві інтереси населення [19, с. 86].

Погоджуємося з думкою В. Чури, що "ключовим наслідком компартійного реформування політичного та соціально-економічного базису СРСР у другій половині 1980-х років, стала прикінцева зневіра громадян країни у життєздатності компартійної доктрини та доцільності існування комуністичного режиму як такого. До цього спричинилися такі чинники, як оприлюднення чисельної кількості комуністичних злочинів минулих десятиліть, перманентна криза народногосподарського комплексу країни, загострення міжнаціональної та релігійної проблеми тощо" [20, с. 207]. Перебудовні новації лише прискорили наростання деструктивних тенденцій в самій комуністичній партії, яка намагалася зберегти монополію на політичну владу. Наслідком ослаблення компартійного режиму стало наростання економічних вимог громадян, котрі переросли у політичні – національно-демократичні рухи.

Діяльність Народного Руху України (НРУ) за перебудову "є унікальним прикладом у вітчизняній історії, коли громадська політична організація виникає не стільки за ініціативи її творців, ідеологів, скільки внаслідок суспільної потреби, всупереч перешкодам, які чиняться зі сторони. Ідея створення НРУ, як і належить, була висловлена представниками національної еліти, однак її здійснення цілковито стало заслугою активістів "середньої" ланки, які в умовах боротьби з аморфними, але все ще небезпечними силами влади, реалізували задум" [21, с. 211]. Рухівці використовували різні форми і методи політичної боротьби: мітинги, демонстрації, страйки, акти громадянської непокорі. Політичне протистояння проходило через зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди на могилах борців за волю України (Січових стрільців, воїнів УПА), масове відновлення парафій Греко-католицької церкви.

Своєрідним каталізатором розгортання "мітингових стихій", "провінційних революцій" став "живий ланцюг" Київ-Житомир-Рівне-Тернопіль-Львів-Івано-Франківськ, ініційований Рухом на відзначення об'єднання українців в одну державу 22 січня 1919 р. Ідея "живого ланцюга" належала відомому українському дисиденту М. Гориню [22, с. 7]. Проведення "живого ланцюга" мало на меті показати єдність України, зблизити західний та східний регіони, апробувати та показати реальну можливість НРУ, відкрито пропагувати національно-демократичні ідеї, протестувати проти політики правлячої комуністичної партії. На багатолюдних мітингах виступали представники Народних фронтів Прибалтики, Вірменії, Азербайджану. Поглиблення та радикалізація опозиційних сил проявилася у ході виборів у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР. У трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській – НРУ одержав повну перемогу, компартія в багатьох місцевих рада опинилася в опозиції.

Демократичні ради Галичини, як виконавці народної волі, виступили ініціаторами рішень про використання національної символіки, перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників В. Леніну, деполітизацію підприємств, державних установ та навчальних закладів, українізацію освіти. Це викликало різкий протест як з боку місцевих комуністів і підконтрольних їм міліції, прокуратури, спецслужб, суду, так і центральних органів влади. Влада намагалася боротися проти наростаючої "мітингової стихії" не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами, так званими "мікрорепресіями". До адміністративної відповідальності притягувалися сотні осіб, передусім, організатори та активні учасники несанкціонованих масових заходів.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла "Декларацію про державний суверенітет України". У ній проголошувалося державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та рівноправність у зовнішніх відносинах. Ситуація в компартії ускладнювалася втратою довіри населення. Загалом лави комуністичної партії лише в 1990 р. полишило 220 тис. осіб (при тому, що вступило 38 тис. осіб). На середину 1991 р. її чисельність налічувала 2732408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р. [23, с. 373].

Вражаючим було падіння чисельності комуністичної партії у Галичині. Конфронтація між партапаратом і рядовими членами призвела до стрімкого скорочення чисельності КПУ та департизації підприємств, колгоспів та установ області. Декомунізація суспільно-політичного життя призвели до розпаду компартсистеми Івано-Франківської області. В південно-східних регіонах республіки становище не було настільки хитким.

Логічним підтвердженням національно-державницьких устремлінь стало проголошення незалежності України як основної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету. В історії України почався новий етап національного поступу. У цьому значна заслуга НРУ України на чолі з В. Чорноволом, зближення західних та східних регіонів на основі єдиної національної ідеї. Як наслідок – закладено початок важливих політичних рішень на основі "Акту проголошення незалежності України" та продовження складних державотворчих процесів, відродження української духовності.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Жулканич Н. М. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) / Н. М. Жулканич. – Ужгород: Карпати, 2008. – 408 с.
3. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.
4. Лендел М. А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку / М. А. Лендел. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
5. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
6. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.
7. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). – К., 2003. – 165 с.
8. Прокопишак К. В. Регулювання соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин / К. В. Прокопишак. – Львів, 2002. – 262 с.
9. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с.
10. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П 1, оп. 1, спр. 3179.
11. Там само, ф. П 1, оп. 1, спр. 3412.
12. Там само, ф. П 1, оп. 1, спр. 3825.
13. Там само, ф. П 1, оп. 1, спр. 3025.
14. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3162.
15. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3204.
16. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3075.
17. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 4221.
18. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 2979.
19. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 884 с.
20. Чура В. Розпад компартійних структур Тернопільської обл. наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)", (м. Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.) / В. Чура. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 207–210.
21. Бондаренко С. Діяльність Народного Руху України в Західній Україні наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)", (Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.) / С. Бондаренко. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 210–213.
22. Львова І., Вархоляк Т. Прощай, великий Михайле. У краший світ на 83-му році життя відійшов один з найвідоміших українських дисидентів / І. Львова, Т. Вархоляк // Експрес. – № 5 (6753). – 17. 01. 2013 – 24. 01. 2013.
23. Литвин В. Історія України: [в 3 т.]. – Т. 3. – Кн. 2: Новітній час (1914–2004) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – 640 с.

Роман Веприв, Наталя Коростиль

МАССОВО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РАБОТА КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ НА СЕЛЕ В 1964–1991 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье проанализированы методы и формы внедрения коммунистической идеологии в восточногалицком селе, ее составные – розстановка коммунистов на важных участках работы, воспитание крестьянства на новых общественных ценностях, позиция местного населения.

Ключевые слова: Ивано-Франковская область, идеология, массово-политическая работа, восточногалицкое село, коммунистическая партия.

Roman Vepriv, Nataly Korostil

MASSIVE POLITICK WORK OF ON THE VILLAGE IN 1964–1991 YEARS (FOR EXAMPLE IVANO-FRANKIVSK REGION)

Article analyses methods and formes of adaptation of communist ideology in East Galician villages, its components – accurate collocation of communists on basical sections of work, educating of peasantry on new social values, additude of local population.

Key words: Ivano-Frankivsk region, ideology, massive politick work, East Galician village, communist parti.

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Василь Погорецький

ОБ'ЄДНАВЧА ІДЕЯ ПЕТРА МОГИЛИ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ

У статті розкрито місце і роль П. Могилу (1596–1647 рр.) у формуванні основного змісту об'єднавчої ідеї щодо заснування Київського Патріархату.

Ключові слова: Петро Могила, Україна, національно-культурний рух, релігійна діяльність, Київський Патріархат.

Після Берестейської унії 1596 року Українська Церква була роз'єднана на дві частини: уніатську, прихильники якої вступили у канонічну єдність з Римом і православною, що до 1686 року продовжувала зберігати духовну юрисдикцію Константинополя. Цей доленосний розподіл до 1620 року сприймався в Україні не як вирішальне роз'єднання, а як тимчасова ворожнеча, яку можна з часом позитивно вирішити. Але такий поділ та взаємне протистояння ослаблювало Церкву, негативно впливало на дисципліну духовенства і мирян. Така нестабільна ситуація ослаблювала національно-релігійне життя у тодішній Україні.

У той же час з обох протидіючих сторін, були самовіддані, патріотично налаштовані українські діячі, які вважали Київську митрополію цілісною і прагнули відновити її ієрархічну єдність. "Цю потребу відчували духовні проводирі українського народу" [1, с. 121], які шукали нові, прогресивні ідеї релігійного порозуміння. Вони, скоріш за все, ще не усвідомлювали до кінця головного, а саме, що у таких умовах вирішення церковних проблем лежало не стільки у площині духовній, скільки у політичній. Є певні підстави стверджувати, що "у важких перехідних соціально-економічних обставинах етнодержавотворення, особливо в умовах несконсолідованості будь-якої нації, рятівний і водночас докоряючий погляд широкого загалу завжди звернений у бік духовної інтелектуальної еліти" [2, с. 213].

На початку XVII ст. українська еліта поступово, але вперто формувала усі необхідні економічні, політичні, військові структури, необхідні для досягнення державної незалежності еволюційним шляхом. Без національно-духовних засад тут було неможливо обійтися. Більш того духовні пріоритети української державності активно формувалися навіть раніше, ніж політичні. "Положення України, яка знаходилася на перехресті різних доріг, у вирі розмаїтих нуртовань, під тиском багатьох навал, а зокрема поміж двома християнськими світами, Сходом та Заходом, вимагало надзвичайно тверезої та рішучої постави. Тому й український народ потребував сильної та ясновидючої релігії, тобто Церкви. Християнська Україна мусіла віднайти правильний та правдивий шлях, аби стати не тільки заборолом християнськості на слов'янському Сході, але теж і синтезом та місцем злуки двох відмінних видів однієї й цієї самої віри в Христа, а тим-то й знаменним та зразковим здійсненням християнської єдності. В цьому завданні крились і ключі до судьби буття українського народу. Від розв'язки оцього питання залежало й майбуття України: бути їй чи не бути. В дійсності, ніяк перечити, що українська Христова Церква виявилась стрижнем усієї української історії" [3, с. 6–7].

Історія Київської Церкви у першій половині XVII ст. була нерозривно пов'язана з діяльністю такої видатної особистості в історії України, як митрополит Київський і Галицький Петро Могила. "Відкинувши меч військового, він підперезався мечем духовним, став пастирем українського народу, світочем Української православної церкви, святительськими трудами своїми Українську православну церкву увінчав і, за деякими істориками, устиг перед смертю поблагословити Богдана Хмельницького на Священну війну проти ляхів" [4, с. 196–197]. Колосальні зусилля П. Могилу найперше скеровувалися на покращення стану українського православ'я і суспільства в цілому. На його переконання цьому слугувала ідея Київського Патріархату. Ця далеконосна справа у розумінні митрополита Петра Могилу виходила за конфесійні рамки і стосувалася існування та виживання усього роз'єданого, як політично, так і релігійно, українського народу [5, с. 14].

Безпосередньою передумовою до пошуку замирення уніатів з православними, послужив болючий факт для обох сторін – чисельний перехід української шляхти у латинський обряд і одночасне її ополячення. Звернення з цього приводу уніатського митрополита Вельямина Рутського до Риму не мало успіху, бо декрет 1624 р. папи Урбана VIII щодо заборони католикам "перетягати" українців на латинський обряд, не був впроваджений у життя через значну опозицію латинської ієрархії. Позитивним було те, що Апостольський Престол запевнив Й.-В. Рутського у

прихильності до Української Церкви [6, с. 18–19]. Це дало йому поштовх шукати шляхи до порозуміння із православними.

Одночасно, під час перебування у Варшаві, київський православний митрополит Іов Борецький та архієпископ Мелетій Смотрицький висловили бажання скликати спільний собор. Задля цього король Зигмунт III Ваза створив спеціальну комісію, що мала вивчити це питання. Було висунуто також проект, що коли православні та уніати знайдуть порозуміння, тоді зможуть вибрати собі окремого патріарха, з'єданого з Римом. Цей план поєднання двох Церков М. Смотрицького, згодом буде розроблятися православним митрополитом П. Могилою та уніатським митрополитом Вельямином Рутським [7, с. 45–46]. В. Нічик наголошує на тому, що "Петро Могила усвідомлював необхідність для України духовного зближення і єднання на засадах взаємної толерантності всіх її станів, людей різних конфесій та етнічних угруповань. Це було важливою передумовою подальшої державно-політичної консолідації українців, здійсненої Богданом Хмельницьким, котра відкрила їм дорогу до перетворення на сучасну політичну націю" [8, с. 4].

Питання поєднання уніатів і православних не зупинило навіть вбивство уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича [9, с. 110–111]. Ця трагедія справила величезне враження не тільки на уніатів, але й на православних. Зокрема, архієпископ М. Смотрицький поїхав до Константинополя і Єрусалима "шукати правди православ'я, хотів віднайти рівновагу душі" [10, с. 106]. Після пережитого і побаченого у Святій Землі "Смотрицький дійшов до переконання, що немає основних різниць між справжньою православною вірою й Заходом. Що все те вороже, що протягом віків naroslo з обох боків, вилупилось найбільше з вини людей. Також з відмінностей мови, з перекладних понятійних різниць і відтінків значення, з труднощів у взаємозв'язку, з основи культурних різниць, а також з образ і амбіцій, – і все це заслуговує усунення, бо всі ці людські справи надто малі й неглибокі, щоб висувати їх на перше місце перед єдністю Христового Тіла" [10, с. 106–107].

Взаємне протистояння, релігійні суперечки, ворожнеча, завдавали величезної шкоди українському народові. Духовні проводирі розуміли, що треба шукати порозуміння і внутрішньої релігійної єдності. Митрополит П. Могила і уніатський митрополит В. Рутський зійшлися на тому, що вихід із небезпечного становища взаємопобоювання – це створення окремого патріархату. "Передумовами до створення Київського Патріархату були переговори ще Йова Борецького з митрополитом Веніамином Рутським в травні 1623 р. Між двома митрополитами було вирішено, що єдиним бар'єром на дорозі єднання є питання про головування папи, яке, взагалі, противники унії готові були визнати *jure ecclesiastico*, але не *jure divino*. Й. Борецький був готовий вийти з-під юрисдикції Константинополя, якщо Рим згодиться створити патріархію у Києві. Втаємниченим у ці події, безперечно, був тоді ще Печерський архимандрит Петро Могила. Отож, ця ідея не була для нього новою" [11, с. 134].

Ідею об'єднання православних і уніатів висунув та розробив М. Смотрицький, вона полягала у тому, щоб створити окремий Київський Патріархат, незалежний від Константинопольського і від папи Римського. Іриней Назарко зазначав, що "Смотрицький піддав думку православної єрархії: самим подбати про себе та шукати спосіб направити лиха. Передовсім його старанням 8 вересня 1627р. відбувся в Києві православний синод, а згодом другий у Городку на Волині... Смотрицький предложив синодові свій трактат про шість головних різниць між католиками й православними, які – на його гадку – можна погодити. З цим погоджувалися всі православні владики й печерський архимандрит Петро Могила. Однак остаточне вирішення відложено на синод 1628 р., що мав відбутися в Києві. Але цей синод не справдав сподівань, бо на ньому взяли верх миряни, що осудили... Смотрицького" [12, с. 30]. На жаль, наступні синоди теж не мали успіху.

Усе ж таки, незважаючи на значні труднощі і перешкоди, духовна і політична еліта України шукала шлях до порозуміння. І саме це робило питання втілення у життя ідеї Київського Патріархату реальною. Ініціатори такого рішучого кроку зійшлися на тому, що Українському Патріархатові треба бути незалежним. З цією ідеєю виступив уніатський митрополит В. Рутський і навіть пропонував православного митрополита П. Могила на першого українського патріарха [13, с. 19]. Православні мали звернутися до Риму щодо найменування першого патріарха, з пропозицією, що наступників будуть у майбутньому обирати українські собори, а затвердження папи Римського буде тільки формальною процедурою. Православні єпископи хотіли патріархального устрою в Церкві, але боялися, що, визнавши першість папи, будуть підлягати юрисдикції Риму і що їх дотеперішні права, обряди й традиції будуть при цьому обмежені.

Оскільки кандидатом на посаду Київського Патріарха розглядався П. Могила, то це були серйозні підстави майбутньої духовної незалежності України, що, безперечно, не могло не насторожити як Варшаву й Москву, так Рим і Константинополь [14, с. 25–26]. П. Могила стояв на державницькій платформі, тому був незручний для могутніх володарів сусідніх столиць. Сам же митрополит Петро добре розумів, що для нього "була перспектива патріаршого стану, завдяки

якому він міг би відіграти провідну роль у всьому православному світі. Присмерк Константинополя і поставлена на відповідний рівень освіта й релігійні видання у всеправославному обсязі ("Православне сповідання віри", "Літургіаріон", "Требник") напевне заохочували енергійного і ще відносно молодого київського митрополита" [1, с. 122].

На заваді об'єднавчих зусиль щодо патріархату стояв попередник П. Могили, київський митрополит Ісаєя Копинський. Промосковськи налаштований І. Копинський звинуватив П. Могилу в зраді православної віри, задля отримання папського благословення у патріарха [15, с. 41]. Підбурена і застрашена православна громадськість ставилася з обережністю і недовірям до усього, що виходило з Апостольської Столиці. До того ж, Іван Ортинський зауважував: "Великою помилкою було наставлення українських козаків, які тоді представляли властиву політичну й військову силу українського народу, вважаючи себе захисниками прав та віри... їхні переконання виходили з двох положень. По-перше, йшлося їм про боротьбу проти польських панів, які поневолювали українське населення. По-друге вони були тісно пов'язані з українською вірою, ... тут треба і шукати причини, чому в багатьох верствах народу проявлявся нахил до Москви, яка вважалася істиною православною, тобто подібною до правдивої української віри" [16, с. 117–118].

П. Могила добре усвідомлював, що церковної єдності в Україні можна досягнути через отримання окремого патріархату, тоді наступить і національна злагода. А від кого можна було б той незалежний патріархат отримати, то вже було не основним завданням. Нагальним було "ліквідувати міжконфесійні суперечності як в Україні, так і в усій Речі Посполитій" [17, с. 18]. І хоча у Католицькій церкві у поняття "патріархат" вкладалося дещо інший зміст, ніж у Православній церкві, і досягти статусу патріархату у Західній Церкві набагато легше, усе ж ідея була перспективною. У той період "Рим не був проти ідеї патріархату" [11, с. 135].

Актуальним було отримати без зволікань патріарший устрій, тим більше, що М. Смотрицький аргументовано доводив його глобальну користь для суспільно-політичного і культурного розвитку України. Він "чи не вперше звертається ... до визначення руської землі як Вітчизни" [18, с. 133], що потребує окремого духовного проводу.

Київський митрополит П. Могила прикладав багато зусиль, щоб втілити у життя ідею Київського Патріархату, але з цілої низки причин ця довгоочікувана, доленосна та історична подія так і не відбулася. Чи не основною перешкодою був неспокій у внутрішньому житті Української Церкви, хоча і "насталася епоха відродіння, украшена іменами І. Борецького, П. Могили й цілого ряду інших єрархів, що сіяли чистотою життя, щирістю до пастирського обов'язку та самовіддурним дбанням про церковно-суспільне добро" [19, с. 80]. Козаки зривають Київський церковний собор у 1628 р., влаштовується суд над М. Смотрицьким за його перехід на унію, колишній митрополит І. Копинський, маючи особисту образу на П. Могилу, ширить фальшиві чутки на нього, що той начебто відійшов від віри християнської і отримав від папи Римського благословення на патріарший престол [20, с. 90].

Після трьох синодів Уніатської церкви у березні 1625 року у Львові, на яких окремим питанням було замирення православних з уніатами та й навіть схвального ставлення Риму до можливої унії між ними, а також навіть після пропозиції митрополита В. Рутського, П. Могили очолити об'єднану Церкву в сані патріарха київського, православний собор у Києві 9 липня 1629 р. не прийняв позитивного рішення [21, с. 122]. Православні єпископи шукали способи поєднання, але боялися, що визнавши першість Римського папи, будуть підлягати його юрисдикції і що їх дотеперішні права, а також місцеві обряди і традиції будуть златинізовані. Ісидор Нагаєвський наголошував на тому, що "православній єрархії бракувало щирости й довір'я у свою власну силу. Можливо, що відстрашували їх до єдності з Римом дотеперішні практики латинських духовних у відношенні до їх об'єднаних із Римом братів, як також занадто влізлива інгеренція короля Зигмунта в церковні справи. Їх відстрашувала й та обставина, що тридцять кілька років по заключенню Унії з Римом, мимо наполегливих домагань кількох папів, українським католицьким Владикам не вдалося засісти в законодавчих палатах, разом із їх латинськими колегами, щоб там особисто боронити справ своєї Церкви" [22, с. 36].

Особисто для митрополита П. Могили "обряд – це образований вияв церковної думки, витвореної різними історичними умовами, тому в нього вноситься елемент національний" [23, с. 22]. Йдучи на діалог з уніатами, П. Могила поступався у питаннях догматики, але у царині обрядовості виявився непоступливим, тому що у ній проявлялася духовність українського народу. Софія Сенік підкреслювала, "що збереження східних традицій справді лежало на серці тодішнім єпископам та їхнім безпосереднім наступникам, то ми це бачимо з їхніх слів та поведінки" [24, с. 10–11]. Захищаючи східну традицію, православні захищали свою ідентичність і не допускали жодних зовнішніх втручань.

Київський митрополит П. Могила бачив Українську Помісну Церкву не як частину Католицької церкви, не як перехідну форму до іншого обряду, не як міст для єдності Церков, але як самостійну інституцію, яка має євхаристійне єднання як з Римом, так і з Константинополем, тому Церква мала б мати патріархальний устрій. "Українська Київська Церква, крім загальних джерел і норм церковного права, спільних з іншими східними Церквами, має ще здобутки своєї власної церковно-національної творчості на незмінній основі традицій Східної вселенської Церкви. Правила церковного життя Київської Церкви розвивалися послідовно, поруч із спричиненими цими правилами формуванням і зростом української церковно-національної свідомості" [25, с. 51]. Цю самостійницьку еклезіологічну позицію П. Могила підтримує, захищає і розвиває не тільки від себе, але виступає як Глава Помісної Київської Церкви.

Ідея Київського Патріархату мала в Україні й світі як своїх прихильників, так й недругів, проте усе це мало політичні мотиви, а не еклезіологічні принципи. На початку свого церковного служіння "Могила застоювався поважно над тим, чи не краще було би проголосити один український патріархат злучений з Римом та так відмежувати нашу Церкву раз на все від опіки Москви і також Варшави. Однак у рішучу хвилину забракло йому сили волі і сталості здійснити намічене діло..." [26, с. 88]. Так пише о. Стефан Семчук, і далі додає: "І так справи пішли втертим шляхом, що завів православних до Москви й уярмив українського духа на сотки літ" [27, с. 88].

Можна допустити, що якби не було такого шаленого тиску з боку промосковськи налаштованого духовенства, агресивної політики козаків та вмішування високопосадових мирян у справи Української Київської Церкви, питання впровадження патріаршого устрою могла піти у правове церковне русло. Адже "сама особа патріарха дає перевагу незалежності в обряді як від нунція, так і від папи, тому що папа є патріархом латинського обряду" [11, с. 141–142].

П. Могила не влаштував принцип перехідної моделі. Його бачення було більш реальним, це не тільки питання примату папи, але й вирішення богословських питань з об'єднання Церков та пропозиції до їх прийняття протилежною стороною. "Визнаючи першість Риму, православні рутенці мали б продовжувати канонічно залежати від їх власного Патріарха Константинопольського. У цьому полягає основна різниця між еклезіологічними підходами Митрополита Петра (Могили) та прихильників Брестської унії. Проголошене у Бресті рішення Митрополит Петро вважав не прийнятним, оскільки уніати перейшли під повне підпорядкування Риму, одночасно розриваючи своє єднання з Константинополем" [28, с. 206].

Він вважав, що оскільки Українська Православна Церква є автономною і користується повною свободою у своїй діяльності, вона може приступити до воз'єднання з Апостольським Престолом, але не до приєднання, визнаючи єдність віри та першість римського папи, при умові збереження канонічного єднання з Константинопольським патріархом.

До запровадження Київського Патріархату П. Могила підходив дуже обережно, не прагнув він і патріаршого сану для себе, хоча на середину XVII ст., завдячуючи його копіткій самовідданій праці розпочалося піднесення церковного життя [29, с. 59] і обидві гілки Київської Церкви – уніатська і православна, майже дозріли до цієї гідності. Основною його турботою було уникнення безпосереднього підпорядкування Української Церкви владі римського папи. Київська Церква мала б існувати у статусі автономії, а вибраний єпископами митрополит Київський, Галицький і усієї України не мав просити затвердження ні у Риму, ні у Константинополі.

Митрополитом П. Могилою зроблені сміливі й відповідальні кроки щодо повної єдності Української Київської Церкви, очолюваної єдиним патріархом. Однак, реакція православних на цю ініціативу засвідчила як відсутність серед них згоди щодо унії, так і присутність активного тиску на них Московської Церкви. "Московщина шукала способу позбутися Київського старшинства" [30, с. 270], а П. Могила був звинувачений у відході від православ'я.

Історія засвідчила, що недалекоглядність українського православ'я в еклезіологічних і екуменічних питаннях, зокрема щодо утворення патріархату, яке все більше орієнтувалося на московську Церкву, призвело врешті-решт до того, що Київська митрополія у 1686 р. стала її частиною [31, с. 7]. Зі свого боку, українські уніатські митрополити В. Рутський та його наступник Рафаїл Корсак ініціювали отримання дозволу з Риму на компромісний міжконфесійний собор, тому що "боліли над упадком релігійного життя на Русі тай над пониженням своєї Церкви" [32, с. 28], попри сумніви щодо загальної згоди православних. Однак, "Конгрегація поширення віри, якою починаються нова фаза в зусиллях Риму схилити на свій бік Схід для відновлення єдності" [33, с. 104], проаналізувавши ідею православно-уніатського собору, висунула передумову для його проведення – складання на ньому православними сповіді віри за формулою Флорентійського собору 1439 року, що стало для них неприйнятним і унеможливило їх участь у соборі.

Окрім цієї спроби примирення двох Українських Київських Церков у 1636 р. був здійснений ще один унійний план волинського воєводи Адама Олександра, князя Сангушка, який був підтриманий

польським королем Владиславом IV Вазою. Заохочений ініціативою Сангушка, король окремо звернувся з універсалом до В. Рутського і до П. Могили, порозумітися і вибрати собі патріарха: "Ми бажаємо, щоб перед початком наступного сейму ви увійшли в зносини зі всіми братствами і разом з ними пошукали способів, при помочі яких між вами, обома сторонами – православних і уніятів – могло б наступити єднання і тривка згода, а доки ви не погодитесь між собою добровільно вірними засобами, кожна сторона не турбуватиме другої. Знаємо, що основним питанням між вами (православними й уніятами) буде питання послуху, яке ви, православні, виявляєте Константинопольському патріархові; але коли розсудите, що діялось і діється тепер з тією столицею, то легко зрозумієте, що порушуючи прав патріархату, ви можете, за прикладом Москви й інших держав, мати у себе вдома те, за чим ви звертаєтесь за кордон. Довершіть же діло, любе Богові, корисне Речі Посполитій, потрібне руському народові, особливо тому, що вас об'єднає, і буде незабутнє для нас" [22, с. 54; 20, с. 126]. Однак, взаємна недовіра і негативна реакція православних на цю ініціативу, "хоч вони на сеймі 1637 р. виявили багато доброї волі, питання унії навіть не було поставлене на порядок денний і тим самим раз назавжди були закінчені заходи в справі спільного патріархату для українців" [20, с. 127].

Результатом міжконфесійного діалогу було те, що польський сейм 1637 року, на якому планувалося обговорити питання щодо умов, за якими мала бути досягнута єдність розділеної Київської Церкви, був зірваний через розходження сторін у питанні патріархату, внутрішню боротьбу, що розпочалася ще з 1620 року, коли проти митрополита став митрополит, проти єпископа – єпископ, проти українця – українець [34, с. 11].

Основною причиною цього була негативна відповідь щодо патріархату з боку конгрегації поширення віри. Її мотивація полягала у тому, що Рим не бажав конфліктувати з Константинополем, бо там намагався посилити свої впливи, використовуючи його слабкість. Але в результаті Апостольська Столиця там жодних успіхів не досягла, і українців відштовхнула. Від цього в майбутньому виграла тільки Москва. "І хоч би як пручалася реальна історія, а російські історики – як ілюзійністи, вони виймуть те, що ніколи не лежало. І це буде "московська схема світової історії", як писав професор О. Оглоблин. І поламати цю схему дуже важко. А місця для України в цій схемі нема" [35, с. 24].

Усі поберестейські спроби українського міжцерковного порозуміння виявилися недосконалими з огляду на відсутність послідовних домовленостей сторін. "Так була похована ідея незалежного українського – Київського – патріархату. І причини були ті ж самі, що й при загибелі всіх держав, що їх творив український народ на своїй землі: концентрований наступ сусідів і внутрішня зрада. Це ще раз підкреслює, що справа духовної незалежності є такою ж важливою, як і справа незалежності державної, й нерозривно з нею пов'язана" [5, с. 16]. П. Могила впроваджував його усіма своїми силами через культуру і освіту.

Тимчасові невдачі не були поразкою, а лише стимулом для подальшої боротьби, і "криваве XVII століття" [36, с. 24] тому підтвердження. Багатостраждальний український народ не втратив свою ідентичності, якою він відзначався, а ще більше зміцнився в душі. "Історія свідчить, що коли забракло нашому народові державної влади, Церква переймає ці функції на себе, піклуючись народом та стаючи єдиним його порятунком" [37, с. 72]. Це ще раз підтверджувало, що питання духовної незалежності було таким важливим, як і питання державної незалежності, й нерозривно з нею пов'язане.

Об'єднавча ідея П. Могили щодо заснування Київського Патріархату продовжувала існувати. Мученик за віру та ініціатор патріаршого устрою в Україні Верховний Архієпископ і Кардинал Йосип Сліпий у "Заповіті" акцентує на наполегливих стараннях у цьому П. Могили та В. Рутського: "Не дивно, що такі світлі постаті в нашій історії, як Митрополит Петро Могила та Митрополит Йосип Веніамин Рутський, в найбільш трагічних часах нашого церковного занепаду і роз'єднання робили всі можливі заходи, щоб повернути єдність Церкви і рятувати її перед загибеллю, об'єднавши всіх на твердій основі Патріархату Київського і всієї Руси" [38, с. 23–24].

Роздумуючи на схилі літ про зовнішні й внутрішні перешкоди на дорозі до єдиного Українського Патріархату та переживаючи за долю Української Церкви у своєму підсумковому творі Й. Сліпий з гіркотою писав: "Історичною короткозорістю, вагомою за своїми наслідками аж до наших часів, треба вважати злегковаження великого задуму митрополитів Могили і Рутського тодішніми правлячими колами Римської Апостольської Столиці, які – кола – хоч не заперечили самої ідеї Патріархату нашої Церкви, ідеї обґрунтованої історією й вимогами церковного життя, однак свою відмову – дати формальну згоду на її здійснення – пояснювали мотивами політичної "кон'юнктури". І хоч такі мотиви не Божі, а людські, їх повторюють, ними виправдовуються і їх застосовують до наших змагань за досягнення повноти прав нашої Церкви у Патріархаті до наших днів. Давньому

поняттю Української Правди, в якому сплітаються Істина і Справедливість, такі людські мотиви чужі!" [38, с. 24–25].

Поєднання обох Церков українського народу на засадах створення Київського Патріархату, єдиного для уніатської і православної спільноти було не вигідне ні Риму з Константинополем, ні Варшаві з Москвою, бо це могло нашкодити їх зовнішнім інтересам. Адже вони добре розуміли, що об'єднана Церква в Україні може призвести до єдності всього українського народу і відродження самостійної та могутньої Української держави. "У прагненні відбитися од чужих кумирів і чужої корисливості український народ шукав захисту під крилом Христа і культивував храм у душі своїй. Не маючи своєї держави, не мав і Церкви, підтримуваної державою. Не було поставлене належно і єдине релігійне виховання... проте духовний самозахист народу був такий сильний, що громада створювала братства і братські школи для християнського виховання" [39, с. 31]. І в пізніші часи прагнення до ідентичності у патріаршій довершеності не покидало широкий загал українського суспільства.

Релігійна боротьба у могилянський період була досить плідною. Національно-духовний фундамент був закладений на твердому ґрунті віри українського народу. Під тиском зовнішніх і внутрішніх несприятливих обставин, православні та уніати діяли з максимальною самовідданістю, вони змушені були вдосконалюватися, мобілізуючи власний інтелектуальний потенціал, залучаючи високодостойних мирян, церковні братства і особливо козацтво, яке "не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, а й репрезентувало поступ політичного мислення в історії еволюції українського суспільства, що в свою чергу сприяло становленню національної свідомості" [40, с. 246].

Для подолання міжконфесійної напруги, яка все ще залишилася, між православними та уніатами, не було іншого виходу, як тільки об'єднатися. І єдиним варіантом тут могло бути поєднання обох Українських Церков на засадах створення Київського Патріархату, єдиного для уніатів і православних. Це стратегічне і доленосне питання було актуальним до цього часу. Ісидор Нагаєвський підкреслював: "Український Патріархат тепер потрібний більше, як будь – коли перед тим. Український патріарх єдиний може зцементувати всі наші Церкви в діаспорах, бо вже сьогодні видно велику небезпеку, що без такого об'єднання при сучасних політичних відносинах на Рідних Землях, церкви у вільному світі затратять з ними живий зв'язок. Чи відчують наші православні браття велику вагу цього історичного моменту, покаже найближча майбутність" [22, с. 86].

Упродовж усієї історії Української Церкви питання окремого Київського Патріархату найкраще розробив і найближче був до впровадження митрополит П. Могили. Усі його ґрунтовні напрацювання були неприйнятні особливо для Москви, і саме там розроблялися плани, щоб не допустити проголошення Українського Патріархату. Московській Церкві це і вдалося зробити через насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату [41, с. 39]. Але це не була її остаточна перемога, бо доробок П. Могили був таким значним, що плідно спрацював і у післямогилянські часи, боротьба за єдиний Український Патріархат не зупинилася.

Стараннями П. Могили українське православ'я, будучи автономією у складі Константинопольського Патріархату, стало функціонувати як автокефальне утворення. Цей "славетний реформатор українського позаунійного православ'я" [42, с. 51] підтримав і розвинув висунуту митрополитом В. Рутським ідею утворення в Україні, на основі поєднання православних і уніатів у Київському Патріархаті. П. Могила усвідомлював, що це дасть можливість об'єднати Україну, а у часі бездержавності патріархальний устрій Української Церкви мав би стати провідником поневоленого українського народу [43, с. 57].

Знаючи про нав'язливу політику Москви щодо України, митрополит П. Могила дистанціював свою Церкву від Московського Патріархату. Він скеровував українське церковне життя до внутрішньої консолідації. Започаткований ним єкуменічний рух міг би призвести до утворення в Україні об'єднаної Церкви із своїм окремим Українським Патріархатом, але його доленосний намір був перерваний, за загадкових обставин, раптовою смертю.

Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі П. Могила прагнув відродити в Україні не просто Православну Церкву, а Церкву, яка мала б служити українському народові. Його ідеї, напрацювання були цінним дороговказом до відтворення Помісної Церкви в Україні з єдиним Київським Патріархатом, пошуку єдності, національно-духовного оновлення суспільства, розбудови української державності.

Заслуга П. Могили полягала у тому, що він зумів осмислити ці об'єднавчі процеси і через реформи підняти на високий рівень національно-духовного життя України. Йому вдалося не тільки вивести Київську Церкву з кризи, зміцнити її, але і привести до готовності отримати патріаршій устрій. Для реалізації цієї церковно-історичної події, йому просто не вистачило часу.

Список використаних джерел

1. Климов В. Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція) / В. Климов, А. Колодний, А. Жуковський та ін. – К.: Дніпро, 1996. – 270 с.
2. Вовканич С. Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея / С. Й. Вовканич. – Львів: Видавництво ЛБА, 2001. – 540 с.
3. Ортинський І. За єдність Церкви і народу / І. Ортинський. – Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво ОО. Салезіян, 1991. – 89 с.
4. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Халебський Павло. / [Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського]. – К.: Ярослав Вал, 2009. – 293 с.
5. Борисова О.В. Ідея Київського патріярхату за часів митрополита Петра Могили / О. В. Борисова // Патріярхат за єдність Церкви і народу. – Ч. 1 (336). – Видають: Управа Українського Патріярхального Світового Об'єднання і Крайова Управа Українського Патріярхального Товариства, 1999. – С. 14–16.
6. Когут М. Йосиф Вельямин Рутський / М. Когут. – Львів, 1994. – 28 с.
7. Ортинський І. Під знаменням берестейської події (Дух Берестейської Унії 1595–96). Історичне наświetлення та богословське міркування з нагоди ювілею 400-ліття Берестейської Унії / І. Ортинський. – Рим – Фрайбург: Видавництво ОО. Салезіян, 1993. – 95 с.
8. Нічик В. Симон Тадорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії / В. М. Нічик. – К.: Вид. дім. “КМ Академія”, 2002. – 51 + 32 вкл.
9. Боднар Б. Йосафат Кунцевич та справа єдності Церкви / Б. Боднар. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 128 с.
10. Жихевич Т. Йосафат Кунцевич / Т. Жихевич / [Пер. з польськ. Ю. Редька]. – Львів: Свічадо, 1998. – 112 с.
11. Василів Р. Концепція Церкви у Київського митрополита Петра Могили / Р. Василів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 348 с.
12. Назарко І. Київські і Галицькі Митрополити. Біографічні нариси (1590–1960) / І. Назарко. – Торонто: Видавництво Отців Василян, 1962. – 271 с.
13. Ленчик В. Рим і Україна / В. Ленчик. – Філадельфія: Видавництво ОО. Василян в ЗДА, 1952. – 35 с.
14. Блажейовський Д. Три українські церковні унії / Дмитро Блажейовський. – Львів, 1995. – 68 с.
15. Михайлишин М. Блаженніший Йосиф Сліпий та ідея патріярхату УГКЦ / М. Михайлишин. – Львів: Свічадо, 2007. – 192 с.
16. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України / Іван Ортинський. – Рим-Мюнхен-Фрайбург: Видавництво ОО. Салезіян, 1988. – 198 с.
17. Горобець В. Триумфи і трагедії бурхливого XVII століття / В. М. Горобець // Україна: Хронологія розвитку. – Том 4. – Автори, керівники проекту: Толстоухов А. В., Зубанов В. О. – К.: Кріон, 2009. – С. 122–621.
18. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко. Монографія / С. Бабич / [За редакцією проф. Богдани Криси]. – Львів: Свічадо, 2008. – 180 с.
19. Грушевський М. Розвідки про церковні відносини на Україні – Русі XVI – XVIII вв. / М. Грушевський, О. Левицький. – Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1900. – 154 с.
20. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с.
21. Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. Монографія / С. Р. Кияк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с.
22. Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея Патріярхату в Києві / І. Нагаєвський. – Торонто: Українське видавництво “Добра книжка”, 1961. – 96 с.
23. Могила П. Літос, albo kamień z prawdy cerkwie prawosławnej ruskiej na skruszenie fałsznościemlniey Perspectiwy / П. Могила – К.: 1644. – 4+425 с.
24. Сенік С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві / С. Софія Сенік. – Люблін: Свічадо, 1990. – 31 с.
25. Мудрий С. Юридично-канонічний аспект / Софрон Мудрий // В пошуках ідентичності: Документи східних католицьких Церков. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 49–90.
26. Скар О. Митрополит Київський Петро Могила і його провідницька діяльність / О. Скар // Православний вісник. – К.: Вид. Української Православної Церкви, 1996. – № 5. – С. 75–82.
27. Семчук С. Митрополит Рутський / о. Др. Семчук. – Торонто: Видавництво ОО. Василян, 1967. – 104 с.
28. Скопельський В. Усі ми брати: збірка праць / Всеволод Скопельський / [Пер. з англ. О. Грабовецького]. – Львів: Свічадо, 2006. – 340 с.
29. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енцикл. вид. / [упор. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького]. – К., 2001. – С. 370–374.
30. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість: Видання п'яте / П. Штепа. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2005. – 412 с.
31. Бендик М. Помісність Української Греко-Католицької Церкви та її бачення патріярхом Йосифом Сліпим / М. Бендик. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1996. – 56 с.
32. Погорецький І. Правда і обман / Ігнатий Погорецький. – Жовква: Печатня ОО. Василян, 1912. – 159 с.
33. Фріс В. Православ'я і католицизм: Протистояння чи взаємодоповнення? / Вільгельм де Фріс. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. – 150 с.
34. Чубатий М. Українська Католицька Церква. Відбитка з Загальної Української Енциклопедії – з найконечнішими доповненнями / М. Чубатий. – Львів: Монастир св. Йосифа, 1993. – 24 с.
35. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті “Києво-Могилянська акад.”, 1 верес. 1999 р. – 2-ге вид. / Костенко, Ліна. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 32 с.
36. Шенк Г. Нариси з історії Польщі / Г. Шенк. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 128 с.
37. Ортинський І. Бог і Україна / І. Ортинський. – Львів: ЛДКФ “Атлас”, 1997. – 206 с.
38. Сліпий Й. Заповіт / Блаженіший Патріярх Йосиф Сліпий. – Тернопіль: Джура, 2010. – 48 с.
39. Сверстюк Є. Правда долинова / Є. Сверстюк. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акадemia”, 2009. – 304 с.
40. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2-ге вид. / В. О. Щербак. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акадemia”, 2006. – 300 с.
41. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція / І. Паславський. – Львів: Видавництво Отців Василян “Місіонер”, 1997. – 64 с.
43. Погорецький В. История философии экклезиологии / В. Погорецький. – Тернополь: ТАЙП, 2011. – 524с.

Василий Погорецкий

**ОБЪЕДИНЯЮЩАЯ ИДЕЯ ПЕТРА МОГИЛЫ
ПО ОСНОВАНИЯ КИЕВСКОГО ПАТРИАРХАТА**

В статье раскрыто место и роль П. Могилы (1596–1647 гг.) в формировании основного содержания объединительной идеи относительно основания Киевского Патриархата.

Ключевые слова: Петр Могила, Украина, национально-культурное движение, религиозная деятельность, Киевский Патриархат.

Vasyl Pohoretskyi

**UNIFYING IDEA PETRO MOHYLA
ON THE ESTABLISHMENT OF THE KIEV PATRIARCHATE**

The article shows the place and role of P. Mohyla (1596–1647) in national-spiritual life of Ukraine, it enlightens religion problems of his creative work and highlights the essence of unifying ideas of P. Mohyla on the foundation of the Kiev Patriarchate.

Key words: Petro Mohyla, Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, national-cultural movement, religial activity, Kiev Patriarchate.

УДК 94–058. 23 (477) “18/19”

Любов Кожухар

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛІГЕНТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ**

Стаття присвячена історії української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На основі вивчення різних сфер діяльності та приватного життя її представників (О. Кониського, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Дорошенка) створено узагальнений образ українського інтелігента. Стверджується, що приватна сфера життя була важливим чинником формування світоглядних орієнтацій та життєвих стратегій української інтелігенції, що визначали напрями її майбутньої діяльності та систему цінностей.

Ключові слова: українська інтелігенція, світогляд, громадсько-політична діяльність, приватне життя, повсякденне життя.

Інтелігенція, яка у ХІХ ст. сформувалася як окрема соціальна верства, стала ключовою силою українського суспільно-політичного та культурного життя, творцем модерної української ідентичності, уже традиційно перебуває у полі зору істориків. Авторами праць, у яких йдеться про джерела формування, соціально-культурний феномен та громадсько-політичну діяльність інтелігенції, є Г. Касьянов, І. Лисяк-Рудницький, Н. Мисак, Н. Шип та ін. Дослідження політичної історії, зазвичай, акцентують увагу на участі українських інтелігентів у національному русі, їх громадсько-політичній діяльності та світоглядних орієнтирах.

Завданням цієї статті є спроба створити образ українського інтелігента другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за допомогою просопографічного підходу (у формі колективної біографії), що відповідає тенденціям сучасної історіографії.

Бачення інтелігенції крізь призму приватного життя дозволить суттєво розширити уявлення про формування світогляду тогочасного українського інтелігента, прослідкувати взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності, принципи формування світоглядних уявлень тощо. До уваги взято чотири знакових постаті з числа української інтелектуальної еліти – Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського і Дмитра Дорошенка. Усі вони були вихідцями з підросійської частини України і водночас тісно пов'язані своєю діяльністю з айстро-угорською Галичиною.

Основу джерельної бази цього дослідження становить листування, спогади, щоденники та архівні матеріали.

Формування інтелігенції стало наслідком модернізації суспільства. У науковій літературі немає єдиного розуміння поняття “інтелігенції”. Цей термін через російську і польську мови запозичений з латинської (лат. *Intellegentia, intelligentia* – “розуміння, здатність сприймати знання”) [59, с. 309]. Соціологічним змістом термін був наповнений у другій чверті ХІХ ст.: інтелігентами називали освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [89, с. 5].

Джерела формування української інтелігенції були різними. У Галичині, інтелігентами ставали вихідці з родин духовенства й заможного селянства, у Наддніпрянщині – з козацько-старшинських родів. Приріст відбувався внаслідок підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах [66, с. 14] – передусім у Львівському, Київському, Харківському, Новоросійському університетах [89, с. 14]. Для вільних професій достатньо було домашньої чи середньої освіти або навичок чи здібностей. Людина могла займатися й самоосвітою, що формувало світоглядні цінності, не насажені загальними тенденціями.

Визначення кількісного складу української інтелігенції ускладнюється тим, що в переписах населення вона не фіксувалася [89, с. 14]. Її чисельний склад з'ясовують репрезентативним встановленням кількості випускників вищих навчальних закладів та затребуваних кваліфікованих кадрів у розумовій сфері. У другій половині XIX ст. спостерігається тенденція до зростання кількості студентів. Так, у Київському університеті чисельність студентів зросла з 945 у 1861 р. до 2606 у 1899 р. [66, с. 14]. Однак інтелігенція залишалась однією з найменш чисельних соціально-професійних верств. У Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. розумовою працею займалися близько 13 тис. чол. [77, с. 42]. З них 57,8 % працювали в місті, 42,2 % – у селі [77, с. 42], частка жінок становила близько 16 % [77, с. 41]. Чисельність української світської інтелігенції в Галичині на початку XX ст. визначається у 2–3 тис. осіб [74, с. 18].

На зламі XIX–XX ст. відбулося внутрішнє структурування інтелігенції за видами професійної діяльності. Найчисельнішою групою були вчителі та вихователі [77, с. 42]. Лише формувалася творча інтелігенція (4,8 тис. чол.) [77, с. 42]. Після судової реформи 1864 р. збільшилася кількість студентів на юридичних факультетах [77, с. 41]. Інтелігенція формувалася з представників різних національностей. На Наддніпрянщині, серед педагогів і вихователів українці становили 23,1 %, росіяни – 31,6 %, євреї – 32 %, німці – 2,7 %, поляки – 3,7 % [77, с. 42]. Тоді ж спостерігаються зміни в соціальному обличчі інтелігенції: збільшується чисельність дітей робітників і селян [74, с. 10; 77, с. 44], що створило передумови для формування національної інтелігенції.

Критично сприймаючи дійсність, українська інтелігенція в другій половині XIX – початку XX ст. теоретично виражала процеси в суспільстві, звертаючи увагу не стільки на власні проблеми, скільки на проблеми всього соціуму, за який вона "мислила", монополізуючи це право [44, с. 33]. Упродовж XIX ст. внаслідок процесу модернізації та західноєвропейських впливів, тісного зіткнення з російською та польською культурами в середовищі інтелігенції спостерігалися світоглядні трансформації. Як наслідок, основою світогляду людини XIX ст. став синтез просвітницьких, романтичних і позитивістських уявлень.

Світоглядні цінності української інтелігенції будувалися на співвідношенні національного й загальнолюдського. Універсальними були такі загальнолюдські ідеали, як духовна свобода і творчість [82, с. 111]. На їх формування значний вплив мала ідеологія Просвітництва [82, с. 110]. Натомість конструювання національних вартостей, як-от вільний розвиток української мови, літератури, освіти, науки, розуміння єдності певної території та певної людської спільноти, яка вирізнялася не тільки етнічною, а й національною самобутністю, було спричинене поширенням ідей романтизму.

На тлі пробудження інтересу до минулого, намагання зберегти національно-історичну традицію сформувалося українське народолюбство – народництво. У його розвитку виділяють два етапи: "романтичний" (кирило-мефодіївці) та "позитивістський" ("Стара громада"). Для першого покоління характерне ідеалізування козацтва, релігійний ентузіазм із реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістського панславізму [72, с. 178]. Позитивісти наполягали на силі критичного пізнання [72, с. 178], сповідували антикріпосницькі ідеали свободи, рівності, братерства, поєднуючи їх із любов'ю до народу, вірою в його творчі сили [82, с. 113]. На зламі XIX–XX ст. українська інтелігенція вступила в політичну стадію розвитку [72, с. 184], що характеризувалась утворенням спектру політичних партій, формуванням українського самостійництва.

Матеріально-побутове та приватне життя представників розумової праці відрізнялось і залежало від багатьох чинників: рівня освіти, кваліфікації, фаху, займаної посади тощо. До високооплачуваної категорії населення відносилися професорсько-викладацькі кадри. Згідно з "Загальним статутом імператорських Російських університетів" 1863 р. ординарний професор отримував 3 тис. карбованців на рік, екстраординарний – 2 тис., доцент – 1200 (також "квартирні" й "харчові") [67, с. 132]. У Галичині, місячна зарплатня професорів вищої школи на початку XX ст. коливалася у межах 600–700 корон. Така сума гарантувала пристойне життя у багатокімнатних й умебльованих помешканнях, дозволяла комплектувати бібліотеки й утримувати прислугу [74, с. 15].

Життєвий рівень основної маси інтелігенції, насамперед учительства, був значно нижчим [66, с. 19]. Добробут юристів і медиків характеризувався середнім рівнем. Матеріальне становище

сільської інтелігенції було не таким сприятливим. У перші роки після реформи 1861 р. зарплатня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 крб. щороку, що не забезпечувало належних умов для життя [67, с. 136]. Для багатьох письменників і митців основними джерелами прибутку були державна служба, учителювання, журналістика тощо. Художня творчість давала тільки додаткові заробітки [74, с. 16]. Загалом, за матеріальним становищем українська інтелігенція прирівнювалася до верств суспільства, що на Заході характеризувалися як "середній клас" [66, с. 19].

Суттєво відрізнялися умови життя сільської і міської інтелігенції. Побут першої фактично був ідентичним селянському. Набагато кращими були побутові умови міських інтелігентів. Представники деяких розумових професій мали власну квартиру, дехто й приватний будинок. Серед найпоширеніших способів проведення дозвілля людей розумової праці було спілкування, влаштування інтелектуальних вечорів у приватних помешканнях, прогулянки на природі, а влітку – поїздки на відпочинок.

На зламі XIX–XX ст. серед представників української інтелігенції найпоширенішою була двопоколінна сім'я, яка включала батьків і неодружених дітей. Особливістю, яка відрізняла інтелігентську сім'ю від селянської, була кількість її членів. Дітонароджуваність у них становила 2–3 особи, тоді як у селян – 5–7 [85, с. 206]. Низький рівень народжуваності в сім'ях інтелігентів подекуди компенсувався за рахунок меншого, ніж у селян, рівня дитячої смертності, що зумовлювалося вищим рівнем знань батьків про догляд за дітьми, відносно кращими умовами побуту, ширшим доступом до кваліфікованої медичної допомоги [85, с. 206].

Відносини у інтелігентній родині базувалися на взаємній повазі та рівноправності її членів. Незважаючи на патріархальний устрій сім'ї, становище жінки було паритетне з чоловіком, цьому сприяло й те, що обоє мали однакові права на майно [85, с. 208]. Більшість родин мала можливість найняти прислугу, яка повністю чи частково виконувала хатню та господарську роботу, даючи дружині можливість зайнятися власними справами. Розлучень було мало: на сторожі сім'ї ставали, окрім закону, ще й громадська думка та звичаєвість, що відігравали важливу роль в українському суспільстві [84, с. 9].

У другій половині XIX – на початку XX ст. українська інтелігенція набула особливих соціальних, професійних, соціально-психологічних рис, що дозволяє охарактеризувати її як специфічну, самостійну соціальну верству. Змінилася соціальна роль інтелігенції, яка перебрала роль політичного лідера. Склався певний соціально-психологічний тип інтелігента: у масовій свідомості з цим поняттям пов'язувалася людина цілком визначеного стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Сформувалися й певні риси стереотипу "інтелігентної людини" – своєрідний кодекс соціальної поведінки та пріоритет духовно-етичних цінностей перед матеріальними.

Дослідження української інтелігенції немислиме без зрозуміння її історичного коріння, глибокого прив'язання до роду і прадідівської землі. Це були основні чинники та стимули, які впливали на формування світогляду і національної свідомості у молодих роках та на пізнішу діяльність і творчість. Серед них було чимало вихідців із родів козацько-старшинської еліти. Так, Олександр Якович Кониський (1836–1900) в "Автобіографії" зазначав: "Старинний рід Кониських вийшов на Україну з Галичини в 1613 р." [1, арк. 87]. Серед його представників були вийти, полкова та сотенна старшина, білоруський архієпископ Георгій Кониський [1, арк. 87]. Визначальну роль у вихованні О. Кониського відіграв батько, Яків Федорович, який заклав у ньому повагу до загальнолюдських цінностей, дотримання народних традицій, використання української мови лежали в основі виховання. У родині Кониських "строго держались звичаю починати учити дітей грамоті – "заучувати" – на Наума (1(13) грудня)" [1, арк. 87]. Перші уроки грамотності Олександрю дала ненька і дід по матері – священик Корній Малинка [34, с. 416], який прищепив онукові потяг до священицького служіння. Однак мати не бажала бачити "свого Саніка" з "широкими рукавами і в попівському капелюсі" [34, с. 416].

Також мав дворянське походження, що сягало до старшинського роду, Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), який у споминах зазначав: "Родився я... в сім'ї українського походу, та такий, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою" [20, с. 151]. Хоча розмовною мовою родини була російська, він із повагою ставився до українських традицій, не соромився селянського побуту [35, с. 58]. Визначний вплив на це мав його батько, правник за фахом [6, арк. 3], який заклав у ньому схильність до інтелектуальних розважань, віротерпимість, зацікавлення історією, політикою. Родинне виховання зумовило поєднання у світогляді М. Драгоманова християнських цінностей, з філософськими ідеями XVIII ст., ідеалами якобінців і "демократичного цезаризму" [6, арк. 1].

Ще одним представником козацького роду, який дав Україні двох гетьманів, був Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1952) [18, с. 3]. З дитинства він пишався тим, що його предки творили історію України. Від народження йому довелося проживати поза Україною, у Вільні. Української національної свідомості в сучасному розумінні, як зазначав Д. Дорошенко, в родині не було, говорили російською. У збереженні українського "духу" була значна заслуга діда Дмитра Івановича Якова, який жив на родовому хуторі Дорошенків на Чернігівщині. Він говорив лише українською мовою, передплачував українські видання, зібрав чималу бібліотеку [18, с. 4], де Д. Дорошенко проводив час на канікулах. Зацікавлення "українством" підтримував і батько Д. Дорошенка, якому він найбільше завдячував "свідомістю національною" [18, с. 3].

Були серед української еліти й вихідці зі священницьких родів. Одним з найяскравіших представників був Михайло Сергійович Грушевський (1866–1931), який у автобіографії зазначав: "Я походжу з давньої (звістної з XVIII ст.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздила ся в Чигиринським повіті" [3, арк. 1]. Молоді роки М. Грушевського пройшли далеко від України, на Кавказі, серед російського і русифікованого населення. Тільки раз на три роки родина приїжджала в Україну. Батько "використовував сі об'їзди на те, – зазначав М. Грушевський, – щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії" [15, с. 90]. Саме батькові він завдячував "живим прив'язанням до української стихії, котру пам'ятав в собі ще змалку" [14, с. 120].

Подальше становлення світогляду українських інтелігентів відбувалося у навчальних закладах під впливом освіти, товаришів, читацьких практик. Це були часи накопичення знань, розширення інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. Попри загальні позитивні впливи, учням гімназій бувало не так уже й легко. Так, щодо О. Кониського "гимназическое начальство усмотрело его испорченность в том, что он пишет стихи на малорусском языке", унаслідок чого його було виключено з гімназії [28, с. 126]. Він продовжив навчання в Ніжинському ліцеї, де закінчував навчальні роки з відзнаками. Він вивчав: "Закон Божий, руський язык, арифметику, геометрию, географию, историю, чистописание, писание и черчение" [5, арк. 3], слухав додаткові курси німецької та французької мов. Його духовним наставником став Дмитро Пильчиков, колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства [65, с. 65–69]. "Убогість, недуг на очі та інше тричі зупиняли" спроби О. Кониського закінчити Ніжинський ліцей [1, арк. 88]. У 1852 р. він отримав свідоцтво, на якому й закінчилася його офіційна освіта.

Михайлу Драгоманову теж не вдалося з першого разу закінчити навчання в гімназії. Причиною цього був запальний характер хлопця. Батько до ситуації поставився ліберально [69, с. 144]. Завдяки втручання учителів формулювання про виключення М. Драгоманова з Полтавської гімназії було замінено звільненням з правом продовження навчання в університеті [30, с. 31–39]. На його формування особливий вплив мали два учителі – Казимир Полевич та Олександр Стронін, про яких він згадував із великим захопленням [6, арк. 3].

М. Грушевський з 1 вересня 1880 р. почав навчання у Першій Тифліській гімназії "на безплатному місці" так званого "економічного пансіонера", що було надане йому як синові діяча шкільництва [68, с. 10]. Батько віддав його до школи пізніше, що допомогло йому стати "кращим учеником не тільки своєї класи, але й цілої гімназії" [15, с. 89]. Юнак не мав змоги з кимось поділитися переживаннями: "Я був самотнім, мрійливим молодиком, загрузений у свої внутрішні переживання... вимірював я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови..." [15, с. 89].

Нелегкими були роки навчання і Д. Дорошенка у Вільні. Радістю ставали поїздки на літні канікули в родинний хутір [18, с. 3]. Повертався юнак з багажем вражень про українську землю. Та серед гімназійних товаришів він не мав з ким ними поділитися, бо українців серед них не було. Це штовхало Д. Дорошенка на самостійні заняття, на пошуки джерел, книжок, усього того, що нагадувало йому Україну. Однією з таких спроб був складений ним короткий російсько-український словник для власного вжитку.

Ширші можливості з'являлися в університетах. Однак не всі мали змогу здобувати вищу освіту, яка потребувала витрат. О. Кониський обмежився самоосвітою, вивчаючи юриспруденцію та готуючись до іспитів на кандидата права [1, арк. 89]. Популярними були історичні студії. У 1859 р. М. Драгоманов вступив на історико-філологічний факультет Київського університету [30, с. 7], де не лише навчався, а й брав участь у виданні народних книг, недільних школах та ін. [78, с. 11]. Прагнення до глибшого вивчення історії привело до Київського університету і М. Грушевського (1886–1890). У Києві він познайомився з представниками "Старої громади", а її лідер Володимир Антонович, професор російської історії Київського університету, став його науковим наставником.

Навчатися у трьох університетах – Варшавському, Петербурзькому та Київському, мав змогу Д. Дорошенко. Варшавський університет не сподобався йому неприємною атмосферою та відсутністю наукових сил: хто був, "то викладав так нудно, що відбирав всяку охоту слухати" [18,

с. 12]. Провчився він тут недовго, проте взяв участь в організації Української студентської громади та акції допомоги львівським студентам під час "сецесії" 1901 р. [18, с. 12]. Найбільше йому імпонував Петербурзький науковий світ, бо "для українця Петербург був повний історичних споминів... Ця столиця, побудована на кістках українських козаків, була тісно зв'язана з долею українського національного руху..." [18, с. 13–14]. Його зацікавлення українською історією не було задоволено: в університеті її не викладали. Навчання на історико-філологічному факультеті він продовжив у Київському університеті, де поринув у студентський рух, включився у боротьбу за українізацію освіти [42, с. 9].

На формування світогляду впливали читацькі практики. Найбільше враження на О. Кониського справили твори Т. Шевченка [1, арк. 88], М. Костомарова, П. Куліша, російських письменників; твори зарубіжних авторів, зокрема Руссо, Діккенса, Вольтера, Фейєрбаха. Особливо до смаку М. Драгоманову припала книжка з батьківської бібліотеки "История государства Российского" М. Карамзіна, яку він прочитав двічі. У гімназійні роки, захоплюючись римською історією, він засвоїв античну класику [6, арк. 1]. Вивчаючи німецьку мову, в оригіналі читав О. Герцена та Гізо. Важливим серед українських творів виявилось "оповіданнячко" М. Вовчка "Панська воля", яке поклато початок його демократизму [20, с. 153]. М. Грушевський, будучи бібліотекарем у гімназії, "можна сказати, плавав у книжному морю і впивався ним" [15, с. 89]. Спершу це були російськомовні книжки: твори М. Карамзіна, М. Гоголя, "Енеїда" Вергілія. Українські друки потрапили до рук М. Грушевського під час літніх канікул, коли він із рідними приїздив у Сестринівку до родичів. Серед перших книг були Кулішева "Хата" та "Енеїда" І. Котляревського [14, с. 126]. Література, як зазначав М. Грушевський, послужила провідними нитками його інтересів і планів [3, арк. 2]. Серед літературних зацікавлень Д. Дорошенка були твори Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. [18, с. 4].

В уявленнях української інтелігенції ще в молоді роки визрівали на основі виховання, навчання, впливу соціуму та літератури власні плани, цілі, установки, уявлення про те, чим вони хочуть займатися та чого хочуть добитися в житті. Українська інтелігенція, як зазначав М. Драгоманов, формувала життєві стратегії та вибір майбутньої професії "і для тіла і для духу" [6, арк. 10]. Однак їй доводилося рахуватися із різними життєвими обставинами. О. Кониський, завершивши навчання в гімназії, був змушений "вступити в життя на боротьбу з лишеннями і невгодами" [28, с. 126]. Через матеріальну скруту і проблеми зі здоров'ям, він не мав змоги реалізувати особисті зацікавлення. О. Кониський був змушений рано вступити в самостійне життя, керуючись стратегією "мати, щоб бути". Водночас свій сенс життя він віднайшов у громадській діяльності, якою прагнув спричинитися до розвитку українства.

Активна громадська позиція стала кредом життя і М. Драгоманова. Закінчивши університет у 1863 р., він почав працювати у 2-й Київській гімназії, а наступного року захистив дисертацію "Імператор Тиберій", що давало йому можливість викладати в університеті на правах приват-доцента [30, с. 8]. Подальші плани, участі в громадській діяльності, привели його до Київської громади. Творчі пошуки й роботу М. Драгоманов спрямував на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, підвищення її ефективності. Він не полишив і дослідження з історії, у 1870 р. захистив магістерську дисертацію "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит" і став доцентом Київського університету [30, с. 8].

На планах М. Грушевського позначилося захоплення белетристикою. Прийняття до друку у збірнику "Степ" оповідання "Бідна дівчина" (1885 р.) видалось йому знаковим: "Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилась передо мною ясно і виразно" [15, с. 89]. Свою мрію він називав "українознавством" і вагався між філологією та історією [3, арк. 2]. Проте врешті надав перевагу науці. Після закінчення університету, як стипендіат кафедри російської історії, чотири роки він готував працю "Барське староство", яку захистив у 1894 р. [3, арк. 4]. За рекомендацією професора В. Антоновича він переїхав до Львова, де очолив кафедру "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи" [3, арк. 4–5]. Відтоді, упродовж 19 років його діяльність була пов'язана з Галичиною. Мета, зміст і щастя життя уявлялись йому у служінні національному відродженню [15, с. 90].

Здобувши фахову підготовку і вступивши у самостійне життя, кожна людина вибирає для себе певну професійну діяльність. Серед представників української інтелігенції були поширені різні види професій. Зокрема, професійна діяльність О. Кониського була пов'язана з адвокатською практикою, яка дозволяла йому забезпечити собі пристойне життя. Юридичну діяльність розпочалася у 1854 р., коли він прибув на державну службу у Прилуки, згодом у Полтаву [38, с. 19]. Після закінчення Кримської війни О. Кониський залишив державну службу і став адвокатським дрібним урядовцем. Відомий адвокат В. Спасович згадував, що він отримував хороші гонорари [27, с. 177]. Юридичну практику він здобував також працюючи за діловода у Г. Старицького [49, с. 7]. Крім того,

О. Кониський був приватним адвокатом. Він збирав гроші, щоб поїхати на екзамен до Харкова. Однак ці плани перервав арешт 1863 р. за "распространеніє малоросійської пропаганды" [1, арк. 90]. Повернувшись із заслання, О. Кониський у 1866 р. склав іспит на кандидата права та невдовзі отримав дозвіл на переїзд до Катеринослава, де займався адвокатською практикою [57, с. 9]. Діяльність адвоката і державного службовця О. Кониський продовжив і після 1873 р., оселившись у Києві [61, с. XL]. Під кінець свого віку він жив з невеликої ренти і віддавався роботі на благо загальноукраїнській справі [26, с. 63].

М. Драгоманов почав професійну діяльність із учителювання. У жовтні 1863 р. його призначено молодшим учителем географії Київської гімназії [30, с. 40]. Він зобов'язувався прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років, за що отримував "третинну не в залік платню" (550 крб. щороку) [30, с. 41]. Згодом викладав історію – спершу як приват-доцент у Київському університеті, за що отримував 1200 крб. щороку [30, с. 60], у 1870 р. став доцентом цього університету. Крім сталої платні, М. Драгоманов отримував додаткову винагороду в університеті [30, с. 67–70]. Однак він не зміг замкнутися на науковій роботі, а на зауваження щодо нехтування нею, відповідав, що йому більше до душі творити історію [60, с. 464]. Через активну діяльність М. Драгоманов був усунутий з університету. У 1889 р. ученого запрошено на кафедру загальної історії Вищого училища (майбутнього Софійського університету) з річною платнею 12 тис. франків [51, с. 90]. Тут М. Драгоманов розгорнув активну діяльність щодо організації навчального процесу, укомплектування бібліотеки, складання бібліографії.

Професійною викладацька діяльність стала і для М. Грушевського. Його наукова праця в Галичині розвинулася в трьох напрямках: 1) розбудова НТШ, яке стало неофіційною українською академією наук; 2) розгортання видавничої діяльності, пов'язаної з заснуванням Українсько-руської видавничої спілки (1889 р.), а також започаткування видання "Літературно-наукового вістника" та низки серійних видань НТШ; 3) підготовка українських істориків, головно студентів Львівського університету, які творили нову історичну школу Грушевського [48, с. 82].

Певні труднощі на початковому етапі професійної діяльності виникли у Д. Дорошенка. Після закінчення університету в 1909 р. за спеціальністю "історія", не маючи можливості отримати посаду в навчальних закладах Києва, він переїхав до Катеринослава, де працював учителем історії у комерційній школі [73, с. 37], додатково ще викладав краєзнавство у жіночому єпархіальному училищі. Він розпочав також систематичну наукову роботу в Катеринославській вченій архівній комісії, де його було обрано дійсним членом [39, с. 108]. Учительську працю продовжив у Києві, куди повернувся в 1913 р., поєднавши посаду бібліотекаря Історичного музею та секретаря Українського товариства імені Шевченка [73, с. 37]. Згодом він займав високі посади в академічних та навчальних установах, що сприяло політичній кар'єрі державного діяча.

Громадську діяльність О. Кониський почав у Полтавській громаді [54, с. 96]. Спільно із О. Строніним він організував у недільних школах і поза ними народні читання. З іншими громадівцями дбав про розповсюдження дешевих українських книжок так званих "метеликів" [55]. У Полтаві вони організували громадську бібліотеку. Вже згодом, у 1862 р. Кониський відкрив власну бібліотеку, у якій безкоштовно видавав книжки [5, арк. 38]. У листі від 14 квітня 1890 р. до О. Барвінського він писав: "не маючи на думці про яку-небудь користь чи нагороду. Робив тільки тому, що вважав се діло своїм і нашим" [97]. Згодом О. Кониський вступив до київської "Старої громади", де, за свідченням О. Лотоцького, ініціював чимало справ [26, с. 63]. Також він долучився до роботи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства [62, с. 31–32]. З його ініціативи почалося формування фонду (близько 18 тис. крон) для розвитку української літератури й культури. Було зібрано значну суму коштів на купівлю у Львові друкарні для новоствореного НТШ, яке згодом обрало О. Кониського "почетним" і дійсним членом [5, арк. 32]. Важливим напрямком громадської діяльності ученого була співпраця з періодичними виданнями [75, с. 78–80]. О. Кониський цікавився політичним життям, брав активну участь у так званій "новій ері", за що зазнавав численних звинувачень.

М. Драгоманов включився в громадське життя у студентські роки. Спочатку він викладав у недільній школі на Подолі, а після її закриття – у Тимчасовій педагогічній школі [6, арк. 3–4]. Відомим став його виступ над труною Т. Шевченка у Києві: "Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець" [20, с. 158]. У 1863 р. Драгоманов вступив до Київської громади. Займався редакторською та видавничою справою, зокрема був редактором "Київського телеграфа", "Вольного слова", організував видавництво "Громади" у Женеві. У політичній діяльності М. Драгоманов залишався більше теоретиком, ніж практиком. Він був ідейним натхненником галицької Русько-української радикальної партії (1890 р.) [51, с. 25–26].

Громадсько-політична діяльність М. Грушевського у "львівський" період тісно перепліталася з суспільним життям Галичини. Найбільші його зусилля акумулювала робота в НТШ, яке у 1897 р. він

офіційно очолив [3, арк. 7]. Після 1905 р. він поширив наукову і громадську працю на Наддніпрянщину, закликаючи до всеукраїнського об'єднання. У 1908 році в Києві під проводом М. Грушевського засноване Українське наукове товариство із завданнями, подібними до НТШ у Львові [48, с. 83]. У політичній діяльності М. Грушевський пройшов шлях від співзасновника Національно-демократичної партії у Галичині (1899 р.) і Товариства українських поступовців у Києві (1907 р.) до творця засад Української самостійної держави.

Громадську діяльність Д. Дорошенко розпочав, друкуючи статті спочатку в галицьких, а потім у російських та українських періодичних виданнях. Співпрацював у петербурзькому журналі "Украинский вестник", часописах "Рада" та "Україна", а також у київському товаристві "Просвіта", Українському науковому товаристві [73, с. 36–37]. Є. Чикаленко так характеризував молодого Д. Дорошенка: "Має надзвичайну пам'ять, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної газети дуже цінний працівник" [36, с. 6]. Д. Дорошенко брав активну участь у діяльності Катеринославської "Просвіти", організовував бібліотеки, збирав кошти на пам'ятники українським діячам тощо. Він входив до Революційної української партії та Української соціал-демократичної партії (у Галичині). З 1908 р. став одним із найактивніших членів Товариства українських поступовців [73, с. 37].

Поряд з професійною та громадською діяльністю представники української інтелігенції пробували свої сили і на літературній ниві. Тематика текстів відображала особисті зацікавлення, а також відповідала запитам часу. При написанні праць автори дотримувалися традицій національно-романтичної школи. Зважаючи на цензуру, вони часто використовували псевдоніми. Так, у О. Кониського їх налічують 141 (Верниволя, Горовенко, Перебендя, Переходовець та ін.) [53, с. 483]. Найпоширенішими темами були національні та суспільні. У ранніх творах О. Кониського відчувається антикріпосницький характер. Особливу увагу він звертав на новий тип людини – інтелігента, якому присвятив твори: "Семен Жук і його родичі", "Юрій Горовенко" та ін. [88, с. 53]. У М. Драгоманова цій тематиці присвячені твори "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Пропащий час – українці під Московським царством 1654–1876", "Чудацькі думки про українську національну справу" (1891 р.) та ін. [50, с. 216].

Особливою увагою авторів користувалися певні постаті. Першість належала Т. Шевченку. Дослідження його життя та творчості сприймалися як високопатріотична справа [83, с. 10]. У XIX ст. найбільший внесок у дослідження життєпису Т. Шевченка зробив О. Кониський, що написав працю "Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя" [83, с. 11]. Автор поставив завдання створити не лише подієву біографію Т. Шевченка, а й дослідити його настрої та переживання, розкрити характер. Багато уваги постаті Т. Шевченка присвятив М. Драгоманов (праці: "Святкування роковин Шевченка в "руському обществі", "Війна з пам'яттю про Шевченка" тощо [50, с. 216].

Популярними були історичні, літературно-критичні та етнографічні розвідки. У першій ґрунтовній праці з історії України "Малороссия в ее словесности" М. Драгоманов доводив, що український народ є спадкоємцем не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі та Галицького князівства. У 1874 р. спільно з В. Антоновичем він видав збірник "Історичні пісні малоруського народу", який був відзначений Уваровською премією [30, с. 106]. Серед літературно-критичних праць особливе місце займає "Література російська, великоруська, українська і галицька", яку автор задумував як критичний огляд "народовської ортодоксії" [20, с. 91].

Вінцем наукової діяльності М. Грушевського стала 10-томна "Історія України-Руси" [82, с. 539], яка базувалася на авторській схемі східноєвропейської історії і стала першою фундаментальною науковою історією України. Основний задум праці – науково обґрунтувати безперервність і єдність українського історичного процесу. У 5-томній "Історії української літератури" М. Грушевський оригінально підійшов до інтерпретації літератури не лише як явища, яке допомагає виявити особливості художньої творчості письменників, а й як до соціологічної категорії, яка виконує важливу суспільну функцію [48, с. 95].

Окремим напрямом стали історіографічні та бібліографічні дослідження. У 1904 р. вийшла праця Д. Дорошенка "Указатель источников для ознакомления с Южной Русью" [39, с. 105], у якій автор уперше подав свою схему періодизації історії України. Тоді ж молодий дослідник видав працю "Народная украинская литература. Сборник отзывов на народное украинские издания", яка стала першою українською рекомендованою бібліографією [43, с. 33]. Не втратила наукового значення і сьогодні основна історіографічна праця Д. Дорошенка "Огляд української історіографії" (1923 р.).

Відправною точкою в розумінні "українськості" серед інтелігенції була етнічна самоідентифікація. Одним із першочергових завдань її представників було творення символів, інфраструктури та ідейної бази українського руху, а це, своєю чергою, передбачало чітке виокремлення визначальних рис українського народу, тобто того, що відрізняло його з-поміж інших.

Так, на думку О. Кониського, єдиним способом національного самовизначення українців було ототожнення себе з власним народом, його мовою та культурою [4, арк. 1]. Обов'язок інтелігенції полягав у тому, щоб пояснити селянинові, ким він є насправді, показати цінність українських культурних традицій, допомогти сприйняти світ у національних категоріях, а не у формі традиційної самоідентифікації, яка базувалася на територіальній, становій та релігійній приналежності. Важливим компонентом самоідентифікації вважали мову [32, с. 262]. Так, М. Грушевський стверджував, що розвиток літературної української мови є одним із основних засобів культурного поступу й національного життя. Першорядне значення також надавалося можливості освіти рідною мовою [76, с. 221]. М. Драгоманов вважав боротьбу за національну народну освіту чи не найактуальнішим завданням українців [30, с. 642].

На зламі XIX–XX ст. розуміння "українськості" у світобаченні української інтелігенції поступово відійшло від народницько-романтичних ідей і набуло іншого сприйняття вже крізь призму державницької традиції. Важливим елементом у розумінні "українськості" було конструювання історичної традиції української народності, яка б відрізнялася від офіційної російської та показувала самостійницький державотворчий процес української нації, а відтак і рівноправність з "історичними" народами. М. Грушевський в автобіографії відзначав, що опрацювання суцільної історії України було завданням усього його життя, задушевною мрією і справою честі його і його покоління [3, арк. 10]. У фундаментальній праці "Історія України-Руси" він вивів традицію української державності з заснування Київської Русі і виклав матеріал так, що всі періоди історії України-Руси є "тісно й нерозривно сполучені між собою..." [80, с. 16]. Д. Дорошенко, незважаючи на світоглядні розходження з М. Грушевським, погоджувався з ним у цьому плані. Він підкреслював, що історичне існування нації не припиняється з втратою її самостійного існування, а перебуває у безперервній тягlostі [71, с. XL].

Дещо інші акценти в розумінні "українськості" розставляв М. Драгоманов, який розглядав національне питання передусім крізь призму європоцентричного бачення. Його улюблена формула була така: "Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і в формах культурної праці" [60, с. 465]. Він хотів бачити народність, тобто "українськість" у формі, але не у змісті, наголошуючи, що у змісті потрібно європеїзуватися, зберігаючи ідентичність, шукати перспективи розвитку.

У свідомості української інтелігенції не було чіткого окреслення кордонів і територіальних меж України у світовому геополітичному просторі. Назagal це мали бути землі, де споконвічно проживало українське населення і творило свою історію та культуру [70, с. 436], і де в новому часі українці становили етнічну більшість. У руслі модернізаційних процесів перед українською інтелігенцією постало питання, як із розрізнених регіонів створити цілість, якщо не у територіальному, то хоча б в ідейному плані. Величезну роль у його вирішенні відіграли взаємини між галицькими та наддніпрянськими діячами. Перші спроби контактів наддніпрянців з Галичиною обмежувалися пошуками інформації про регіон, а з другої половини XIX ст. ці контакти набули конкретніших обрисів.

Одним із перших представників наддніпрянської інтелігенції, що звернув увагу на Галичину з огляду на репресії проти українців у Росії, був О. Кониський [60, с. 422]. Свої праці до Галичини він почав надсилати ще з 1859 р., і це була перша спроба Центральної України "заговорити" з галичанами. О. Кониський переймався проблемами у взаєморозумінні між різними частинами України. У листі до О. Барвінського він писав: "У мене найбільш болить душа, що галицькі русини показали на ділі не такими як я гадав собі" [98, арк. 7]. О. Кониський втручався і в політичне життя Галичини, за висловом С. Єфремова, "принципально допускав компроміси, йшов на них і іноді спотикався" [21, с. 135], найяскравішим прикладом чого була його участь у "новій ері".

Перший контакт М. Драгоманова з галицькою інтелігенцією відбувся у 1871 р., коли він у Відні познайомився з Мелітоном Бучинським і його товаришами, увійшов у середовище студентського товариства "Січ" [81, с. 3]. Про перші враження він писав: "Познайомившись з Галичанами у Відні і вступивши в листування з львівськими літераторами... я помітив, що галичани, не дивлячись на своє західніше положення, в ідейному відношенні відсталіші від Європи, ніж росіяни... я склав план поширити в Галичині українське спрямування за допомогою російської (великоросійської) літератури, яка... підірве в Галичині клерикалізм і бюрократизм і поверне молодь до демосу..." [6, арк. 21–22]. Важливим елементом контактів М. Драгоманова з Галичиною було не лише листування з її діячами, але й листи до редакції журналу "Друг" [64, с. 75–76], що мали значний вплив на радикальну молодь.

Зв'язки М. Грушевського з Галичиною почали формуватися задовго до його приїзду 1894 р. до Львова. Однак безпосередні контакти пов'язані зі затвердженням його на посаду професора історії у Львівському університеті. Вступна публічна лекція М. Грушевського, за свідченням "Діла", зробила добре враження завдяки тому, що була виголошена "в тоні поважнім, науковим" [16, с. 1]. Прийняли молодого вченого тепло. Про це він писав О. Барвінському: "Щиро дякую Вам за сердечне,

братське привітання, дай Боже, щоб справдилися Ваші бажання... щоби як найбільше на новій ниві користі дати спільній вітчизні" [94, арк. 21].

Д. Дорошенко познайомився з Галичиною влітку 1904 р. під час університетських курсів у Львові [39, с. 105]. Тут він слухав лекції М. Грушевського, І. Франка, Ф. Вовка, К. Студинського, особисто познайомився з трьома першими лекторами, що відіграли чималу роль у формуванні його поглядів. У спогадах писав: "Я був у Львові, цім вимріяним з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя..." [86, с. 540]. Подальші контакти з Галичиною були пов'язані вже з діяльністю Д. Дорошенка як крайового комісара Галичини і Буковини в 1917–1918 рр.

У взаєминах між наддніпрянськими й галицькими діячами нерідко виникали конфлікти. Як зазначав у споминах О. Лотоцький, зазвичай, через те, що "нам чужі були політичні умови австрійської Галичини, галичанам так само чужі були умови політичного життя російської України" [26, с. 52]. О. Кониський писав: "Я запевнився, що нема й гадати про прямування до України Руського ідеалу. Постав "Галицький" ідеал..." [94, арк. 27]. З цим не хотіли миритися наддніпрянські діячі, вкладаючи у формування ідеї української єдності чимало власних сил і коштів, а водночас розглядаючи Галичину як тимчасовий осередок, зобов'язаний підпорядкуватися загальноукраїнській справі.

Зростання мобільності населення у XIX ст. спричинилося до поширення такого соціокультурного явища, як подорожі, які здійснювали з оздоровчою або пізнавальною метою, переслідували наукові цілі та ін. Вони допомагали конструювати порівняльні орієнтири, були джерелом здобуття відомостей. Для української інтелігенції подорожі були практичною можливістю представити себе та українців світу та пізнати сам світ.

Перша далека поїздка О. Кониського пов'язана з арештом у 1863 р., після якого його відправлено на заслання до Вологди, пізніше – у Тотьму [1, арк. 89]. Тут він зустрів майбутню дружину. На засланні у нього загострилися проблеми зі здоров'ям. Завдяки родинним зв'язкам дружини, йому дозволили залишити Воронеж. Згідно з указом російського імператора Олександра Миколайовича від 4 жовтня 1865 р., "Кониський і його жінка, відправляється через Москву і Петербург в Австрію, Германію, Швейцарію і Францію, терміном на один рік" [5, арк. 49]. За кордоном Олександр Якович не тільки поправив здоров'я, але й збагатив внутрішній світ.

Для М. Драгоманова першим виїздом за кордон стало трирічне наукове відрядження за кошт університету [30, с. 74]. Він об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії, у яких вивчав європейську історіографію, початкову освіту, політику, право. "Взагалі ж слабка сторона моєї поїздки, – зауважив він згодом, – це надзвичайна різноманітність предметів, на які я звертав увагу. Втішаю себе тим, що я заклав собі фундаменти для багатьох робіт..." [40, с. 19]. З науковими цілями здійснював закордонні подорожі і М. Грушевський. У 1903 р. його запрошено до вільної російської школи в Парижі [48, с. 17]. Прочитавши лекції, він із Парижа вирушив до Лондона, а звідти до Лейпцига та Берліна, де домовився про французьке й німецьке видання "Історії України-Руси".

Частими були поїздки на відпочинок чи з оздоровчою метою. О. Кониський, який страждав на різні хвороби, зокрема важкою серцевою недугою, мусив лікуватися у теплих краях, головню у Криму [45, с. 62]. Однак ці подорожі були не часті, бо потребували витрат. М. Грушевський з сім'єю полюблив відпочивати у Карпатах. У 1907 р. він купив віллу на березі Черемоша, у с. Криворівні [79, с. 827–828]. Тут серед спокою, якого йому так часто не вистачало та дивовижної природи, він міг залишитися наодинці зі своїми думками, відкидаючи метушню та тривоги.

Враження від подорожей лягли в основу багатьох творів. У М. Драгоманова – це "Австро-руські спомини", у яких він розповів про знайомство з Галичиною [20, с. 154]. Спостереження під час першої закордонної поїздки щодо порушення національних прав слов'янських народів з боку Німеччини та Росії М. Драгоманов виклав у праці "Східна політика Німеччини та обрусіння" [40, с. 19]. Натомість на О. Кониського велике враження справили службові поїздки Чернігівською та Полтавською губерніями, де він бачив несправедливість щодо селян. Ці враження були покладені в основу літературних творів: "Суддя Гарбуз", "Антін Калина" та ін. [87, с. 261]. Д. Дорошенко, здійснивши захоплюючу подорож Волиню влітку 1911 р., відвідавши Берестечко, Почаїв, Радзивилів, Городок (зокрема музей барона Штейнгеля), письменника Д. Маркевича у Михайлівці під Острогом, відобразив свої враження від подорожі у праці "По рідному краю" [56].

Подорожі формували у свідомості української інтелігенції уявлення про місце України у світі. Так, у Німеччині М. Драгоманов був вражений духом національної нетерпимості. У листі до товариша М. Шульженка від 21 січня 1871 р. він писав: "Європа вступила в період такої ненависті... Що я тут наглитався газет, журналів, брошур... а до сих пір доброго слова про нас і про слов'ян взагалі не зустрів" [40, с. 19].

Увагу українських інтелігентів привертала найближчі сусіди – росіяни та поляки, ставлення до яких визначалося індивідуальним переконаннями чи світоглядними орієнтаціями. О. Кониський

говорив про "середньовічний" похід Росії проти національних індивідуальностей [23, с. 31], акцентував на неможливості відгукнутися на заклик М. Драгоманова "стати з росіянами під один дах" [58, с. 173], застерігав перед загрозами "московського чобота" [46, с. 83]. Натомість М. Драгоманов називав російський народ "старшим братом українського" [30, с. 6]. Як прихильник федералізму, він закликав "стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов'янщину" [90, с. 169]. Австрійська імперія мислилася як засіб для розвитку українства [24, с. 22]. Стосунки з поляками були складними: у публіцистичній спадщині збереглося чимало різких висловлювань на їх адресу [76, с. 135]. Унаслідок особистого досвіду українські діячі приходили до усвідомлення необхідності власними силами здобувати свої права, бо проблеми України нікого не цікавили так, як їх самих.

Формування особистих стосунків було важливим елементом життєвого шляху української інтелігенції. В основі вибору, звичайно, були взаємні почуття, також вони шукали вірного та щирого друга. Обставини знайомства та одруження були різними. Майбутню дружину Марію Пестерову, яка була донькою заможного купця, О. Кониський зустрів на засланні, у Тотьмі [27, с. 513]. Та родинне життя не склалося: наприкінці віку О. Кониський характеризував шлюб як нещастя всього життя. Попри позитивні якості, "розумна, вольова" Марія Олександрівна "як Росіянка, українськими справами не цікавилась" [9, с. 97] та не підтримувала поривів чоловіка, життя якого "нероздільно було сполучене з життям України" [37, с. 105]. Та, незважаючи на це, у сім'ї Кониських було аж семеро дітей, але відомості збереглися лише про деяких [7, с. 56–59; 45, с. 62]. У листах О. Кониський неодноразово нарікав на відсутність уваги від родини: "Ніщо то й лихо, як не брак догляду... та де ж його взяти? Хотів я... придбати його і моральною, і матеріальною ціною; але що з того вийшло? Гіркий сміх та й годі!" [7, с. 57]. Водночас він переймався справами близьких, їх клопотами, здоров'ям [17, с. 56].

Щасливішим виявився шлюб М. Драгоманова з Людмилою Кучинською, яку він знав з юних літ, бо їх сім'ї товаришували. Одружившись у 1864 р., вони намагалися не розлучитися: згідно зі свідченням Л. Драгоманової, за 31 рік подружжя лише тричі їм довелося зустрічати Новий рік нарізно [31, с. 280]. М. Драгоманов, попри зайнятість, був дуже турботливим батьком і чоловіком [2, арк. 1]. Наймаючи приватних учителів для дочки Ліди, він твердив: "Твоїм багатством будуть твої знання. Як вийдеш заміж, це буде твоє віно!" [31, с. 304]. У Драгоманових було шестеро дітей, з них дорослими стали троє – старша дочка Ліда, син Світозар та наймолодша донечка Аріадна. Дружина не тільки переймалася його справами, що видно з листування [2, арк. 1], але й допомагала – переписувала, упорядковувала тощо. В останні роки, коли М. Драгоманов важко хворів, Л. Драгоманова доглядала за ним [31, с. 284]. Смерть М. Драгоманова стала важкою втратою для жінки, про що свідчать її спомини: "Я поховала моє життя, моє щастя, моє дитя!" [31, с. 279].

Гармонійне сімейне життя було й у М. Грушевського, який одружився у 1896 р., уже в доволі зрілому віці, з львівською учителькою Марією Вояховською [17]. Як зазначав В. Дорошенко: "Марія Сильвестрівна була бідна і мало кому відома вчителька, і шлюб її з Грушевським в очах українського громадянства був для нього мезальянсом..." [52, с. 10]. Та цей союз був вдалим. У 1900 р. у них народилась єдина донька Катерина ("Кулюня"). З родинного листування видно, що М. Грушевський був турботливим батьком і люблячим чоловіком [29, с. 31].

Д. Дорошенко у 1906 р. одружився з Наталею Васильченко, випускницею драматичного відділу музичної школи М. Лисенка [42, с. 9]. Дружина стала йому другом і порадицею, підтримувала та допомагала у громадських справах. Правда, дітей у сім'ї не було. Д. Дорошенко дбав про акторську кар'єру дружини. Перебуваючи часто у від'їздах, він писав: "Як мені скучно за тобою! Віриш, не хотілося б нічого бачити, ні же Відня, ні Лозанни, а щоб бути з тобою!" [86, с. 533]. Про родинне життя Наталія Дорошенко згадувала: "44 роки спільного життя, 44 роки спільних переживань, спільних радощів і смутків... З його боку не було найменшого темного моменту в нашому житті" [47, с. 15].

Побутове життя теж вирізнялось особливостями. Найкраще збереглися відомості про облаштування О. Кониського у Києві, де він провів більшу частину життя. Жив він на Бібіковському бульварі, навпроти пам'ятника Бобринському, у власному будинку [21, с. 131]. Мешкав на другому поверсі у світлиці, окремо від родини. Посеред невеличкої кімнатки, з одним вікном навпроти дверей, стояв стіл, перед ним "канапка" [33, с. 163], далі перед вікном робочий стіл Олександра Яковича та стелажі з власною книгозбірнею, що нараховувала 891 позицію та написом: "книг з дому не даю". На одній зі стін висів великий портрет архієпископа Юрія Кониського, поряд менші – Т. Шевченка та Ю. Федьковича. У кімнаті стояло також ліжко та маленький чайний столик [21, с. 131], тобто вона служила господареві за спальню, їдальню і кабінет. В Олександра Яковича була також власна прислуга в особі двірника Василя та його жінки Марини [21, с. 132]. На схилі віку він уже не виходив вечорами, зате в нього можна було зустріти когось із киян або приїжджих, людей різного віку, становища та поглядів. Жив О. Кониський у тому будинку до 1899 р. [22, с. 235]. Незадовго до смерті

він його продав і поділився грішми з дружиною. Марія Олександрівна купила новий дім на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці і дачу в Боярці. У новому будинку жінки О. Кониський "зайняв дві невеличкі кімнати" [9, с. 98], де і прожив до кінця життя. Будучи досить ощадливою людиною, він записував усі витрати. У одній із записних книжечок за 1893 р. зберігся такий їх перелік: чай (26,80), цукор (22,55), вино (4,80), тютюн (34), світло (10), ліки (95,56), слуга (34,10), прачка (23,44), книжки (68), переписка (31,65), "на вбогих" (22,60), поїздки (60,45), "ізвозчик" (11,42), членські внески (5,40), "всячина" (14,35). Загальна сума за рік становила 645 крб. 93 коп. [91, арк. 3].

М. Драгоманов, як емігрант, часто переїжджав. Одним із осідків для його родини стала Женева, яка була тоді центром політичної еміграції для вихідців майже з усіх країн Європи [95, арк. 4]. Жили Драгоманови у маленькому трикімнатному будиночку на околиці біля річки [96, арк. 2]. Робітницю винаймали лише як прачку. Подекуди і М. Драгоманову доводилося брати на себе домашні клопоти. У листі від 20 червня 1887 р. до І. Франка він зазначав: "захорувала жінка, і я серед тих праць повернувся в няньку" [25, с. 254]. У 1899 р. М. Драгоманов перебрався з сім'єю до Софії вже на постійне місце проживання. Тут вони мешкали у власному будинку. Михайло Петрович мав кабінет. І як згадувала дочка Ліда: "Жваво і весело працював він серед гомону своєї маленької сім'ї" [31, с. 298]. Була у М. Драгоманова звичка записувати все на маленьких шматочках паперу, які він потім складав у конверти. Він листувався з багатьма європейськими ученими, обмінюючись з ними науковими матеріалами. Коли М. Драгоманову потрапляла на очі якась цікава інформація, то міг записати її на будь-якому клаптику паперу. Тому в домі всі, зокрема служниці, були виховані у пошані до кожного клаптика з записом [31, с. 298].

Першим власним помешканням Грушевських стала збудована у Львові в 1902 р. вілла побіч будинку І. Франка на вулиці Понінського, 6 (нині вул. І. Франка, 154). Життя, як писав згодом М. Грушевський, у "далекій від міського гамору віллі немало причинилося до можності упорядкувати свою наукову роботу й протиставити ся упадку здоров'я" [3, арк. 11]. Це була творча лабораторія, місце щоденної праці професора в кабінеті з багатою бібліотекою. Один із дослідників творчості М. Грушевського так охарактеризував атмосферу його дому: "Тут, уверху на Софіївці, панував родинний лад, матеріальний достаток, затишок і тепло – побутувало своєрідне підсоння інтелектуальності, носилась аура культурно-мистецького і літературно-наукового спілкування, атмосфера взаєморозуміння, довіри, спільності думок і почувань" [52, с. 14].

Про зацікавлення Д. Дорошенка залишила спогади його дружина. Вона зазначала, що ще з дитинства він любив музику і мав чудовий слух. Часто наспівував, упорядковуючи книжки. Особливо любив церковні та українські народні пісні. У виборі музики він був консерватором. З опер йому найбільше подобалася "Аїда", яку він переглянув більша ста разів [19, с. 130]. Удома він грав на фортепіано, музика для нього була і насолодою, і відпочинком. Натомість вмовити його погуляти було важко [19, с. 131].

Широкий спектр зацікавлень, професійна зайнятість, громадська діяльність української інтелігенції сприяли великій кількості знайомств. Так формувалося широке товариське коло представників української інтелігенції, які у часи, коли лише починала формуватися модерна національна свідомість, намагались зорганізувати навколо себе своїх однодумців. Проте не обходилося і без конфліктів. Найчастіше вони виникали через зміну політичних поглядів, існував також "конфлікт поколінь". Саме у такій площині розвивалися стосунки між І. Франком і М. Драгомановим [58, с. 137; 70, с. 70].

Негативне відображення на взаєминах між О. Кониським і П. Кулішем поклала "любовна афера" [41, с. 41]. Та, незважаючи на суперництво в особистому житті та в розходженнях політичних поглядів, між ними була плідна наукова співпраця. [41, с. 53]. Переживаючи за О. Кониського, П. Куліш неодноразово закликав його обережно ставитися до своїх справ і висловів [12, с. 148]. Крім того, він познайомив О. Кониського з редактором "Чернігівського листка" Леонідом Глібовим, редактором львівського "Слова" Богданом Дідицьким [11, с. 114].

Плідними були товариські контакти між О. Кониським і М. Грушевським. Вони заприятелювали, коли М. Грушевський навчався у Київському університеті [10, с. 117]. Свідченням їх контактів є згадка О. Кониського у листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р., у якій він повідомляв про затвердження М. Грушевського професором Львівського університету і додав: "дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!" [13, с. 375]. З листування О. Кониського з М. Грушевським видно, що взаємини між кореспондентами були щирі, дружні, навіть родинні [45, с. 63]. Охолодження взаємин стало наслідком розходжень у поглядах на "нову еру": "На сій точці, – стверджував М. Грушевський, – розбилась і моя з ним колись дуже сердечна приязнь, а певно і не одна моя" [38, с. 53].

З галицьких діячів найбільш приязні взаємини у О. Кониського склалися з О. Барвінським. Познайомилися вони у 1865 р., коли Кониський, виїжджаючи за кордон на лікування, заїхав до Львова [8, с. 94]. Однак тільки з 1884 р. між ними налагодилися дружні стосунки, які О. Кониський

“дотримав... аж до самої смерти” [21, с. 134]. Їх багато зближувало: переконання, врівноважений характер, пунктуальність, цілеспрямованість, працездатність. Проте траплялися й непорозуміння. Одне з них було викликано тим, що О. Барвінський без дозволу відкрив декілька псевдонімів О. Кониського, що було особливо небажаним з огляду на цензуру в Росії [93, арк. 8].

Інколи діячі намагалися розмежувати товариські й “ідейні” питання, щоби зберегти добрі взаємини. Так, Д. Дорошенко у листі до В. Липинського від 18 травня 1931 р. обіцяв під час майбутньої зустрічі не “чіпати питань, болючих для нас обох, не говоритимемо про те, що може нас ділити, говоритимемо про те, що у нас є спільного” [47, с. 39].

Таким чином, український інтелігент другої половини ХІХ – початку ХХ ст. являв собою тип інтелектуальної особистості, зайнятої у сфері розумової праці, з широкими просторовими уявленнями, визначеною системою цінностей та активною громадянською позицією. Інтелігенція йшла в авангарді тенденцій суспільного розвитку, модернізації громадсько-політичної сфери та всього того, що включало в себе поняття “прогресу”, а водночас творила та зберігала культурні традиції українського народу, вважаючи ціллю свого життя служіння національній справі.

Формування світогляду українського інтелігента відбувалося поетапно. Безпосередній вплив на нього мав соціокультурний і географічний чинник. Природа рідного краю, виховання у сім’ї, де існували традиції, історична пам’ять про українське етнічне походження сприяли появі українолюбських / народолубських орієнтацій. У молоді роки формування світогляду проходило в навчальних закладах, під впливом освіти, друзів, читацьких практик. Важливим чинником формування життєвих стратегій і наукових поглядів українського інтелігента було знайомлення з тогочасним інтелектуальним середовищем, до якого входили викладачі вищих навчальних закладів та відомі громадські діячі.

Професійна діяльність українського інтелігента базувалася на розумовій праці. Однією з основних умов до професійної зайнятості було забезпечення певного рівня добробуту своїй родині. Натомість громадсько-політична діяльність скеровувалася на збереження та розвиток всього українства. До неї належала співпраця у різних громадських організаціях та наукових товариствах, організація видавничої справи тощо. Політична активність зумовлювалася обставинами часу. Становлення та мінливість українського політичного життя пов’язана з еволюцією поглядів, інколи – зміною політичних орієнтирів. Власні думки та гострі питання суспільного життя український інтелігент висвітлював у публіцистичних і наукових текстах, які охоплювали різні сфери наукових зацікавлень, від історії, літературознавства до етнографії та політології.

У системі світоглядних цінностей українського інтелігента важливе місце займала “українськість”, яка розумілася ним крізь призму визначальних рис самоідентифікації українського народу. У другій половині ХІХ ст. це розуміння сприймалося у світлі народницько-романтичних ідей. Основним завданням український інтелігент вважав розвинути традиції і донести “українськість” до свідомості народних мас, допомагаючи їм сприймати світ у національних категоріях. На зламі ХІХ–ХХ ст. розуміння “українськості” було поглиблене державницькими прагненнями. Інтелігенція взяла на себе наукове обґрунтування безперервної історично-правової традиції українців. Особливе значення в конструюванні образу цілісності української території мала співпраця та взаємини між українською інтелігенцією Наддніпрянщини та Галичини. Неабиякий вплив на формування уявлень українського інтелігента про місце України у світі мали подорожі, особливо закордонні, які були джерелом нових знань та світоглядних орієнтацій.

Найближчим оточенням українського інтелігента була сім’я та товариське коло. Сімейні стосунки були важливим елементом реалізації особистості в житті, впливали на сприйняття світу та психологічний стан. Український інтелігент, що був людиною творчою, постійно зайнятою інтелектуальною працею та громадськими справами, мав небагато часу на організацію побуту, дозвілля. Власні помешкання служили осередком наукових знань, з бібліотекою, творами мистецтва, де часто сходилися і дискутували представники тогочасної інтелектуальної еліти. Товариське оточення складалося головню з інтелектуального середовища, часто ідейно неоднорідного. На цій основі виникали конфлікти та непорозуміння. Відтак до кола найближчих осіб належали переважно особи, не відомі широкому загалу, з якими можна було поспілкуватися про прості буденні речі, радощі та душевні переживання.

Список використаних джерел

1. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ. ВРФТ), ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 87–90.
2. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 80, арк. 1.
3. ІЛ. ВРФТ, ф. 122, оп. 1, спр. 1, арк. 1–11.
4. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. ВР), ф. 11, оп. 1, спр. 4585, арк. 1.
5. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2204, арк. 3, 38, 49.
6. ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 90, арк. 1–22.
7. Александрова Г. “...В добрий час почнемо листуватися”. Листи О. Кониського до Ганни Берло / Г. Александрова // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 52–60.

8. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. / [Упор. А. Шацька]. – Т. 1. – Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с. 9. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 92–101. 10. Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського / Г. Бурлака // Український історик. – 1994. – № 1–4. – С. 117–134. 11. Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863 рр. Листи Леоніда Глібова й Семена Носа до Ол. Кониського / М. Возняк // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114–124. 12. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 139–148. 13. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок" (З додатком його листів до Митр. Дикарева) / М. Возняк // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 339–390. 14. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 103–154. 15. Грушевський М. Як я був колись белетристом / М. Грушевський // Український історик. – 1980. – № 1–4. – С. 89–90. 16. Діло. – 13 вересня 1894. 17. Діло. – 14 (26) мая 1896. 18. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 167 с. 19. Дорошенко Н. Дмитро Іванович Дорошенко: спогади / Н. Дорошенко // Український історик. – 2006. – № 1–3. – С. 128–140. 20. Драгоманов М. Австро-руські спомини. Частина перша / М. Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – Київ: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 151–288. 21. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 126–169. 22. Єфремов С. Щоденники 1923–1929 рр. / С. Єфремов. – Київ: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с. 23. Кониський О. Історична місія Росії / О. Кониський // Правда. – 1891. – Вип. 1. – С. 31–34. 24. Конисский А. Просвещение в Галицкой Руси / А. Конисский // Русская мысль. – 1883. – С. 20–41. 25. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / [Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін.] – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с. 26. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. VI. – 286 с. 27. Маркович Д. З давнього минулого. Про Олександра Яковича Кониського / Д. Маркович // По степах і хуторах. – Київ: Дніпро, 1991. – 541 с. 28. Матушевський Ф. Александр Яковлевич Конисский (Некролог) / Ф. Матушевський // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 125–151. 29. Матяш І. "Одну потіху маю – в своїй доньці..." (з листів М. Грушевського до К. Грушевської) / І. Матяш // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 29–37. 30. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали / [Упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський та ін.] – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2001. – 732 с. 31. Михайло Драгоманов у спогадах / [Уклали І. Гриценко, В. Короткий]. – К.: Либідь, 2012. – 312 с. 32. Переписка М. Драгоманова з Мелітом Бучинським. 1871–1877 / [Зладив М. Павлик] // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1910. – Т. XIII. – 353 с. 33. П. С. [Стрельбицький П.] Спомини про О. Я. Кониського / О. Огоновський // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. 20. – Кн. 12. – С. 162–167. 34. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський // Світ. – 1882. – Ч. 13. – С. 416–438. 35. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 38–64. 36. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с. 37. Spectator [Лотоцький О.] Некролог // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Річн. IV. – Т. XIII. – С. 105–112. 38. Александров О. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини О. Кониського: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Александров О. – Ніжин, 2007. – 188 с. 39. Андреев В. Дмитро Дорошенко: "перший" чи "другий" в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) В. Андреев // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 102–122. 40. Андрусак Т. Шлях до свободи Т. Андрусак. – Львів: Світ, 1998. – 192 с. 41. Антонович М. П. О. Куліш та О. Я. Кониський / М. Антонович // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 38–53. 42. Білецький Л. Дмитро Дорошенко / Л. Білецький. – Вінніпег, 1949. – 24 с. 43. Божук Л. Роль Д. Дорошенка у формуванні освітнього простору / Л. Божук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2008. – С. 32–35. 44. Бойчук С. Інтелігенція та її роль у становленні соціокультурної ідентичності / С. Бойчук // Інтелігенція і влада. 36. наук. праць. – 2002. – Вип. 1 (2). – Част. I. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 32–37. 45. Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті: на матеріалі листування з М. Грушевським / Г. Бурлака // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4. – С. 60–68. 46. Великий громадянин (з нагоди 100-ліття народин О. Кониського) // Просвіта. – 1936. – Річн. I. – Число 1–9. – С. 82–83. 47. Винар Л. Дмитро Іванович Дорошенко: життя і діяльність / Л. Винар // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 9–67. 48. Винар Л. Силуети епохи. Історичні розвідки / Л. Винар. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с. 49. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада / М. Гніп. – Харків: ДВУ, 1930. – 235 с. 50. Головацький І. Віхи української історії / І. Головацький. – Львів: НВФ "Українські технології", 2006. – 300 с. 51. Горбач М. Справжній М. Драгоманов / М. Горбач. – Л.: Каменярь, 2008. – 167 с. 52. Горинь В. Вілла М. Грушевського у Львові / В. Горинь. – Львів, 1999. – 72 с. 53. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 483–484. 54. Демченко Т. "Надзвичайно характерна постать" на тлі "досвітніх вогнів" (штрихи до життєпису О. Кониського) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 93–101. 55. Денисюк І. Виховне спрямування творів О. Кониського для дітей в аспекті становлення української національної школи / І. Денисюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N142/N142p022-026.pdf. 56. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожі, враження й замітки). Вид. третє. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 93 с. 57. Доценко Р. Затятий українець позаісторичної давнини / Р. Доценко // Дивослово. – 2001. – № 7. – С. 8–13. 58. Дяченко О. О. Я. Кониський та М. П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О. О. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 36. наук. праць. – 2007. – Вип. 5. – С. 167–175. 59. Етимологічний словник української мови. В 7-и томах / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. Потебні; Гол. ред. О. Мельничук. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 309–310. 60. Єфремов С. Історія українського

письменства / С. Єфремов. – Київ: Феміна, 1995. – 688 с. 61. Єфремов С. Олександр Кониський / С. Єфремов // Олександр Кониський. Вибані твори. – Київ: Сяйво, 1927. – С. III–XXVIII. 62. Житецький І. Південно-Західний відділ Географічного товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31–36. 63. Заболотна Т. Історія повсякденності – “панacea від усіх хвороб” чи пастка для історика? / Т. Заболотна // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упор. О. Лукашевич, Т. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 38–43. 64. Заславський А. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / А. Заславський, І. Романченко. – Київ: Дніпро, 1964. – 199 с. 65. Іваненко М. З життя О. Я. Кониського / М. Іваненко // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65–69. 66. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с. 67. Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.) / І. Коляда // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 132–141. 68. Копиленко О. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність / О. Копиленко. – Київ: Либідь, 1991. – 184 с. 69. Кухар В. Основні чинники формування світогляду М. Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В. Кухар // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. – С. 141–148. 70. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. / А. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с. 71. Липинський В. Архів. – Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія-Пенсильванія, 1973. – С. XV–XLI. 72. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 томах / Відп. ред. Ф. Сисин; Упор. Я. Грицак. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с. 73. Лупандін О. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка / О. Лупандін // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 36–46. 74. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Н. Мисак. – Львів, 2005. – 20 с. 75. Мисюра О. Організація О. Кониським видавничої справи / О. Мисюра // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали наук.-метод. семінару. – Вип. 8. – Чернігів, 2006. – С. 78–91. 76. Михайло Грушевський і Західна Україна (Доповіді й повідомлення наукової конференції, м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – 350 с. 77. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – Кн. I / Відп. ред. Ю. Курносів. – Київ: Інститут історії України АН України, 1994. – 137 с. 78. Пам'яті Михайла Драгоманова / За ред. Я. Довбищенко. – Х.: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. – 113 с. 79. Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні / С. Панькова // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 826–833. 80. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Прицак. – Київ-Кембрідж, 1991. – 78 с. 81. Свенціцький І. Драгоманов і Галичани. / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 12 с. 82. Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: 3б. наук. праць. / С. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 460 с. 83. Смілянська В. Біограф та його “Хроніка” / В. Смілянська // Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя. – Київ: Дніпро, 1991. – С. 3–23. 84. Українська родинна: Родинний і громадський побут / [Упор. Л. Орел]. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с. 85. Українське народознавство: Навч. посіб. / [За ред. С. П. Павлюка]. 2-е вид. – Київ: Знання, 2004. – 570 с. 86. Ульяновська С. Автор “української культури”. Дмитро Дорошенко / Ульяновська С., Ульяновський В. // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. Ульяновська. – Київ: Либідь, 1993. – С. 527–553. 87. Усенко І. Кониський Олександр Якович / І. Усенко // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т. 3. – Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2001. – С. 260–261. 88. Хропко П. О. Кониський і його спадщина / П. Хропко // Радянське літературознавство. – 1986. – № 8. – С. 51–58. 89. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Н. Шип / [Отв. ред. В. Г. Сарбей]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 172 с. 90. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / [Відп. ред. Р. С. Мішук]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 246 с. 91. ІЛ. ВРФТ, ф. 77, оп. 1, спр. 28, арк. 3. 92. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 371, арк. 32. 93. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 3573, арк. 8. 94. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1440, арк. 21, 27. 95. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 355, арк. 4. 96. ІЛ. ВРФТ, ф. 26, оп. 1, спр. 363, арк. 2. 97. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1436. 98. ЛННБ. ВР, ф. 11, оп. 1, спр. 1435, арк. 7.

Любовь Кожухар

УКРАИНСКИЙ ИНТЕЛЛИГЕНТ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ

Статья посвящена истории украинской интеллигенции второй половины XIX – начала XX в. На основе изучения различных сфер деятельности и частной жизни ее представителей (А. Конисского, М. Драгоманова, М. Грушевского, Д. Дорошенко) создан обобщенный образ украинского интеллигента. Утверждается, что частная сфера жизни была важным фактором формирования мировоззренческих ориентаций и жизненных стратегий украинской интеллигенции, которые определяли направления ее будущей деятельности и систему ценностей.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, мировоззрение, общественно-политическая деятельность, частная жизнь, повседневная жизнь.

Lyuba Kozhuhar

UKRAINIAN INTELLECTUALS SECOND HALF OF THE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY: THROUGH THE PRISM PRIVACY

Article on the history of Ukrainian intellectuals of the second half of the nineteenth – early twentieth century. Based on the study of different areas and private lives of its members (O. Konysky, M. Drahomanov, M. Hrushevsky, D. Doroshenko) created a generalized image of the Ukrainian intelligentsia. It is proved that the private sphere of life was an important factor in shaping the ideological orientations and life strategies of Ukrainian intellectuals determining the direction of future performance and value system.

Key words: Ukrainian intellectuals, ideology, social and political activities, private life, everyday life.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

**ПУБЛІЦИСТИЧНА, РЕДАКТОРСЬКО-ВИДАВНИЧА І ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО**

Показано заслуги Є. Олесницького як журналіста, редактора, видавця, літературного критика, перекладача і поета. Проаналізовано його публіцистичну і літературну спадщину.

Ключові слова: Є. Олесницький, публіцист, видавець, літератор, редактор.

На початку 1880-х рр. у суспільно-політичному житті українського населення Східної Галичини активну роль відіграють юристи. Внесок галицьких правників у національно-культурне відродження краю наприкінці XIX – на початку XX ст. був вагомим у всіх без винятку сферах суспільного життя.

Однією з найпомітніших і найавторитетніших фігур на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. серед правників був адвокат Євген Олесницький (1860–1917 рр.). Кваліфікований юрист, добрий організатор і промовець, визначний політичний, економічний і громадсько-культурний діяч послідовно захищав громадянські та національні права українців Східної Галичини.

Увагу автора привертає львівський період у життєписі Є. Олесницького (1878–1891 рр.), оскільки це знаковий етап формування світогляду і перших успішних результатів громадсько-політичної праці. У Львові юрист послідовно пройшов щаблі фахового становлення – закінчив університет, відбув адвокатську практику, здобув ступінь доктора права. Після закінчення університету 1883 р. всього вісім років Є. Олесницький перебував у Львові, де займався адвокатською практикою, громадсько-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю. Він виступав як журналіст, редактор, видавець, літературний критик, перекладач, поет, театральний діяч, а також як діяльний член "Просвіти". Саме результати публіцистичної, редакторсько-видавничої і літературної праці правника у львівський період його життя стали предметом нашого дослідження.

Перші спроби вивчення багатогранної діяльності Є. Олесницького відносяться до 1920-х рр., зокрема увагу Ф. Федорціва привернули у тому числі публіцистичні та редакторські починання Є. Олесницького [1]. Дослідники діаспори І. Боднарук [2–3] і Я. Падох [4] висвітлюють деякі аспекти праці Є. Олесницького як видавця і перекладача. У 1990-х рр. на сторінках періодичних видань з'явилися публікації про Є. Олесницького науково-популярного характеру, приміром Б. Фур [5]. Чимало фактів про суспільно-культурну діяльність Є. Олесницького і його творчу спадщину зібрано у наукових розвідках Т. Гелей і Я. Заніка [6], В. Качкана [7–9]. Проте цілісне висвітлення задекларованої наукової проблеми залишилося поза межею історичних розвідок. Відповідно дане наукове дослідження присвячене розв'язанню таких завдань: показати зміст і результати діяльності Є. Олесницького як журналіста, редактора, видавця, літературного критика, перекладача і поета; проаналізувати його науково-публіцистичну і літературну спадщину; з'ясувати внесок діяча у національно-культурне відродження Східної Галичини на межі XIX–XX ст.

У 1878 р. національно загартований в учнівській "Громаді" Тернопільської гімназії Є. Олесницький вступив у Львівський університет, будучи свідомим щодо свого громадського призначення. Українська студентська молодь, і зокрема Є. Олесницький, плекала патріотичні почуття, гуртуючись навколо "Руської бесіди", "Просвіти" і "Дружнього лихваря". Саме з участю в діяльності цих товариств пов'язане формування народовських переконань Є. Олесницького, розвиток його особистості. Крім того, власні світоглядні засади майбутній політик будував на

прикладі життя і діяльності І. Франка, В. Барвінського, В. Навроцького, К. Левицького та інших відомих тогочасних діячів, погляди яких мали беззаперечний вплив на формування його світобачення в душі модерного українства і спрямування на шлях "органічної" праці.

У 1881 р. Є. Олесницький став керівником "Дружнього лихваря" – українофільського студентського товариства. Після цього життя гуртка активізувалося. Щотижня влаштовували доповіді з літературними декламаціями і музичними творами, товариські зустрічі. За ініціативи голови у десятиліття свого існування "Дружній лихвар" видав "Антологию руську" – збірник творів українських поетів, які сам Є. Олесницький обирав [1, с. 330]. І. Франко, І. Белей та В. Левицький упорядковували видання [7, с. 109–110].

Є. Олесницький тісно співпрацював з галицько-українськими періодичними виданнями, зокрема з "Батьківщиною" [1, с. 330]. Він був редактором трьох випусків відновленого 1888 р. журналу "Правда" [10], у якому друкувалася "Любка", перекладена Є. Олесницьким з російської мови, а також його "Перегляд літературно-науковий" та "Анкета гімназьяльна. Уваги над програмою науки в гімназії". У 1885 р. правник почав редагувати гумористичний журнал "Нове зеркало" [11, с. 2–3], а згодом редагував "Зеркало" [1, с. 330]. У 1884–1886 рр. виходила окремими книжками, на зразок німецької бібліотеки "Реклама", "Русько-українська бібліотека", видана Є. Олесницьким за його кошти [12, с. 589]. У 1884 р. в ній опубліковано повість В. Барвінського "Сонні мари молодого питомця" [11, с. 2]. Останньою книгою цього видання став твір А. Свидницького "Люборадські. Сімейна хроніка А. Свидницького" [13]. У 1885 р. у "Русько-українській бібліотеці" Є. Олесницький видав збірку поезій У. Кравченка "Prima vera". Зібравши 38 віршів молоді стрийської поетеси, він познайомив українців з її творчістю [3, с. 66]. На той час вийшло 14 томів "Русько-української бібліотеки" з творами І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, А. Свидницького, І. Франка та ін. [8, с. 138]. Чимало книг журналіст видав власним накладом, як-от "Поетичні твори С. Руданського" (1886) [9, с. 165].

У 1880 р. Є. Олесницький став співзасновником української народовської газети "Діло" [14, с. 23], у якій працював у 1885–1890 рр. Спочатку він вів рубрику політичного життя, писав статті на правову тематику, а згодом з-під його пера виходять економічні праці [6, с. 157]. На сторінках "Діла" Є. Олесницький опублікував низку наукових розвідок: "Крайове дорожнє законодавство в Галичині", "Крайовий консумпційний податок як средство зменшення недобору в крайовім фондї" (1887) [9, с. 163], "Примусова асекурація" [15], "Нові робітничі закони в Австрії" [16], "Новий податок від цукру і його економічно-політичне значення" [17], "Новий податок від горілки й інтереси пропінатії" [18], "Право пропінатії в Галичині" (1888), "Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів", "Школа історична політичної економії і її ювілей в літературі", "Другий з'їзд польських правників і економістів", "Право приватне й інтереси убогих кляс на основі праці д-ра Менгера" (1889), "Конкуренція шкільна", "Рух людності в Австрії в р. 1888" [9, с. 163], "Письма із села в справах економічних" [19], "Право приватне й інтереси убогих кляс" (1890) [20].

Журналіст належав і до керівництва видавничої спілки "Діла" [11, с. 2].

У 1889 р. Є. Олесницький спільно з однодумцями – докторами К. Левицьким, О. Огоновським, А. Горбачевським, С. Федаком і М. Шухевичем започаткував видання першого у Східній Галичині українського правничо-фахового місячника "Часопись правнича". Є. Олесницький як співредактор перших двох річників відповідав за економічну рубрику [6, с. 158]. Він написав і опублікував у журналі чотири статті: "Школа історична політичної економії та її ювілей в літературі" [21], "Австрійське законодавство державне в 1889 р." [22], "Крайове законодавство Галичини в 1889 р." [23]. Четверту публікацію – "Рішення Трибуналу адміністраційного..." підписано псевдонімом Д-р Є. О-й [24], [25, с. 279].

"Часопись правнича" внесла значний вклад у пропаганду юридичних знань. У слові до читачів йшлося, що журнал – це перша спроба українських наукових можливостей у сфері правознавства і розвитку правничої термінології. Крім того, автори видання писали статті українською мовою [26, с. 12].

Зазначимо, що наукова діяльність Є. Олесницького щодо вдосконалення української правничої термінології та поглиблення теоретичних основ цивільного права виявилася доволі плідною. За це у 1889 р. він був обраний дійсним членом НТШ [26, с. 55].

Численні архівні матеріали, зокрема листи Є. Олесницького до М. Бучинського, О. Партицького, О. Маркова, О. Барвінського та інших діячів, підтверджують дані про те, що публіцист значну частину творчого життя віддав часописам і журналам. Приміром, у листі від 1 лютого 1888 р. Є. Олесницький повідомляв О. Барвінського про зайнятість у редакції "Діла", називав кільканадцять найактивніших кореспондентів з міст, на кого можна опиратися у щоденній журналістській практиці [9, с. 163].

У публіцистиці Є. Олесницького переважало висвітлення політичних і правових проблем тогочасного життя. Статті ґрунтовно аналізували діюче австро-угорське законодавство. Не було такого закону, про який не з'явилася б його розвідка у "Ділі", "Часописі правничій" чи окремим виданням.

У цілому політико-правові, соціально-економічні праці Є. Олесницького відзначалися глибокою фактологічною основою, незаперечною силою аргументації й блискучою стилістикою викладу. Його публікації мали успіх як у рядових читачів, так і у професіоналів. У статті "Селянські заворушення з приводу шляхового закону" (1887 р.) І. Франко посилався на аналітичну працю Є. Олесницького у "Ділі" під назвою "Наше шляхове законодавство", вважаючи, що саме ця публікація давала цілісне уявлення про стан відповідних справ. Висвітлюючи історію галицького краєзнавства, у сфері досліджень суспільно-економічних відносин І. Франко називав відоме на той час "Право пропінації в Галичині" Є. Олесницького (1889 р.) [6, с. 157–158; 27].

Іноді журналіст виступав як літературний критик. Фахівці дали високу оцінку таким його публікаціям у "Ділі", як: "Володимир Навроцький, його значення і заслуги" (1888 р.) [28], "Історія літератури руської О. Огоновського: Критичний огляд" (1889 р.) [8, с. 137]. У 1889 р. Є. Олесницький спільно з В. Коцовським опублікував літературну оцінку "Лимерівни" П. Мирного [11, с. 4]. Публіцист виступив критиком творів А. Чайковського, про що дізнаємось з листа останнього до І. Франка від 24 вересня 1904 р. [29, с. 154], драм Г. Цеглинського (лист останнього до К. Студинського від 30 квітня 1903 р.) [30, с. 102].

Починаючи зі студентських років і впродовж усього життя, літератор чимало трудився над перекладами з багатьох мов. Однією з перших його літературних спроб за порадою І. Франка був переклад "Авторитету виховання" М. Добролюбова. Твір вийшов коштом Є. Олесницького у "Дрібній бібліотеці" (1879) [11, с. 1]. Про це писав І. Франко: "Із інших молодих галицьких письменників тут уперше виступив Є. Олесницький, переклав з російської статтю Добролюбова "Значення авторитету в вихованні..." [31, с. 379].

Є. Олесницький перекладав твори Ч. Діккенса. Як стверджував І. Франко, друзі називали літератора "Скруджем" (персонаж повісті Ч. Діккенса "Святий вечір") [9, с. 162]. У 1879 р. публіцист переклав з німецької мови історичну повість "Каленик" Надхина про останні часи Запоріжжя, що вийшла у "Правді" [11, с. 4]. Його переклад німецької повісті Ю. Стінде "Родина Бухгольців, образки з родинного життя німців" надруковано у літературному додатку "Діла" – "Бібліотеці найзнаменитіших повістей" (1888 р.) [32]. У цьому ж виданні опубліковано переклад Є. Олесницького німецької повісті В. Гілера "Власними силами" про швейцарське життя [11, с. 2].

Є. Олесницький написав чимало перекладів для українського театру. Так, упродовж 1884–1890 рр. він перекладав лібретто (словесний текст музично-драматичного твору) драм, комедій та опер польських, німецьких і російських авторів [9, с. 162]. Із-під його пера вийшли такі лібретто, як "Циганський барон", "Дівчина з чужини" [11, с. 4], "Галька", "Кавалерія рустікана", "В світі судьби", "За звіриною", "Донька Фабріці", "Лена", "Пан Бенет", "Свояки", які з успіхом ставили на сценах галицьких театрів [4, с. 80].

Знаково, що порадами Є. Олесницького як літератора користувалися інші письменники. У 1890-х рр. А. Чайковський написав повість про життя "ходачкової шляхти" "Олюнька". За порадою Є. Олесницького він надіслав твір на конкурс крайового віділу (виконавчого органу Галицького сейму), де повість отримала першу премію [33, с. 234]. Роман "Сагайдачний" А. Чайковський присвятив "незабутній пам'яті мого найкращого товариша і друга доктора Є. Олесницького" [5, с. 2]. Високу оцінку перекладацькій практиці публіциста дав І. Франко у листах до визначних культурно-освітніх діячів кінця XIX – початку XX ст. – М. Павлика, М. Драгоманова, О. Барвінського [6, с. 157].

Ще у молодому віці Є. Олесницький писав вірші, які друкував у періодичних виданнях "Боян", "Временник", "Новий пролом" [9, с. 162]. У 1887 р. буковинські українці святкували 25-літній ювілей літературної творчості С. Воробкевича. В урочистостях брали участь О. Барвінський і Є. Олесницький, як делегати від галицьких українців. У честь ювіляра останній виголосив свій вірш, що був надрукований у "Ділі". У збірнику В. Лукича (товариша Є. Олесницького) "Рідний зільник" опубліковано поезію Є. Олесницького під назвою "Товариству "Просвіта" (1891 р.) [11, с. 4].

Зазначимо, що виїхавши 1891 р. зі Львова, Є. Олесницький продовжував займатися публіцистикою. Він співпрацював із журналом "Украинская жизнь", який видавав С. Петлюра напередодні Першої світової війни у Москві. 20 липня 1912 р. останній писав до Д. Донцова: "Одночасно з вашою статтею про кінець сесії йде стаття Є. Олесницького про університетську справу" [11, с. 3]. У 1912 р. літератор агітував за підтримку українського часопису "Київська Рада", приєднавши до нього у Східній Галичині 500 передплатників [6, с. 159].

Аналізуючи львівський період діяльності Є. Олесницького, дослідник І. Боднарук зазначив, що "в інших обставинах, в іншому суспільстві людина з такими здібностями й різномірними

зацікавленнями мала б стати визначним публіцистом і письменником, чи ученим... Розпрощався з багатьма речами, що становили зміст його духовного життя в часи побуту у Львові в 1878–1891 роках. Мусів розпрощатися, коли не хотів “змарнуватися” [2, с. 62].

Таким чином, співпраця Є. Олесницького з галицько-українськими періодичними виданнями “Батьківщина”, “Правда”, “Діло”, у яких він публікував свої глибоко фактологічні, стилістично блискучі статті на правову, соціально-економічну і політичну тематику, редагування гумористичних журналів “Нове зеркало” й “Зеркало”, видання літературного збірника “Русько-українська бібліотека”, науково-редакторська праця у “Часописі правничій”, виступ Є. Олесницького як літературного критика, перекладача і поета переконують, що вже у студентські роки відбулася кристалізація його народовських переконань і він став активним учасником громадсько-політичного та національно-культурного життя Східної Галичини.

Науково-публіцистична і літературна спадщина Є. Олесницького зайняла гідне місце у доробку української культури кінця XIX – початку XX ст. і відіграла значну роль у пробудженні національних почуттів українського народу. Вдало поєднуючи публіцистичну, редакторсько-видавничу, літературну діяльність з успішним відбуттям юридичної практики, майбутній правник став на одне з чільних місць серед представників “адвокатської ери” українського національного відродження Східної Галичини.

Список використаних джерел

1. Федорців Ф. Євген Олесницький / Ф. Федорців // Ілюстрований календар товариства “Просвіта” з літературним збірником на переступний рік 1920. – Львів: З друкарні Ставропигійського інституту під управою Ю. Сидорака. Коштом товариства “Просвіта”, 1919. – С. 328–332.
2. Боднарук І. Де залишилось моє серце. Статті про рідний край та його політичних і культурних діячів на Батьківщині й скитальщині / І. Боднарук. – Стрий, 1998. – 148 с.
3. Боднарук І. Стрийський парнас / І. Боднарук // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: В 3 т. / [Ред. І. Пеленська, К. Баб’як]. – Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 57–80. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів; т. XLIX А. Регіональний збірник).
4. Падох Я. Стрийський пласт (нарис історії) / Я. Падох // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: В 3 т. / Ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – С. 404–531. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів; т. XLIX. Регіональний збірник).
5. Фур Б. “Чим стала Стрийщина, тим стала завдяки його починави...” / Б. Фур // Гомін волі. – Стрий, 1990. – 18 серпня. – С. 2.
6. Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький (1860–1917) / Т. Гелей, Я. Занік // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во “Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – С. 156–163.
7. Качкан В. Левицький Володимир Лукич / В. Качкан // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / [За ред. М. М. Романюка; Передм. В. Качкана]. – Львів, 1994. – Вип. I. – С. 109–113.
8. Качкан В. Олесницький Євген Григорович / В. Качкан // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка; Передм. В. Качкана. – Львів, 1994. – Вип. I. – С. 136–139.
9. Качкан В. А. З корифеїв українського руху (суспільно-культурна праця Євгена Олесницького) / В. А. Качкан // Українське народознавство в іменах: У двох частинах. – К.: Либідь, 1994. – Частина I. – С. 160–168.
10. Олесницький Є. Оповідка про політично-научний місячник “Правда”... У Львові, в серпні 1888. Др. Євгеній Олесницький, видавець і редактор / Є. Олесницький. – [Львів]: Накладом редакції. З друкарні Тов. ім. Шевченка, [1888]. – 3 с.
11. Євген Олесницький як публіцист і письменник. – Режим доступу: <http://slovnyk.org.ua/txt/bodnaruki/mds/23.html>.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
13. Свидницький А. П. Люборадські. Семейна хроніка А. Свидницького / А. П. Свидницький. – Львів: Накладом Євгенія Олесницького. З друкарні Товариства ім. Шевченка, 1887. – 392 с. – (Русько-українська бібліотека, 15–17).
14. Шаповал Ю. Г. “Діло” (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки / Ю. Г. Шаповал. – Львів, 1999. – 384 с.
15. Д-рб Е. О[лесницький]. Примусова асекурація // Дїло. – 4 (16) сїчня 1888. – С. 1.
16. Д-рб Е. О[лесницький]. Нові робітничі закони в Австрії // Дїло. – 25 червня (7 липня) 1888. – С. 2.
17. ω [Олесницький Є.]. Новый податокъ ѓдъ цукру и его економично-политичне значенъ // Дїло. – 1 (13) лютого 1888. – С. 1.
18. ω [Олесницький Є.]. Новый податокъ ѓдъ горївки и интересы пропинаціи // Дїло. – 10 (22) лютого 1888. – С. 1–2.
19. О [лесницький Є.]. Письма изъ села въ справахъ економичныхъ // Дїло. – 6 (18) марта 1890. – С. 1.
20. Олесницькій Е. Право приватне а интересы убогихъ клясъ / Е. Олесницькій // Дїло. – 17 (29) марта 1890. – С. 1–2.
21. Олесницькій Е. Школа исторична політична економіи і еї ювилей вь літературі / Е. Олесницькій // Часопись правнича, мїсячникъ для теоріи і практики. Р. 1. – Львів: Зь друкарні Товариства имени Шевченка пѓдъ зарядомъ К. Беднарского, 1889. – Ч. 1/4, 5–12, з показ. – С. 36–45.
22. Олесницькій Е. Австрійске законодавство державне вь р. 1889 / Е. Олесницькій // Часопись правнича, мїсячникъ для теоріи і практики. Р. 2. – Львів: Зь друкарні Товариства имени Шевченка пѓдъ зарядомъ К. Беднарского, 1890. – Ч. 1–12, з показ. – С. 21–24.
23. Олесницькій Е. Краєве законодавство Галичини вь р. 1889 / Е. Олесницькій // Часопись правнича, мїсячникъ для теоріи і практики. Р. 2. – Львів: Зь друкарні Товариства имени Шевченка пѓдъ зарядомъ К. Беднарского, 1890. – Ч. 1–12, з показ. – С. 65–69.
24. Олесницькій Е. Рїшене Трибуналу адміністраційного до арт. 2 зак. зь 1. сїчня 1889. ч. 16 в. з. кр. / Е. Олесницькій // Часопись правнича, мїсячникъ для теоріи і практики. Р. 2. – Львів: Зь друкарні Товариства имени

Шевченка підъ зарядомъ К. Беднарского, 1890. – Ч. 1–12, з покаж. – С. 29–30. 25. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с. 26. Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – 79 с. 27. Олесницькій Е. Право пропинації въ Галичинѣ / Е. Олесницькій. – Львѡвъ: Накладомъ автора. Зъ друкарнѣ товариства імени Шевченка підъ зар. К. Беднарского, 1889. – 159 с. 28. Володимир Навроцкій, его значенье и заслуги. О́дчить д-ра Евгенія Олесницкого, выголошенный въ памятный день шестыхъ роковинъ смерти бл. п. Вол. Навроцкого // Дѣло. – 28 мая (9) червня 1888. – С. 1–2. 29. Листи (1880–1935). 120. До І. Франка. Сколе, 24 вересня 1904 р. // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: В 3 т. / Львівський нац. ун-т, Наукова б-ка та ін.; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 153–154. 30. 87. Г. Цеглинський. 30 квітня 1903, Перемишль // У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 102. 31. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470. 32. Стінде Ю. Родина Бухгольцѣвъ, образки зъ родинного житя Нѣмцѣвъ Юлія Стіндого... Зъ нѣмецкого свободно переложивъ Др. Евгений Олесницкій... / Ю. Стінде. – У Львовѣ: Накладомъ редакції "Дѣла". Зъ друкарнѣ Товариства ім. Шевченка, 1888. – 288 с. – (Литературный додатокъ "Дѣла". Библиотека найзнаменитшихъ повѣстей підъ редакцією И. Белея. Томъ XXVI). 33. Нечиталюк М. Цінний документ до біографії Андрія Чайковського / М. Нечиталюк // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: В 3 т. / Львівський нац. ун-т, Наукова б-ка та ін.; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 3. – С. 211–236.

Инна Чуйко

**ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ, РЕДАКТОРСКО-ИЗДАТЕЛЬСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Е. ОЛЕСНИЦКОГО.**

Показано заслуги Е. Олесницкого как журналиста, редактора, издателя, литературного критика, переводчика и поэта. Проанализировано его публицистическое и литературное наследие.

Ключевые слова: Е. Олесницкий, публицист, издатель, литератор, редактор.

Inna Chuiko

**JOURNALISTIC, EDITORIAL, PUBLISHING AND LITERARY ACTIVITIES OF
E. OLESNYTSKYI.**

Revealed merit of E. Olesnytskyi as a journalist, editor, publisher, literary critic, translator and poet. Analyzed its journalistic and literary heritage.

Key words: E. Olesnytskyi, journalist, publisher and writer, editor.

УДК 94(477)

Уляна Безпалько

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ УНІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджено тенденції та особливості розбудови унійного руху під керівництвом митрополита А.Шептицького, проаналізовано проблеми і перспективи розвитку Греко-католицької церкви Росії на початку ХХ ст.

Ключові слова: унійний рух, митрополит Андрей Шептицький, Греко-католицька церква, Російська імперія

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення і переосмислення унійної діяльності митрополита А. Шептицького. Важливими аспектами зазначеної проблеми залишаються питання розбудови теоретичного, юридичного, фінансово-матеріального підґрунтя унійного руху на теренах східного християнства. Основним концептуальним аспектам унійної діяльності митрополита присвячено це дослідження.

Об'єктом дослідження є Греко-католицька церква в Російській імперії на початку ХХ ст.

Предметом виступають особливості унійної діяльності А. Шептицького в зазначений період.

Метою статті є аналіз процесу розбудови унійного руху під керівництвом митрополита А. Шептицького.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Е. Бистрицької [1], О. Добоша [2], Я. Заборовського [3], З. Яхимовича [12]. Загалом слід відзначити ґрунтовність і значну наукову вартість зазначених досліджень, проте висвітлення унійної діяльності митрополита А. Шептицького вимагає більш комплексного та цілісного підходу.

Митрополит А. Шептицький, як теоретик і активний практик церковного єднання, на початку свого духовного служіння зіткнувся з проблемою пошуку найбільш ефективних шляхів та методів досягнення зазначеної мети. Ієрарх Греко-католицької церкви усвідомлював, що ані агресивний прозелітизм католицизму, практикований упродовж століть, ані ортодоксальний ізоляціонізм православ'я, також сформований історично, не є тими шляхами, які можуть допровадити християнську спільноту до кінцевої мети досягнення апостольської єдності [9, с. 10–32]. Владика наважився запропонувати християнському світові "нову стару" формулу досягнення взаємного компромісу і встановлення міжцерковного діалогу, скерованого на подолання різноманітних історичних та догматичних розбіжностей – а саме, формулу розбудови унійної церкви як універсальної синтетичної моделі усунення негативних наслідків церковного розколу [2, с. 241].

Митрополит А. Шептицький у творенні теоретичного підґрунтя унійного руху опирався на засадничі постулати духовної спадщини одного із найвидатніших сподвижників і, певною мірою, передвісників, церковного єкуменізму ХХ ст., папи Лева XIII (1868–1903). У своїй основоположній енцикліці "Orientalium dignitas Ecclesiarum" ("Про гідність східних церков") – від 1894 р. – папа закликав до збереження чистоти східного обряду в лоні Католицької церкви. На погляд Лева XIII, саме апостольське походження Східних церков слугувало основним аргументом для відновлення їхнього канонічного спілкування, а, відтак, і воз'єднання, із Західною Церквою. Збереження багатоманітності обрядової практики в її структурі – стверджувалося в згаданій енцикліці – мусило якнайкраще засвідчити істинну кафоличність, а отже, всеосяжність та соборність Церкви: "Підстави для ворожнечі і недовіри повинні бути усунені, і тоді вся повнота сил може бути спрямована на примирення. Збереження власної дисципліни Східних церков у її цілісності ми розглядаємо як справу першозначної ваги... Адже збереження східних обрядів більш важливе, ніж звичайно думають. Завдяки своїй величній древності, вони складають цінний скарб для всієї Церкви і свідоцтво божественної єдності католицької віри" [8, с. 151–156].

Основні теоретико-методологічні принципи розбудови унійного руху, викладені А. Шептицьким, зокрема, у трьох концептуально важливих документах – праці "Зближаються часи" від 26 листопада 1907 р. [5, с. 29–36], "Послання до греко-католицького духовенства Росії" від 3 травня 1908 р. [4, с. 240–245] і значно пізнішій роботі узагальнюючого характеру "Російський католицький екзархат" (1927 р.) [11].

Митрополит А. Шептицький цілковито поділяв ідеї Лева XIII щодо необхідності збереження чистоти східного обряду в структурі майбутнього об'єданого церковного організму. На погляд митрополита, східний обряд мусив стати органічним компонентом модерного католицизму – не як щось вторинне, меншвартісне, а як те, що доповнює, повертає цілісність, знищує негативні наслідки церковного розколу та взаємної ворожнечі [11].

На думку владика, свідомість віруючих, належних до неприєднаних православних церков, з більшою готовністю могла б відкритись ідеям церковної єдності, що полягала б не в одноманітті зовнішніх форм церковних служб, а "в душі істинно-православного благочестя, у твердій вірі в усі богооткровенні істини і в спілкуванні зі св. Вселенською Церквою..." [4, с. 241].

Однак не варто плутати єкуменічні устремління митрополита з "єзуїтськими методами" прозелітичної діяльності Католицької церкви, які неодноразово запідозрювали в його діяльності представники консервативного крила Православної церкви. Тільки істинний поборник євангельського постулату церковної єдності й християнського братерства міг осягнути такі вершини єкуменічної думки, як це вдалося митрополиту А. Шептицькому (і це за довгі роки до відповідних постанов II Ватиканського собору): "Вселенська церква, маючи одну віру, дотримується різних обрядів; об'єднання всіх Церков у одну зовсім не полягає в тому, щоб у всіх був один обряд, а тільки, щоб у всіх була одна віра і щоб усі були поєднані вузами цієї віри і вузами загальної любові. Вселенська церква ніколи не прагнула до того, щоб усі були латинянами, але тільки до того, щоб усі були кафоликами" [4, с. 241].

Місія Греко-католицької церкви, на погляд митрополита, полягала у формуванні базових засад церковної єдності, як у теоретичній, так і в практичній площині. Владикою було розроблено спеціальну програму практичних заходів, необхідних для втілення ідей церковного єкуменізму, котра демонструвала чітке стратегічне бачення митрополитом зазначених питань [5, с. 29–36].

А. Шептицький, звісно ж, усвідомлював труднощі реалізації свого унійного проекту – проте, опираючись на догматичну підтримку Святого Престолу, власні внутрішні переконання і керуючись юрисдикційними повноваженнями, наданими йому понтифіком Пієм X (наступником Лева XIII)

упродовж 1907–1914 рр., владика, без сумніву, бачив широкі перспективи для досягнення церковної єдності. Плацдармом для реалізації унійних ідей митрополита було обрано Російську імперію – і не дарма, оскільки її терени завжди цікавили Ватикан в контексті поширення власного політичного і церковного впливу [13, с. 74–75].

На погляд авторки, подібні мотиви були чужими самому митрополиту, щирому і відданому прихильнику ідеї церковного поєднання. Проте у своїй діяльності, як церковний і громадсько-політичний лідер, людина свого часу і політичних обставин – він мусив ураховувати всі чинники, зокрема й такі, котрі виходили за межі його особистих світоглядно-етичних переконань та установок.

Реалізація ідей церковного єднання, на погляд митрополита, мала б розпочинатися із невеликих, проте важливих кроків структуризації та інституалізації нових форм церковного служіння та існування. Митрополит А. Шептицький не відкидав важливості фактів переходу в католицизм східного обряду "знизу", з ініціативи самої громадськості вірних, проте недвозначно вказував на низьку ефективність подібних "навернень" в контексті творення нової – унійної – моделі церковно-християнської єдності в майбутньому [11].

Для митрополита не мали значення ані короткотерміновий прозелітизм, ані тимчасові політичні амбіції. Він мислив абсолютно іншими, значно ширшими категоріями, котрі нерідко залишалися незрозумілими його сучасникам – а, навіть, залишаються такими і в сьогоденні.

А. Шептицький вбачав цілком виправдану тактику поширення унійного руху за рахунок інституційного створення та відновлення канонічно існуючих єпархій, а, відтак, у подальшому наповненні зазначених утворень реально існуючими групами вірних. На його думку, власне ідеологема унійного руху вимагала подібних дій: "В даному випадку загальне благо вимагає, щоб східні християни, православні, що повертаються до церковної єдності, не відчували б себе чужими в Церкві, з самого початку звикли б бачити в ній материнську турботу і любов, однакову для всіх її дітей..." [11].

Одним із перших кроків митрополита А. Шептицького у напрямку інституційної відбудови юридично існуючої ієрархії Греко-католицької церкви на території Російської імперії можна вважати лист владика до папи Пія Х з проханням про відновлення греко-католицької Холмської єпархії. У зазначеному документі А. Шептицький наголошував, зокрема, на важливості збереження східного обряду в структурі Католицької церкви, необхідності канонічного врегулювання проблем конвертації, тобто переходу окремих віруючих і цілих громад з одного обряду в інший, чітко вказував на історичну необхідність відновлення діяльності унійної церкви, а також торкався питань політичного характеру перепон, що постали на шляху її розвитку, як на території Холмської єпархії, так і в цілому на теренах Російської імперії [2, с. 100–108].

Користуючись лібералізацією духовного життя в Російській імперії, після опублікування Маніфесту про віротерпимість (1905 р.), А. Шептицький, на підставі прецеденту існування Маронітського патріархату, в 1907 р. отримав з рук папи Пія Х максимально можливі повноваження для керівництва розбудовою російської унійної церкви. Проте зовнішньополітичні обставини не сприяли розгортанню унійного руху в Росії. Офіційний Ватикан був змушений доволі стримано реагувати на унійні пропозиції А. Шептицького, залишаючи надані йому повноваження в режимі цілковитої секретності, що призвело до створення неоднозначної ситуації, і навіть конфлікту з Державним Секретаріатом Апостольської столиці [2, с. 186–187].

Проте А. Шептицький не втрачав притаманних йому оптимізму й віри у краще майбутнє, започаткованої ним справи, про що писав у 1927 р.: "... я маю щасливу можливість довести, що, всупереч російській політиці, яка зв'язала Папі руки, він робив усе можливе в цьому напрямку, і навіть більше, ніж передбачали. Для виконання своїх планів папа користувався одним із єпископів (має на увазі себе – У. Б.), як свої знаряддя, наділивши його повноваженнями, достатніми для ієрархічної організації російської католицької церкви... Упродовж десяти років ці повноваження не знаходили свого застосування" [11].

Варто наголосити, що у реалізації власних унійних ініціатив митрополит А. Шептицький відводив особливе місце кадровому питанню. Одним із провідних навчальних закладів, у якому проходила підготовка нової генерації греко-католицького духовенства, зорієнтованого на європейські світоглядні цінності та установки, була Папська колегія св. Йосафата у Римі, заснована Левом XIII. Зазначена колегія мала стати своєрідним плацдармом для формування нової школи кадрів, які в подальшому змогли б не тільки забезпечувати реалізацію духовних потреб галицького українства, але й активно долучитися до місійних проектів поширення католицизму східного обряду, зокрема, й на території Російської імперії [12, с. 229].

Митрополит А. Шептицький постійно цікавився станом справ у навчальному закладі, надавав йому матеріальну й духовну підтримку. Особливо теплі взаємини пов'язували владика з одним із ректорів колегії, о. Лазарем Березовським, котрий добре розумів сутність унійного руху, поділяв

мотиви і міркування митрополита щодо його розвитку. У той же час в питаннях обрядовості Л. Березовський не був настільки категоричним, як деякі католики східного обряду в Росії, яких лякала можливість латинізації та колонізації.

У одному із листів до митрополита А. Шептицького від 1911 р., Л. Березовський чітко сформулював власну концепцію розвитку унійного руху на російських теренах: "Дійсно тепер можна багато зробити в Росії, але нема там нікого. Мені здається, що треба монахів до того, що треба й одної мудрої голови і відважної і розважної, аби знав що робити, і хотів, і міг. "Русский" то не може бути. Всі вони, яких я знаю, носять в собі духа "самодержавія" – егоїзму народного... То може бути чоловік, то мусять бути люди широкого, католицького духа, видуті з свого "я" народного, церковного, особистого, аби був всім для всіх, а не щоб були всі для него, як се є в державі російській, в церкві російській... О широту їм треба, духа їм треба любови до всіх – а не вузького егоїзму церковного чи якого. То їм не принесе ніхто, а тільки широкосердечні українці... Се правда історична, яка і в будучності здійсниться" [5, арк. 10–10 зв.].

Втім, зазначимо, що сам А. Шептицький не поділяв зазначених візій, оскільки в реалізацій унійних ідей на російських теренах спирався, передусім, на вихідців із внутрішнього середовища громад російських греко-католиків – зокрема, Леоніда Федорова, Івана Дейбнера, Олексія Зерчанінова, Євстахія Сусалева та інших [1, с. 95–97].

У пошуку можливостей становлення продуктивного міжцерковного діалогу, митрополит А. Шептицький звертав свою увагу на ієрархів як офіційної Російської православної церкви, так і на священнослужителів російського старообрядництва, котре довгий час свого існування в Російській імперії перебувало поза законом. І в тому, й у іншому випадку А. Шептицький точкою дотику в налагодженні діалогу вважав спільність дотримання східного обряду і взаємне прагнення до апостольського поєднання християнських церков [3, с. 31–41]. Утім, слід зазначити, що бажані для митрополита діалоги розвивалися з абсолютно відмінною динамікою, коли офіційна православна ієрархія, остаточно переконавшись в унійних прагненнях митрополита А. Шептицького, поступово відмовилася від ідеї налагодження співпраці [4, с. 37–46, 51–61, 65–67, 72–81, 88–93, 145–146, 149, 153–155, 177–178, 196–199, 256–257], – то російські старообрядці, навпаки, з кожним роком дедалі активніше виявляли інтерес до уніоністичних проєктів митрополита [4, с. 146–148, 150–152, 190–193, 317–319, 331–332, 344–346].

У 1914 р. європейську політичну арену охопила Перша світова війна. Греко-католицька церква опинилася в епіцентрі цього трагічного процесу. Розгортання театру подій Першої світової війни значною мірою перешкодило налагодженню ефективного міжцерковного спілкування, хоча й не змогло повністю припинити цей важливий процес. На підтвердження цього можемо зазначити, що у 1917 р., після припинення активних бойових дій і встановлення Російського католицького екзархату східного обряду, серед церковно-громадських кіл, позитивно налаштованих до ідей унійного руху, набула популярності ідея заснування "Товариства прихильників возз'єднання церков", метою діяльності якого проголошувалося "усунення відмінностей між християнськими церквами" [4, с. 737–741].

А. Шептицький, як справжній духовний лідер свого народу, залишався у Львові доти, доки мав таку можливість. З приходом російських військ його було арештовано і заслано вглиб імперії. Як стверджував сам владику: "Всі мої папери були конфісковані і відправлені в Петербург. Документи, підписані папою, були мною зарані переслані в безпечне місце, але серед конфіскованих паперів знаходились їх копії, що потрапили в руки уряду. Три роки потому почалась російська революція... Час, про який говорив блаженній пам'яті папа Пій X, настав: я показав документи тодішньому адміністратору Могилевської єпархії, преосвященному єпископу Цепляку... Він підтвердив справжність документів і погодився зі мною, що тепер настав час застосування моїх повноважень... На цій основі я поставив екзархом російських католиків отця Леоніда Федорова і передав йому отримані на цей випадок від папи повноваження" [11].

Слід розуміти, що в унійній діяльності митрополит А. Шептицький керувався загальнохристиянськими ідеалами і чітко сформульованим морально-етичним кредо, яке потверджувало наступне: "Нема в усьому світі християнському більш великої справи, аніж возз'єднання всіх вірних в одну сім'ю, ніж поєднання Церков, оскільки в цьому проявляється дух любові, котрий служить основою і головною прикметою християнства. Немає справи, більш відповідної бажанням і молитвам Христа, адже, переходячи з цього світу до Отця Свого небесного, перед Своєю рятівною мукою, Він тільки про одне просив Отця: Хай будуть всі єдино, як ти, Отче, в Мені, і Я в Тобі, так і вони хай будуть в Нас єдино... [4, с. 245].

На жаль, сучасна російська історіографічна традиція, успадкувавши певні тенденції розвитку від історіографії радянської, не змогла позбавитись низки упереджень і стереотипів, пов'язаних з особою митрополита А. Шептицького. У широких колах православної історичної думки його ще й

досі вважають католицьким експансіонером на теренах одвічного православного канону, "поляком за походженням, єзуїтом за вихованням", не цураються спроб скандальної дискредитації особи виданого представника Греко-католицької церкви і світової християнської спільноти [2, с. 246–249]. Автору подібні тенденції видаються вкрай прикрими, оскільки ідуть у розріз із загальноісторичними принципами об'єктивності й позитивізму.

Можемо констатувати, що миролюбні заклики митрополита А. Шептицького до діалогу й порозуміння у певних колах і досі залишаються непочутими. Прагнення зберегти улюблений митрополитом східний обряд у первісній чистоті деякі православні історики церкви трактують як намагання "наблизити сильно латинізовану уніатську обрядовість до православної", в контексті амбіційних мрій митрополита про встановлення Всеросійського уніатського патріархату [7]. У той же час, міркування митрополита щодо перспективних методів ведення унійної діяльності на російських теренах, викладені у цитованому "Посланні до російського греко-католицького духовенства" – як, наприклад, рекомендація греко-католицьким священикам уникати духовного спілкування з особами, вороже налаштованими до ідей церковної єдності та Кафолічної Церкви – абсолютизуються як такі, що продиктовані "єзуїтською", прозелітичною сутністю унійного руху [6]. При цьому повністю ігноруються історичні обставини, за котрих було написано це "Послання", – зокрема, важке соціальне та політичне становище російських греко-католиків в умовах постійного адміністративного тиску Російської імперії.

Таким чином, унійна діяльність митрополита А. Шептицького на початку ХХ ст. демонструвала християнській спільноті яскравий приклад втілення засадничої ідеї відновлення апостольської церковної єдності, пошук можливих шляхів міжцерковного порозуміння, подолання негативного історичного досвіду та взаємних упереджень тощо. Митрополит А. Шептицький, залишаючись католицьким ієрархом, зумів вивести процес налагодження міжцерковного православно-католицького діалогу на якісно новий рівень, повсякчас опікувався внутрішнім і зовнішнім становищем громади російських греко-католиків. У 1917 р. унійний проект митрополита А. Шептицького увінчався утворенням Російського екзархату для католиків східного обряду. Історичні обставини не дозволили митрополиту надалі просувати розвиток унійного руху повною мірою – проте важливість кроків, зроблених А. Шептицьким, на шляху до подолання міжцерковного історичного конфлікту і становлення якісно нової моделі православно-католицького спілкування, важко недооцінити.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878—1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Добош О. (Протоієрей). Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901–1921 рр. / О. Добош // Труды Київської Духовної Академії. – 2011. – № 13. – С. 245–270.
3. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух / Ярослав Заборовський // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 31–41.
4. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики Росії. – Книга 1. Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
5. Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. I: Церква і церковна єдність. – Львів: Місіонер, 1995. – 523 с.
6. Петрушко В. Деятельность униатского митрополита Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период между революцией 1905 г. и Первой мировой войной / В. Петрушко / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sheptickij.info/vesnik20074-petrusko.html>.
7. Петрушко В. О развитии идеи "Киевского патриархата" в украинском униатстве / В. Петрушко. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru /smi/print37250.htm>.
8. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия / Сост. Алексей Юдин. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 596 с.
9. Соколов И. И. О соединении восточной и западной церковей. К современной характеристике униональной проблемы / И. И. Соколов. – С.-Пб.: Издательство В. М. Скворцова, 1911. – 74 с.
10. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга, ф. 821, оп. 150, д. 682, 114 л.
11. Шептицкий А. Русский католический экзархат в России. [Електронний ресурс] / А. Шептицкий Русский католический экзархат в России / Андрей Шептицкий // *Ex Oriente: Religiose und Philosophische Probleme des Ostens und des Westens* ed. Ludwig Berg. – Mainz, 1927. – С. 66–77 – Режим доступу: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=41.
12. Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василян у національному житті України / Петро Шкраб'юк. – Львів: ВВП "Місіонер", 2005. – 439 с.
13. Яхимович З. П. Россия и Ватикан: проблемы дипломатических взаимоотношений в конце XIX – начале XX вв. (по материалам АВПРИ) / З. Яхимович // Россия и Ватикан. Выпуск 2. – М.: Наука, 2007 / Отв. ред. Е.С. Токарева, А. В. Юдин. – С. 58–80.

Ульяна Безпалько

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УНИАТСКИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦКОГО В НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье исследованы тенденции и особенности развития униатского движения под руководством митрополита А. Шептицкого, проанализированы проблемы и перспективы развития Греко-католической церкви России в начале XX в.

Ключевые слова: униатское движение, митрополит Андрей Шептицкий, Греко-католическая церковь, Российская империя.

Ulyana Bezpalko

SOME ASPECTS OF THE UNIATE ACTIVITY METROPOLITAN ANDREW SHEPTITSKY IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article examines the trends and characteristics of building Uniate movement led by Metropolitan A. Sheptytskyi, analyzes the problems and prospects of the Greek Catholic Church in the early twentieth century.

Key words: Uniate movement, Metropolitan Sheptytsky Greek Catholic Church, the Russian Empire.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

СПІВПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ВИДАВНИЧИМИ ТОВАРИСТВАМИ У ВІДНІ (1919–1920 РР.)

У статті проаналізовано співпрацю громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні. Окреслено особливості взаємин та їх вплив на видання підручників для українських шкіл. Визначено важливу роль А.Крушельницького у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Ключові слова: Антін Крушельницький, Відень, українські видавничі товариства, підручники, українські школи.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і необхідною для сучасного розуміння й осмислення співпраці громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні. У силу певних обставин задекларована нами проблематика не є вивченою на сьогодні, що й виступає актуальністю цієї наукової статті.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що автором статті, чи не вперше, досліджено співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні.

Об'єктом дослідження виступає творча спадщина А.Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця.

Предмет дослідження – особливості співпраці А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні.

Мета статті – дослідити співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі співпраці А.Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні; особливостях їх взаємин та впливу на видання підручників для українських шкіл у складний для України час; визначенні ролі А.Крушельницького у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1919–1920 рр., період Української революції, час, коли відбувалося формування і становлення національної державності.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній тематиці, проаналізувати не лише співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні, але й дослідити його роль у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією у складний для держави час.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої проблематики, поза межами досліджень учених залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це співпраця А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні.

Серед публікацій, пов'язаних з досліджуваною проблематикою, варто назвати праці М. Кукурудзяка й М. Собчинської [1], Г. Цвенґроша [2, с. 25–29], І. Лікарчука [3], Н. Чаграк [4, с. 13–18] та інших авторів, які побіжно стосуються тематики цієї наукової статті. Варто зазначити, що окреслена автором проблема практично науковцями не досліджувалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Джерельну базу наукової статті складають архівні матеріали фонду 361 "Крушельницький Антін (1878–1937)", письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор, журналів "Нові шляхи" і "Критика" у Львові" Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [5; 7].

Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми.

Традиційно вважається, що видавнича діяльність А.Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі. Саме завдяки його зусиллям було здійснено заходи, що посприяли забезпеченню шкіл підручниками, посібниками тощо. На цьому наголошує Н.Чаграк у кандидатській дисертації "Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького" [6], цитуючи працю М.Кукурудзяка М. та М. Собчинської [1].

Однак варто зауважити, що якщо видавнича діяльність А.Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі, то його співпраця з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими спочатку у Львові, а потім у Відні, започаткована дещо раніше, починаючи з 1915 р., коли А.Крушельницький, був членом Загальноукраїнської Культурної Ради у Відні [7, арк. 19]. З іншого боку, не усі видання українських видавництв у Відні стосувалися шкільної програми.

Статут українського видавничого товариства "Українська книжка" з центром у Львові ухвалено 1 жовтня 1917 р. [5, арк. 58–58 зв.]. Завдання видавничого товариства "Українська книжка" – "Видавання творів красного письменства і наукових, популярної, шкільної і дитячої літератури, часописів і художніх творів" [5, арк. 58]. "Способи виконання завдань. Ведення видавництва, друкарні і книгарні у Львові і філій в інших містах України" [5, арк. 58]. Членом товариства могла бути будь-яка особа, "... прийнята старшиною, коли заплатить повний уділ в висоті означеній загальними зборами" [5, арк. 58]. До речі, членами товариства з повними уділами в розмірі 2 тис. корон (далі – кр.) були: А.Крушельницький, М.Крушельницька, Т.Свобода, Т.Михайлівський, В.Кассіян, О.Кульчицька, А.Гапаяк, Н.Кіселевський, М.Навроцький, М.Свобода [5, арк. 58 зв.].

Видавництво "Українська книжка" друкувало твори за такими напрямками: світова і українська література, твори видавництво "Знання", збірні видання письменників, твори для дітей та школи, енциклопедії, політичні твори [5, арк. 2].

У видавничій сфері А.Крушельницький тісно співпрацював з Київським літературним інститутом та видавництвом "Українська книжка", особливо у виданні дитячих творів [5, арк. 3]. За нашими підрахунками, за короткий час ним було видано 63 твори для дітей. Це, в основному, ілюстровані народні казки, байки, легенди, перекази і оповідання. Зокрема, такі народні казки "Дурень і його жінка", "Два брати", "Повінь", "Про морського царя і його дочок", "Песинський, жабинський, сухинський, і золотокудрії сини цариці", "Про бідного парубка і царівну", "Вовк і козенятка", "Кому трудніше працювати", "Дідова дочка", "Про Марусю козацьку дочку", "Про богатиря Сухоброзенка Івана і Настасю Прекрасну", "Лисичка сваха", "Солом'яний бичок", "Лови", "Летючий корабель", "Золотий черевичок", "Дідова дочка і бабина дочка", "Лисичка-сестричка і вовк пане-брат", "Телесик", "Брат і сестра в лісі", "Мачуха", "Грішник" (китайська народна казка), "Вовк і заєць", "Про коваля і бабу людодітку", "Чорт і баба", "Колобок", "Рукавичка", "Торба", "Як лисиця топила глечик", "Кривенька уточка", "Котик"; народні байки "Лисиця і вівця", "Котик і Півник", "Цар Лев", "Господар і вуж", "Пімста звірів", "Сороку і Когут", "Лисичка сестричка", "Як Журавель учив Лисичку літати", "Крейак і чорт", "Коза-дерева", "Козел і баран", "Так свій платить", "Сом, рак і

ворона", "В'юн і щука", "Лисиця і рак", "Лисиця і журавель", "Лебідь, щука і рак", "Пан Коцький", "Горобець та билина", "З коня верблюд", "Кінь і осел", "Медвежі жарти", "Медвідь і гуцул", "Лис і тетерів", "Хозяйство"; народний переказ "Про Очаківську біду"; легенди "Багатий Марко", "Три брати і Бог", "Гордий цар", "Як Бог нагородив бідного чоловіка"; оповідання "Старий Максимець", "Кому зозуля кувала" [5, арк. 4–14].

У так званій "Світовій бібліотеці" за редакцією Івана Калиновича і Степана Гаєвського друкували твори зарубіжних авторів. Зокрема, поезії Ф.Міллера, драматичні твори О.Пушкіна, "Герман і Доротея" Й.Гете, "Хмари" Аристофана, "Віра й вітчизна" Шенгера, "Смерть Тіціана" Г.Гофмана, "Без язика" В.Короленка, "Притишена гра" Г.Кнута, твори В.Шекспіра, а також старофранцузький епос "Пісня про Роланда". За досить короткий час видано 10 різноманітних творів (підрховано автором) [5, арк. 15–19].

"Українська письменність" за редакцією А.Крушельницького і С.Гаєвського видала твори "В поті чола" (ч. I, II) І.Франка, "Як промовить земля", "Артистка", "Рубають ліс" А.Крушельницького, "Al fresco" П.Карманського, "Далекі шляхи" М.Яцківа, "Два цикли" Ю.Кміта, "Слово про Ігоря" "Гетьман юрби" В.Пачовського, твори В.Щурата, О.Колесси, В.Бирчака. Усього 14 творів (підрховано автором) [5, арк. 20–25].

Твори для дітей "Дитяча скарбничка" виходили за редакцією А.Крушельницького. У цій рубриці видано 9 творів. З них вибрані народні казки В.Гнатюка, оповідання "Перекотиполе" Г.Квітки-Основ'яненка, історичні оповідання "Шляхами слави українських князів" І.Крип'якевича, казки Г.Андерсена, казки "Романова Одарка", "Пан та чабан", оповідання з грецьких міфів "Пригоди Одиссея" М.Соневіцького, історичну повість А.Чайковського "Побратими", твори Д.Дефо "Робінзон Крузо", "Тесар Людвиг", твори М. Слободи "Похід Ігоря Святославича на половців", "Пригоди Дон Кіхота" (підрховано автором) [5, арк. 26–32].

До творів, виданих видавництвом "Знання", належали "Географія України" С.Рудницького, "Нарис історії римської літератури" П.Франка, "Початки української драми" М.Возняка [55, арк. 33–35].

Видання зазначених творів вимагало серйозних коштів. За підрахунками А.Крушельницького сума складала 26 – 30 млн гривень, на видавництво "Дзвін" приблизно 10–15 млн гривень, "Українська книжка" – 1 млн гривень, інші – 15 млн гривень, з них від 25 до 33 % витрачалося на друк, 20 % – авторам, 30–33 % – книгарні, 13–22 % – орієнтований прибуток [5, арк. 36]. Так, у звіті від 30 листопада 1920 р. на ім'я директора видавництва "Українська книжка" А.Крушельницького повідомлялося про те, що загальна сума рахунків за 1917–1918 рр. складала 66939 кр. Нереалізованими залишалися 10 тис. примірників творів І.Крип'якевича, які видавництво намагалося реалізувати на вигідних умовах. Окрім того, у звіті повідомлялося про те, що видавництво "Українська книжка" мало борг у розмірі 15 тис. кр. і для того, щоб не призводити до його ліквідації, у банку отримано кредит під вексель. Сума на листопад 1919 р. становила 210 тис. кр., 150 тис. з яких видавництво не використало, але сплачувало 14 % кредиту щорічно, тим самим не маючи прибутку [5, арк. 52]. Згідно з балансовим звітом видавничого товариства "Українська книжка" на 1918 р., сума коштів в активах й пасивах складала 74296422 тис. кр. [5, арк. 59].

Незважаючи на те, що видавництва видавали ті чи інші твори, виникали проблеми з їх реалізацією. Зокрема, у листі від 31 грудня 1919 р. НТШ повідомляло А.Крушельницького про те, що не зможе здійснити перерахунок коштів за книги, отримані під реалізацію від видавництва "Українська книжка" у Відні, тому що згідно з умовами договору, НТШ закупило у видавництва книжок на суму 6121667 тис. кр., з них за готівку 3295995 тис. кр. Зважаючи на складну як суспільно-політичну, так і економічну ситуацію, "... згадані події перешкодили розпродати навіть заплаченим книжкам в виду того ми не можемо ніякої готівки передати...", НТШ не мало змоги повернути кошти видавництву, але "... остаємо в надії, що тепер вже зростаючий торговий рух дасть нам змогу в як найкоротшому часі бодай в частині задоволити Ваше прохання" [5, арк. 54].

Від видавництва "Українська книжка" у Відні НТШ упродовж 5, 17, 18 листопада 1919 р. отримало на реалізацію такі книги, як шість частин збірки "Нашим найменшим" і одну частину "Баронського сина" (повна назва "Баронський син в Америці. Вибір народних казок з образками Юліана Панькевича" В.Гнатюка – примітка автора) [5, арк. 54–55].

З метою координації спільних дій українських видавництв у Відні й на підставі ухвали українських видавництв у Відні від 14 жовтня 1918 р., видавництво Українська книжка в особі А.Крушельницького отримало запрошення на участь в установчих зборах з метою утворення Союзу українських видавництв видавців (далі – СУВВ) [5, арк. 41].

Питання утворення спільного координаційного українського видавничого центру – СУВВ – неодноразово обговорювалося на нарадах українських видавництв та видавців. Основна мета його утворення ґрунтувалася на захисті "... спільних професійних інтересів так і для інших справ, вирішення яких вимагатиме сучасне становище укр. видавничо-книгарського діла" [5, арк. 42].

Вироблення плану організації та скликання установчих зборів було доручено П. Кашинському та Ю. Тищенкові, які сформувавши два основних положення: форма організації та особні умови [5, арк. 42].

Зразком форми організації СУВВ служив статут німецьких видавців у Липському, сформований на підставі кооперативних союзів на правах персональної юридичної особи, а не товариства загалом. Інтереси структур, що належатимуть до СУВВ, представлятимуть відповідальні особи або управителі [5, арк. 42].

Суть особної умови полягала у скоординованих спільних діях українських видавництв, що могли виходити за межі статуту і, відповідно, об'єднані видавництва мали б укласти угоду, що регулюватиме їх діяльність у видавничо-книгарській справі як економічний чинник, так і у національно-культурних питаннях [5, арк. 43].

Загалом, спільним інтересом для усіх об'єднаних видавництв виступало нарощення видавничої продукції. Перше, на що зверталася увага, це доступність і розширення ринку збуту видань з тим, щоб прибутки видавництв перевищували їх видатки і видавництва, не вкладаючи коштів капіталу, могли б повноцінно функціонувати.

Українські видавництва, які належатимуть до СУВВ, передадуть йому у розпорядження усі свої видання, склади, представництва, зв'язки з ринками збуту тощо. Окрім того, з метою нарощування виробництва, СУВВ мав би використовувати інвестиції на умовах, ухвалених загальними зборами [5, арк. 43].

Взаємна співпраця з іншими видавництвами мала б сприяти взаємному обміну виданнями творів класичної літератури, науково-популярними та технічно-прикладними публікаціями [5, арк. 43].

Утворення СУВВ дало свої позитивні результати. 2 січня 1919 р. А. Крушельницький звертався до А. Макаренка, члена дирекції СУВВ у Відні з тим, що на нараді, проведеній за участі представників "Дзвона", "Української школи", "Поступу" й "Української книжки" ухвалено таку кількість друку шкільних книжок: для "Дзвона" – 36 книжок різноманітного змісту загальним обсягом 805 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45]; для "Поступу" – 23 книжки, обсягом 510 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45 зв.]; для "Української книжки" – 15 книжок, обсягом 220 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45 зв.].

2 січня 1920 р. А. Крушельницький звертався до видавничих товариств "Дзвін" і "Українська школа" в особі Ю. Тищенка з тим, що для потреб шкіл Української Народної Республіки (далі – УНР) необхідно видати 11 книжок обсягом 680 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 46].

У зверненні до "Поступу" в особі С. Гаєвського, А. Крушельницький просив видати для шкіл УНР 8 книжок обсягом 360 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 47].

Голову видавництва "Українська книжка" А. Крушельницького зобов'язували видати для потреб шкіл УНР 8 книжок обсягом 410 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 48].

20 жовтня 1919 р. "Українська книжка" уповноважило А. Крушельницького, як голову правління, розпоряджатися коштами, відкривати рахунки у банках на ім'я видавничого товариства, про що свідчить нотаріальне підтвердження К. Лопушанського [5, арк. 64–64 зв.]. 28 жовтня 1919 р. Міністерство преси і пропаганди перевело через закордонний відділ кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР кошти українському видавництву "Українська книжка" у Відні в сумі 3 млн гривень у якості довготермінової позики на австро-угорський банк у розрахунок 4 гривні за 1 австрійську кр., тобто 750 тис. кр. [5, арк. 57].

Оплата усіх виданих книжок мала здійснюватися виключно за готівку. У протоколі четвертих загальних зборів видавничого товариства "Українська книжка" від 10 листопада 1920 р., які відбувалися за участі А. Крушельницького, М. Крушельницької та М. Слободи, повідомляється про те, що оплата авторського гонорару повинна складати до 1000 кр. за 16 сторінок друку [5, арк. 49–49 зв.]. Наприклад, у квитанції, виданій у Відні 18 лютого 1920 р., за переклад казок братів Грімм, у якості гонорару за 2 ½ аркуша (30 тис. знаків) виплачувалася сума в розмірі 1250 кр. [5, арк. 75].

Для подальшого отримання гонорару між автором і видавництвом укладалася угода. Прикладом якого може служити угода, що складалася з одинадцяти пунктів, укладена 14 листопада 1919 р. у Відні між видавництвом "Літературний інститут" в особі А. Крушельницького і автором П. Карманським. У ній, зокрема, йшлося про те, що П. Карманський зобов'язувався передавати видавництву "Літературний інститут" свої оригінальні й перекладні твори обсягом біля 50 друкованих аркушів до друку. Зі свого боку, видавництво зобов'язувалося виплатити автору гонорар у розмірі 10 % від надрукованого кожного тому, за умови, що кількість надрукованих примірників складатиме не менше 10 тис. Видання творів П. Карманського складало п'ять томів, а саме: еротична, лірична та суспільно-політична поезія; сатира під назвою "Al fresco"; поетичні переклади. Кожен том видавництво зобов'язувалося видавати кожних півроку після отримання рукопису. Окрім того, автор отримував від видавництва безкоштовно 20 примірників виданих творів [5, арк. 51].

В умові, укладеній О. Турянським у Відні 23 листопада 1919 р. зазначено, що він зобов'язується перекласти "Дон Кіхота" з іспанської мови до кінця квітня 1920 р., А. Крушельницький повинен виплатити йому за один аркуш друку (30 тис. букв – примітка автора) по 500 кр. за переклад, який стає власністю "Української книжки" [5, арк. 63].

Варто наголосити на тому, що виплата авторських гонорарів носила індивідуальний характер. А. Крушельницький, як директор "Української книжки", окремо визначав суми виплат для авторів. Про це свідчить четвертий пункт "Умови заключеної між Антоном Крушельницьким видавцем видавництва "Українська книжка" в пп. Др. Теодором Михайлівським, о.Нестором Кисілевським і Михайлом Навроцьким в справі дальшого ведення вище наведеного видавництва" [5, арк. 61]. Наприклад, сума виплат для творів В. Гнатюка складала, за матеріали подані до друку, 5 % від вартості книжки, за оригінальні твори – 10 % від вартості книжки. Б. Панькевичу за ілюстрації букв тощо – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за кольоровий малюнок – 100 кр.; О. Кульчицькій – за ілюстрації букв – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за звичайну велику ілюстрацію – 50 кр., за кольорову ілюстрацію – 100 кр., за офорт – 150 кр. [5, арк. 56].

Наприклад, суми виплат авторам складала від 130 кр. – до 77 тис. кр. "Союзному базару". Зокрема, сума виплат на 1920 р. становила для фізичних осіб К. Панькевича – 800 кр., І. Балея – 1000 кр., Ю. Рудницького – 1000 кр., В. Щурата – 1450 кр., С. Рудницького – 1500 кр., В.Гнатюка – 1800 кр., І. Раковського – 2000 кр., І. Крип'якевича – 3800 кр. [5, арк. 71]. Для юридичних осіб – друкарні Ставропігійного інституту – 755 кр., друкарні НТШ – 6824 кр. Загалом "Українська книжка" мала виплатити 105696 кр. [5, арк. 71]. Після усіх виплат і розрахунків як з фізичними, так і юридичними особами, видавництву залишалася сума у розмірі 24557 кр. [5, арк. 71]. На 1920 р. А. Крушельницький заборгував 50 тис. кр., а на 1921 р. книгарні НТШ – 29116 кр. [5, арк. 72]. НТШ отримало від "Української книжки" видань на суму 62 тис. кр., однак їм передали лише на суму 61216 кр. [5, арк. 77 зв.].

Упродовж 1918 р. "Українська книжка" передала в кредит видань на суму 31933 кр., у 1919 р. – 1026 кр., у 1920 р. – 28269 кр. (підрховано автором). Усього на 61222 кр. [5, арк. 77 зв.].

Неодноразово книги, видані "Українською книжкою", передавалися для комісійного розпродажу. Зокрема, С. Крушельницький отримав для реалізації 1 тис. примірників "Баронського сина" на суму 30 тис. кр., 7 тис. примірників "Нашим найменшим" (ч. 21–24; 28–29; 32) на 24 тис. кр. Усього 54 тис. кр., з яких отримував 40 % від їх вартості – 21600 кр., видавництву ж мав виплатити – 32400 кр. [5, арк. 74].

16 листопада 1920 р. для комісійного розпродажу передано 4740 примірників "Баронського сина". С. Крушельницький отримав – 1 тис. примірників, залишилися не розпроданими – 1740 примірників [5, арк. 77]. Видання "Нашим найменшим" передано на комісійний розпродаж у кількості 59420 тис. примірників, з них залишилися не розпроданими – 41420 примірників (підрховано автором) [5, арк. 77]. Усіх названих видань розпродано на суму 39420 марок польських (далі – мп.), книгарня отримала 25 % з розпродажу – 9855 мп. У "Земельний банк" на рахунок А.Крушельницького (номер 2478) перераховано 29565 мп. До речі, через помилку банк перерахував 29575 мп. [5, арк. 77].

Перспективним у дослідженні задекларованої проблематики є подальший аналіз співпраці А. Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні, який уможливить розуміння процесів, що відбувалися як в суспільно-політичному, так і національно-культурному житті досліджуваного періоду.

Отже, співпраця А. Крушельницького з українськими видавництвами у Відні упродовж 1919 – 1920 рр. активно розвивалася, про що свідчить аналіз архівних матеріалів. Особливості їх взаємин у видавничій сфері, у складний для України час, ґрунтувалися на усвідомленні А. Крушельницьким потреби у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Список використаних джерел

1. Кукурудзяк М. З історії національного шкільництва і педагогічної думки в УНР / М. Кукурудзяк, М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 175 с. 2. Цвенгрош Г. Із історії діяльності професора Антона Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР: Постановка питання / Густав Цвенгрош // Навчально-виховний процес у вузі і школі та шляхи його розвитку і удосконалення. – Рівне, 1999. – Т. II. – С. 25–29. 3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. / І. Л. Лікарчук. – К., 2002. – Т. 1. (1917–1943 рр.). – 328 с. 4. Чаграк Н. Діяльність Педагогічної Місії УНР у справі видання українських шкільних підручників (1919–1921 рр.) / Н. Чаграк // Джерела. – 2002.– № 1–2. – С. 13–18. 5. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 155, 107 арк. 6. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. канд. пед. наук 13.00.01 / Наталя Ігорівна Чаграк. – Івано-Франківськ – 2004. – 210 с. 7. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 154, 35 арк.

Марьяна Зуляк

**СОТРУДНИЧЕСТВО АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦКОГО
С УКРАИНСКИМИ ИЗДАТЕЛЬСКИМИ ОБЩЕСТВАМИ В ВЕНЕ (1919–1920 ГГ.)**

В статье проанализированы сотрудничество общественно-политического деятеля, писателя, публициста, литературоведа, журналиста, переводчика, педагога, редактора и издателя, Антона Крушельницкого с украинскими издательскими обществами "Колокол", "Украинская книга" и другими в Вене. Определены особенности взаимоотношений и их влияние на издание учебников для украинских школ. Определена важная роль А.Крушельницкого в обеспечении национальных школ украиноязычной продукцией.

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, Вена, украинские издательские общества, учебники, украинские школы.

Mariana Zulyak

**COOPERATION WITH THE UKRAINIAN ANTON KRUSHELNYTSKY PUBLISHING
SOCIETIES IN VIENNA (1919–1920).**

The article analyzes the collaboration of public and political activist, writer, essayist, literary critic, journalist, translator, teacher, editor and publisher Anton Krushelnytsky of Ukrainian publishing companies "Bell", "Ukrainian book" and the other in Vienna. Outlines the characteristics of relationships and their impact on books for Ukrainian schools. Definitely an important role in ensuring national A.Krushelnytsky Ukrainian-language schools produce.

Key words: Anton Krushelnytsky, Vienna, Ukrainian publishing company, tutorials, Ukrainian school.

УДК 94(477)

Ганна Побережець

**УЧАСТЬ В. ЧОРНОВОЛА ТА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 90-Х РР. ХХ СТ.**

У статті проаналізовано участь В. Чорновола у діяльності Народного Руху України, як партії державотворчого спрямування.

Ключові слова: В. Чорновіл, Народний Рух України, самостійність, незалежність, державотворення.

Актуальність дослідження зумовлена суспільним інтересом, що зріс до вивчення діяльності політичних діячів у період незалежності Української держави. Саме тому використання принципів історизму і об'єктивності є обов'язковою умовою при дослідженні постаті В'ячеслава Чорновола та його внеску у розвиток суспільно-політичної думки України і розбудову її державності.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації подано спробу викладу не лише політичної біографії В. Чорновола, а й показано державотворчу діяльність політика.

Об'єктом дослідження виступають політичні процеси періоду державного будівництва України на початку 90-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – державотворча діяльність В. Чорновола у Народному Русі України (НРУ).

Основна мета публікації полягає у тому, щоб проаналізувати політичну біографію В. Чорновола та оцінити його участь у заснуванні та діяльності НРУ.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі внеску діяльності В. Чорновола у процес формування та державотворення України.

Важливе значення для осмислення В. Чорновола як особистості, громадського і державного діяча має десяти томне видання його праць (на середину 2012 р. ще не завершено, вийшло сім томів). Видання започатковане у 2002 році Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом "Смолоскип" [1].

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцем В. Деревінським. У монографії В. Деревінського "В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика" окреслено важливі аспекти життєвого шляху В. Чорновола. Розкрито безпосереднього його роль і значення у

суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст., що має велике значення для розгляду такої історичної постаті, як В. М. Чорновіл [2].

Наукові дослідження рухівської проблематики спираються на праці Г. Гончарук [6], Ю. Діденко [14–15], І. Пасько [7], С. Кульчицький [11] та інших.

Минуло більше ніж двадцять років, з часу проголошення незалежності України, коли сильна воля українського народу прагнула до незалежності, до свободи, до того, що закладено і повинно бути в кожній нації – до вільної держави, яка б з часом "набула чітких організаційних форм, які відповідали викликам та суспільним запитам тих часів". З усіх куточків України чуто заклики не зламних українців, які вимагають законного дотримання прав українського народу, який довгий час страждав від їх відсутності [3, с. 1].

90-х рр. ХХ ст. стали переламним періодом для здобуття довгоочікуваної незалежності Української держави. Тим державотворчим процесом, який мав певний перелік чинників, які стосувалися змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського населення. "Одне з визначальних місць у цьому процесі посів НРУ, що на певний час об'єднав найактивніші в політичному житті країни національно-демократичні сили й послідовно сприяв відродженню різних національно-патріотичних громадських рухів, зокрема Українського козацтва" [4].

Ситуація, яка стала тим вирішальним і явним проявом халатності компартійного керівництва, яка потягла за собою не лише явні прояви занепаду моралі, а й кризові явища, що все частіше проявлялися у суспільстві кінця ХХ ст., почали набувати вже катастрофічних проявів, "найбільшою з них стала 26 квітня 1986 року аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Вибух на ЧАЕС і ліквідація його наслідків розкрили злочинну безвідповідальність компартійного керівництва України перед народом, їхнє нехтування здоров'ям і життям своїх співвітчизників" [5, с. 2], як наслідок негативне ставлення до компартійного керівництва, зневага серед більшості населення УРСР.

Починаючи з 1980-х років, все гостріше були відчутні кризові явища у комуністичній ідеології в Радянському Союзі, все це зрозуміло позначалося на становищі УРСР. В цей же час починає розвиватися Народний Рух України, поступово стаючи ідеологічною партією. Не дивлячись на складний час виникнення НРУ на території УРСР, поступово набирає обертів і вже 31 січня 1989 р. виникає рух за перебудову, який вже у 1990 р. стає без "за перебудову" [5, с. 2–3].

Професор історії, одесит Г. Гончарук щодо появи ідеї Руху так писав: "Його поява була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище народилося у Києві серед інтелігенції, переважно в письменницькому середовищі, і набувало поширення в Україні" [6, с. 32]. В суспільстві існують думки подібного змісту, що український народ не прагнув до незалежності і не бажав її добиватися, але це лише чулки, які ні в якому разі не можна сприймати всерйоз, якщо пригадати історію українського народу і те, якими зусиллями їм далася незалежність, а скільки до цього часу вони витерпіли і заслання, і репресій, то відразу подібного роду чулки, можна залишити поза увагою і не надавати цьому значення. Серйозно сприймати не можна і те, що незалежність була досягнута "як подарунок історії" [7].

Перший з'їзд Руху відбувся 8–10 вересня 1989 р., тоді на з'їзд прибуло 1109 чол., що представляли близько 280 тис. членів Руху, згуртованих у 1247 організаціях [8, с. 1]. Після з'їзду рухівці прийняли Програму Руху.

Установчий з'їзд НРУ відбувся в Києві 8-10 вересня 1989 року [9, с. 7]. Зі спогадів В. Чорновола про створення Народного Руху України: "Ідея створення Руху виникла спонтанно, вона йшла знизу. Прийшов час "розвалу імперії", так званої перебудови. Він закликав низи до дії, а серед інтелігенції, колишніх політв'язнів, політичних діячів виявилися люди, які вирішили очолити цей рух. Я пригадую, як 17 вересня 1989 р. ми вивели на вулиці Львова 200-250 тис. осіб. Це була природна потреба різко змінити ситуацію, яка на цей момент склалася в країні: ішло розвалення комуністичної системи, дуже активізувалися народні маси, і це треба було оформити" [10, с. 8–9].

Чорновіл зазначав, що їм "допомогли запізнитися рівно на рік, який міг виявитися фатальним для долі українського народу. "Партійна кляса" за цей час опанувала перебудовною термінологією і перегрупувала свої сили" [9, с. 117].

В. Чорновіл зазначив: "Від того, що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, – ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ" [11, с. 12–13].

З часом "Ланцюг Злуки", який відбувся 21 січня 1990 р., став грандіозною маніфестацією, що було свідченням національної єдності українського народу і показала, що НРУ може бути тією силою, яка буде протистояти організаціям не демократичного спрямування, і саме НРУ буде "базуватися на прагненні українців бути господарями у власному домі" [12, с. 1].

25–28 жовтня 1990 р. другі Всеукраїнські збори Руху, на які прибуло понад дві тисячі делегатів, визначили основну мету діяльності НРУ – “Досягнення державної незалежності України; створення ненасильницькими методами демократичної республіки” [12, с. 1].

Таким чином, прагнення НРУ заклали початок формування незалежної України як національної держави, що успадкувала демократичні традиції Української Народної Республіки [11, с. 8]. Затим перетворення Руху в партію могло не допомогти, а навпаки, дати зворотній результат. Проте йому хотілося масової, широкої, всенародної організації, у якій були б об'єднані всі, починаючи від ліберального комуніста і закінчуючи найбільшим радикалом. Він прагнув допомогтися становлення всеохоплюючої, масштабної партії, яка б задовольнила усіх громадян [13, с. 43].

Зразки державотворення ще задовго до прийняття багатьох законів, що утверджували українську незалежність, показали керівні органи Львівської області. “У березні 1990 р. обласну Раду нового скликання, яка нараховувала 200 депутатів, очолив справжній патріот України, один із керівників НРУ В'ячеслав Чорновіл” [14, с. 121–122].

Як у партії, так і в керівництві Верховної Ради України В. М. Чорновіл хотів бачити депутатів посланцями народу. Так характеризував майбутніх депутатів Верховної Ради В. Чорновіл: “Він може бути членом якоїсь партії, але тільки рядовим членом, а не її лідером. Партійний диктат у парламенті нам не потрібний. Нам потрібний широкий демократичний блок, до якого я всіх і закликаю” [13, с. 47].

Б. Тарасюк називав В'ячеслава Максимовича: “Незмінним лідером Народного Руху України у дев'яностих роках, аргументуючи це такими його характерними рисами, як незламність у відстоюванні національних інтересів, наполегливість, принциповість і віра у власну правоту”, що викликали повагу як у прихильників, так і в політичних опонентів. Вони надали партії “характерних чорноволівських ознак, притаманних Рухові й донині” [12, с. 1].

Будучи на державотворчих засадах, НРУ сприяв покращенню становища українського народу в різних сферах його життя, саме тому Рух “розробляв та пропонував владі свої програми. Це Програма державного будівництва, Програма формування української національної економіки та енергетики, принципово нова система Національної безпеки, земельна реформа, Програма боротьби з бідністю та інші документи” [15, с. 58].

Ставши у 1990 р. “народним депутатом України та депутатом Львівської обласної ради” В. Чорновіл дбає про державні процеси на теренах України, про це свідчить розроблений і впроваджений ним 26 квітня 1990 р. Декрет “Про владу”. Згідно якому втручання у Ради не дозволялося. Продовжуючи думкою В. Деревінського: “В. Чорновіл невідступно втілював спробу перетворення УРСР в Українську державу та створював базу для національно-визвольного руху” [2, с. 90]. Була створена “Асоціація демократичних рад та демократичних блоків України”, основним завданням якої стала реалізація положень Декларації про державний суверенітет України. На Установчій конференції було прийнято звернення до Верховної Ради УРСР: “Установча конференція Асоціації демократичних рад України вважає, що необхідною умовою для впровадження демократії в усі сфери суспільного життя, ефективного розвитку економіки, підвищення життєвого рівня населення є утвердження реального державного суверенітету України” [13, с. 142].

16 липня 1990 р. депутати від Руху, об'єднані у Народній Раді Верховної Ради УРСР, прийняли “Декларацію про державний суверенітет України”, яку підтримало голосуванням 335 народних депутатів, хоча були й такі, які виступали проти – 4 особи. “Декларація складалася з десяти статей, у яких проголошувалося право української нації на самовизначення, про принципи народовладдя, державну владу, громадянство УРСР, проголошувалося економічна самостійність, наголошувалося на територіальній недоторканості республіки, встановлювався порядок забезпечення її зовнішньої та внутрішньої безпеки” [5, с. 3].

В. Чорноволом був висунутий проект “Декрету про владу”. Згідно з Декларацією про державний суверенітет України, прийнятою 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР, проголошувалося, що вся влада в Україні повинна належати народові, а воля народу повинна здійснюватися через представницькі органи. Таким чином, органи державної влади повинні служити лише волі народу та забезпечувати захист прав і свобод свого народу, а також законних інтересів народу України; щодо місцевих рад народних депутатів, то складові органи судової влади повинні входити до структури державної влади України, але її найвищим органом повинна залишатися Верховна Рада Української РСР; на території України законну силу мають закони, рішення, нормативні акти, які були прийняті Радами народних депутатів України та міжнародними правовими актами, які були схвалені Верховною Радою УРСР та інші положення [13, с. 139].

Незважаючи на невдачу спроби державного перевороту все ж була з часом проголошена і державна незалежність України і заборона на певний час компартії [16, с. 1374]. 24 серпня 1991 р. було проголошено Верховною Радою незалежність Української держави, підписаний "Акт проголошення незалежності України", за який проголосувало 321 народний депутат [12, с. 4].

У загальних положеннях статуту НРУ про сутність, головну мету діяльності та завдання від 13 листопада 1991 року йшлося, що "Народний Рух України – це масова громадсько-політична організація, що виникла як вияв народної ініціативи за оновлення суспільства. Рух є незалежною громадською організацією, вона не підпорядкована жодній з громадських організацій чи державних установ" [9, с. 200].

Що стосується головної мети діяльності Руху то вона полягала в наступному: "досягнення державної незалежності України; створення ненасильницькими засобами демократичної республіки" [9, с. 200].

Завдання Руху стосувалося: "всіляко сприяти відродженню людини як морально відповідальної особистості; сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення України в демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення основних демократичних свобод; домагатися радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійності та самоуправління з урахуванням регіональних і структурних особливостей економіки України та госпрозрахунку всіх суб'єктів господарювання, незалежно від форм власності; вести наполегливу боротьбу проти політики російщення, домагатися необхідних умов для вільного розвитку українського народу на споконвічній своїй території, сприяти духовному відродженню української нації та ін." [9, с. 200].

Згідно з інформаційним повідомленням про підсумки IV Всеукраїнських Зборів НРУ та обрання на них головою організації В. Чорновола 9 грудня 1992 року. На четвертих Всеукраїнських зборах Руху розглянуті і внесені деякі "зміни до Статуту організації з метою приведення його у відповідальність до Закону України "Про об'єднання громадян". Після внесення цих змін Рух зберіг самоназву і самовизначення: незалежна масова громадсько-політична організація Народний Рух України. Це означає, що Рух зберіг за собою функції як політичної, так і громадської організації у повній відповідності до закону. Водночас, згідно з вимогами закону до організацій, що беруть участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування, Рух вилучив зі свого Статуту право на підприємницьку діяльність, а також унеможливив одночасне членство в НРУ та іншій політичній організації, яка діє на підставі своїх Статуту і Програми" [9, с. 223–224].

Руху часто чинили опір інші політичні партії, такі, як Комуністична партія, яка пророкувала НРУ термін існування до 100 діб. НРУ не лише вистояв, але й довів, що може існувати набагато довше. У вересні 1992 р. Велика Рада Руху прийняла Ухвалу про державотворчий курс Народного Руху України, в той же час була дана оцінка державотворчій концепції лідера Руху В. Чорновола [15, с. 58].

Своєю діяльністю В. Чорновіл, доводить, що на протязі всього свого життя він веде боротьбу проти незаконності, задля добробуту українського народу і незалежності Української держави.

Отож Народний Рух України був і залишався тією рушійною силою, яка бореться за спокійне життя населення Української держави та дбає про її національні інтереси. Влада Народного Руху України зосереджувалася в руках його керівника та партійних діячів НРУ, які ладні працювати задля Батьківщини і достойного життя на ній. Ці ідеї були прописані ще на початках у Програмі та Статуті партії.

Таким чином, до найголовніших заслуг НРУ та В. Чорновола у цей період можна віднести прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України, а ще раніше – 16 липня 1990 р. – Декларації про державний суверенітет України. До них треба віднести і наслідки Всеукраїнського референдуму щодо Акту проголошення незалежності України, за який проголосувало майже 92 відсотка громадян держави [12, с. 4].

Список використаних джерел

1. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2002–2012. – Т. 1–8
2. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
3. Діденко Ю. Борис Тарасюк: Народний Рух потребують наша держава і українське суспільство / Ю. Діденко // Український південь. – 2009. – № 33. – С. 1.
4. Задунайський В. Українське Козацьке Відродження та Народний рух України (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) / В. Задунайський // Схід. Спеціальний випуск. – 2009. – № 6 (97). – Режим доступу: www.experts.in.ua/bora/analitic/index.php.
5. Хроніка Народного Руху України // Час Руху. – 2009. – № 16 (122). – С. 1–8.
6. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
7. Пасько І. Т. Рух – місце в історії / І. Т. Пасько // Схід. Спеціальний випуск. – 2009. – № 6 (97). – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/baza/analitic/>

[index.php?ELEMENT_ID=43242](#). 8. Перший з'їзд Народного Руху України // Літературна Україна. — 10 жовтня 1989. — С. 1. 9. Провісники свободи, держави і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний Держархів громадських об'єднань України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 454 с. 10. Чорновіл В'ячеслав (зі спогадів В. Чорновола) // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 8–9. 11. Кульчицький С. В. Народження Народного Руху України / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2010. — №1. — С. 8–21. 12. Тарасюк Б. Дорогі рухівці, патріоти України / Б. Тарасюк // Час Руху. — 2009. — № 16 (122). — С. 1–2. 13. Чорновіл В. Твори у 10-ти т. — Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. — К.: Смолоскип, 2011. — 1080 с. 14. Діденко Ю. В. Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні / Ю. В. Діденко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України. 25–26 травня 2011 р., м. Одеса. — Одеса: Астропринт, 2011. — С. 115–123. 15. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002): Монографія / Ю. В. Діденко. — Одеса: Астропринт, 2006. — 176 с. 16. Щокін Г. В. Видатні постаті України / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко. — 2-ге вид., допов. — К.: МАУП; книжкова палата України, 2007. — С. 1372–1374.

Анна Побережец

**УЧАСТИЕ В. ЧОРНОВИЛА И НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ В ПРОЦЕССАХ
ПОСТРОЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ 90-Х ГГ. XX СТ.**

В статье проанализировано участие В. М. Черновола в создании и деятельности Народного Руха Украины, партии государственно направления.

Ключевые слова: В. Черновол, Народный Рух Украины.

Anna Poberezhets

**PART V. CHORNOVOL AND PEOPLE'S MOVEMENT UKRAINE IN STATE PROCESS 90 S.
TWENTIETH CENTURY**

The article analyzes participation V. M. Chornovil in the establishment and operation of the People's Movement of Ukraine, which party state building orientation.

Key words: V. Chornovil, People's Movement of Ukraine.

Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438)

Андрій Кліш

ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ТА ІДЕЙНІ ПРИНЦИПИ ХРИСТИЯНСЬКО-НАРОДНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано програмні засади та ідейні принципи Християнсько-народної партії в Галичині під проводом С. Стояловського, досліджено її організаційні засади та суспільно-політичну діяльність.

Ключові слова: Християнсько-народна партія, програмні засади, ідейні принципи, Галичина, С. Стояловський.

У кінці ХІХ ст. у слов'янських землях Австро-Угорщини відбуваються значні політичні, соціальні і культурні зміни, пов'язані з процесом поглиблення кризи дуалістичної монархії. Для Польщі, однією з найзначніших частин Габсбурзької імперії, характерною була докорінна зміна партійно-політичного життя, поява нових ідеологічних течій і реорганізація вже існуючих.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження особливостей діяльності Християнсько-народної партії (ХНП) у Галичині наприкінці ХІХ ст.

Об'єктом дослідження виступають суспільні та політичні процеси, що відбувалися у Галичині, як важливий чинник діяльності ХНП.

Предмет дослідження – аналіз особливостей структури, форм та методів діяльності ХНП у Галичині упродовж досліджуваного періоду.

Мета публікації – дослідити особливості діяльності ХНП у Галичині наприкінці ХІХ ст., проаналізувати програмні засади та ідейні принципи.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу джерел проаналізовано участь ХНП у політичному житті Галичини наприкінці ХІХ ст.

Незважаючи на значну роль, яку відіграли представники суспільно-християнського руху упродовж зазначеного періоду, наукове вивчення цієї проблеми розпочалося лише наприкінці ХХ ст.

Діяльність ХНП знайшла своє відображення у іноземній, насамперед, польській історичній літературі. Дослідженню окремих аспектів її політичної діяльності присвячені праці Й. Конєфала [6], Й. Майки [7], К. Туровського [10], Ч. Стржевського [9; 11].

У контексті вивчення антисемітизму в Галичині діяльність партії проаналізували німецькі вчені Т. Бухен [3] та К. С. Джобст [5], американський історик Д. Уновскі [12].

Слід виокремити працю німецької дослідниці А. Стаудахер [8], у якій автор на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів зуміла прослідкувати еволюцію поглядів лідера та ідейного натхненника партії С. Стояловського, проаналізувати його діяльність на чолі суспільно-християнського руху Галичини.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали тогочасної періодики, зокрема часописів "Prawda" [13], "Dziennik Polski" [14], "Gazeta narodowa" [16], "Głos Narodu" [17; 20], "Postęp" [18], "Czas" [19], "Wieniec Polski" [22], а також епістолярна спадщина його сучасників, зокрема листи до лідера соціал-демократичної партії Галичини І. Дашинського [4] та лідера народовців Я. Стапінського [15].

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх питань задекларованої проблематики. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на дослідженні програмних засад та ідейних принципів ХНП, а також вплив партії на галицький політикум у зазначений період.

Діяльність ХНП тісно пов'язана з роботою її засновника та багатолітнього лідера – о. Станіслава Стояловського. Не даремно представників партії дуже часто називали "стояловчики". Його постать була досить суперечливою. З одного боку, низка учених, таких як Ч. Стржевські, відзначають його як одного з найвизначніших представників польського суспільно-християнського руху [11, s. 164]. З іншого – низка істориків, зокрема О. Войціцькі, зазначали, що діяльність принесла більше шкоди аніж добра для польського народу та церкви [21, s. 98]. Відповідно і діяльність ХНП упродовж усього періоду її існування була неоднозначною.

Переломним моментом у розвитку католицького суспільного та соціального руху, зокрема серед поляків, стала енцикліка Папи Лева XIII "Rerum Novarum" ("Нові речі", 1891 р.) С. Стояловський підтримав ініціативи, закладені у енцикліці, розробив та опублікував проект християнсько-соціальної програми, який став основою для заснування у 1896 р. ХНП [7].

Ключовим моментом у інституалізації польського суспільно-християнського руху стали вибори до сейму 1895 р., напередодні яких лідер Селянської партії (СП) Ян Стапінські звернувся до С. Стояловського (який на той момент перебував в ув'язненні) з пропозицією про співпрацю. С. Стояловський погодився з умовою, що згадане об'єднання базуватиметься на християнських принципах [15].

Вибори 1895 р. були успішними для СП. Проте союз між нею та С. Стояловським виявився недовготривалим. Формальним приводом до розриву стала полеміка між С. Стояловським та лідерами СП, що велася щодо формулювання назви партії. Він наполягав, щоб у ній був присутній термін "християнський". Натомість на з'їзді у Тарнові 8 грудня 1895 р. більшість членів партії підтримали Я. Стапінського і Б. Вислоуха та затвердили назву "Селянська партія" ("Stronnictwo Ludowe"). Після цього С. Стояловський заснував власну партію – ХНП. 5 січня 1896 р. прийнята її програма, що проголошувала новостворену організацію своєю клерикально-селянською партією, висувачи достатньо радикальні вимоги, близькі до соціалістів, – ліквідацію станів, запровадження усіх демократичних свобод [7].

Її основне завдання зводилося до того, щоб повернути "законом Христовим" його справжнє значення у житті суспільства, а визначення "народна" означало, що мова йтиме основним чином про усунення в існуючому законодавстві несправедливості щодо простого народу. Програма проголошувала демократичні принципи рівності (оскільки "всі ми діти одного Отця"), боролася за незалежність Церкви, яка не може бути "в наймах у держави" [11, s. 166]. Окрім того партія виступала за збільшення повноважень місцевим громадам, шляхом надання їм законодавчих, виконавчих та судових функцій.

Специфікою партії С. Стояловського, у порівнянні з іншими аналогічними європейськими утвореннями, такими, як Християнсько-соціальна партія К. Люгера, було те, що вона зосередила свою діяльність на селянах. Цьому є логічне пояснення, оскільки Галичина на кінець XIX ст. значно поступалася іншим регіонам імперії щодо промислового розвитку, а переважна більшість населення була задіяна в аграрному секторі. Партія була орієнтована на селянський електорат у боротьбі проти свавілля дворянства, чиновників, католицької ієрархії та євреїв. С. Стояловського звинувачували у тому, що він використовував антисемітизм як політичний інструмент проти своїх конкурентів [12, s. 418]. На ці звинувачення він відповів у одному з виступів у парламенті. Зокрема, він зазначав, що його партія не сповідує расової чи конфесійної ненависті, а бореться проти капіталізму та згубного впливу євреїв на населення Галичини. Також С. Стояловський відмітив, що у краї проживає значна кількість бідних пригноблених євреїв, на захист яких стала його партія [8, s. 197].

У програмі партії важливе місце посідають соціальні питання. Зокрема, вона включала пункт, що "праця є обов'язком кожної людини, джерелом усіх багатств і ніхто не може бути позбавленим її плодів" [22].

Партія задекларувала захист прав сім'ї. Саме сім'я, згідно з програмою ХНП, була основою суспільства. Держава та влада, на думку С. Стояловського, мали б існувати для сім'ї та громади, а не навпаки.

У програмі партії висунена низка політичних вимог. Зокрема, введення загального, прямого та таємного голосування, передача виборчих функцій спеціальним комісіям та надання громадянам обиратися в усі державні установи, повага до свободи особистості, гарантії свободи преси та організації зібрань [22]. Партія перебувала на позиціях здобуття незалежності Польщі, проте не революційними методами, а шляхом просвітницької діяльності у масах. З цією метою ХНП вимагала забезпечення безкоштовної освіти та надання ширшої автономії для навчальних закладів [22].

Надзвичайно радикальними були пункти програми, що стосувалися економічних питань. Зокрема, вони вимагали поступового реформування права власності та спадку, а також вільного доступу до багатств природи (полювання та риболовлі). Також ХНП закликала до розробки нового трудового законодавства із забезпеченням права на працю, її захист, запровадження 8-годинного робочого дня, справедливої її оплати, шляхом законодавчого регулювання мінімальної заробітної праці, введення соціального страхування на випадок хвороби чи виробничої травми, гарантії існування профспілок та робітничих товариств [10, s. 46].

Цей пункт програми ХНП намагалася впроваджувати на практиці. Зокрема, 20 лютого 1898 р. у Цешині, за присутності близько 1 тис. осіб, засновано "Асоціацію християнських робітників та

робітниць" [10, s. 55]. С. Стояловський зазначав, що робітники у Польщі експлуатувалися, аналогічно африканцям у Камеруні, існувала значна кількість нещасних випадків на шахтах. Він також зазначав, що декілька років до цього виступав на захист робітничого класу, проте влада засудила його за це до семимісячного ув'язнення [10, s. 54].

Гостро піднімалися питання нерівномірності оподаткування рухомого та нерухомого майна. ХНП виступила за скасування усіх податків, окрім продовольчого, а також введення податку на розкіш.

У програмі партії пропагувалося скорочення видатків на армію та озброєння, скасування військової повинності, а зекономлені кошти скерувати на покращення національної економіки, розвитку промисловості тощо [22].

У програму партії включалися вимоги щодо захисту ремісників. Розглянувши питання розвитку великої промисловості, як прогресивне явище, вважалося, що це може негативно вплинути на становище дрібних ремісників. С. Стояловський вважав, що мали право існувати лише ті великі підприємства, що забезпечували зайнятість населення та виготовляли недорого та якісну продукцію, а не ті, що працювали лише заради мільйонних прибутків їх власників [22].

У програмі ХНП висувалася ідея рівноправ'я поляків та українців, навіть зазначалося право останніх на власну державу. Проте було відсутнє чітке бачення перспективних форм цієї держави [10, s. 46].

Слід зазначити, що у програмі партії задекларовані також утопічні вимоги, такі, як виборність духовенства та безкоштовність судових послуг [22].

Таким чином, програма ХНП була першою на польських землях, яка мала християнсько-демократичний характер. Значний вплив на неї спричинили соціальні вчення Католицької церкви, зокрема Енцикліки Лева XII "Rerum Novarum".

Радикальні зміни суспільного та церковного ладу, запропоновані ХНП не задовольняли духовну та світську владу. 5 серпня 1896 р. її лідера відлучили від церкви за звинуваченням у руйнуванні віри, підбурюванні проти духовної та світської влади, непідкоренню наказам вищого духовенства.

23 грудня поточного року С. Стояловського притягнули до кримінальної відповідальності за підбурювання проти релігії та богохульство. Його арешт пов'язувався з майбутніми виборами до Віденського парламенту в 1897 р. Таким чином, галицька влада на чолі з графом К. Бадені намагалася усунути конкурента, який користувався популярністю у сільській місцевості. 11 січня 1897 р. С. Стояловського звільнили з ув'язнення, проте особистої участі у виборчих перегонах він не мав права брати.

Напередодні виборчої кампанії 1897 р. ХНП уклала угоду про співпрацю із соціал-демократами. Згідно цієї угоди, ХНП зосереджувала свою увагу в селах, а соціал-демократи – у містах [3].

Співпраця з соціал-демократами базувалася на критиці політичної, економічної та церковної еліти Галичини, підтримки заходів щодо поліпшення життя селян. На початку січня 1897 р. С. Стояловський писав лідеру галицьких соціал-демократів І. Дашинському, що "тільки Євангелія відділяє його від соціал-демократичної партії" [4, s. 25].

Соціал-демократи сподівалися, що популярність священика серед селянства допоможе їм закріпитися у сільській місцевості. У результаті цього альянсу, партія С. Стояловського отримала 6 мандатів у рейхсраті, більше ніж дві інші селянські партії разом. Зокрема, депутатами від ХНП стали Р. Цена (Ярослав), М. Данеляк (Краків), Я. Кубік (Вадовіце), А. Шпондер (Вадовіце), Т. Шаєр (Жешув), Я. Забуда (Б'яла) [13, s. 2–4; 14, s. 1]. Загалом, до парламенту обрано 63 поляки, 9 українців та 6 євреїв. Більшість серед поляків здобула правляча партія консерваторів. Слід зазначити, що окрім ХНП, до парламенту обрано три соціал-демократи, у тому числі їх лідера І. Дашинського [10, s. 51]. Троє представників народовців та "стояловчики" (термін, яким називали прихильників С. Стояловського) утворили фракцію під назвою "Польський союз народних депутатів" [23, s. 1–2].

Проте коаліція між ХНП та соціал-демократами протривала недовго. С. Стояловський, був глибоко віруючою людиною, прагнув до зближення з вищою церковною владою та хотів скасування анафема щодо нього.

З цією метою 18 липня 1897 р. він поїхав до Риму. С. Стояловський зустрівся із Папою римським Левом XIII та отримав його благословення. Анафему скасували, а С. Стояловський пообіцяв не піддавати сумніву владу Церкви у сфері освіти та управління.

За ініціативи ХНП 12 грудня 1897 р. скликано слов'янський з'їзд. Участь в якому, окрім польських делегатів, взяли представники Чехії, Моравії та Далмації. Учасники з'їзду зазначали, що виступають не проти усіх німців, а лише проти тих, які "засліплені шовінізмом", а також пропагували

рівність усіх народів, які проживали на території Австро-Угорської імперії. Зокрема, у резолюції з'їзду зазначалося, щоб "суворо дотримувалися закони, щодо рівноправності усіх національностей у державі" [16, s. 2].

Вплив ХНП на сільське населення залишався значним. Зокрема, на довиборах до Віденського парламенту 3 лютого 1898 р. у районі Ланьцут, зі значною перевагою (415 із 439 голосів) переміг їх лідер. Кандидат від СП отримав лише 23 голоси [18, s. 1].

Перемога лідера ХНП з таким вражаючим результатом викликала значний резонанс у польському суспільстві. Зокрема, пресовий орган станчиків "Czas" писав: "Тріумфальний вибір Стояловського потрібно поважати і не недооцінювати. Стояловський умів переконувати людей, щоб вони голосували за нього, він отримав симпатію народу і став на деякий час керівником, який мав вплив на всі верстви населення. Важко не дивуватись тим, скільки енергії потратив Стояловський для своєї агітації і його вмінням переконування. Ми не хочемо судити минуле, але ми не можемо відчувати певного занепокоєння про майбутній розвиток національного руху, який залежить від поглядів одної людини, на жаль церковна діяльність вплинула на політичні рішення" [19, s. 1].

Натомість часопис "Postę" зазначав: "Тріумф Стояловського являється одночасно і тріумфом простого народу, перемогою правди над брехнею... Окрім цього, це були перші вибори в Галичині, коли виборцям дозволялось проводити агітацію і з боку влади виборці не зазнавали тиску" [18, s. 1].

Програму партії лідери ХНП намагалися реалізувати мирним шляхом, зокрема роботою у парламенті. Вони асоціювали себе як представники народу. Так, С. Стояловський перші виступи у Віденському парламенті розпочинав польською мовою, з пошани до своєї батьківщини [20, s. 1].

У своїх виступах депутати від ХНП зазначали на визначальній ролі парламенту, як органу виконавчої влади. С. Стояловський виокремлював необхідність соціальних реформ, особливо на тлі зловживань у нафтовому (Борислав) та вугільному (Яворзно) басейнах, висловив невдоволення щодо надмірних податків та закликав до врегулювання міжнаціональних суперечок. Значну частину виступів лідер ХНП присвятив проблемам Галичини, на основі численних прикладів показав важке становище місцевого населення [20, s. 2].

Успіх ХНП на парламентських виборах робив її важливим гравцем у галицькому політикумі, де на провідних ролях була правляча консервативна партія. Для того, щоб скомпрометувати лідера ХНП в очах його виборців та однопартійців, у пресі з'явилася інформація щодо його державної зради через таємні угоди з російською царською владою. Ця новина опублікована у "Dziennik Polski", власником якого був А. Сапєга. С. Стояловський на другому з'їзді ХНП у Цешині публічно заперечив ці звинувачення, трактував їх як наклеп та отримав повну довіру з боку членів партії. Він подав до суду на головного редактора та власника часопису зі звинуваченням у наклепі. Проте згадане звинувачення у державній зраді та співпраці С. Стояловського з владою все ж таки спричинили розкол у ХНП. Троє депутатів (М. Данеляк, А. Шпондер та Я. Забуда) вийшли з її лав та створили власну політичну організацію з пресовим органом "Obrona Ludu" [10, s. 56]. Зокрема, зазначені депутати звинуватили С. Стояловського у співпраці з владою, ворожій позиції щодо чехів та заявили, що "...керівництво о. Стояловського перешкоджає роботі в парламенті, тому ми вважаємо за необхідне відмовитися бути під його керівництвом. Тільки таким чином ми зможемо досягнути подальшої корисної, ефективної та відданої праці на благо народу" [17, s. 1]. Цей демарш, без сумніву, завдав серйозного удару партії та змусив її лідера до пошуку нових союзників у ХХ ст.

Таким чином, ми можемо констатувати, що діяльність ХНП наприкінці ХІХ ст. була неоднозначною. З одного боку, представники ХНП боролися за права простого народу, а з іншого – їх звинувачували у проявах антисемітизму. Також на діяльність партії впливали зміни політичних пріоритетів її лідера та ідейного провідника о. С. Стояловського, пошук союзників яким зумовив зміни політичної орієнтації ХНП.

Список використаних джерел

1. Ossowski Z. M. Modern features of Polish Christian democracy / Z. M. Ossowski // Church and society Catholic social and political thought and movements, 1789–1950. – New York: Arts, 1953. – S. 627.
2. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. (1902–1914) / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.
3. Buchen T. Learning from Vienna Means Learning to Win: the Cracovian Christian Socialsand the 'Antisemitic Turn' of 1896 / T. Buchen // Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC", n. 3 July 2012. – Режим доступу: www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=302.
4. Daszyński I. Pamiętniki. – Tom I / Ignacy Daszyński. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1957.
5. Jobst K. S. Die antisemitischen Bauernunruhen im westlichen Galizien 1898. Stojałowski und die polnischen Sozialdemokraten / K. S. Jobst // Zwischen Abgrenzung und Assimilation. Deutsche, Polen und Juden. Schauplätze ihres Zusammenlebens von der Zeit der Aufklärung bis zum Beginn des Zweiten Weltkrieges, eds. Robert Maier, Georg Stöber. – Hannover: Hahn, 1996. – S. 139–150.
6. Konefał J. Katolicko-ludowe organizacje polityczne w zaborze austriackim na przełomie ХІХ і ХХ stulecia / J. Konefał // Chłopi-Narod-Kultura. – T. 2: Działalność polityczna ruchu ludowego / [Pod red. S. Dąbrowskiego]. – Rzeszow, 1996. – S. 34–45.
7. Майка Ю. Социальное учение Католической Церкви / Ю. Майка.

– Режим доступу: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/social_learn/page10.htm. 8. Staudacher A. L. Der Bauernagitator Stanisław Stojalowski. Priester, Journalist und Abgeordneter zum Österreichischen Reichsrat / A. L. Staudacher // Römische Historische Mitteilungen. – 25 (1983). – S. 165–202. 9. Strzeszewski Cz. Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939 / Cz. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1981 – 719 s. 10. Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce / K. Turowski. – T. 1. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989 – 590 s. 11. Strzeszewski C. Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze austriackim w latach 1865–1918 / Cz. Strzeszewski // Historia katolicyzmu społecznego w Polsce, Warszawa 1981. – S. 135–200. 12. Unowsky D. Peasant Political Mobilization and the 1898 anti-Jewish Riots in Western Galicia / D. Unowsky // European History Quarterly. – 2010. – 40(3). – S. 412–435. 13. Ogólny wynik wyborów do Rady państwa // Prawda. – 25 marca 1897. – Nr 10. – S. 2–4. 14. Nowa izba // Dziennik Polski. – 2 marca 1897. – Nr 87. – S. 1. 15. Listy ks. Stanisława Stojalowskiego do Jana Stapińskiego z lat 1894–1896 // Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego. – Nr 4. – 1962. – S. 215–240. 16. Więć słowiański // Gazeta narodowa. – 1897. – Nr 346. – S. 2. 17. Przesilenie w klubie Stojalowskiego // Głos Narodu. – 1898. – Nr. 257 – S. 1. 18. Prawda i słusność – prędzej chy później zwycięża // Postęp. – 11 lutego 1898. – Nr. 33. – S. 1. 19. Przegląd polityczny // Czas. – 5 lutego 1898. – Nr. 28. – S. 1. 20. Pierwsza mowa // Głos Narodu. – 1898. – Nr. 80 – S. 1–2. 21. Wójcicki A. "Rerum Novarum" w Polsce // Prąd. – 1921. – Nr. 5. – S. 98. 22. Program Stronnictwa Chrześcijańsko-ludowego // Wieniec Polski. – Nr. 4. – luty 1896; Nr. 5, 6. – marzec 1896. 23. Głos Narodu. – 1 kwietnia 1897. – Nr 74. – S. 1–2.

Андрей Клиш

ПРОГРАММНЫЕ И ИДЕЙНЫЕ ПРИНЦИПЫ ХРИСТИАНСКО-НАРОДНОЙ ПАРТИИ В ГАЛИЧИНЕ В КОНЦЕ XIX СТ.

В статье проанализированы программные и идейные принципы Христианско-народной партии в Галичине под руководством С. Стояловского, исследованы ее организационные основы и общественно-политическую деятельность.

Ключевые слова: Христианско-народная партия, программные принципы, идейные принципы, Галичина, С. Стояловский.

Andriy Klish

PROGRAM AND IDEOLOGICAL PRINCIPLES OF THE CHRISTIAN PEOPLE'S PARTY IN HALYCHYNA LATE XIX CENTURY

The article analyzes the policy guidelines and ideological principles of the Christian People's Party in Galychyna led S. Stojalovsky, investigated organizational principles and socio-political activities.

Key words: Christian People's Party, software frameworks, ideological principles, Galychyna, S. Stojalovsky.

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОДОЛАННІ ГОЛОДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І РОСІЇ У 1921–1923 РР.

У статті на основі архівних документів проаналізовано роль міжнародних організацій у подоланні голоду на території України і Росії у 1921–1923 рр.

Ключові слова: голод, американська адміністрація допомоги, Міжнародний союз допомоги дітям, католицька місія допомоги, Фрїтзоф Хансен.

Геополітичне становище України в силу втрати державних інститутів перетворило її територію на об'єкт впливу сусідніх державних утворень – Польщі, Литви, Росії, Австро-Угорщини. Відтак, історія України сповнена трагічних сторінок, вивчення яких вимагає наполегливої праці вчених й далеко від свого завершення. Серед важливих тем – голоди і голодомори, які охопили територію України в періоди 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.

Вивченню глибинних причин загибелі мільйонів українців присвячені праці С. Кульчицького, О. Мовчан, В. Сергійчука, О. Бикової та низку інших істориків. Долаючи стереотип поверхневих суджень на кшталт міжнародної ізоляції, несприятливих погодних умов, неврожаю тощо, сучасні українські науковці намагаються відтворити цілісну картину трьох масових трагедій, вказуючи на їх внутрішній зв'язок – використання голоду як методу боротьби з цивільним населенням.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати внесок міжнародних громадських і релігійних організацій у боротьбу з голодом 1921–1923 рр. на території України і Росії, послуговуючись документами Державного архіву Російської Федерації та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації.

Встановлення радянської влади в Україні супроводжувалося дивовижними соціальними експериментами, ціною яких були мільйони людських життів. Голод 1921–1923 рр., що охопив Поволжя, Кубань, Південну Україну і Крим, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру та інші райони був наслідком комплексу причин, серед яких не тільки несприятливі погодні умови 1921 р., які призвели до неврожаю, але й уповільнені темпи відновлення народного господарства внаслідок війни; політика "воєнного комунізму", насаджувана більшовиками; запровадження "продрозверстки" (продовольчий податок) – примусове вилучення зерна, квота якого у 1921 р. становила 117 млн пудів. Причому вивіз продуктів з України в Росію та експорт їх за кордон тривали навіть у період голоду. Звертає на себе увагу факт замовчування голоду в Україні російським радянським урядом у Москві і українським у Харкові, що підводить науковців до висновку про цілеспрямоване використання цієї трагедії як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Згідно з офіційними даними, оприлюдненими головою ВЦВК М. Калініним, у зоні голоду перебували 28 млн осіб [1, с. 310]. Інші офіційні дані повідомляли про те, що голод охопив 35 губерній з населенням 90 млн осіб, у яких голодувало 40 млн (44 %) [2, с. 136].

На 1 січня 1922 р. голодувало 95 % населення Поволжя, які опинилися в епіцентрі голоду. В Україні трагедія голоду охопила населення Донецької, Єкатеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської губерній. Загалом в Україні від голоду потерпало 80 % сільських жителів [3, с. 23]. На початку січня 1922 року кількість голодуючих тут сягнула 1 890 тис. осіб, у березні – 3 250 тис., в червні – 4 103 тис. У доповіді представника Міжнародного союзу допомоги дітям (МСДД), акредитованого у Женеві повідомлялося, що на півдні України взимку 1922 р. голодувало 8 млн селян. На початку 1921 р. голод поширився в Криму. В інших регіонах у 1921–1922 рр. голод не мав такого тотального поширення.

3 серпня 1921 р. нарком закордонних справ РСФСР Г. Чичерін повідомив закордонні уряди про поширення голоду лише у Поволжі й необхідність гуманітарної допомоги. Про те, що Донщина, Кубань, Крим та південна Україна знаходились у подібній ситуації, у повідомленні Г. Чичеріна не згадувалося. 17 серпня 1921 р. створена Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим на чолі з Г. Петровським. Проте завданням комісії було збір продовольства й інших допоміжних засобів на території України для голодуючих Поволжя. Упродовж серпня-грудня 1921 р. з України до Росії вивезено 16,7 млн пудів зерна [4, с. 149, 155].

Про голод в Україні міжнародну спільноту повідомив уряд УНР в екзилі восени 1921 р. У вересні 1921 р. повноважний представник УНР О. Шульгин звернувся з проханням про допомогу голодуючому українському населенню до відомого полярного дослідника Фрітьофа Нансена, який очолював МСДД.

Офіційні й масштабні поставки гуманітарної допомоги розпочалися після підписання у Ризі 21 серпня 1921 р. угоди між заступником наркома закордонних справ М. Литвиновим і директором АРА (американська адміністрація допомоги – "American Relief Administration") Брауном. 27 серпня аналогічний договір був укладений з Ф. Нансеном. МСДД об'єднав 67 міжнародних добровільних організацій. На 1 серпня 1921 р. до Петрограда прибув американський корабель "Фенікс" з 700-тонним вантажем харчових продуктів. У жовтні АРА годувала 67 290 голодуючих у Казані, у грудні – понад 558 тис., у травні 1922 р. – майже 5 млн осіб [5, с. 22]. АРА і МСДД почали харчувати дітей у Поволжі з листопада 1921 р., а дорослих – з квітня 1922 р. Представництва АРА були відкриті у Москві, Саратові, Маркштадті. Представники міжнародних союзів контролювали організацію харчування у їдальнях, видавали продукти комітетам взаємодопомоги і контролювали їх розподіл. У листопаді 1921 р. райони голоду відвідав особисто Ф. Нансен.

Лише на початку 1922 р. міжнародним організаціям було дозволено допомагати українському населенню. Безкоштовні обіди почали організовувати з березня 1922 р. Договір АРА з УРСР був підписаний 10 січня 1922 р. Тоді ж її представництва були відкриті у Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі. Благодійні кухні АРА змогла відкрити в Україні 30 квітня 1922 р.

Крім АРА і МСДД, до боротьби з голодом долучилися інші іноземні організації: голландський і німецький Червоні Хрести, Союз емігрантів з Поволжя у Німеччині, "Міжнародна робітничка допомога" (Міжробпом), а також релігійні об'єднання країн Європи, США та Канади. У Німеччині для допомоги голодуючим України було створене "Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам". До Росії прибули представники католицької церкви Швейцарії, Німеччини, місіонери різних католицьких чинів. Єпископ Тираспольський Й. Кесслер зі священником Н. Майером виїздили

до США, де зібрали і відправили через АРА продукти харчування на суму 32 тис. доларів. Архієпископ Е. Ропп керував допомогою з Польщі [6, с. 223–224].

Після укладення договорів на постачання гуманітарної допомоги у райони голоду між органами радянської влади і представниками міжнародних організацій почасти виникали непорозуміння й конфлікти, зумовлені бажанням радянських чиновників монополізувати розподіл допомоги. Типовим прикладом умов, в яких доводилось працювати міжнародним організаціям була робота ватиканської місії, очолюваної єзуїтом Едмундом Уолшем, яка працювала у складі МСДД. Місія, у якій працювало 1700 осіб, відкрила 257 їдалень. 6 серпня 1922 р. в Євпаторії створена перша благодійна їдальня. Загалом у Криму діяло близько 80 їдалень, які щоденно годували до 160 тис. осіб [6, с. 225]. Згідно зі звітами місії, вже через місяць після початку її роботи допомогу отримали близько мільйона осіб. Були створені спеціальні кухні для дітей і хворих. Значна допомога надавалася сиротинцям [7, с. 258].

Додатково на лікування хворих Ватиканом у лютому 1923 р. виділено 1 млн лір на закупівлю медикаментів. При цьому уповноважені Римської курії потурбувалися, щоб перевезення вантажу територією Німеччини та Польщі не обкладалося митом. Таким чином, усі кошти було витрачено на ліки, необхідні для боротьби з тифом та іншими епідеміями, від яких потерпали голодуючі. У Ватикані вважали, що вантаж одразу надійде на Кавказ і південь Росії, де відчувалися найбільші потреби. Згідно з розпорядженням російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ) медикаменти скерували до Москви “для подальшого планового розподілу” [8, л. 43], проте вони не надійшли до католицької місії допомоги (КМО).

Глава ватиканської місії відверто заявляв про зловживання з боку радянських урядовців й не приховував, що надіслав інформацію з цього питання до Ватикану. У листі Е. Уолш підкреслив: “...нічим не виправдані дії радянських представників у справі медикаментів не були непорозумінням” [9, л. 10]. В іншому листі він вказував, що вантаж медикаментів вартістю 50 тис. доларів був для папської місії допомоги повністю втрачений і Ватикану важко запобігти звинуваченню стосовно відповідального працівника радянського уряду [9, л. 12].

Посол Росії в Італії В. Вороський звертав увагу керівництва РТЧХ, що “Ватикану важливо, щоб розподіл здійснювався під контролем його місії і було відомо, що це дар папи” [10, л. 50]. Але саме ця обставина дратувала радянських чиновників – щоденні юрби людей, які оточували ватиканську місію, де їм надавали індивідуальну допомогу, зокрема й грошову. “Вони всюди намагалися обходитись без співробітництва з нашими органами і вибирали установи самі, намагаючись при цьому всяким чином рекламувати благодійність папи римського (шляхом розповсюдження відповідних плакатів і листів, збиранням особливих листів подяки на ім'я папи)”, – скаржився Г. Чичеріну уповноважений представник уряду РРФСР і УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги К. Ландер [9, л. 27].

Влітку 1923 р. керівництво СРСР виступило з заявами, що голод вдалося подолати, хоча його прояви мали місце в окремих районах до 1925 р. Було офіційно оголошено про закінчення голоду і завершення роботи місій до 1 серпня 1923 р. З 15 серпня 1923 р. згідно з розпорядженням уряду припинила гуманітарну допомогу місія Ф. Нансена [11, л. 66]. Голова місії пропонував продовжити роботу у сфері сільськогосподарського відродження економіки на комерційній основі, а також надання медичної допомоги у взаємодії новоствореного Міжнародного комітету лікарсько-санітарної допомоги Росії та РТЧХ [11, л. 67–68]. Нажаль, ці ініціативи не знайшли підтримки у радянського уряду, який керувався ідеологічними пріоритетами. АРА і МСДД поступово скорочували свою допомогу й припинили надання харчування в Поволжі у вересні 1923 р., а в Україні – з 1 жовтня 1923 р. [12, с. 246].

Безперечно, що міжнародні урядові, громадські, релігійні організації, зокрема Нансенівська місія (таку назву отримала в районах голоду організація, очолювана Ф. Нансеном) надали значну допомогу радянському уряду для подолання наслідків голоду. Було врятовано мільйони людських життів, серед інших – дітей, які виявилися особливо вразливими й незахищеними. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати про упереджене ставлення до представників іноземних гуманітарних місій й зловживання з боку представників радянської влади, що перешкоджало розгортанню діяльності міжнародних організацій і надходженню в Україну і Росію продуктів харчування, медикаментів, інших засобів порятунку з метою подолання голоду та епідемій.

Список використаних джерел

1. Калинин М. И. Избранные произведения / М. И. Калинин – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 1. – 784 с.
2. Бикова О. С. Регіональні особливості голоду 1921–1923 рр.: Поволжя, Крим, південь України / О. С. Бикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXXI. – С. 134–145.
3. Гросс Э. Автономная Социалистическая Советская Республика немцев Поволжья / Э. Гросс. – Покровск: [б.и.], 1926. – 125 с.
4. Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України (1921–1923 рр.) // Україна

модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько / Г. Ф. Турченко. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С.149–155. 5. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с. 6. Лиценбергер О. А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Роволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с. 7. Вера и Родина: ежемесячник / О-во св. Иоанна Златоуста в Лионе. – 1924. – № 12. 8. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 3341, оп. 6, д. 319, л. 43. 9. Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 4, оп. 59, п. 419, д. 56870, л. 10, 12, 27. 10. ГА РФ, ф. 9501, оп. 5, д. 45, л. 50. 11. ГА РФ, ф. Р-1065, оп. 3, д. 64, л. 66–68. 12. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878–1964 рр.) / Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

Элла Быстрицкая

УЧАСТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ПРЕОДОЛЕНИИ ГОЛОДА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И РОССИИ В 1921–1923 ГГ.

В статье на основе архивных документов проанализирована роль международных организаций в преодолении голода на территории Украины и России в 1921–1923 гг.

Ключевые слова: голод, американская администрация помощи, Международный союз помощи детям, католическая миссия помощи, Фритъоф Нансен.

Ella Bystrytska

PARTICIPATION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN OVERBEATING HUNGER IN THE UKRAINE AND RUSSIA DURING 1921–1923.

Based on the archival documents this article analyze participation of international organizations in overbating famine in the Ukraine and Russia during 1921–1923.

Key words: famine, American Relief Administration, International Union for Child Support, Catholic Relief Mission, Fridtjof Nansen.

УДК 94(476)

Микола Алексієвець, Оксана Валіон

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БІЛОРУСІ У 2006–2010 РР. В КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

У статті проаналізовано динаміку розвитку сільського господарства Білорусі у 2006–2010 рр., розкрито значення аграрного сектору економіки для зміцнення продовольчої безпеки країни.

Ключові слова: сільське господарство, продовольча безпека, відродження села, агропромисловий комплекс, Білорусь.

Глобалізація світової економіки диктує потребу стійкого і ефективного економічного розвитку національних держав, від внутрішніх можливостей і потенціалу яких залежить добробут їх громадян, роль і місце країн у глобальному розподілі праці, рівень інтеграційних процесів. Міцність економіки формує злагоджена й ефективна робота всіх її ланок. У цьому контексті пріоритетною галуззю економічного розвитку, що відповідає за підвищення якості життя і здоров'я населення, продовольчу безпеку держави, її незалежність, унеможливорює світові продовольчі кризи є агропромисловий комплекс, зокрема, сільське господарство.

Для Республіки Білорусь сільське господарство є традиційною галуззю економіки. Не можна уявити сучасної Білорусі без комфортних сільських поселень, чепурних будинків, зораних полів і сільськогосподарської продукції, що повністю забезпечує внутрішній ринок республіки та успішно долає зарубіжні простори, щороку нарощуючи обсяги експорту. З огляду на це, надзвичайно важливо проаналізувати динаміку розвитку сільськогосподарського виробництва в напрямку зміцнення продовольчої безпеки країни впродовж 2006–2010 рр. Саме в цей час республіці вдалося збільшити обсяги сільськогосподарської продукції, покращити її конкурентоспроможність, модернізувати виробництво, перевести його на інноваційну основу, вдосконалити інфраструктуру сільських поселень, забезпечити стійкі темпи аграрного сектору економіки.

Враховуючи актуальність на сучасному етапі проблеми забезпечення населення продовольством, метою цієї статті є з'ясування ролі сільського господарства Білорусі у 2006–2010

рр. для зміцнення національної продовольчої безпеки. Коло основних завдань сконцентровано на обґрунтуванні державних програм із функціонування й вдосконалення агропромислового комплексу Білорусі в досліджуваний час, аналізі динаміки розвитку галузей сільського господарства республіки, визначення рівня експортного потенціалу національного агропромислового комплексу, а також висвітлення заходів, скерованих на забезпечення державних соціальних стандартів сільським жителям і підвищення престижу аграрної праці.

Історіографічна база досліджуваної проблеми охоплює праці переважно білоруських і російських науковців, у меншій мірі розвідки українських дослідників. Показником пріоритетності вивчення аграрного сектору Білорусі, перспектив його розвитку, значення для продовольчої безпеки країни є низка конференцій, що відбулися впродовж останніх років у республіці, публікація наукових збірників, монографій, присвячених аналізу цих питань.

Сутність продовольчої безпеки Білорусі й шляхи її досягнення висвітлив білоруський економіст П. Іванцов у праці "Организационно-экономические основы обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь" [1]. Особливу увагу автор приділив питанням підвищення компетенції сільськогосподарських організацій у формуванні стратегії забезпечення продовольчої безпеки країни. Розвиток агропромислового комплексу в контексті забезпечення продовольчої незалежності розглядають білоруські фахівці-економісти З. Ільїна [2–3] та Н. Шелєг [4]. Автори одностайні у тому, що визначальним напрямком досягнення продовольчої безпеки країни, є стимулювання розвитку національного сільського господарства, підвищення конкурентоспроможності аграрної продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках. Сільське господарство, як основну ланку агропромислового комплексу Білорусі, аналізує дослідник із Білорусі В. Шимов. У праці "Национальная экономика Беларуси" [5] автор зазначає, що в галузі виробляється понад 50 % усієї продукції агропромислового комплексу (АПК). Одним із важливих завдань національного аграрного комплексу, на думку В. Шимова, є забезпечення основних потреб країни у сільськогосподарській продукції й продовольстві переважно за рахунок власного виробництва. Фрагментарно динаміка аграрного сектору білоруської економіки у 2000-х рр. висвітлена у книзі "Беларусь: Народ. Государство. Время", виданій спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалени [6]. Науковці зазначають, що за темпами зростання виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, у розрахунку на душу населення, Білорусь займає перше місце серед країн СНД [6, с. 520].

Чималу увагу питанням стану й перспектив економічного розвитку АПК приділили такі дослідники, як В. Гусаков [7–8], О. Дернович [9], В. Бельський [10], А. Сайганов і О. Казакевич [11]. Проблеми окремих галузей сільського господарства Білорусі другої половини 2000-х рр. відображені у працях Н. Попкова, І. Шейко, І. Петрушко [12], В. Казакевича [13], М. Петрашкевича [14]. У контексті аналізу білоруської економічної моделі своє бачення розвитку сільського господарства Республіки Білорусь у 2006–2010 рр. подають російські науковці Р. Медведев [15], Т. Герасимова [16], а також український дослідник Ю. Лукашин [17].

Для Білорусі розбудова сільського господарства й стабілізація АПК належать до пріоритетних завдань державної політики. Ще у радянський період в країні особлива увага приділялася сільськогосподарському виробництву. Виділялися значні матеріальні й технічні ресурси. Були досягнуті досить високі показники не лише у рамках СРСР, але й у європейському масштабі. Так, у 1990–1991 рр. республіка, з розрахунку на душу населення, виробляла м'яса і молока більше, ніж Німеччина, Франція, Великобританія, а зерна – на третину більше, як у середньому країни Європейського Союзу. Білорусі належала світова першість у виробництві картоплі і льоноволокна. У 1985–1990 роках республіка постачала до союзного фонду до 1 млн тонн картоплі, 300 тис. тон м'ясних і понад 2 млн тонн молочних продуктів. Заробітна плата на селі була не більше, ніж на 7 % нижче середньої у народному господарстві. Один працівник, який працював у сільському господарстві, забезпечував продуктами харчування понад 20 осіб. Проте в ході ліберальних реформ першої половини 90-х років ХХ століття чимало з досягнутого було зруйновано. Негативні наслідки політики, що тоді здійснювалася, призвели до різкого зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції й дестабілізації господарської діяльності на селі [18].

На початку 2000-х рр. прийнято низку урядових програм розвитку АПК і підвищення його ефективності. Так, з метою оздоровлення роботи галузі вводилися додаткові заходи, скеровані на реалізацію "Програми вдосконалення агропромислового комплексу Республіки Білорусь на 2001–2005 роки", схваленої указом Президента Республіки Білорусь від 14 травня 2001 р. № 256 [19, арк. 162], виконання яких дало змогу відновити динамічний розвиток сільського господарства республіки, хоча й подолати всіх проблем у галузі не вдалося.

Відомо, що від стійкого розвитку сільського господарства залежить стабільність і ефективність економіки держави, її продовольча безпека, сутність якої полягає у гарантованому забезпеченні

населення харчовою сировиною й продовольством. У ширшому значенні поняття "продовольча безпека" розглядається як здатність держави, забезпечена відповідними ресурсами, потенціалом і гарантіями, задовольняти потреби населення в харчуванні переважно за рахунок внутрішнього виробництва на рівні не нижче медичних норм [4, с. 26].

Гостру актуальність цієї проблеми засвідчила, прийнята у 2004 р., "Концепція національної продовольчої безпеки Республіки Білорусь", у якій наголошується на тому, що продовольча безпека для країни "є не лише умовою збереження суверенітету й незалежності, але і фактором підтримки кон'юнктури національного і регіонального продуктивних ринків, які забезпечують достатній рівень збалансованого харчування населення і ефективного розвитку зовнішньоторгівельних і сировинних зв'язків, посилення експортної орієнтації агропромислового комплексу" [20]. Для досягнення й підтримки продовольчої безпеки країни, оптимального експорту баланс продовольчих ресурсів має перебувати у межах: виробництво продовольства – 80–85 %, імпорт – 15–20 % і експорт – 15–20 % [20].

У "Концепції національної продовольчої безпеки Білорусі" визначено мінімальний критичний рівень сільськогосподарського виробництва, нижче якого настає залежність від імпорту й послаблення економічної безпеки країни. У кількісному плані для республіки він має наступне значення: зерно – 5,5–6,0 млн т, картопля – 6–6,5 млн т; овочі – 0,8–1 млн т; плоди і ягоди – 0,35–0,45 млн т; цукровий буряк – 1,3–1,5 млн т; ріпак – 0,13 млн т; молоко – 4,2–4,5 млн т; м'ясо всіх видів (жива вага) – 0,9–1 млн т. Виробництво цукру-піску із власної сировини – 150–180 тис. т і масла рослинного – 40–45 тис. т. Згідно із іншим – оптимістичним варіантом, продовольчі й сировинні ресурси, достатні для забезпечення внутрішнього споживання на душу населення, за видами продукції мають бути такими: зерно – 8–9 млн т; картопля – 9–10 млн т; овочі – 1,5–1,7 млн т; плоди і ягоди – 0,7–0,8 млн т; цукровий буряк – 2–2,2 млн тонн; молоко – 7–7,5 млн т; м'ясо всіх видів (жива вага) – 1,3–1,5 млн т. Виробництво цукру-піску слід довести до 250 тис. т, масла рослинного – до 60 тис. т [20]. Реалізація цих показників безпосередньо залежить від розвитку національного сільського господарства, його конкурентоспроможності, державної підтримки галузі, збалансованості експортно-імпортних операцій тощо.

Для виконання заданих параметрів національної і регіональної продовольчої безпеки, оптимізації агропромислового комплексу, указом Президента Республіки Білорусь від 25 березня 2005 р. № 150 прийнята "Державна програма відродження і розвитку села на 2005–2010 рр.". Уведення в дію цього документу було на часі, оскільки соціально-економічне становище у республіці на середину 2000-х рр. диктувало потребу проведення низки заходів із соціального облаштування села, покращення духовного і матеріального добробуту сільського населення, виведення аграрного сектору на вищий рівень розвитку.

Відтак, основними цілями і завданнями програми стали: відродження і розвиток соціальної і виробничої сфер білоруського села, забезпечення умов для стійкого ведення сільськогосподарського виробництва; підвищення прибутків сільського населення, створення основ для престижності проживання в сільській місцевості й поліпшення демографічної ситуації на селі; забезпечення ефективного виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства в обсягах, достатніх для внутрішнього ринку й формування експортних ресурсів [21].

Важливою особливістю цієї програми є її масштабність, адже заходи із відродження і розвитку села охоплюють як соціальну, так і виробничу сфери функціонування аграрного сектору. В першій заплановано: підвищити привабливість праці і життєвого рівня сільського населення, вдосконалити інфраструктуру сільських населених пунктів, розвиток житлового будівництва, комунального обслуговування, електрифікації, газифікації, водопостачання, телекомунікаційного зв'язку, модернізацію доріг і транспортного забезпечення, розвиток освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури, спорту і туризму, торгівельно-побутового обслуговування. Серед завдань виробничої сфери трансформації села наступні: вдосконалення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, підвищення ефективності використання земель, розвиток великотоварного сільськогосподарського виробництва, селянських (фермерських) і особистих підсобних господарств громадян, переробної промисловості, державна підтримка агропромислового виробництва, вдосконалення організаційно-економічної структури, технічне переоснащення, наукове і кадрове забезпечення АПК [18]. Варто звернути увагу на те, що основна увага в документі фокусується на людині, її проблемах, потребах й добробуті. Соціальна спрямованість в реалізації документу підкреслює загалом основну сутність білоруської економічної моделі.

Прийняття "Концепції національної продовольчої безпеки" та "Державної програми відродження і розвитку села" на 2005–2010 рр. створили умови для стійкого розвитку й конкурентоспроможності агропромислового виробництва. Крім того, враховуючи актуальні світові тенденції початку XXI ст., вимоги часу, трансформація АПК республіки відбувалася у контексті формування і вдосконалення

національної інноваційної системи, розвитку інноваційної економіки. Білоруський економіст З. Ільїна зазначає, що інновації у продовольчій сфері повинні сприяти як наповненню ємності ринку, так і переорієнтації стратегічної цілі розвитку із виробництва "продовольства заради життя" до випуску продуктів, які підвищують якість життя і здоров'я населення [2, с. 577]. З огляду на це, крім вказаних документів, наукове забезпечення АПК здійснювалося у межах виконання завдань державної науково-технічної програми "Агропромкомплекс – відродження і розвиток села" на 2006–2010 рр. та у відповідності із "Державною програмою інноваційного розвитку Республіки Білорусь на 2007–2010 рр.". Підтримка держави, яка включала як ринкові стимулятори і матеріальну зацікавленість, так і адміністративний тиск, – усе це в комплексі призвело до очевидного прогресу в білоруському сільському господарстві [15].

Таблиця 1 показує динаміку виробництва сільськогосподарської продукції за 2005–2010 рр. Бачимо, що вже у 2007 р. виробництво зерна зросло до 7216 тис. т, у 2008 р. було найбільшим за п'ятиріччя – 9013 тис. т, у 2009 р. – 8510 тис. т, а у 2010 р. зменшилося до 6990 тис. т. Підняття обсягів урожайності відбувалося і за іншими видами сільськогосподарської продукції. Так, цукровий буряк і ріпак зросли відповідно із 3065 тис. т у 2005 р. до 3773 тис. т у 2010 р. та із 150 тис. т у 2005 р. до 374 тис. т у 2010 р. Урожайність овочів, плодів і ягід збільшилася відповідно із 2007 тис. т у 2005 р. до 2334 тис. т у 2010 р. та із 382 тис. т у 2005 р. до 799 тис. т у 2010 р. Виробництво молока, худоби і птиці на забій у живій вазі та яєць зросло відповідно із 5676 тис. т у 2005 р. до 6627 тис. т у 2010 р., із 1024 тис. т у 2005 р. до 1400 тис. т у 2010 р. та із 3103 млрд шт. у 2005 р. до 3536 млрд шт. у 2010 р. Лише врожай картоплі за вказаний час дещо зменшився із 8185 тис. т у 2005 р. до 7831 тис. т у 2010 р. Наведені показники свідчать про позитивні зміни, що відбувалися в агропромисловому комплексі Білорусі. Республіка змогла закріпити стійкі позиції в забезпеченні населення продовольством, втілити у практичну площину положення "Концепції національної продовольчої безпеки". Зокрема, держава перевиконала показники критичного рівня сільськогосподарського виробництва, унеможлививши залежність від імпорту й послаблення економічної безпеки. Відносно іншого, оптимістичного варіанту продовольчої безпеки, Білорусь не зуміла забезпечити на третю п'ятиріччя прогнозовані показники за такими видами продукції, як зерно, картопля, м'ясо в живій вазі та молоко.

Таблиця 1

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції за 2005–2010 рр. (тис. т)

Показник	Роки					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Всього, тис. тон						
Зернові і зернобобові культури	6421	5923	7216	9013	8510	6990
Льноволокно	50	29	39	61	47	46
Цукровий буряк	3065	3978	3626	4030	3973	3773
Ріпак	150	115	240	314	612	374
Картопля	8185	8329	8744	8749	7125	7831
Овочі	2007	2173	2153	2269	2308	2334
Плоди і ягоди	382	717	420	595	692	799
Молоко	5676	5896	5904	6225	6577	6627
Худоба і птиця на забій у живій вазі	1024	1121	1176	1209	1335	1400
Яйця, млрд шт.	321	347	338	348	361	373

[11]

Ще в останньому десятилітті ХХ – на початку ХХІ ст. в структурі валової сільськогосподарської продукції Білорусі відбулися значні зміни. За цей час у сільському господарстві республіки суттєво зросла питома вага рослинництва й скоротилася частка тваринництва, як бачимо із таблиці 2. Так, якщо у 1990 р. продукція рослинництва становила 35,2 %, то у 2010 р. – 55,2 %. Тоді як продукція тваринництва у 1990 р. складала 64,8 %, а у 2010 р. зменшилася до 44,8 %.

Таблиця 2

Структура виробництва валової продукції сільського господарства Республіки Білорусь (%)

Показник	Роки			
	1990	2000	2005	2010
Продукція, галузі – всього	100,0	100,0	100,0	100,0

У тому числі: рослинництво	35,2	54,0	52,2	55,2
тваринництво	64,8	46,0	47,8	44,8

[5, с. 307].

Рослинництво й тваринництво становлять основу сільського господарства Республіки Білорусь. Вони виконують важливу роль у забезпеченні населення продуктами харчування, підтримують продовольчу безпеку країни. Тому, у Державній програмі відродження і розвитку села на 2005–2010 рр. вирошуванню аграрних культур і розведенню сільськогосподарських тварин відводиться особливе місце.

Серед галузей рослинництва, у яких спостерігається позитивна динаміка сільськогосподарського виробництва, варто відзначити зернове господарство, частка якого у 2010 р. становила 46,1 %. У структурі посівних площ на 2010 р. 8,9 % займають технічні культури. За перші десять років XXI ст. їх посіви збільшилися у 1,9 рази переважно за рахунок підвищення питомої ваги площі посівів ріпаку з 1,8 % до 5,8 % і цукрового буряку із 0,8 % до 1,7 %. Однією із провідних галузей рослинництва є вирощення картоплі. За споживанням картоплі на одну людину (181 кг у рік) Білорусь займає основні позиції у світі. Посівні площі під картоплею у 2010 р. займали 371 тис. га, скоротившись порівняно із 2000 р. у 1,8 рази. Баланс ресурсів і використання картоплі й картоплепродуктів у республіці позитивний: експорт у 2010 р. на 7 % перевищував імпорт. У 2010 р. на овочеві культури в Білорусі доводилося 1,5 % усієї посівної площі. Впродовж 2001–2010 рр. посівні площі під овочами скоротилися в 1,1 рази, а валові збори за рахунок упровадження сучасних високоврожайних технологій зросли із 1379 тис. т до 2334 тис. т. Середня врожайність за цей час підвищилася із 134 ц/га до 247 ц/га. Баланс ресурсів і використання овочево-баштанних культур негативний: імпорт у 2,8 разів перевищує експорт. Однією із перспективних галузей рослинництва є вирошування плодів і ягід, зокрема, яблук, груш, вишень, слив, черешень, суниці, малини, смородини, журавлини. За рівнем споживання плодів і ягід на людину (73 кг у рік при нормі 80 кг) Білорусь відстає не лише від низки країн СНД, але й світу в цілому. Внутрішні потреби в плодах і ягодах задовольняються за рахунок зростання імпорту (порівняно із 2000 р. – понад у 2,8 рази) [5, с. 309–314].

Заняття рослинництвом, безумовно, пов'язане із багатьма ризиками й проблемами, як-от: впливом погодно-кліматичних умов, оптимальним застосуванням мінеральних добрив (фосфору, азоту), захистом рослин від шкідників, удосконаленням організації виробництва, його модернізацією, необхідністю розвитку сучасної вітчизняної аграрної науки, впровадженню її досягнень і розробок у практичну площину тощо. Від раціонального виконання вказаних аспектів залежить випуск якісного й конкурентоспроможного продукту, здоров'я нації та продовольча безпека країни.

Визначальне місце в аграрній економіці Білорусі належить тваринництву, що є основою забезпечення продовольчої безпеки країни. У цій галузі виробляється понад 60 % вартості валової продукції сільського господарства, від ефективної роботи якої здебільшого залежить економічний добробут більшості сільськогосподарських організацій республіки [12, с. 92]. У 2000-х рр. в тваринництві відбувалося нарощення обсягів виробництва, експорту м'ясо-молочної продукції, при цьому вдалося призупинити різке скорочення поголів'я худоби, свиней і птиці, знизити обсяги імпорту. Таблиця 3 демонструє показники кількості худоби й птиці в Республіці Білорусь на 2010 р. Спостерігаємо позитивну динаміку збільшення кількості поголів'я сільськогосподарських тварин у 2010 р. порівняно із 2005 р., зокрема, великої рогатої худоби із 3963 тис. до 4151 тис., свиней із 3407 тис. до 3782 тис., кіз із 66 тис. до 75 тис. та птиці із 25,1 млн до 34,1 млн. Та все ж, порівняно із 1991 р. кількість худоби й птиці в державі скоротилася.

Таблиця 3

Поголів'я худоби й птиці в Республіці Білорусь (на початок року) (тис. голів)

Показник	Роки				
	1991	1996	2000	2005	2010
Велика рогата худоба (в тому числі корови)	6975 2362	5054 2137	4326 1885	3963 1613	4151 1445
Свині	5051	3895	3566	3407	3782
Вівці	404	204	92	59	52
Кози	41	58	58	66	75

Кони	217	229	221	181	125
Птиця (млн голів)	50,6	30,9	27,4	25,1	34,1

[5, с. 315].

Пріоритетною галуззю тваринництва Білорусі є скотарство (у м'ясному балансі яловичина й телятина становлять 40 %). Наявність значних площ для випасу худоби, можливість заготівлі кормів зумовлюють розвиток скотарства в республіці. Переважна частина продукції скотарства виробляється у спеціалізованих сучасних тваринницьких комплексах, обладнаних високовиробничим обладнанням, автоматизованою системою управління технологічними процесами, що дає змогу застосувати принцип індивідуального обліку продуктивності тварин й сприяє створенню високодохідних робочих місць на селі [5, с. 315–316].

Рентабельністю для республіки відзначається молочна галузь. Зокрема, якщо реалізація молока забезпечує сільськогосподарським організаціям системи Міністерства сільського господарства і продовольства Республіки Білорусь отримання прибутку (рентабельність у 2010 р. склала 12,1 %), то реалізація м'ясної продукції великої рогатої худоби призводить до збитку (32,3 %). Завдяки створенню сучасних виробництв, реконструкції й технічному переоснащенню молочнотоварних ферм вдалося збільшити обсяги молока із 4174,7 тис. т у 2005 р. до 5826 тис. т у 2011 р. (на 39 %), з якого 1788 тис. т сорту "екстра" відповідає вимогам стандартів Європейського Союзу, тобто, 35,9 % від загального обсягу [13].

Традиційною і другою за значенням галуззю скотарства є свинарство. Основна частина поголів'я (86 %) зосереджена у сільськогосподарських підприємствах. У 2010 р. в республіці працювало 105 великих промислових комплексів (поголів'я на кожному – 12 тис. голів), які було модернізовано, впроваджено сучасне обладнання. Впродовж 2005–2006 рр. виробництво свинини на них збільшено із 243,1 тис. т до 370,5 тис. т. На дрібних свинарських фермах виробляється 14 % м'ясної продукції, переважно для внутрішнього споживання. Однак рентабельність реалізованої сільськогосподарськими організаціями свинини залишається невисокою (2010 р. – 1,8 %) [5, с. 316; 13].

Продуктивністю у Республіці Білорусь відзначається птахівництво. На 2010 р. нараховувалося 56 птахівничих підприємств державної й приватної форм власності. Приблизно 50 % поголів'я птиці й близько 80 % м'яса птиці зосереджено на сільськогосподарських підприємствах об'єднання "Белптахопром". Рентабельність реалізації м'яса у 2010 р. склала 14,0 %, яєць – 11,1 % [5, с. 316]. "Белптахопром" є основним виробником продукції птахівництва в Білорусі. До складу об'єднання входить 38 підприємств, які виробляють понад 110 найменувань птахівничої продукції, що дозволяє повністю забезпечувати потреби населення республіки та частину експортувати за кордон.

З метою забезпечення конкурентоспроможності продукції й задоволення попиту всіх верств населення, у республіці проводиться політика із технічного переоснащення галузі, підвищення якості й розширення асортименту товарів птахівництва. Впродовж 2005–2009 рр. здійснено модернізацію близько 70 % птахофабрик у яєчному виробництві й близько 80 % у м'ясному. Зокрема, освоєно виробництво копчених і маринованих яєць, збільшується випуск "функціональних яєць" – збагачених йодом, вітамінами (15 % від усього обсягу виробництва). Особливу увагу звертають на безпеку і якість продукції. Виробництво регулюється низкою законодавчих актів, які дозволяють контролювати безпеку товарів від кормовиробництва до реалізації. Готова продукція узгоджується із відповідними гігієнічними показниками, встановленими санітарними правилами та нормами. З січня 2006 р. згідно з рішенням Головного управління ветеринарії Міністерства сільського господарства і продовольства Республіки Білорусь уся продукція із м'яса птиці надходить у реалізацію лише в упакованому вигляді [14]. Крім того, варто зазначити, що в республіці діє система контролю якості й безпеки сільськогосподарської продукції і продуктів харчування, що забезпечує технічне нормування й стандартизацію харчової сировини, продуктів і виробів з неї; державну гігієнічну регламентацію і реєстрацію вказаних груп товарів; ліцензування діяльності із виробництва продовольчої сировини й харчових продуктів, а також їх обігу; підтвердження відповідності продовольчої сировини, харчових продуктів, матеріалів, виробів і систем якості вимогам технічних нормативних правових актів у галузі технічного нормування й стандартизації; державний контроль і нагляд за якістю й безпекою продовольчої сировини й харчових продуктів, матеріалів і виробів [9, с. 11]. Отже, держава докладает чималих зусиль, щоб сільськогосподарська продукція була якісною, безпечною, конкурентоспроможною, реалізувалася на внутрішньому ринку й спрямовувалася на експорт.

У контексті реалізації урядових документів, зокрема, "Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр." та "Державної програми відродження і розвитку села на 2005–2010 рр." реконструйовано і оснащено сучасним технологічним устаткуванням 1448

молочнотоварних ферм, 107 комплексів із відгодівлі свиней і 51 птахофабрику. Валовий обсяг виробництва зерна в 2006–2010 рр. у порівнянні з попереднім п'ятиліттям зріс у 1,25 рази, м'яса – у 1,35, молока – у 1,24 рази [22]. Завдяки державній підтримці сільського господарства, роботі відповідних міністерств і відомств, сільськогосподарських організацій республіки у роки третьої п'ятирічки загалом вдалося виконати низку важливих заходів із нарощення обсягів сільськогосподарського виробництва, модернізації й створення нових підприємств у аграрній галузі. Агропромисловий комплекс забезпечував внутрішні потреби республіки в продуктах харчування на понад 80 %, що дозволило зміцнити національну продовольчу безпеку, яка є невід'ємною частиною національної безпеки держави.

Враховуючи значущість цих питань, О. Лукашенко, виступаючи на республіканському фестивалі-ярмарку "Дажынкі-2009", поставив перед працівниками села завдання вийти за найближчі п'ять років на європейський рівень сільськогосподарського виробництва, інтенсивно модернізувавши весь агропромисловий комплекс. При цьому основою подальшого розвитку повинно стати підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва із досягненням рівня його рентабельності у 20–30 % [1, с. 4].

Важливо зазначити, що в Білорусі впродовж багатьох років проводиться робота, скерована на фінансове оздоровлення збиткових сільськогосподарських організацій. З цією метою у відповідній області (районі) вибирають по два чи три господарства, котрі фактично вже не здійснюють жодного впливу на економіку регіону через свою хронічну неплатоспроможність. Це дає змогу забезпечити індивідуальний підхід до кожної організації, врахувати специфіку галузі, відпрацювати моделі подальшої реструктуризації господарств. Одним із актуальних питань реструктуризації також є практика об'єднання промислових державних комерційних організацій із збитковими й неплатоспроможними господарствами. При цьому враховується індивідуальний обґрунтований підхід, щоб у результаті такого об'єднання остаточно не втратити й не довести до банкрутства і промислову організацію-донора, і сільськогосподарську організацію [23, арк. 19–21]. У результаті такої практики державі вдалося скоротити кількість збиткових сільськогосподарських організацій, створити умови для забезпечення нового напрямку виробництва й випуску продукції.

Позитивним аспектом динамічного розвитку сільського господарства Білорусі впродовж 2006–2010 рр. стало переведення його на інноваційну основу. Адже без опори на науку, використання сучасних технологій неможливо домогтися випуску конкурентоспроможної продукції. У країні проводилося чимало наукових конференцій із вироблення дієвих механізмів вдосконалення національного АПК, працювало багато науково-дослідницьких центрів, а результати новітніх розробок послідовно втілювалися у виробництво. Хоча функціонування інноваційних структур у аграрному секторі було недостатнім й потребувало подальшого розгортання і впровадження, проте завісу було піднято, що створювало хороші передумови для розвитку галузі на перспективу.

Отже, бачимо, що розвиток аграрного сектору економіки Білорусі був скерований на технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, реструктуризацію економічно неспроможних організацій, створення нових високотехнологічних комплексів з метою освоєння і випуску конкурентоспроможної продукції. Як ми зазначали, республіка практично повною мірою забезпечує внутрішній ринок продуктів харчування товарами національного виробництва й лише близько 17 % у загальному обсязі споживання продовольства імпортує (переважно рибу і тропічні продукти). Такий баланс продовольчих ресурсів є достатнім для зміцнення продовольчої безпеки країни. Відомо зі світової практики, що країна зберігає свою незалежність, якщо частка імпорту у внутрішньому споживанні не перевищує 20–25 %.

Однак продовольча безпека не може бути досягнена в орієнтації виключно на власне виробництво. Оптимізація її рівня передбачає розвиток зовнішньоторгівельних відносин при достатній конкурентоспроможності продукції [3, с. 73–77].

З огляду на це, республіка докладает значних зусиль у нарощенні експорту. Власне, зовнішня торгівля належить до галузей білоруської економіки, які найбільш інтенсивно розвиваються. У 2010 р. товарообіг у зовнішній торгівлі продовольчими товарами становив 8,4 % білоруського і 0,22 % світового зовнішньоторгівельного обігу; експорт – відповідно 12,6 % і 0,2 %; імпорт – 5,4 % і 0,2 %. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі складало 1,3 млрд дол. США. Виробництво молока на душу населення в республіці у 2,8 разів більше, ніж у країнах Європейського Союзу, і у 8,4 рази – ніж у світі в цілому; м'яса – відповідно у 1,1 і 2,2, зерна – у 1,6 і 2,5 рази більше [5, с. 306]. Безумовно, наведені показники створюють сприятливі умови для подальшого нарощення білоруського експорту.

Таблиця 4 демонструє динаміку зовнішньої торгівлі основними видами продукції сільського господарства впродовж 2005–2010 рр. Бачимо, що з 2005 р. до 2010 р. відбулося зростання експорту з усіх стратегічних видів продукції сільського господарства Білорусі. Зокрема, експорт м'яса зріс із 157,8 тис. т у 2005 р. до 254,5 тис. т у 2010 р., молока і молокопродуктів із 2450,1 тис. т

у 2005 р. до 3444,2 тис. т у 2010 р., яєць із 441,8 млн шт. у 2005 р. до 551,1 млн шт. у 2010 р., риби і рибопродуктів із 21,4 тис. т у 2005 р. до 26,5 тис. т у 2010 р., масла рослинного із 21,4 тис. т у 2005 р. до 53,7 тис. т у 2010 р., картоплі й картоплепродуктів із 97,6 тис. т у 2005 р. до 137,0 тис. т у 2010 р., овочево-баштанних культур із 15,7 тис. т у 2005 р. до 59,1 тис. т у 2010 р., лише експорт плодів і ягід зменшився: із 14,4 тис. т у 2005 р. до 12,8 тис. т у 2010 р. Отже, експорт вказаних видів сільськогосподарської продукції для Республіки Білорусь в другій половині 2000-х рр. характеризувався зростанням. Тоді як частка імпорту у зовнішньоторгівельному обігу держави в досліджуваний час поступово скорочувалася (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Динаміка зовнішньої торгівлі основними видами продукції сільського господарства в натуральному значенні (тис. тонн)

Показник	Роки					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт						
М'ясо м'ясопродукти і	157,8	173,8	133,6	155,7	179,0	254,5
Молоко молокопродукти і	2450,1	2732,4	2931,1	3050,5	3930,0	3444,2
Яйця, млн шт.	441,8	515,9	437,9	463,5	522,8	551,1
Риба рибопродукти і	21,4	28,7	34,6	39,1	23,1	26,5
Масло рослинне	21,4	35,3	27,9	21,7	81,4	53,7
Картопля картоплепродукти і	97,6	57,2	105,7	149,4	123,3	137,0
Овочево-баштанні культури	15,7	18,8	30,5	46,4	62,3	59,1
Плоди і ягоди	14,4	37,7	17,9	10,3	17,9	12,8
Імпорт						
М'ясо м'ясопродукти і	73,5	85,1	21,8	68,4	34,0	95,7
Молоко молокопродукти і	45,2	77,7	58,1	60,9	52,5	65,8
Яйця, млн шт.	0,3	1,1	0,6	1,3	10,4	18,3
Риба рибопродукти і	192,9	191,2	179,0	184,4	139,8	135,7
Масло рослинне	140,4	141,9	138,8	114,6	115,1	123,2
Картопля картоплепродукти і	140,1	201,4	93,0	65,5	68,6	132,7
Овочево-баштанні культури	74,2	84,3	78,2	81,5	37,7	84,8
Плоди і ягоди	228,2	265,6	256,0	224,6	224,9	261,8

[11].

Щодо географії білоруського експорту, то у 2010 р. республіка торгувала із понад 150 країнами світу. На основі таблиці 5 видно, що загальна вартість експорту сільськогосподарської продукції становила 3379,4 млн доларів США. Проте лівова його частка орієнтована на російський ринок – 2708,9 млн доларів США (80,2 %), тоді як на країни поза СНД лише 304,1 млн доларів США (9,0 %). Це свідчить про недостатню диверсифікацію білоруського експорту продукції сільського господарства, потребу пошуку нових ринків збуту, активізації зовнішньоторгівельних взаємин із країнами Азії та Латинської Америки.

Таблиця 5

Географія експорту сільськогосподарської сировини і продовольства у Республіці Білорусь (2010 рік)

Найменування	Вартість, млн дол.	Структура, %
Експорт, усього	3379,4	100,0
У тому числі:		
Країни СНД	3075,3	91,0
з них Російська Федерація	2708,9	80,2
Країни поза СНД	304,1	9,0

з них країни ЄС:	215,2	6,4
Німеччина	43,1	1,3
Польща	47,7	1,4

[11].

Таблиця 7 ілюструє основні види експорту сільськогосподарської сировини і продовольства у Російську Федерацію, Німеччину й Польщу у 2010 р. Помітно, що найбільш залежними від російського ринку є наступні товарні групи: молочна продукція, яйця і мед – 1417,9 млн доларів США (52,3 %) та м'ясо і м'ясні харчові субпродукти – 663,7 млн доларів США (24,5 %). Експорт сільськогосподарської продукції в країни ЄС суттєво менший, ніж у Росію, відмінною є також його товарна структура: найбільше екпортується до Німеччини й Польщі казеїну (складного білку) відповідно 42,6 % і 52,8 %, овочів 29,7 % (Німеччина) та необроблених шкур і шкіри 16,6 % (Польща).

Таблиця 6

**Основні види експорту сільськогосподарської сировини і продовольства Республіки
Білорусь у деякі країни (2010 рік)**

Найменування продукції	Вартість, млн дол.	Структура, %
Російська Федерація		
Усього	2708,9	100,0
М'ясо і харчові м'ясні субпродукти	663,7	24,5
Молокопродукти, яйця, мед	1417,9	52,3
Готові продукти із м'яса і риби	203,1	7,5
Цукор і кондитерські вироби із цукру	152,8	5,6
Німеччина		
Усього	43,1	100,0
Овочі	12,8	29,7
Плоди	1,1	2,5
Жири і масла тваринного і рослинного походження	3,2	7,5
Продукти переробки овочів	2,4	5,6
Алкогольні і безалкогольні напої	2,2	5,0
Казеїн	18,4	42,6
Польща		
Усього	47,7	100,0
Плоди	3,8	8,0
Олійне насіння і плоди	3,9	8,3
Жири і масла тваринного і рослинного походження	2,6	5,4
Готові продукти із м'яса, риби	1,9	4,0
Казеїн	25,2	52,8
Необроблені шкури і шкіра	7,9	16,6

[11].

Загалом обсяг експорту продукції продовольства за 2006–2010 рр. збільшився у 2,5 рази і становив у 2010 р. понад 3 млрд доларів США [22]. Слід зауважити, що президент Білорусі, О. Лукашенко, виступаючи на семінарі керівних працівників республіканських і місцевих органів, 15–16 грудня 2011 р., наголосив на завданнях нарощення експорту сільськогосподарської продукції у 2015 р. до 7 млрд доларів США. З цього приводу він підкреслив: "Ми забезпечили продовольчу безпеку країни. І зараз необхідно ставити завдання динамічного нарощення експортного потенціалу всіх секторів агропромислового комплексу, а також інших галузей економіки" [24, с. 10]. Можемо погодитися із словами білоруського президента, адже потенціал аграрного сектору республіки відкриває нові можливості для динамічного розвитку галузі, збільшення експортних операцій. Країні необхідні хороші менеджери, щоб здійснювати пошук нових ринків збуту, і, власне, продавати продукцію національного сільського господарства.

Позитивною динамікою для Білорусі характеризується залучення інвестицій в основний капітал у сільському господарстві впродовж 2005–2010 рр., хоча і є недостатнім порівняно з іншими європейськими державами. На основі таблиці 8 спостерігаємо зростання інвестицій в основний капітал у сільському господарстві із 2004,9 млрд рублів у 2005 р. до 9490,7 млрд рублів у 2010 р.

Відносно загальної частки інвестицій в основний капітал у всіх галузях економіки відповідно – 3 % у 2005 р. і 17,1 % у 2010 р. Створення в Білорусі привабливого інвестиційного клімату сприятиме залученню в аграрний сектор економіки держави прямих іноземних інвестицій, полегшить інтеграцію республіки в систему світових господарських зв'язків, що в сучасних умовах глобалізації набуває важливого значення.

Таблиця 7

Динаміка інвестицій в основний капітал у розвиток сільського господарства (2005–2010 рр.)

Показник	Рік					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Інвестиції в основний капітал у сільському господарстві (у фактично діючих цінах) – усього млрд руб.	2004,9	3514,4	3803,8	5547,5	7873,9	9490,7
У відсотках до загальної частки інвестицій в основний капітал у всіх галузях економіки	3,0	17,2	14,6	14,9	18,2	17,1

[11].

Загалом третя п'ятирічка була складною для Білорусі, адже поступальний рух економіки республіки був певною мірою перерваний впливом світової фінансово-економічної кризи. Відомо, що в світових державах кризові явища розпочалися у кінці 2007 – на початку 2008 рр., однак Білорусь криза вразила у 2009 р., коли вже з початку року почали скорочуватися продажі білоруської продукції. Аналізуючи сільськогосподарське виробництво в цьому часі, варто зазначити, що у 2008 р. вироблено сільськогосподарської продукції на 8,6 % більше, ніж у 2007 р. У 2009 р. в усіх кварталах, за винятком останнього, спостерігалось зростання показників сільськогосподарської продукції відносно аналогічних даних попереднього року, тоді як у четвертому кварталі сільськогосподарське виробництво скоротилося на 4,1 % [16, с. 120]. Російський дослідник Р. Медведєв зазначає, що світова економічна криза практично не торкнулася білоруського села і 2009 р. сільське господарство закінчило успішно [15, с. 207, 219]. Відтак, кризові явища у сільському господарстві були відчутно меншими, ніж у інших галузях білоруської економіки.

У "Державній програмі відродження і розвитку села на 2005–2010 рр." чільне місце відводилося вдосконаленню інфраструктури сільських населених пунктів. З метою стійкого розвитку сільських територій, мотивації проживання у сільській місцевості і ефективного використання державних коштів для облаштування села передбачалося формування якісно нових типів сільських селищ – агромістечок, у яких мали бути створені виробнича і соціальна інфраструктури для забезпечення соціальних стандартів населенню, що там проживає, а також жителям прилеглих територій. Їх кількість рівномірно розподілялася за регіонами країни. Впродовж 2005–2010 рр. заплановано створити 1481 агромістечко, що дало б змогу оптимізувати сільське розселення, скоротити удвічі радіус обслуговування жителів установами і організаціями соціальної інфраструктури, службами безпеки й правопорядку й забезпечити вищий рівень життя сільського населення [22]. Безумовно, перетворення сіл у агромістечка, умови в яких були б наближеними до міських, сприяло позитивним змінам у розбудові соціальної сфери на селі та в білоруській економіці загалом.

Високі цілі пробуджували честолюбні наміри. До кінця 2005 р. створено 164 агромістечка, наприкінці 2008 р. понад 600 сіл облаштовано у агромістечка [15], а до кінця 2010 р. їх кількість налічувалася 1481, як і передбачалося "Програмою відродження і розвитку села на 2005–2010 рр.". У створенні такого типу поселень був важливий не лише кількісний, а й якісний аспект. Адже кожне агромістечко було своєрідним "осередком добробуту", в якому населенню забезпечувалося центральне й локальне водопостачання, центральне газопостачання, вулиці з твердим дорожнім покриттям, мережа доріг, що з'єднувала його із населеними пунктами у зоні обслуговування, пасажирське транспортне сполучення із районним і обласним центром, філії районних підприємств житлово-комунального обслуговування, а також різноманітні форми освіти, культури, торгівлі тощо.

"Хіба ми могли колись думати, що в нас так зміняться райони, Мозирський, та й всі інші" [25], – сказав О. Лукашенко про динаміку створення агромістечок, здійснюючи поїздку в Гомельську область. Нині білоруський досвід будівництва агромістечок вивчається й запозичується багатьма країнами.

Одним із спонукальних мотивів створення комфортних сільських поселень було закласти основу для поліпшення демографічної ситуації й підвищення престижності проживання у сільській місцевості. Проте, як свідчить статистика, кількість сільського населення в Білорусі з кожним роком скорочується. Таблиця 8 дозволяє простежити динаміку чисельності сільського населення й

працівників у сільському господарстві впродовж 2005–2010 рр. Бачимо, що в кінці 2005 р. кількість сільського населення становила 2673,7 тис. осіб, і з роками вона лише зменшувалася, нараховуючи наприкінці 2010 р. 2358,9 тис. осіб. Питома вага населення, яке працювало в сільському господарстві, в загальній кількості залучених у всіх галузях економіки в 2005 р. складала 10,8 %, а у 2010 р. – 9,6 %. Скорочення кількості сільського населення пояснюється, переважно, міграцією білоруських громадян. Тому покращення інфраструктури сільських поселень є важливим чинником стабілізації білоруського села, що створить сприятливі умови для привабливості проживання і роботи в сільській місцевості. Подальша діяльність із облаштування агромістечок повинна надати нового імпульсу функціонуванню аграрного сектору білоруської економіки.

Таблиця 8

**Динаміка чисельності сільського населення й працівників у сільському господарстві
(2005–2010 роки)**

Показник	Роки					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чисельність сільського населення на кінець року – всього, тис. осіб	2673,7	2615,6	2553,2	2486,5	2422,9	2358,9
Питома вага:						
сільського населення у загальній чисельності	27,6	27,1	26,6	26,1	25,5	24,9
населення старше працездатного віку в чисельності сільського населення, %	31,2	30,8	30,6	30,6	30,6	30,6
Чисельність населення, залученого в сільському господарстві – всього	475,3	467,4	455,2	451,2	456,6	450,4
У тому числі в сільськогосподарському виробництві	449,7	442,2	430,4	427,6	432,6	427,0
Питома вага населення, залученого в сільському господарстві, у загальній чисельності зайнятих у всіх галузях економіки, %	10,8	10,5	10,1	9,8	9,8	9,6

[11].

Таким чином, сільське господарство є важливою ланкою економіки Білорусі, що відповідає за постачання населення продуктами харчування, формує продовольчу безпеку країни. Від ефективної його роботи залежить економічний добробут білоруських громадян та незалежність держави. Впродовж 2006–2010 рр. сільськогосподарське виробництво розвивалося доволі динамічно. Прийняття необхідних урядових програм, їх реалізація, підтримка держави, технічне переозброєння й модернізація сільськогосподарських підприємств на інноваційній основі, покращення інфраструктури сільських поселень заклали міцне підґрунтя для нарощування обсягів продукції сільського господарства, його стійкого розвитку, конкурентоспроможності, експортної орієнтації. Республіка повністю забезпечує внутрішній ринок продуктами харчування національного виробництва, практично не вдаючись до імпорту. Відтак, значущість аграрного сектору для економіки Білорусі спонукає до формування сільського господарства, що базуватиметься на широкій інноваційній основі, зміцнюючи надалі продовольчу безпеку країни, й реагуватиме на виклики, які постають на порядку денному в умовах глобалізації та конкуренції.

Список використаних джерел

1. Иванцов П. Организационно-экономические основы обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь / П. Иванцов. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 220 с.
2. Ильина З. Инновации в АПК и устойчивость его развития / З. Ильина // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 577–578.
3. Ильина З. Устойчивое развитие аграрной сферы – основа продовольственной безопасности / З. Ильина // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 73–77.
4. Шелег Н. Проблемы продовольственной безопасности Беларуси / Н. Шелег //

Предпринимательство в Беларуси: опыт становления и перспективы развития: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 15–16 апр. 2008 г. В 2 ч. Ч. 1 / Ин-т предприним. деят.; редкол. В. Л. Цыбовский [и др.]; под общ. ред. В. В. Швердова. – Минск: БГПУ, 2008. – С. 26–31. 5. Шимов В. Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с. 6. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с. 7. Гусаков В. Новое качество экономического развития АПК: оценки и перспективы / В. Гусаков. – Аграрная экономика. – 2008. – № 8. – С. 2–6. 8. Гусаков В. Основные концептуальные подходы к перспективной организации сельского хозяйства / В. Гусаков // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 3–12. 9. Дернович А. Организация системы контроля качества и безопасности сельскохозяйственной продукции и продуктов питания в Республике Беларусь / А. Дернович. – Аграрная экономика. – 2008. – № 8. – С. 10–14. 10. Бельский В. Управление агропромышленным комплексом Беларуси: проблемы и пути их решения / В. Бельский // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 13–17. 11. Сайганов А., Казакевич А. Современное состояние и перспективы развития сельского хозяйства и сельских территорий Республики Беларусь в условиях глобализации / А. Сайганов, А. Казакевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ieregiz.waw.pl/download/MjU2MQ==. 12. Попков Н., Шейко И., Петрушко И. Пути повышения конкурентоспособности отрасли животноводства / Н. Попков, И. Шейко, И. Петрушко // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 92–96. 13. Казакевич В. Животноводство Беларуси: итоги 2011 г. и ближайшие перспективы / В. Казакевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kombi-korma.ru/2/3_12/33-34.pdf. 14. Петрашкевич М. Птицеводство республики Беларусь: итоги и перспективы / М. Петрашкевич. – Режим доступа: <http://www.vniipp.ru/images/statya/0310/s19.pdf>. 15. Медведев Р. Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. – Режим доступа: <http://fondknig.com/2011/07/31/>. 16. Герасимова Р. Сравнительный анализ экономического развития и рыночных реформ в странах с переходной экономикой в 1990–2009 годы: Монография / Р. Герасимова. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 182 с. 17. Лукашин Ю. Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 48(584). – 2011. – 2 грудня. – С. В1, В4. 18. О Государственной программе возрождения и развития села на 2005–2010 годы. – Режим доступа: http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0_3p0500150&p2=%7BNRPA%7D. 19. Государственное учреждение "Национальный архив Республики Беларусь" (далі – НАРБ), ф. 1470, оп. 2, спр. 2645, 164 арк. 20. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 10 марта 2004 г. № 252 "О Концепции национальной продовольственной безопасности Республики Беларусь". – Режим доступа: <http://www.levonevski.net/pravo/razdelb/text568/page4.html>. 21. Государственная программа возрождения и развития села. – Режим доступа: <http://president.gov.by/press28073.html>. 22. Об утверждении Программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. – Режим доступа: http://kyrgyzstan.mfa.gov.by/.../4-ukaz%20prb%20136%20ot%2011.04.2011_programma%20sots-ekonomicheskogo%20razvitiya%20na%202011-2015. 23. НАРБ, ф. 1471, оп. 1, спр. 38, 49 арк. 24. Лукашенко А. В 2013 год Беларусь должна войти с обновленной экономикой / А. Лукашенко // Экономика Беларуси. – № 1. – 2012. – С. 6–12. 25. В Беларуси перестанут строить агрогородки? – Режим доступа: <http://www.nest.by/news/2012-04-16/v-belarusi-perestanut-stroit-agrogorodki>.

Николай Алексиевец, Оксана Валион

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА БЕЛАРУСИ В 2006-2010 ГГ. В КОНТЕКСТЕ УКРЕПЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье проанализирована динамика развития сельского хозяйства Беларуси в 2006–2010 гг., раскрыто значение аграрного сектора экономики для укрепления продовольственной безопасности страны.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продовольственная безопасность, возрождения села, агропромышленный комплекс, Беларусь.

Mykola Alexiyevets, Oksana Valion

DEVELOPMENT OF AGRICULTURE OF BELARUS IN 2006–2010 IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING NATIONAL FOOD SECURITY

In the article analyzes the dynamics of agriculture of Belarus in 2006–2010, revealed the value of the agricultural sector to enhance food security.

Key words: agriculture, food security, the revival of village agriculture, Belarus.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 726: 27 – 523. 6(477. 82)(091) + 719

Любов Шиян

КОМПЛЕКС МОНАСТИРЯ “БОСИХ КАРМЕЛІТІВ” У ВИШНЕВЦІ ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ’ЯТКА КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ

У статті подаються нові документальні дані про одну з найзначніших сакральних архітектурних пам’яток XVII – XVIII ст. на теренах Південно – Західної Волині – ансамбль монастиря “босих кармелітів” у Вишневіці.

Ключові слова: Вишневець, Волинь, монастир “босих кармелітів”, костел св. Михайла.

Національні історико-архітектурні пам’ятки є частиною світової культурної спадщини і їх збереження – важливе завдання України як цивілізованої держави. Більшість архітектурних пам’яток була внесена до державного реєстру ще наприкінці 50-х років ХХ ст. та, на жаль, значна їх частина все ще не досліджена, детально не описана та належно не оцінена. Тому є нагальна необхідність проведення ґрунтовних пам’ятокознавчих студій як необхідної передумови здійснення пам’яток охоронних та відновлювальних робіт. Важливим кроком у цьому напрямі є глибоке вивчення натури та стилістичний аналіз морфологічних форм пам’яток на підставі дослідження архівних джерел. Особливо це стосується тих об’єктів, які зазнали значних втрат та потребують невідкладного проведення реставраційних або консерваційних робіт.

Однією з таких пам’яток, яка відзначається багатою на події історією та мистецькою цінністю в контексті культурної спадщини краю, є ансамбль монастиря “босих кармелітів” у Вишневіці.

Предмет статті охоплює коло історико-краєзнавчих питань становлення, розвитку, загальнокультурної цінності та перспектив сучасного використання означеної пам’ятки.

Метою статті є доповнення та уточнення розрізнених історичних відомостей, які наводяться з теми в науковій та науково-популярній літературі.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу ряду раніше неопублікованих архівних джерел, які крім теоретичного значення мають практичне застосування для конкретних відновлювальних робіт.

Монастир “босих кармелітів” у Вишневіці впродовж століть був не лише важливим релігійним осередком цього ордену на теренах Волині, але і одним з головних формотворчих центрів міста. Попри значні втрати у ХХ ст. (на початку 1960 р. був розібраний монастирський костел св. Михайла), ансамбль і сьогодні залишається його важливою архітектурною домінантою.

Про ансамбль монастиря “босих кармелітів” у Вишневіці та костел св. Михайла є чимало відомостей у історико-краєзнавчих розвідках ХІХ та ХХ ст. як українських, так і польських авторів в контексті історичних та культурних подій, що відбувалися на теренах краю [8, с. 61, 64; 10, с. 360]. Важливий фактологічний матеріал про пам’ятку міститься в окремих розвідках, проведених Г. Гіжицьким, В. та Г. Лукомськими, а згодом Р. Афтаназі [4, с. 30–33; 5, с. 582–584; 7, с. 162–202]. Як один з кращих проявів загальноєвропейських тенденцій в культурі бароко на теренах України, розглядали ансамбль у своїх дослідженнях А. Кривенко та Л. Крошенко [3, с. 82–100]. Проте джерельні описи пам’ятки не були відомі широкому колу дослідників історії, історії архітектури та мистецтва.

Виявлені нові документальні дані про монастир “босих кармелітів” дають додатковий фактовий матеріал до вивчення історії краю. Крім того, описи навіть втрачених пам’яток мають велике теоретичне значення, бо дозволяють простежити тенденції культурних процесів, які переживало суспільство, в тісному зв’язку з конкретною історичною епохою. Зокрема, інвентар костела св. Михайла монастиря матиме важливе методологічне і практичне значення при обґрунтуванні концептуальних проектних рішень пам’яток охоронних заходів. Отже, можемо констатувати, що досліджувана проблема є актуальною тематикою, яка стосується визначної пам’ятки сакральної архітектури Волині.

Комплекс монастиря розташований у центрі містечка на високому лівому березі річки Горині, поблизу колишньої головної резиденції відомого волинського роду князів Корибутів Вишневецьких. Від 40-х р. ХVІІ ст. і до кінця ХVІІІ ст. монастир був частиною єдиної оборонної системи Вишневецького замку. Після переходу більшості Вишневецьких у другій половині ХVІІ ст. у католицьку віру, фундація величного костела та монастиря неподалік замку була підтвердженням існуючих серед магнатерії традицій та принципів. Впродовж усього ХVІІ ст. монастир та костел неодноразово руйнували козаки та турки. Особливо значні втрати зазнав костел у 1649 р. під час

визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького. Були знищені до основи навіть фундаменти споруди [3, с. 83].

Відновлення монастиря відбулося на початку XVIII ст. за часів останнього з князів Вишневецьких – Михайла Серватія (1680–1744 рр.), відомого політика Речі Посполитої та Великого князівства Литовського [6, с. 405–436]. До 1724 р. будівельними роботами керував архітектор, майор королівського війська, Якуб Бланже Депрес, який також був архітектором нової палацової резиденції Вишневецьких у Вишневці [3, с. 84; 5, с. 582].

У 1925 р. тодішній голова Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciółów Nauk, консерватор Зиґмунт Ревський вперше опублікував документи, які стосувалися маєтностей князів Вишневецьких, зокрема у Вишневці. Серед документів були рахунки за 1732 – 1733 рр., які мали стосунок до будівництва палацу та вітваря костела ОО. кармелітів у Вишневці. Матеріали дають можливість зробити висновок про те, що до 1732 р. капітальне будівництво у монастирі в основному було закінчене і почалися внутрішні роботи. Кошти, витрачені на будівництво, були доволі значні. У рахунки З. Ревського, зокрема були включені витрати на виготовлення двох вітварів для костела св. Михайла: 5-го св. Михайла та 8-го Яна Непомука. Тільки за цю роботу, згідно з контрактом львівський різьбяр Кристіан Сейнер отримав 600 злотих, значні кошти як на той час [9, с. 65–75].

Згідно з домовленістю між Михайлом Серватієм та генеральним візитатором ордену кармелітів о. Антонієм Кракером, який у 1724 р. відвідав Вишневець, фундатор на власні кошти мав завершити будівництво костелу, а ченці зі своїх прибутків самотужки – монастир. Однак, уже в 1730 р. роботи у монастирі були призупинені через відсутність коштів. Ченці за допомогою звернулися до Михайла Серватія Вишневецького, який пообіцяв щорічно відшкодовувати на будівництво 3 тис. злотих. Остаточні роботи закінчилися у 1738 р. [3, с. 94–95].

Упродовж декількох десятиліть, Вишневецький конвент відігравав значну роль у релігійному житті Волині. З поваги до здійсненого фундатором вкладу в 1726 р. статус монастиря підвищено до ступеня пріорства, тобто абатства. До 1787 р. у Вишневці збиралися провінціальні капітули, які згодом перенесли до Бердичева [3, с. 85].

Відомі два описи костела св. Михайла Архангела, які датуються 1799 та 1805 рр. Згідно з ними, довжина споруди складала 32,5 м, ширина – 22 м, висота кам'яної частини башт сягала 29,5 м. Подібна просторова композиція об'ємів для Волині була унікальною [3, с. 86].

Корпус монастиря складався з трьох частин: східної, південної та західної. У східному крилі розміщувалися приміщення, функціонально пов'язані з костелом та життєвими потребами монастиря. Двоповерховий корпус мав високий цоколь, пристосований під складські приміщення. Довжина його сягала 49 м, ширина – 11,5 м. Якщо костел, відповідно до усталених норм, належав до "великих", то монастир, за своїми розмірами та кількістю ченців, числився до категорії "малих". Наявні фортифікації та міська забудова значно обмежували його розвиток. Подальші зміни у формуванні його території тісно пов'язані з урбаністичними тенденціями та розбудовою Вишневецької резиденції наступними власниками – графами Мнішками. Остаточне формування комплексу завершилось у кінці XVIII ст. [3, с. 93].

Невдовзі після польського повстання 1831 р. монастир було ліквідовано. У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника є рукописні матеріали, які стосуються ліквідації монастиря у Вишневці, у тому числі інвентар костела св. Михайла. Документ складений 15 грудня 1832 р. На основі цього інвентаря костел передано від римо-католицького депутата, каноніка Крем'янецького деканату, священика Вінцента Шишковського у підпорядкування православного духовного урядництва для перетворення у православну церкву. Документ підписав чиновник для особливих доручень волинського губернатора, титулярний радник Астаф'єв. В ньому подається коротка історична довідка споруди та її стан на момент ліквідації [1, арк. 1]. Таким чином, документ є доповненням до описів монастиря та костелу 1799 та 1805 рр.

В історичній довідці датою будівництва монастиря помилково зазначений 1718 р. Л. Кроценко, посилаючись на опис 1799 р., вважав, що у 1718 р. власник Вишневця Михайло Серватій Вишневецький лише підтвердив первісний фундамент, наданий монастирю Яремою Вишневецьким [3, с. 84]. Кам'яні ж мури костела почали зводити у 1720 р. на місці дерев'яних будівель, які "ледь животіли" після турецького погрому 1675 р. [3, с. 83].

Під час пожежі у 1763 р. згоріли майже усі дерев'яні конструкції костелу св. Михайла. У 1809 р. на стінах костелу ззовні та зсередини поновили штукатурку. Вежі костела, які служили дзвіницею, з боків та на даху покрили білим металом. Дах над іншими частинами костелу був критий ґонтою, що на той час була дуже знищена. Підлога у костелі була з кам'яних плит. Лише у частині північної вежі перед зображеннями Спасителя та св. Теклі вона мала дерев'яне покриття. Саме тут містився вхід до склепу фундаторів [1, арк. 1 зв.].

У костелі було п'ятнадцять престолів. Під час будівництва монастиря були забуті суворі приписи орденських "правил", коли кількість вітварів у великих костелах обмежувалася сімома і заборонялися будь-які пишності, зокрема позолота [1, арк. 1 зв]. Наведемо окремі витяги з інвентаря.

Великий головний вітвар містився у центрі костела на підвищенні, обрамленному білими перилами. Його прикрашала багата дерев'яна позолочена різьба. По центру вітваря містилася велика ікона св. Михаїла Архангела, якому присвячувався костел. За ним – ікона Богоматері з немовлям на руках. Риза тієї ікони, срібна, яка відзначалася великою мистецькою цінністю, була визолочена у 1718 р. фундатором Михайлом Серватієм Вишневецьким. По правий та лівий бік від Архангела Михаїла розміщувалися дві дерев'яні скульптури: св. Гавриїла та св. Рафаїла. Вітвар завершувала композиція "Святої Трійці" з золоченими проміннями, що відходили від св. Духа. На стінах вітваря містилися два портрети фундаторів – Михайла Серватія та Теклі Ружі Вишневецьких в круглих рамах, три мідних позолочених герби та мідний хрест [1, арк. 2].

Другий вітвар св. Матвія містився справа від головного вітваря. Його різьблені рами були вишуканої мистецької роботи. По обидва його боки розміщувалися дві дерев'яні позолочені скульптури – святих Казимира та Бенедикта, вгорі – невеликий образ св. Онуфрія Пустельника. У вітварі розташовані ще три ікони різного розміру у позолочених срібних рамах [1, арк. 2 зв.].

"Третій вітвар розміщувався зліва від головного. Тут був образ св. Миколая Чудотворця в мідній визолоченій ризі. По обидва боки вітваря – дві дерев'яні позолочені скульптури св. Августина та св. Амброзія. Вгорі вітваря – кругла ікона з зображенням Благовіщення" [1, арк. 2 зв.].

Четвертий вітвар св. Теклі знаходився у каплиці, зліва від головного вітваря. Багату дерев'яну позолочену різьбу каплиці прикрашали численні ангели та херувими. "По її центру містився круглий образ св. Павла. У самому ж вітварі каплиці була реліквія – невелика ікона Божої Матері Бердичівської. На стіні справа від вітваря звертав на себе увагу надгробок фундатора, який прикрашали невеликі дерев'яні герби родів, споріднених з Корибутами Вишневецькими. Біля підніжжя монументу розміщувалися фігури двох Генієв з луком та пікою, ще один з косою – по центру. Надгробок, запроєктований архітектором – єзуїтом Павлом Гіжицьким, не постраждав під час пожежі 1763 р.". З каплиці фундаторів вхід вів до ризниці [1, арк. 3].

"П'ятий вітвар розміщувався в каплиці справа від головного вітваря. Головною іконою цього престолу був кіот Ісуса Христа Мілятинського. Сам престол, як і попередній, прикрашала позолочена різьба. З обох боків вітваря містилися дві дерев'яні позолочені скульптури Іоанна Предтечі та Іллі Пророка. Вгорі вітваря – кругла ікона на полотні св. Магдалини. При іконі Спасителя за традицією знаходилися дари у вигляді великих та малих хрестиків" [1, арк. 3 зв.]. Вхід з цієї каплиці вів також у ризницю.

Шостий вітвар розміщувався справа від головного. "На стіні була написана ікона св. Йосипа, поряд декілька ікон в дерев'яних позолочених рамах, вгорі на стіні – ікона Заручини Діви Марії. Цей вітвар разом з вітварем св. Терези виконав у 1733 р. львівський різьбяр Каспар Колерт, але, на жаль, не зберігся. Образ св. Йосипа був поновлений розписом на стіні. Над іконою св. Йосипа – дві невеликі ікони Зачаття св. Ганни та Розп'яття Ісуса Христа" [1, арк. 4].

Сьомий престол св. Терези та восьмий св. Ганни були подібні до престолу св. Йосипа, тільки меншого розміру. Восьмий престол був присвячений св. Янові Непомуку, а дев'ятий – св. Антонієві. "Обидва ці престоли, які виготовив у 1733 р. львівський різьбяр Християн Сейнер на замовлення Теклі з Радзивіллів Вишневецької, загинули під час пожежі у 1763 р. Згодом вони були поновлені на старих місцях – перший під східним вікном південної нави, другий – під західним. Особливо шанованим був образ св. Антонія. Його фланкували таблиці – вітрини, де на червоному тлі містилися численні дари: вервечки з хрестиками, лілії, сандалі. Справа від престолу св. Йосипа знаходився одинадцятий престол. Дванадцятий престол – св. Іоанна, тринадцятий – св. Варвари та чотирнадцятий св. Вікентія Феррерія, подібні до описаних вище" [1, арк. 4].

З правого боку, від головного вітваря, містився амвон та кафедра у вигляді корабля, який стоїть на виготовленій з дерева скелі. Поряд з кораблем – дві скульптури апостолів св. Петра та св. Андрія, які витягують сіті з рибами.

Інвентар побіжно містить згадку про золочені та срібні прикраси та дари прихожан, однак в примітці вказано, що їх кількість не перевірялася, а подана, згідно з попередніми описами монастиря [1, арк. 4].

За головним вітварем знаходилася ризниця, прямокутної форми кімната з двома вікнами, металевими решітками, які виходили на схід, та чотирима дверима. Двоє з них виходили у костел по обидва боки від головного вітваря. Інші двері вели до комори та в коридор східного корпусу монастиря. Стеля у ризниці була кам'яною, розписана зеленою фарбою з позолотою, підлога з дерева. Між вікнами містився невеликий престол з двома різьбленими стовпчиками. У центрі престолу – ікона св. Йосипа, над ним у золотому промінні – Всевидяще Око. Цей вітвар разом з

вівтарем св. Терези виконав у 1733 р. львівський різьбяр Каспар Колерт. Вздовж стін ризниці стояли спеціальні дерев'яні, покриті лаком, шафи з висувними шухлядами на замках. Над шафами висіли ікони в різьблених дерев'яних рамках із зображенням св. Іоанна, Іллі, Спасителя, св. Петра та Магдаліни. Крім цього тут знаходилися ще невеликі образи св. пап та єпископів ордену "босих кармелітів" [1, арк. 4 зв.].

Хори розташовувалися над західним входом і мали дерев'яну конструкцію. Дзвонів у монастирі було чотири. Головний з них знаходився на вхідних воротах і важив 1300 фунтів [1, арк. 5].

Порівняльний аналіз опису костела 1799 р. [3, с. 88–91] та 1832 рр. дозволяє стверджувати, що зовнішній вигляд та внутрішній устрій пам'ятки не зазнав за той період відчутних змін. На період ліквідації монастиря інтер'єри були в основному поновлені. Після переходу пам'ятки до православного урядництва передбачалося проведення низки перебудов, скерованих на ліквідацію ознак "латинства". Внаслідок пожежі, що відбулася у 1863 р., костел, а особливо монастирські корпуси, були значно пошкоджені. Більшість з того, що врятували від вогню, згодом залишене просто неба, зруйнувалося. Поховання фундаторів та ченців у криптах костелу були пограбовані [5, s. 585].

На початку ХХ ст. створено будівельний комітет для реконструкції споруди. Тоді, над центральною та бічними навами і трансептом звели дахи, південний та західний корпуси монастиря відремонтували, а східний – розібрали [3, с. 100]. Реконструкцією керував петербурзький архітектор В. Максимов та його намагання надати споруді костелу вигляду православного храму виявилися невдалими. Тодішній власник Вишневеця Павло Демидов, як член комісії з ремонту церкви, дав 200 крб. золотом на спорудження службових приміщень на її території [2, арк. 4]. Завдяки йому врятовано також декілька скульптур з фасаду костела, які були встановлені у парку. У 1910 р. на власні кошти П. Демидов перепоховав прахи з кriptи костела на католицькому цвинтарі Вишневеця [5, s. 585].

Храм залишався православним до закінчення польсько-радянської війни. У 1920 р. в часи Другої Речі Посполитої Вишневецьку св. Петро-Павлівську церкву ревіндікаровано [2, арк. 56–56 зв., 60–61]. Православна громада Вишневеця звернулася до нової влади з проханням залишити храм православним, мотивуючи це тим, що єдина православна церква – Вознесенська – надто мала і не зможе вмістити 2 тис. вірян. Тим більше, що після пожежі 1863 р., храм відбудували заходами та коштом православного населення. Згідно з даними священика Петро-Павлівської церкви, очевидно все ж таки перебільшеними, витрати на відновлення споруд монастиря після пожежі склали близько 40 тис. крб. [2, арк. 60]. Однак попри ці аргументи, влада передала храм римо-католицькому декананові. Священикові Петро-Павлівської церкви дозволили перенести декілька ікон та кіотів православного походження, а також престол та антиминос [2, арк. 61зв.] Відповідно свідченням того ж священика, усі документи, які стосувалися ремонтних робіт, були вивезені з Вишневеця в 1915 р. Їх місцезнаходження на сьогоднішній день невідоме [2, арк. 62].

У 1931 р. відремонтований костел був повернений ОО. кармелітам. Новостворений комітет відбудови костела ліквідував усі перебудови, які були зроблені у костелі під час його підпорядкування православному урядництву. Того ж року до монастиря повернулися кармеліти. Впродовж 1933–1937 рр. пріором монастиря був о. Сильвестр Ігнацій Глечман. Під час його каденції впорядковано інтер'єри костелу, поновлено вівтарі та фрески, закуплено нові образи та орган. На фасаді відновлено дошку фундаторів, а у нішах встановлені кам'яні скульптури святих. У цей же час відремонтовано і мур навколо монастиря [11, s. 15]. Восени 1939 р. радянська влада закрила монастир. Як парафіяльний костел, він залишався чинним до лютого 1944 р. [11, s. 23].

У післявоєнний період споруди монастиря та костел використовували під складські приміщення. Після пожежі на початку 60-х рр. ХХ ст. костел св. Михайла був повністю розібраний.

У наш час на теренах колишнього монастиря розміщуються корпуси місцевого професійно-технічного училища. У зв'язку з цим, виникає потреба вирішення завдань, пов'язаних з сучасним використанням пам'ятки та одночасно максимально можливим збереженням її документального характеру. Відновлювальні роботи потребують значних капіталовкладень. В умовах економічної кризи, цілої низки соціальних та політичних проблем, виконання пам'яткоохоронних обов'язків є проблемним для держави. Проте потрібно враховувати, що інвестиції в минуле мають не лише матеріальні результати, особливо у туристичній сфері, а і духовні. Адже саме культурна спадщина формує самоідентифікацію нації, її свідомість, історичну пам'ять та безперервність традицій. Хоча комплекс не входить до складу Національного заповідника "Замки Тернопілля", у 2010 р. за його ініціативи була відреставрована головна брама монастиря – пам'ятка архітектури першої пол. ХVІІІ ст. Започатковано роботи по відновленню монастирського саду. Очевидно, що від того, наскільки буде продумана стратегія існування пам'ятки у нових умовах, залежатиме її майбутнє.

Усе ж, попри свої величезні втрати та проблеми, пов'язані з пристосуванням, ансамбль колишнього кармелітського монастиря залишається значною історико-архітектурною пам'яткою

пізнього бароко в Україні. Його мури, залишки фундаментів, пивниці та тераси є вцілілими свідками непростої та трагічної історії волинського краю.

Отже, першочерговим завданням на сьогодні має стати дієва охорона пам'ятки та її консервація, а наведені нами документи прислужаться справі її майбутнього відновлення.

Список використаних джерел

1. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Матеріали до історії міст та сіл, спр. о/п 1407, 6 арк. 2. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 557, 62 арк. 3. Кривенко А. Бароко на Волині / А. Кривенко, Л. Крощенко // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1996. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 82–103. 4. Лукомский В., Лукомский Г. Вишневецкий замок / В. Лукомский, Г. Лукомский // Старые годы. – 1912. – № 3. – С. 1–47. 5. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd. 2-e. / R. Aftanazy – Wrocławec., 1994. – Т. 5. – 694 s. 6. Chamańska I. Wisniowiec / Chamańska I. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. – 2007. – 553 s. 7. Gizycki J. Klasztor OO. Karmelitów bosych w Wiszniowce / J. Gizycki // Rocznik Wołyński – Równe: Nakład Zarządu Wołyńskiego Okręgu związku nauczycielstwa polskiego. – Т. 8. – S. 162–202. 8. Przedziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Ograzy miejsc i czasów / A. Przedziecki – Wilno, 1841. – Т. I. – 191 s. 9. Rewski Z. Rachunki budowy palacu i kościoła w Wiszniowcu / Z. Rewski // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – Warszawa, 1939. – R.VII. NR I. – S. 69–75. 10. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki – Lwów, 1871. – 472 s. 11. Wanat J. Strażnicy wiary w godzinie próby / J. Wanat. – Kraków, 2009. – 35 s.

Любовь Шиян

КОМПЛЕКС МОНАСТЫРЯ “БОСЫХ КАРМЕЛИТОВ” В ВИШНЕВЦЕ КАК ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК КУЛЬТУРЫ ВОЛЫНИ

В статье представлены новые документальные данные об одном из наиболее значительных сакральных архитектурных ансамблей Юго-Западной Волыни – комплексе монастыря босых кармелитов в Вишневец.

Ключевые слова: Вишневец, Волынь, комплекс монастыря босых кармелитов в Вишневец, собор св. Михаила.

Lubov Shyan

THE MONASTERY COMPLEX OF THE “BAREFOOT CARMELITES” IN VYSHNEVETS AS A SIGNIFICANT MONUMENT OF CULTURE VOLYN

The article presents new documentary facts about one of the most significant sacral and architectural Monuments on the territory of South- Western Volyn – the monastery complex of the Barefoot Carmelites in Vyshnevets.

Key words: Vyshnevets, Volyn, the monastery complex of the Barefoot Carmelites in Vyshnevets, the Orthodox Church of Saint Michael.

УДК 792.077(477.84) XIX–XX

Павло Смоляк

ДЕНИСІВСЬКИЙ АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ ГУРТОК В КУЛЬТУРНО- ПРОСВІТНИЦЬКОМУ РУСІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано історію діяльності аматорського театрального гуртка села Денисова Тернопільського повіту в культурно-просвітницькому русі кінця XIX – першої третини XX століття. Охарактеризовано роль керівників – Й. Вітошинського, П. Рибачака, В. Шарика, В. Саміци, Я. Людкевича як активних акторів та режисерів. Звернено увагу на акторський склад, репертуар драматичного гуртка та його втілення на аматорській сцені.

Ключові слова: Денисівський аматорський театральный гурток, культурно-просвітницький рух, Тернопільщина, актори, режисери.

Актуальність статті ґрунтується на тому, що аматорський рух (зокрема театральный), завжди виступав важливою складовою культурної діяльності українців. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити історію виникнення та функціонування аматорських

театральних гуртків окремих сіл Тернопільського повіту в контексті культурно-просвітницького руху кінця XIX – першої третини XX століття.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що в публікації досліджено зародження та розвиток аматорського театрального руху в сільських філіях "Просвіти" кінця XIX – першої третини XX ст.

Об'єктом наукового дослідження є соціальні, політичні, національні та культурні процеси, які відбувалися у Східній Галичині в кінці XIX – першої третини XX ст., скеровані на піднесення серед місцевого населення національної гідності та патріотизму.

Предметом виступає діяльність Денисівського театрального гуртка, робота його організаторів та керівників, а також акторський склад та репертуар даного колективу.

Мета публікації – висвітлити діяльність Денисівського аматорського театрального гуртка в культурно-просвітницькому русі Тернопільщини другої половини XIX – першої третини XX ст.

Завдання дослідження пов'язані з тим, щоб проаналізувати працю та творчі здобутки денисівських аматорів, організаційну та режисерську діяльність керівників гуртка, акторський склад та репертуар колективу.

Значну частину джерельної бази статті становлять архівні матеріали Державного архіву Тернопільської області (фонди: 3; 231; 294) та Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (фонд 348).

Дослідженням просвітницького руху Східної Галичини, в тому числі й Тернопільщини кінця XIX – першої третини XX ст., займалися І. Зуляк [13–15], О. Герман [3], А. Грицан [5], Б. Савчук [24], Б. Головин [4], Б. Савак [21–23]. Аматорське театральне мистецтво цього періоду висвітлювали Р. Пилипчук [19–20], О. Боньковська [1], О. Казимиров [17], П. Медведик [25] та інші історики і краєзнавці.

Деякі питання досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Сторінки діяльності Тернопільської філії "Просвіти" та її вплив на повітові села розглядав Б. Головин [4]. У науковій розвідці О. Боньковської розкрито театральний процес на західноукраїнських землях у 1918–1939 роках, у тому числі діяльність аматорських гуртків при філіях товариства "Просвіта" [1]. П. Медведик у праці "Театральна Тернопільщина" подає відомості про історію, та розвиток театрального життя Тернопільщини у XX ст. [25]. У наукових статтях І. Зуляка висвітлено особливості репертуару аматорсько-театральних гуртків "Просвіти" міжвоєнного періоду [13–15]. Зародження та розвиток культурно-просвітницького руху с. Денисова описував Б. Савак [21–23].

Незважаючи на певні здобутки науковців у вивченні цієї тематики, ця сфера дослідження переважно має загальний характер, меншою мірою стосується діяльності аматорських гуртків окремих сіл, що пов'язано із незначною кількістю архівного та фактологічного матеріалу.

У другій половині XIX – першій третині XX століть у Східній Галичині майже в усіх селах та містечках значного розвитку набуло аматорське театральне мистецтво. Це пов'язано з тим, що воно діяло під патронатом культурно-освітнього товариства "Просвіта", яке вважалося найбільш масовою і найавторитетнішою громадською інституцією. Його діяльність скеровувалася на поширення серед місцевого населення освіти і культури, формування духовності, національної свідомості та патріотизму.

Село Денисів Тернопільського повіту в другій половині XIX століття відрізнялося від інших околичних сіл містечковим культурно-просвітницьким рухом. Тут, зазвичай, спостерігався більший потяг місцевих жителів до освіти та культури. Згідно зі свідченнями місцевих краєзнавців, колись села Купчинці та Денисів носили спільну назву – містечко Бродилів – і ця назва походила від непрохідної трясовини (бродів) біля русла річки Стрипи. Тодішні два боки містечка з'єднувалися між собою високим земляним (по броду аж до річки) насипом і розвідним мостом, виготовленим із дерев'яних колод. Назва села походить від імені засновника хутора – Дениса, який у давнину був сполучений греблею із Купчинцями [21; 27].

Село Денисів у другій половині XIX ст. славилося культурно-освітніми установами. У центрі села були розміщені школа, читальня "Просвіти", крамниця, пожежна сторожа та сільськогосподарська крамниця. Недалеко цих будівель на початку XX століття був установлений до сторіччя від дня народження величавий пам'ятник Тарасу Шевченку. А поруч з будівлями стояла мурована церква святого Миколая з дзвіницею та пам'ятником на згадку про звільнення від панщини 15 травня 1848 року [6, с. 476–477].

Варто зауважити, що товариство "Просвіта" та його філії розгорнули активну діяльність у складних історичних умовах. Східна Галичина у цей час перебувала під владою Австро-Угорської імперії і користувалася до деякої міри автономними правами, особливо в культурно-освітній сфері. Такого роду соціокультурні реалії дали привід Денисівському осередку "Просвіти" активізувати діяльність у напрямі пробудження та утвердження національної самосвідомості. Адже "Просвіта"

стала тією організацією, яка розповсюджувала серед місцевих мешканців україномовні книги, часописи, формуючи у них інтерес до національної історії та культури. Особливу роль у цих процесах відігравали місцеві провідники товариства (це були в основному священики й учителі), що мали значний вплив на місцеве населення й уміли скерувати його на розвиток та поширення освіти, культури, мистецтва і навіть на суспільно-політичну діяльність.

Культурно-освітні традиції у селі Денисові стали основою для заснування однієї з перших у Східній Галичині читальень "Просвіти", відкритої 24 січня 1874 року [6, с. 476; 18, с. 9; 4, с. 27]. До речі, Денисівський осередок, згідно зі свідченнями письменників-земляків та краєзнавців, з'явився ще у 1870 р., тобто на 2 роки пізніше від заснованої організації "Просвіта" у м. Львові (1868 р.) і на 6 років швидше, ніж у Тернополі (1876 р.). Її засновниками були місцевий священик Йосиф Вітошинський, учитель Омелян Бородієвич, дяк Іван Дідич, вїт Іван Гарап'юк, а також місцеві селяни Лука Макогін, Данило Богач, Іван Самиця, Прокіп Стислович [2, с. 252; 23, с. 15]. Однак є відомості, які заперечують ці дані. Документи, які зберігаються у Державному архіві Тернопільської області, дають підстави стверджувати, що денисівська "Просвіта" була офіційно зареєстрована у 1899 році. Це засвідчують підписи членів громади села Денисова, які виявили бажання "заложити" у себе читальню "Просвіти" [8, арк. 47]. Такі ж дані містяться й у Центральному державному історичному архіві України в місті Львові [27, арк. 1]. Очевидно, до цього часу (1899 р. – П. С.) Денисівська "Просвіта" функціонувала без офіційної реєстрації у Львові.

На початковому етапі своєї діяльності читальня "Просвіти" у Денисові працювала переважно у неділю та в дні релігійних свят. Провідниками культурно-освітньої діяльності у цей час були Й. Вітошинський та О. Бородієвич. Вони проводили активну просвітницьку роботу: виступали перед місцевим населенням з лекціями, готували і вели збори, програми мистецьких вечорів тощо.

При місцевому осередку товариства "Просвіта" почав діяти спочатку чоловічий, а згодом – мішаний хори. Керував цими колективами Й. Вітошинський.

Й. Вітошинський (1838–1901 рр.) народився у Косові в багатодітній сім'ї священика. Закінчив Перемишльську гімназію, де здобув музичну освіту у відомих педагогів Л. Седляка та Ф. Лоренца. Вони у той час були керівниками гімназійного та кафедрального хорів, у яких співав юний гімназист. З 1864 р. він студіював богослов'я у Львівській духовній семінарії [22, с. 87]. З 1868 р. аж до кінця свого життя він жив і працював у селі Денисів Тернопільського повіту і там став провідником культурно-мистецького життя, яке дало широкий резонанс не тільки в околицях, але й в усій Галичині [16, с. 100]. Створений енергійним парохом у 1870 році селянський хор почав виступати з концертними програмами не тільки у Денисові, а й в околичних селах та містечках. За власні кошти Й. Вітошинський закупив у Чехії музичні інструменти й організував у селі духовий оркестр [22, с. 88].

Хоровий та інструментальний гуртки стали основою для організації Й. Вітошинським ще й драматичного, який був одним із перших сільських аматорських колективів на теренах Східної Галичини. Передумовою його створення було те, що денисівські хористи неодноразово перебували з концертами у великих повітових містечках та у місті Львові і мали можливість переглядати вистави як професійних, так і аматорських театрів. Це й стало приводом для створення у Денисові в кінці 1880-х років при читальні "Просвіти" аматорського драматичного гуртка, який у 1891 році показав у stodолі, на приходстві, першу виставу "За сиротою і Бог з калитою" М. Кропивницького. Місцеві жителі Денисова надзвичайно тепло сприйняли виступ акторів-початківців. Серед них були Антін Савак (виконавець ролі Миколи), Іван Варениця (роль Податковського). Марту зіграла дочка Івана Варениці – Марія. Прем'єра першої вистави захопила денисівських аматорів, і в подальшому постановки наступних вистав були складнішими за підбором драматургічного матеріалу та грою виконавців. Це були вистави "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т. Шевченка [2, с. 244].

Театральні дійства вимагали добре підготовлених солістів – виконавців головних ролей, хористів та музикантів для оркестрового супроводу. За придбані від показу вистав кошти, а також за благодійні внески місцевих мешканців просвітяни побудували у центрі села Народний дім з великим залом для проведення концертів та вистав, який був знищений 1914 р. під час Першої світової війни [2, с. 257].

Й. Вітошинський, як режисер при постановках вистав, особливу увагу звертав на їх музичне оформлення. Адже воно значно посилювало сприйняття драматичного твору та надавало йому сценічного забарвлення. Таке мистецьке доповнення можна було використати лише при наявності добре підготовлених у музичному плані учасників театральних дійства (Денисів у другій половині XIX століття славився музичними талантами на усю Східну Галичину).

Акторський склад місцевих драмгуртківців у перші роки своєї діяльності складався переважно з учасників старшого покоління. Однак, з часом у Денисівську "Просвіту" вливалася молодь, у якій були дещо інші погляди на культурно-мистецьке та громадське життя. Через це відбувалися

непорозуміння під час вибору репертуару та рекомендацій акторів на головні ролі. Внаслідок цього на збори, що відбулися у новому Народному домі, "Іван Варениця, Іван Кузів (син Микитів) та Іван Кузів (Сосніїв) винесли на розгляд питання про припинення діяльності читальні "Просвіти". Старші члени, на протигагу молодшим, відмовилися від статуту "Просвіти" і прийняли статут москвофільської читальні "Товариства ім. М. Качковського", котра здебільшого пропагувала релігійну літературу. Після розколу, ця читальня зайняла приміщення у новому народному домі, а читальня товариства "Просвіти" розмістилася у помешканні А. Савака [2, с. 244].

Денисівська молодь навесні 1899 року, заснувавши нову читальню "Просвіти", створила драматичний гурток, який підготував для своїх членів першу виставу. Її прем'єра відбулася у стодолі одного з членів громади. Це була п'єса М. Кропивницького "За сиротою і Бог з калитою", яку місцеві жителі вже бачили декілька років тому у постановці Й. Вітошинського. Це було дещо інше (нове) прочитання п'єси. Воно викликало значний резонанс у сільських мешканців, було продовженням театральних традицій, закладених членами "Просвіти" старшого покоління.

У 1902 році, після завершення будівництва Народного дому, члени новоствореної "Просвіти" почали орендувати концертний зал. У новому приміщенні ставилася вистава "Бідна на світі, пещена дитина" М. Устияновича. Головну роль у ній, за свідченням Б. Савака, виконала місцева учителька Олександра Самиця [23, с. 19].

Активну просвітницьку діяльність після смерті Й. Вітошинського продовжив тодішній студент філософії Львівського університету Григорій Головка. Він очолив керівництво місцевого мішаного хору та духового оркестру, які час від часу виступали не тільки перед денисівцями, а й в околичних селах і містечках.

У 1903 році осередок москвофільського "Товариства імені М. Качковського" об'єднався з осередком місцевої "Просвіти" для спільної культурно-освітньої праці. У цей час читальня "Просвіти" поповнила свої фонди новою літературою, привезеною студентами університету Григорієм Головкою, Ільком Кузівим, Остапом Бородієвичем та Остапом Скибінським зі Львова. У переліку були й драматичні твори, і це стало хорошим матеріалом для розширення репертуару драматичного гуртка [23, с. 20].

У довоєнні роки денисівці активно займалися постановкою та показом вистав на сцені Народного дому. Про це свідчать звіти читальні "Просвіта" у с. Денисів. Так, 1913 р. аматори показали своїм односельчанам такі вистави, як: "Ох, не люби двох" М. Альбиковського, "Безталанна" І. Карпенка-Карого, "Заверуха" Л. Лотоцького, "Підгір'яни" М. Вербицького [9, арк. 3].

На жаль, Перша світова війна перервала діяльність театрального гуртка. З початком війни, Тернопіль та декілька повітів воєводства окупувала російська армія. З перших днів російської окупації у Галичині була заборонена діяльність "Просвіти", а також усіх партій, товариств та клубів. Під час воєнних лихоліть Першої світової Денисівський драматичний гурток припинив свою діяльність. Було зруйновано Народний дім та інші споруди, збудовані зусиллями та коштом громади.

Після Першої світової війни, коли Австро-Угорська та Російська імперії розпалися, з 1919 р. землі Східної Галичини та Західної Волині перейшли під владу Польщі. Дозвіл на відновлення діяльності філії "Просвіта" у Тернополі і у селах Тернопільського воєводства було отримано у 1921 р. Польська влада вороже ставилася до діяльності читальень "Просвіти", переслідувала активних діячів і старалася використати будь-яку нагоду, щоб заборонити функціонування тієї чи іншої читальні. Для показу концертів, вистав та інших урочин, сільські громади щоразу брали дозвіл у повітовому старостві, дуже часто просвіт'яни отримували заборони на проведення тих чи інших заходів.

У 1924 р. у Денисівській "Просвіті" активізувалося культурно-освітнє життя. Незважаючи на те, що кожна вистава чи концертна програма прискіпливо цензурувалися польською владою, місцеві ентузіасти-просвіт'яни посилити роботу, намагаючись створювати протигагу польським шовіністам. У цей час відновили свою діяльність Денисівський драматичний гурток, режисером якого був Василь Шарик, мішаний хор під керівництвом І. Рибакка та духовий оркестр (керівник Ст. Павлишин) [23, с. 20].

У 1925–1926 роках у Денисові збудовано новий Народний дім, який передали місцевому осередку "Просвіти". Зокрема, у звіті читальні "Просвіти" за 1926 рік зафіксовано, що у цей час активно працював театральний гурток, який складався з 18 учасників. Його очолював В. Шарик. Упродовж року на суд глядачів аматори представили 6 вистав [27, арк. 4].

Діяльність Денисівського драматичного гуртка щороку зростала. Це, зокрема, відзначено у звітах читальні "Просвіти" за 1931–1933 роки. У звіті за 1931 рік зафіксовано, що у Денисові "існував театральний гурток, який мав 20 членів, керівником гуртка був В. Шарик. Упродовж року аматори показали 11 вистав [27, арк. 7]. У 1933 р. театральний гурток, ймовірно, мав ще більшу кількість акторів. Це пояснюється тим, що для сценічного оформлення підготували нові декорації: інтер'єр хати та фрагмент сільської вулиці. У перелік одягу входило 7 костюмів, 6 жупанів, 2 пари шароварів. За звітний період відіграли 7 вистав: "За батька", "Серед бурі" Б. Грінченка, "Гаркуша"

О. Стороженка, "Між двох сил" В. Винниченка, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Захар Беркут" І. Франка, "Жидівка вихрестка" І. Тогобочного. Керувати гуртком продовжував В. Шарик, а деякі вистави поставлені місцевим актором-аматором П. Рибак [27, арк. 12].

У Великодній четвер 1934 року в Денисові пожежа знищила 179 господарств (у тому числі й Народний дім) [2, с. 248]. Через те в цьому році театральний гурток не дав жодної вистави. Адже згоріли костюми, декорації та інше театральне обладнання [27, арк. 16].

У наступному 1935 році драматичний гурток знову активізував свою роботу. Його очолив місцевий актор і постановник вистав П. Рибак. Завдяки старанням нового керівника розширився склад акторського колективу, кількість якого збільшилася до 35 осіб. За рік роботи режисер оновив театральні реквізити: декорації, костюми тощо. У театральній бібліотеці нараховувалося 24 п'єси. Впродовж року драматичний гурток показав місцевим та околичним мешканцям 6 вистав. Серед них: "Ніч під Івана Купала" М. Старицького, "Хмара" О. Суходольського, "Жидівка-вихрестка" І. Тогобочного, "Там, де воля ніжним квітом заквітчана" (автор невідомий), "Клюб Суфражисток" Д. Гунькевича [27, арк. 20].

Невдовзі, на звітних зборах осередку "Просвіти", керівник драматичного гуртка П. Рибак вніс пропозицію побудувати нове приміщення Народного дому. Місцеві ативісти-просвітяни розпочали збір коштів на будівництво. Як зазначав краєзнавець Б. Савак, "першим допомогу надав Микола Коваль, який офірував 16 кубометрів каменю. У 1936 році було збудовано великий на той час народний дім, котрий використовується за призначенням й до сьогодні. Його будували всією громадою, оскільки майже всі мешканці села належали до "Просвіти" [23, с. 20].

У новозбудованому Народному домі мистецьке життя розвивалося з новими силами. Найпліднішою серед аматорських гуртків була діяльність театального. У кінці 30-х років керівництво гуртка очолив молодий і талановитий актор, а згодом і постановник вистав Василь Самиця. Колектив під його головуванням нараховував 30 осіб [12, арк. 87–88]. Акторський склад гуртка оновився представниками молодого покоління, серед них: Мирослав Шегедин, Володимир Стадник, Микола Стадник, Ярослава Іваськів, Євгенія Качалуба, Марія Рибак, Марія Войцехівська, Стефанія Шибивлок, Стефанія Возьмірська, Ольга Пуга, Марія Соломко, Роман Корпак, Ольга Дусановська, Іван Перожак, Богдан Миколишин, Богдан Микитів, Іванна Перожак, Ольга Кузів, Марія Білас, Ольга Гурецька, Богдан Шарик, Марія Макогін, Ольга Бендюга, Ольга Бунковська, Зіновій Бурин, Василь Буковський, Іван Куліч, Ганна Макогін, Іванна Кушельовська [23, с. 21; 7, арк. 3]. Для постановок вистав режисер використовував нові декорації, костюми та інший театральний реквізит, кількість котрого щороку збільшувалася. У 1938 р. аматорський гурток під керівництвом В. Самиці показав 8 вистав, серед яких "Лицарі ночі" Г. Лужницького, "Вихрест" А. Уманька, "Пройдисвіт" М. Вовчок та інші [12, арк. 87–88].

У 20–30-х роках ХХ ст. у селі Денисові діяли дві читальні "Просвіти", також були читальні і на хуторах. У хуторських драматичних гуртках, зокрема на хуторі Веснівка, керівником був Григорій Микитів. Під його керівництвом працював такий акторський склад: Катерина Вівчар, Галина Коваль, Марія Чамбул, Маркіян Савак, Іванна Генсюр, Іван Рибак, Анастасія Микитів, Тетяна Микитів [7, арк. 1]. Вони брали участь у виставах "Криваві перли" Д. Гунькевича, "Поки сонце зійде, роса очі виїсть" М. Кропивницького, "Маруся Богуславка" М. Старицького, "Украдене щастя" І. Франка, "Невольник", "Глитай, або ж Павук", "За сиротою і Бог з калитою" М. Кропивницького, "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Отаман Хмара" Ю. Горліс-Горського, "У кігтях ГПУ" Ф. Олехновича, "Титарівна" Т. Шевченка (в інсценізації М. Кропивницького) [23, с. 21]. У 1935 р. театральний гурток нараховував 24 члени. Власного приміщення просвітяни Веснівки не мали, тому загальні збори, вистави та концерти проводили у помешканні Василя Варениці. Основна увага зосереджувалася на діяльності аматорського гуртка, прибутки з діяльності котрого використовували на закупівлю площі для будівництва Народного дому, каменю, дерева та інших будівельних матеріалів [11, арк. 3–4].

12 січня 1936 р. відбулися загальні збори. Головою аматорського театального гуртка обрали Г. Микитіва, а заступником – В. Мазепу. Їм дали завдання – активізувати діяльність гуртка, оновити склад акторів і відшукати здібного режисера-постановника вистав [10, арк. 16]. У звіті читальні "Просвіта" у Веснівці за 1937 р. дізнаємося, що цього року діяв аматорський гурток, який складався з 19 членів. Керівником та режисером став талановитий актор і диригент Ярослав Людкевич. У театральній бібліотеці гуртка нараховувалось 35 примірників, звідки добирався репертуар драмгуртківців і визначалася їх діяльність. Упродовж 1937 р. зіграно 5 вистав, зокрема: "Січовий суд" Г. Лужницького, "Довбуш" Г. Хоткевича [11, арк. 11–12] та інших драматургів, у творах яких висвітлювалися сторінки з історії українського народу та його боротьба за національне визволення від іноземних загарбників. 1938 року театральний гурток поповнився одним актором і його кількість збільшилась до 20 осіб. Керувати аматорами продовжував Я. Людкевич. Впродовж року показано лише одну виставу "Довбуш" Г. Хоткевича [12, арк. 43–44]. Очевидно, вагомою причиною щодо

послаблення активності гуртка було те, що серед населення відчувався неспокій, пов'язаний з політичними та військовими подіями напередодні Другої світової війни.

Отже, створення у Денисові в кінці 80-х років XIX ст. аматорського драматичного гуртка дало міцний ґрунт для постановок складних драматургічних п'єс, які були основою репертуару багатьох професійних театрів того періоду. Значною заслугою в цьому була діяльність місцевого священика Й. Вітошинського. Завдяки його праці, денисівські аматори славилися не тільки у Тернопільському повіті, а й у всій Східній Галичині. Значний внесок у розвиток культури та мистецтва села зробили послідовники Й. Вітошинського – П. Рибак, В. Шарик, В. Самиця, Я. Людкевич та багато інших акторів-аматорів, які своїм ентузіазмом і стараннями підносили серед земляків моральну, духовну культуру, виховували почуття національної гідності та патріотизму.

Список використаних джерел

1. Боньковська О. Театральний процес на західноукраїнських землях у 1918-1939 роках / О. Боньковська // Історія українського театру: У 3 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; [редкол.: Г. А. Скрипник (голова) та ін.]. – К., 2009. – Т. 2: 1900–1945 / Л. Барабан, В. Гайдабура, О. Красильникова, Ю. Станішевський та ін.; [редкол. тому: І. Юджін (відп. ред.), О. Шевчук (відп. секретар)]. – 2009. – С. 533–582.
2. Бородієвич І. Денисів / І. Бородієвич // Шляхами Золотого Поділля. Регіональний збірник Тернопільщини. – Т. II. – Філадельфія, ПА., 1970. – С. 239–259.
3. Герман О. М. Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Герман Олег Михайлович. – Тернопіль, 1995. – 228 с.
4. Головин Б. Сторінки історії Тернопільської “Просвіти” / Богдан Головин // Нації незгасний смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль: Просвіта, 2003. – С. 25–30.
5. Грицан А. В. Діяльність товариства “Просвіта” на Прикарпатті в 1920–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А. В. Грицан. – Чернівці, 2003. – 14 с.
6. Денисів. Б. Савак, В. Хома // Тернопільський Енциклопедичний Словник / [передмова Г. Яворського]. – Тернопіль: ВАТ ТВПК Збруч, 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 476–477.
7. Держархів Тернопільської обл., ф. 3, оп. 2, спр. 1266, 4 арк.
8. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 2, спр. 1137, 49 арк.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 41, 8 арк.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 111, 21 арк.
11. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 116, 12 арк.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 173, 108 арк.
13. Зуляк І. Репертуар аматорсько-театральних гуртків “Просвіти” міжвоєнного періоду / І. Зуляк // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал / [Ред. колегія: Алексюк А., Брик М., Брюховецький В. та ін.]. – 2005. – № 6 (59). – листопад–грудень. – С. 12–21.
14. Зуляк І. С. Діяльність товариства “Просвіта” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. С. Зуляк. – Чернівці, 1997. – 24 с.
15. Зуляк І. С. Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. С. Зуляк. – Чернівці, 2006. – 33 с.
16. Издєпська-Новіцька М. Поширення та розвиток духовної музики на теренах Західного Поділля у другій половині XIX – на початку XX століття / М. Издєпська-Новіцька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та Національної музичної академії України імені Петра Чайковського. Серія: Мистецтвознаство. – № 1 (20). – 2009. – С. 99–104.
17. Казимиров О. Український аматорський театр: дожовтневий період / О. Казимиров. – К.: Мистецтво, 1965. – 133 с.
18. Календар національного відродження на 1993 рік (методичні поради вчителям і вихователям) / [Упоряд. М. Кришук, О. Тимчишин]. – Тернопіль, 1993. – 35 с.
19. Пилипчук Р. Український аматорський театр на Буковині (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Р. Пилипчук // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 1. – С. 43–48.
20. Пилипчук Р. Український аматорський театр на Закарпатті / Р. Пилипчук // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 1. – С. 18–27.
21. Савак Б. З історії села Денисова: туристичний нарис-довідник / Б. Савак. – Тернопіль: Тернограф, 2006. – 64 с.
22. Савак Б. Селянський диригент / Б. Савак // Жовтень. – 1989. – № 3. – С. 87–91.
23. Савак Б. Сторінки історії “Просвіти” в Денисові / Б. Савак // “Просвіта” в Денисові (матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації першої читальні “Просвіти на Тернопільщині) / [упоряд. Б. Савак]. – Тернопіль–Козова–Денисів, 1995. – С. 15–22.
24. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х років XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 138 с.
25. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик / [уклад.: П.К.Медведик, В.Я.Миськів, Н.К.Іванко]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 264 с.
26. Хома В. А Денисів село славне / В. Хома. – Тернопіль, 1997. – 72 с.
27. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 2133, 35 арк.

Павел Смоляк

ДЕНИСОВСКИЙ ЛЮБИТЕЛЬСКИЙ ТЕАТРАЛЬНЫЙ КРУЖОК В КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ДВИЖЕНИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ КОНЦА XIX – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

В статье проанализирована история деятельности любительского театрального кружка села Денисова Тернопольского уезда в культурно-просветительском движении конца XIX – первой трети XX века. Охарактеризована роль руководителей – И. Витошинского, П. Рыбака, В. Шарика, В. Самицы, Я. Людкевича как активных актеров и режиссеров. Обращено внимание на актерский состав, репертуар драматического кружка и его воплощение на любительской сцене.

Ключевые слова: Денисовский любительский театральный кружок, культурно-просветительское движение, Тернопольщина, актёры, режиссеры.

Pavlo Smolyak

DENYSIV AMATEUR THEATRICAL SOCIETY IN THE CULTURAL AND EDUCATIONAL MOVEMENT IN TERNOPIL DISTRICT IN THE END OF THE XIX CENTURY AND THE THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

The article explores the history of the activities of the amateur theatrical society of the village of Denysiv of Ternopil district in cultural and educational movement in Ternopil region in the end of the XIX century and the the first third of the XX century. Characterized the role of leaders – Y. Vitoshynskyi, P. Rybak, V. Sharyk, V. Samyts, Ya. Liudkevych as active actors and directors. The attention is paid to the cast of actors, the repertoire of the dramatic society and its realization on the amateur stage.

Key words: Denysiv amateur theatrical society, cultural and educational movement, Ternopil district, actors, directors.

УДК 327.321:329(477.83/.86)

Василь Клок

СВЯТКУВАННЯ 1 ТРАВНЯ ПОЛЬСЬКИМИ ЛІВИМИ ПАРТІЯМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується святкування 1 травня польськими лівими партіями у міжвоєнний період. Характеризуються методи, які використовували політичні сили під час вуличних акцій цього дня.

Ключові слова: комуністи, соціалісти, мітинг, демонстрація, першотравень.

Актуальність проблеми ґрунтується на тому, що польські ліві партії відігравали важливу роль у політичному житті західноукраїнських земель у міжвоєнний період і крізь призму вивчення святкування 1 травня можемо краще зрозуміти розвиток соціалістичного та комуністичного руху в Східній Галичині.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі об'єктивного та комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів, проаналізовано методи святкування 1 травня лівими силами.

Об'єктом дослідження є першотравневі святкування у міжвоєнний період в Галичині.

Предметом дослідження – діяльність польських лівих сил під час святкування 1 травня.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити святкування 1 травня польськими лівими силами Східної Галичини.

Завдання дослідження полягає у тому щоб простежити зв'язок зі святкуванням першого травня з політичним впливом на населення західноукраїнських земель польських лівих сил.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Держаного архіву Львівської області [1–6] та львівської преси міжвоєнного періоду [7–8].

Питання святкування 1 травня польськими соціалістами та комуністами у Східній Галичині у міжвоєнний період складається з кількох важливих аспектів. Передусім ця проблема ілюструє політичну діяльність лівих сил в умовах авторитарного режиму Ю. Пілсудського. Розкриває їх методи політичної пропаганди та деталі взаємин з державною владою в особі місцевої адміністрації та поліції. Дослідження святкування 1 травня дає змогу краще зрозуміти політичні

уподобання тогочасного населення західноукраїнських земель. З іншого боку, ця проблема є невід'ємною складовою історії повсякдення. Вона дає змогу вивчити "малі життєві світи" і життя пересічних громадян тієї епохи. Іншу важливу складову цього питання становить діяльність польської поліції під час святкування першотравня. В статті аналізуються методи діяльності різних лівих сил під час легальних та нелегальних виступів у цей день.

У липні 1889 р. Паризький конгрес II Інтернаціоналу в пам'ять про виступ робітників Чикаго, прийняв рішення про проведення 1 травня як дня щорічних демонстрацій. На західноукраїнських землях вперше це свято відзначено 1890 р. у місті Львові [8, s.1]. Отже, святкування 1 травня у Східній Галичині базувалося на традиції, яка склалася упродовж десятиліть і включала у себе демонстрації робітників, урочисті промови політичних діячів на мітингах, спортивні змагання та театральні вистави на соціальну тематику. Проте такої програми дотримувалася передусім Польська партія соціалістична (ППС), яка робила ставку на легальні методи роботи. Галицькі комуністи перебували на нелегальному становищі, тому в їх тактиці домінували інші засоби: розклеювання та розповсюдження агіток антидержавного змісту, вивішування червоних прапорів, сутички з поліцією та партійними опонентами п'юж.

ППС заздалегідь готувалася до травневих свят. Ожроку секретаріат партії є березні – на початку квітня відправляв усім повітовим партійним організаціям детальну інструкцію щодо проведення урочистостей в цей день. Так, є розпорядженні Центрального комітету партії від 11 квітня 1928 р. наголошується на тому, що першотравень є днем боротьби усіх трудящих з капіталістичним ладом. Очільники партії закликали не забувати мільйони вбитих робітників, інвалідів, сиріт та вдів кинутих на "паству молоху імперіалістичної війни". Місцевим партійним комітетам ППС рекомендувалося, ще в квітні провести зібрання робітників з лекціями про значення 1 травня у боротьбі за права трудящих. Також, Центральний комітет партії радив масово залучити робітничу молодь та студентів для проведення демонстрацій. Членам ППС на місцях слід було звернути увагу на роботу серед гімназійного та академічного юнацтва з метою залучення їх представників до участі в маніфестаціях. В обов'язковому порядку наказувалось провести збір коштів на робітничу пресу [6, арк. 6–8].

Упродовж березня-квітня в усіх повітових центрах та більших населених пунктах формувалися партійні комітети ППС, які мали займатися організацією проведення першотравневих урочистостей. До їх складу входили провідні місцеві партійні функціонери. Звичайно, що найбільші маніфестації проходили у Львові та великих промислових центрах – Дрогобичі, Бориславі, Стебнику.

Святкування 1 травня у Львові, зазвичай, розпочиналося близько шостої години ранку. У цей час робітничі оркестри виконували революційні марші та пісні – "Червоний прапор", "Марсельєза". Близько 9 години у своїх штабах збирались політичні та фахові організації – гміні робітники на вул. Вірменській 19, організація "Праца" на вул. Вірменській 2, кельнери на вул. Митній 6, мулярі на вул. Зелений 7, кахлярі на вул. Городоцькій 69, залізничники на вул. М. Конопницької 10. Після цього близько 10 години відбувалися зібрання на традиційному у цих випадках місці – площі Станіслава Гусевського (сучасна вул. Тершаковців) [3, арк. 35]. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) і "Сельроб" ніколи не проводили спільних акцій з ППС, БУНДОМ чи Українською соціал-демократичною партією (УСДП) Крім них на площі перебувала значна кількість поліції та її таємних агентів [7, с. 1].

Водночас звичними були спільні мітинги ППС, УСДП та БУНДУ. Одне з таких зібрань відбулося у 1931 р. У центрі площі С. Гусевського розмістили трибуну для промовців, декоровану червоною тканиною та зеленню. Свято розпочалося з виступу одного з активних діячів ППС – Зелашкевича, який привітав усіх присутніх з міжнародним днем солідарності трудящих. У своїй промові він наголосив на важливості боротьби за права робітничого класу. Наприкінці доповіді він закликав підтримати іспанських товаришів, які "щойно скинули ярмо тисячолітньої реакції".

Наступним кроком було обрання президії зібрання. До неї увійшли чільні діячі місцевого соціалістичного руху – Гофман, Залашкевич, Лісевич, Ланг. Після цього слово надали досвідченому члену ППС – Хауснер. Свою доповідь він розпочав з констатації здобутків соціалістичного руху в Польщі. Наступна його теза полягала в тому, що земля та механізми не можуть бути власністю однієї людини, а належати цілому світу праці. Наприкінці Хауснер закликав бути готовими до перейняття лівими влади у свої руки, оскільки майбутнє людства пов'язане із соціалізмом.

На віче також виступали представники БУНДУ та УСДП, які наголосили на важливості єдиного фронту з усіх народів західноукраїнських земель у боротьбі з капіталізмом. В кінці відбувся урочистий похід вулицями міста. На чолі якого їхали велісопедисти у червоних майках. За ними несли партійні знамена ППС та УСДП. Наступними йшли оркестри гмінних робітників, газової служби, броварні та залізниці, які грали "Червоний прапор" та "Марсельєзу" [8, s. 1]. Маршрут демонстрації пролягав вулицями Вагилевича – Зеленою – Зублікевича – Миколая – Академічною

(сучасний проспект Шевченка) – Легіонів (сучасний проспект Свободи) до Великого театру, де відбулося її розв'язання. В 16 годині у Великому театрі пройшла вистава "Королева передмість", а на стадіоні Робітничо-спортивного клубу – спортивні ігри. Для підтримання порядку під час святкувань була організована партійна міліція у складі 200 осіб [3, арк. 36].

За схожим сценарієм відбувалися першотравневі маніфестації в інших містах Галичини. Так, як і у Львові, усі зібрання розпочиналися з виступів робітничих оркестрів. Наступним етапом були масові віча, у яких виступали як місцеві активісти ППС, так і партійні делегати зі Львова. Опісля відбувалися урочисті походи центральними вулицями населених пунктів. Зазвичай, у вечері проходили концерти та бали за участю робітників та партійних функціонерів [4, арк. 1–10].

Чисельність людей, які брали участь в першотравневих демонстраціях ППС була різною. Найбільш велелюдні мітинги відбувалися у великих промислових центрах. У 1930 р. чисельність робітників, що брала участь у святкуваннях у Дрогобичі становила 600 осіб, у Бориславі – 2000, в Перемишлі близько – 1000, у Винниках – 120 [4, арк. 3–6]. Водночас, у таких містечках, як Рава-Руська, Комарно, Сокаль кількість робітників, які брали участь у маніфестаціях не перевищувало 100 осіб. У Городку, Стрию, Самборі, Мостиськах в кінці 1920 рр. узагалі не було проведено демонстрацій, ініційованих ППС [6, арк. 75–82].

Отже, 1 травня у міжвоєнний період у Східній Галичині було важливою подією для діячів ППС. Вони використовували цей день задля популяризації своїх ідей та висловлення опозиційності щодо режиму Ю. Пілсудського. Водночас члени цієї партії використовували ненасильницькі та легальні методи політичної боротьби – мітинги та маніфестації, які відбувалися за погодженням з місцевою владою та поліцією. Проблематика першотравневих декларацій та промов зосереджувалася на соціальних аспектах – збільшення зарплатні, дотримання прав трудящих, впровадженні восьмигодинного робочого дня тощо. Дослідження святкування ППС 1 травня яскраво показує політичні симпатії мешканців західноукраїнських земель у міжвоєнний період. У цей день значні демонстрації цієї політичної партії відбувалися лише у великих містах – Львові, Бориславі, Дрогобичі, Перемишлі. Тобто, вплив ППС у Східній Галичині поширювався здебільшого на польських промислових робітників.

КПЗУ у міжвоєнний період позиціонувала себе інтернаціоналістичною організацією польського, українського та єврейського народів. У структурному плані партія була складовою Комуністичної партії Польщі. У її лавах перебувала значна кількість поляків, тому партія розглядається як частина польського лівого руху.

Керівництво КПЗУ надавало значної ваги святу 1 травня. Розглядаючи його як важливий чинник поширення свого політичного впливу на суспільство. Тому цій даті передувала копітка організаційна робота. Перебуваючи поза законом, галицькі комуністи робили ставку на акції, які були викликом офіційній владі. Заздалегідь відбувалися таємні зібрання комуністів, на яких обговорювався плани першотравневих виступів. Так, 24 квітня 1932 р. у Львові, на одному з таких нелегальних засідань, КПЗУ прийняла рішення про створення озброєної партійної самооборони та обрання її керівника під псевдонімом "Збишек". Передбачалося озброїти цю структуру ручними гранатами та вогнепальною зброєю. Цей арсенал мав бути використаний у можливих сутичках з поліцією чи партійними опонентами [5, арк. 3].

Також було прийнято рішення відібрати партійний штандарт ППС та привселюдно спалити його підчас першотравневих маніфестацій на площі С. Гусевського. Ця акція мала стати бойовим хрещенням для молодих членів КПЗУ. Крім цього члени партії мали розповсюджувати комуністичні агітки серед населення міста та солдатів військових частин.

Ці дії мали підтримати й ув'язнені члени партії, що перебували у львівських "Бригідках". 1 травня вони мали підняти бунт, роззброїти охорону та захопити в'язницю і утекти. Якщо б цей план не вдався, то ув'язнені комуністи мали викрикувати антидержавні заклики та прикрасити одяг червоними кокардами.

Окрім цих акцій, комуністи 1 травня таємно робили антидержавні написи на різноманітних спорудах та розповсюджували агітки. Так, у ніч перед святом 1932 р. у Зимній Воді на електричних стовпах була вивішена червона фана з написом "Геть з катом Пілсудським" [2, арк. 110]. У 1930 р. в Сокальському повіті, недалеко панського тартаку, на телеграфних лініях розмістили транспарант з наступними написами: "Хай живе 7 годин праці в день" та "Геть з вбивчою раціоналізацією праці" [4, арк. 38]. У Раві-Руській 1928 р. на приміщенні повітового суду комуністи червоною фарбою зробили написи наступного змісту: "Геть з диктатурою Пілсудського", та "Хай живе перше травня" [6, арк. 75].

Розповсюдженням агітаційних матеріалів 1 травня у більшості випадків займалися члени молодіжного крила КПЗУ – Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ). Це була академічна або гімназійна молодь різного соціального походження – діти робітників, службовців чи навіть заможних єврейських комерсантів [5, арк. 4].

Ідеологічне забарвлення цих заходів значною мірою відрізнялося від доктрини ППС. Остання робила наголос на боротьбі за права трудящих – восьмигодинний робочий день, збільшення соціальних гарантій та виплат. У свою чергу, акції проведені комуністами, мали дещо інше ідейне підґрунтя. Свідченням цього є агітки КПЗУ кінця 1920 – початку 1930 рр. У одній з яких комуністи закликають усіх робітників та селян західноукраїнських земель 1 травня продемонструвати міжнародну солідарність і виступити проти націоналізму та сепаратизму. Оскільки вони ламають монолітний фронт революції. Тим самим цементуючи фашистський уряд. Тут же КПЗУ звинувачувала своїх політичних опонентів у зраді робітничого класу та прислужництві перед великим капіталом [6, арк. 15].

У комуністичних агітках лунали заклики до населення виступити на захист СРСР від "військової агресії з боку міжнародного імперіалізму та його прислужників – польських панів та фашистів" [6, арк. 16]. Крім цього комуністи у першотравневих агітках закликали робітників та селян знищити: фашистську диктатуру, національну неволю, капіталістичну раціоналізацію, "білий терор", капіталістичний визиск в Польщі.

Отже, святкування 1 травня відіграло вагомий роль у діяльності КПЗУ у міжвоєнний період. Партія використовувала цю дату задля поширення своїх ідей в середовищі робітників, селян, військових. Виступи комуністів окрім того, що носили антидержавний характер, скеровувалися проти своїх опонентів з лівого табору – ППС, БУНДУ, УСДП і не рідко закінчувалися пролиттям крові.

Жодне святкування 1 травня на західноукраїнських землях у міжвоєнний період не обходилося без втручання поліції. Після встановлення авторитарного режиму в Другій Речі Посполитій ця структура слідувала за будь-якою політичною активністю громадян.

Щороку на початку квітня воєводські управління державної поліції розсилали своїм повітовим структурам циркуляр, у якому зобов'язували їх вивчити настрої, що панували у середовищі робітників та різноманітних політичних груп. До 14 квітня комісаріати поліції надсилали рапорти у центр, що стосувалися першотравневих приготувань усіх місцевих партій.

На думку поліцейського керівництва, їх підлеглі у провінції, особливу увагу мали звернути на таке, як: у яких місцевостях віча будуть носити масовий характер; чи політичні партії повіту проводитимуть маніфестації спільно чи окремо; чи можливі сутички між представниками різних політичних угруповань у цей день. Окремо рекомендувалося збільшити кількість поліцейських агентів у середовищі комуністів [1, арк. 1].

Також поліцейське керівництво розсилало перелік гасел на транспарантах, які слід було негайно конфіскувати під час першотравневих демонстрацій: "Геть з капіталістичним наступом на восьмигодинний робочий день. Хай живе централізована боротьба пролетаріату цілої Польщі", "Геть з тягарем буржуазної санації. Вимагаємо збільшення платні", "Хай живуть робітничі комітети", "Геть з використанням праці підлітків та жінок. Рівна платня для всіх. Хай живе шестигодинний робочий день для молоді", "Вимагаємо негайної конфіскації землі панів і розподілу її між бідними селянами", "Геть з окупацією польською буржуазією Західної України та Білорусі. Права самовизначення і відізнання від Польщі", "Геть угоду з буржуазією. Хай живе союз робітників. Селян та пригноблених народів за знищення влади буржуазії", "Геть союз польської та єврейської буржуазії", "Геть з терором буржуазії. Хай живе самооборона робітників", "Геть з білим терором. Хай живе самооборона робітників", "Геть з диктатурою буржуазії. Хай живе диктатура пролетаріату", "Геть кордонами капіталу. Хай живе союз радянських республік світу", "Хай живе спільна боротьба німецького та польського пролетаріату", "Геть із замахом міжнародного капіталу на авангард робітничого руху – СРСР", "Геть з партійними угодами. Хай живе КПП" [1, арк. 13].

За декілька днів перед 1 травнем поліція переходила на посилений режим роботи. У великі населені пункти перекидалися додаткові підрозділи. Усі вулиці міст у цей день патрулювалися цілодобово. Поліція мала не допустити до розповсюдження агіток антидержавного змісту та будь-які маніфестації, організовані комуністами. Водночас поліція мала охороняти легальні демонстрації. Передусім слід було не допустити сутичок між різноманітними політичними силами.

Отже, святкування 1 травня у міжвоєнний період було знаковою подією для польських лівих сил на західноукраїнських землях. Це свято давало можливість популяризувати свої політичні ідеї в умовах авторитарного режиму Ю. Пілсудського. Проте значні першотравневі маніфестації ініційовані лівими партіями, проходили лише у найбільших промислових центрах – Львові, Бориславі, Дрогобичі, тим самим свідчили про вузьку соціальну базу польських соціалістів та комуністів.

Список використаних джерел

1. Держархів Львівської обл., ф. 108, оп. 1, спр. 239.
2. Там само, ф. 108, оп. 1, спр. 243.
3. Там само, ф. 121, оп. 1, спр. 173.
4. Там само, ф. 121, оп. 2, спр. 170.
5. Там само, ф. 121, оп. 2, спр. 172.
6. Там само, ф. 121, оп. 3, спр. 137.
7. Наша правда – Львів. – 1927. – № 6–9.
8. Dziennik Ludowy. – Lwów. – 3 maja 1931.

Василий Клок

**ПРАЗДНОВАНИЕ ПЕРВОГО МАЯ ПОЛЬСКИМИ ЛЕВЫМИ ПАРТИЯМИ ГАЛИЧИНЫ В
МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье анализируются празднования первого мая польскими левыми партиями в межвоенный период. Характеризуются методы, которые использовали политические силы во время уличных акций в этот день.

Ключевые слова: коммунисты, социалисты, митинг, демонстрация, Первомай.

Vasyl Klok

**CELEBRATION OF MAY POLISH LEFTIST PARTIES GALYCHYNA
IN THE INTERWAR PERIOD**

This article analyzes the celebration on May Polish left-wing parties in the interwar period. Characterized by methods that use political forces during street protests that day.

Key words: communists, socialists, protest, demonstration, May Day.

УДК 94(477)

Олександр Петровський

**ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)**

У статті аналізуються стан та організаційно-методичне забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини у західноукраїнських землях, зокрема на Тернопіллі упродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: Західна Україна, Тернопільська область, Друга світова війна, охорона культурної спадщини, радянська західних областей.

Культурна спадщина Тернопілля формувалася упродовж сотень тисяч років. Вона охоплює пам'ятки різних видів і типів, зокрема археології та архітектури. Усвідомлення необхідності збереження найцікавіших та найдорожчих старожитностей з'являється ще декілька тисяч років тому. Пам'ятки історії та культури відігравали колись та відіграють сьогодні значну роль у передачі та підтриманні від покоління до покоління певних культурних традицій, моральних норм і цінностей. Вони використовувалися і використовуються як чинник емоційного впливу, засіб формування світогляду та ідейних переконань тощо.

Метою даної роботи є характеристика основних тенденцій у становленні системи охорони культурної спадщини в Україні у зазначений період.

Об'єктом дослідження виступає охорона культурної спадщини в Україні.

Предметом вивчення є закономірності та особливості процесів становлення системи охорони культурної спадщини в західних областях у період їх інтеграції з УРСР.

Завдання полягають у виявленні та уведенні у науковий обіг інформації, отриманої з архівних документів, а також її інтерпретації; використанні непрямих даних, які знаходимо у документах, що часто залишаються без належної уваги; аналізі фактологічного матеріалу, якій допомагає розкриттю теми.

Джерельною основою дослідження виступають архівні документи, матеріали періодичних видань зазначеного періоду, які було виявлено при опрацюванні фонду Р-1833 Державного архіву Тернопільської області.

Часто пам'ятки ставали об'єктом вандалізму, свідомого їх руйнування або й повного знищення. Зі змінами суспільного ладу змінювалися критерії поцінування об'єктів культурної спадщини. У кожному нову історичну епоху з'являлися нові символи, творилися й нові пам'ятки, які ставали своєрідними "карбами", "віхами" історичного шляху етнічних груп, народів, націй та усього людства. Ігнорування проблеми збереження та шанобливого використання культурної спадщини ніколи не сприяло зміцненню підвалин держави та поступу суспільства. Це яскраво ілюструють історичні приклади.

Варто поглянути на деякі періоди в історії охорони культурної спадщини на Тернопіллі, зокрема в роки, що передували німецько-радянській війні. Це важливо для розуміння тих підходів, що здійснювалися у відношенні до об'єктів культурної спадщини на нових для партійно-державного керівництва СРСР "полігонах" соціалістичного будівництва. Аналіз фактів тогочасного життя

Тернопілля дає можливість виявити тогочасні тенденції у сфері збереження пам'яток історії та культури.

Наукова розробка проблеми збереження об'єктів культурної спадщини на Тернопіллі упродовж вересня 1939 р. – червня 1941 р. залишається недостатньою: наукових статей, присвячених даній тематиці, опубліковано мало, а монографічні дослідження проблеми відсутні. Тож, ця стаття є продовженням серії досліджень автора з проблем охорони пам'яток історії та культури на території західних областей України, зокрема й Тернопільської області, у міжвоєнний період [28–30] та у перші роки Другої світової війни [27].

Реалізуючи положення таємного протоколу пакту Ріббентропа – Молотова, радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли р. Збруч і зайняли Тернопіль. Замість колишніх Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств, що існували за часів Польщі, було створено Дрогобицьку, Львівську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР [4, арк. 5 зв.]. Тернопільська область була утворена згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 грудня 1939 року [3]. На території Тернопільської та інших західноукраїнських областей створювалися органи радянської влади, формувалися структури управління, поширювалися законодавчі акти Ради народних комісарів (РНК) УРСР. Вже 10 грудня 1939 р. розпочав свою діяльність призначений Президією Верховної Ради УРСР обласний виконавчий комітет [1].

15 грудня 1940 р. у Тернопільській області проведено вибори, обрано обласна, районні, та міські Ради депутатів трудящих. 26 грудня 1940 р. відбулась сесія обласної Ради депутатів трудящих, на якій обрано виконавчий комітет і постійно діючі комісії. У січні 1940 р. було затверджено склад президій виконавчих комітетів районних Рад депутатів трудящих [2].

У звітних документах зазначалося, що у 1939–1941 рр. основна діяльність виконкому "була спрямована на здійснення соціалістичних перетворень", зокрема й у сфері культури. Вже з перших тижнів у діяльності радянських органів влади в галузі освіти та культури помітним стає акцент на масових формах роботи, які дозволяли підняти рівень загальної культури населення і давали широкі можливості для впливу на масову свідомість. Керівників шкіл і вчителів було зобов'язано організувати зимові канікули школярів таким чином, щоб охопити всіх дітей "культобслуговуванням з боку школи шляхом організації культпоходів до театрів, кіно, виставок, музеїв ..." [6, арк. 8].

Музеї розглядалися як один з ефективних засобів просвітництва та виховання мас. До того ж, на музеї покладалася значна робота з охорони пам'яток культури. Що ж до всебічного вивчення пам'яток, то в західних областях цю роботу було доручено філії Академії Наук УРСР у Львові [26, арк. 1].

У кожній з областей визначалися органи, відповідальні за організацію обліку та дослідження пам'яток культури і старовини. Зокрема, у Тернопільській області цим мала займатися обласна комісія з охорони пам'яток, створена при президії Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих та обласний історико-краєзнавчий музей, а в районах – уповноважені при районних відділах народної освіти [26, арк. 1].

З метою організації роботи згадуваної комісії, затверджено "Інструкцію по охороні пам'яток культури на території Тернопільської області". Найперші завдання Комісії полягали у виявленні та обліку основної маси пам'яток в межах області. Це було необхідно для належної організації справи охорони та збереження пам'яток [26, арк. 1].

Особлива увага комісією приділялася обліку та охороні пам'яток у місцях проектного і здійснюваного будівництва та інших господарських робіт. Оскільки саме під час проведення різноманітних робіт часто руйнувалися цінні історичні пам'ятки. Що ж до виявлення пам'яток, то цим займалися, зазвичай, наукові установи згідно зі вказівками Народного комісаріату освіти, а за їх відсутності, на місцях, – обласні комісії з охорони пам'яток та обласні музеї в обов'язковому порядку, і за рахунок тих організацій, які у ході своїх господарських робіт могли б пошкодити, використати чи зруйнувати пам'ятку (постанова РНК УРСР від 27 квітня 1938 р.) [26, арк.4].

Питання, пов'язані з реалізацією завдань організації охорони пам'яток Тернопільським обласним історико-краєзнавчим музеєм, розглядалися на засіданнях облвиконкому. На одному з таких засідань ухвалено рекомендації щодо організаційно-методичної роботи музею з питань охорони пам'яток культури. У них зазначалося, що одних тільки адміністративних заходів і тієї роботи, яку вже веде обласний музей недостатньо. До працівників музею висувалася вимога чітко виконувати усі положення інструкції, у якій подавалися й вказівки методичного характеру щодо способів роботи з організації обліку пам'яток. Зокрема, йшлося про ширше залучення громадськості, активістів до виявлення та первинного опису пам'яток, збору інформації про них: "кожен, бажачий допомогти цій великій і потрібній справі, може принести значну і реальну користь, включившись у вивчення та охорону історичних пам'яток того району, в котрому він живе, або в котрий потрапив тимчасово. Йому не треба починати будь-яких поглиблених розшуків. Треба лише спрямувати свою увагу до пам'яток і

бажання збирати про них самі основні відомості: що вони являють з себе, де точно знаходяться, яка їхня збереженість і т. д." [26, арк. 2]. Активісти мали здійснювати свої обстеження у тісному контакті з районними уповноваженими з охорони пам'яток та завідувачами районними відділами народної освіти, і отримані в ході роботи відомості передавати в обласний музей.

До проведення первинного обліку пам'яток історії та культури залучались працівники культури, учителі, студенти, школярі.

20 грудня 1939 р. відбулося перше засідання президії Тернопільського облвиконкому. На ньому затверджено керівників відділів і управлінь. Начальником обласного управління в справах мистецтва було призначено Д. Токаренка, а завідувачем обласного відділу народної освіти – А. Смикалюка [6, арк. 12]. Саме ці відділи несли відповідальність за організацію обліку та збереження пам'яток.

Від часу встановлення радянської влади на території західних областей УРСР проводилася націоналізація майна. 26 грудня 1939 р. РНК УРСР ухвалив постанову № 1562 про проведення обліку, охорони та реалізації всього майна, що підлягає зарахуванню до державних фондів. Відповідні рішення було ухвалено і виконано обласними Рад. Зокрема, Тернопільський облвиконком постановою від 02 січня 1940 р. утворив обласну комісію для "проведення обліку і реалізації та встановлення належної охорони майна державних фондів на території Тернопільської області", а також зобов'язав голів виконавчих комітетів повітових рад утворити подібні комісії в складі завідувача фінвідділом (голова комісії), завідувача відділом торгівлі, представника міської або повітової міліції. До 10 січня 1940 р. списки відповідного майна мали бути передані комісіям [7, арк. 1]. Виконання згаданих рішень знаходилося на контролі президії облвиконкому, про що свідчить регулярне включення цих питань до порядку денного засідань цього органу влади [8, арк. 2; 9, арк. 2, 4; 10, арк. 1; 12, арк. 20; 18, арк. 13, 17, 18].

Проте, вже у перші тижні й місяці органи влади змушені були констатувати "неприпустимі порушення" в обліку націоналізованого майна. У роботі комісій на місцях контролюючі органи фіксували не лише помилки та "перегини", але й розбазарювання, навмисне невключення в опис дорогих і коштовних предметів та, водночас, вписування непотрібних речей. У лютому 1940 р. такі факти були зафіксовані, практично в усіх районах області, зокрема, й у містах Тернопіль, Чортків, Борщів, Скалат. Таким чином, можна припустити, що серед привласненого чи "розбазареного" окремими посадовцями майна опинилися й предмети історичного чи культурного значення. З приводу зазначених помилок і зловживань ухвалювались постанови, що вимагали виправлення ситуації [12, арк. 20], оскільки подібні "непорозуміння" у процесі націоналізації викликали негативну реакцію з боку населення краю і псували імідж нової влади.

Важливо відзначити, що за рахунок культурних цінностей – предметів музейного значення, вилучених у процесі націоналізації маєтків польської шляхти, наприклад, родини Потоцьких, поповнювалися фонди обласного краєзнавчого музею у 1940–1941 рр. [14; 18; 21].

Хоч і не швидко, але вирішувалася і проблема розширення площі приміщень Тернопільського обласного краєзнавчого музею. На виконання постанови РНК УРСР про звільнення приміщення обласним історично-краєзнавчим музеєм по вул. Качали № 12, виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих ухвалив постанову № 190, від 26 травня 1941 р. "Про обласний краєзнавчий музей", якою за музеєм було закріплено будинки по вул. Шолом Алейхема № 7 та вул. Казимира № 9 і подвір'я по вул. Шолом Алейхема № 9. Затверджено й проект кошторису витрат на користування будинками під музеї та контори в сумі 7344,7 крб. Для забезпечення повноцінного функціонування музею голові Тернопільського міськвиконкому доручено "звільнити приміщення музею від сторонніх мешканців до 01.06.1941р.", а завідувача обласним відділом освіти "тов. Смикалюка і директора музею тов. Буцикіну забезпечити закінчення ремонту приміщення музею до 25.07.1941 року і віддати для відвідування до 17 вересня 1941 року." [20, арк. 7].

Виконання цих рішень потребувало значних фінансових витрат. На позалімітні витрати на музей з бюджету області було асигновано 25 тис. крб. До того ж, облвиконком звернувся до РНК УРСР з проханням дозволити збільшити ці асигнування на 48500 крб. за рахунок тих залишків коштів з обласного бюджету, що, як передбачалось, могли виявитися станом на 1 січня 1942 р. [20, арк. 7].

Для новостворених органів радянської влади необхідні були достатньо просторі для розміщення працівників і прийому відвідувачів приміщення, зовнішній вигляд яких відповідав би статусу органів управління. З цією метою часто використовувалися будинки, що раніше належали привілейованим верствам населення. Так, у зв'язку з організацією в Струсові райцентру, для розміщення райвиконкому було передано будинок, що колись належав графу Борковському. Для дитприймальника НКВС виділено колишню садибу (два будинки зі всіма господарськими будівлями) графа Потоцького в селі Рай Бережанського району [7, арк. 4; 10, арк. 2].

Постановами міських рад та сільських комітетів, націоналізовані будинки передавалися також повітовим споживспілкам під товарні та сировинні бази, контори, крамниці, пекарні, ресторани,

буфети тощо [9, арк. 13]. Так, наприклад, у Бережанах облспоживспілці передано будинок колишньої купецької гімназії [13, арк. 12]. У Підволочиську під макаронну фабрику передавалося приміщення колишньої синагоги [14, арк. 5].

Частину добротних будівель було передано під медичні та санаторні заклади. Так, у червні 1940 р. президія Тернопільського облвиконкому ухвалила “закріпити поміщицький будинок у с. Сороцьке Тербовлянського району під тубсанаторій для дорослих”. Ще один поміщицький будинок, у с. Підгайчики того ж району був переданий “під тубсанаторій для дітей” [15, арк. 10]. У сусідньому Золото-Потоцькому районі під районну лікарню райвиконком передав будівлі у с. Соколів, які раніше належали місцевому поміщику [17, арк. 18].

Що ж до споруд господарського призначення, які колись належали поміщикам, то вони передавалися новостворюваним радянським та колективним господарствам. Наприклад, у колишньому фільварку “Добре поле”, поблизу с. Дзвиняч Заліщицького району, де була достатня кількість добротних споруд, придатних для пристосування під майстерні та гаражі сільськогосподарських машин, а також для проживання людей, було розміщено машино-тракторну станцію (МТС). На пристосування згадуваних приміщень для потреб МТС були потрібні чималі гроші. Тож виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих звернувся до РНК УРСР з проханням виділити кошти в сумі 30 тис. крб. [20, арк. 4].

Аж до початку німецько-радянської війни тривали заходи з націоналізації культових споруд та пов’язаних з ними будівель. Наприклад, у Кременці, окрім вже раніше націоналізованих споруд костелів і церков, в 1941р. були передані державі ще й будинок “костельний по вул. Тринітарській 17” та будинок “монастирський по вул. Широка №1” [23, арк. 12].

Здавалось би, радянська влада чинили справедливо, передаючи добротні будівлі поміщицьких садиб і культових споруд для розміщення у них лікувальних закладів, проте націоналізовані будинки, а серед них і пам’ятки архітектури, часто прирікалися на поступове руйнування. Про це свідчать результати перевірок, які проводилися з ініціативи обласних органів влади. У відповідних актах перевірок зазначалося, що споруди часто перебували у “безгосподарчому стані”, а житлові будинки “були незабезпечені керівництвом житлових управлінь та домоуправлінь”. Обласний виконавчий комітет намагався своїми постановами привернути увагу міських і районних рад та їх виконкомів до цієї проблеми та необхідності її вирішення. Окрім того, облкомунвідділу неодноразово доручалося проводити перевірки стану житлофонду та складання графіків ремонту житлових будинків [11, арк. 2].

Проблема використання та утримання у належному технічному стані націоналізованих споруд, серед яких, були й пам’ятки архітектури та пам’ятки історії краю, залишалася доволі гострою. Вона неодноразово розглядалася на засіданнях виконавчих комітетів рад різних рівнів. Так, наприклад, питання “Про стан будинку колишнього “палацу” в Микулинцях” розглядалося на спільному засіданні виконкому Микулинецької районної ради депутатів трудящих та бюро районного комітету КП(б)У. При розгляді питання з’ясувалося, що “керівники першого будівництва НКВС замість раціонального використання будинку, що наданий їм у Микулинцях, припустили безгосподарність, в наслідок чого будинок руйнується”. В ухваленій постанові, від 27 лютого 1941 р., пропонувалося “санкціонувати виконкому Микулинецької Райради розторгнути складену умову з адміністрацією І-го будівництва НКВС та використати будинок (бувша школа РС міліції) під районну лікарню” [22, арк. 11].

Аналіз фінансових документів Тернопільського облвиконкому дає підстави зробити висновок, що місцеві бюджети не “переобтяжували” себе витратами на охорону культурної спадщини. Так, наприклад, у проектах “контрольних цифр по видатках місцевих бюджетів Тернопільської області на 1940 р.” передбачено фінансування соціокультурних заходів, яке розписувалося лише на дві статті витрат – освіту та охорону здоров’я [8, арк. 3].

Наведений висновок підтверджується аналізом інших документів, зокрема постанов щодо виконання районних бюджетів у 1940 р. У 1940 р. штат управління у справах мистецтва обласної ради складався з 14 одиниць, середня зарплатня його працівників – 425 карбованців. Для порівняння: відділ народної освіти складався з 58 працівників із середньою зарплатнею в 402 крб., а земвідділ – з 119 одиниць із зарплатнею у 420 крб. [8, арк. 7].

Аналіз документів, зокрема “Розрахунків штатів та ставок зарплати для районів Тернопільської області”, підготовлений у зв’язку зі створенням та розподілом районів на дві групи (загалом 38 одиниць), дає підстави для висновку, що у 1940 р. у штаті райвиконкомів не передбачено ні створення окремих відділів, ні, навіть, окремих штатних одиниць, які би мали займатися питаннями культури, а охороною пам’яток історії та культури й поготів [12, арк. 14–16].

Аналіз інших документів переконує, що в умовах постійного дефіциту коштів, вишукувати їх на заходи з охорони пам’яток історії та культури на той час, в рамках обласних бюджетів, було непростою справою. Часто на заходи у галузі культури доводилось “перекидати” кошти з інших статей видатків. До того ж, ці заходи не стосувалися охорони пам’яток історії та культури. Так,

наприклад, у серпні 1940 р., з метою посилення агітаційної кампанії серед колгоспників та селян-одноосібників під час збирання врожаю Тернопільський облвиконком ухвалив рішення про створення агіткультбригади "в складі: керівника агіткультбригади, лектора-бесідчика, масовика-баяниста хорової капели". Забезпечити організацію такої бригади було доручено начальникам обласного відділу народної освіти та управління в справах мистецтва. На цю справу було асигновано 15 тис. крб. "за рахунок зменшення асигнувань по обласному бюджету таких установ: а) для обл. дитячої технічної станції – 2 тис. крб.; б) для обл. дитячої екскурсійної станції – 2 тис. крб.; в) для дошкільного методкабінету – 1 тис. крб.; г) для обл. будинку культури – 3 тис. крб.; д) для кабінету політосвіти – 500 крб.; е) для бібліотеки для дітей – 2,5 тис. крб.; є) для бібліотеки для дорослих – 4,0 тис. крб. Разом – 15,0 тис. крб." [18, арк. 26].

Факт суворої економії бюджетних коштів підтверджується практикою затвердження права розпоряджатися кредитами, яке надавалось начальникам управлінь або відділів [21, арк. 3]. Про це свідчать і регулярні критичні зауваження керівників області щодо необхідності дотримання фінансової дисципліни обласним відділом мистецтв [19, арк.27].

Попри усі труднощі фінансового та матеріально-технічного забезпечення, з боку влади все ж уживалися заходи зі збереження майна, які використовувалось для культурно-масової та політико-масової роботи, чи забезпечувало умови діяльності офіційних установ. Зокрема, питання ремонту відповідних приміщень та будівель неодноразово розглядалися на засіданнях виконкомів районних та обласної рад. При цьому відповідні рішення органів нижчого рівня затверджувались постановами вищестоящих органів влади. Так, наприклад, президія Тернопільського облвиконкому на засіданні 15 липня 1940 р. розглянула питання необхідності проведення ремонту в населеному пункті Коропець. Формулювання постанови з цього питання заслуговує на цитування як зразок, що ілюструє порядок адміністрування. Зокрема прийняття управлінських рішень, щодо використання або виділення коштів на ремонт, реставрацію, чи будівництво об'єктів у ті часи: "Постановили: Постановою Усть-Зеленого райвиконкому від 21.06.1940 р. ухвалено провести капітальний ремонт та розширення приміщень райклубу в м. Коропець і асигнувати на це 14.500 крб. Затвердити." [16, арк. 2].

У липні 1940 р. президія Тернопільського облвиконкому розглянула питання "Про хід ремонту обласного Українського Державного Драматичного театру ім. Івана Франка". У прийнятій з цього приводу постанові (ч. 96, від 18 липня 1940 р.) піддано критиці начальника відділу мистецтва облвиконкому Токаренка за те, що не було розпочато ремонт приміщення театру, і зобов'язано зробити це ще до 05 серпня 1940 р. [17, арк. 7]. При цьому пояснення про відсутність коштів до уваги взято не було.

Час від часу виділялися кошти на поточний ремонт споруд, у яких перебували органи адміністрування. Наприклад, у червні 1940 року президія Тернопільського облвиконкому затвердила кошторис на суму 79980,5 крб. на ремонт будинку обласного виконавчого комітету [15, арк. 1].

Витрати на "соціально-культурне будівництво", як і на інші галузі, планувались заздалегідь. Так, наприклад, райвиконкоми зобов'язані були ще до середини серпня поточного, 1940 року подати облплану свої пропозиції щодо розвитку промисловості, сільського господарства та соціально-культурного будівництва своїх районів на наступний, 1941 рік. Ці дані мали бути враховані при формуванні народногосподарського плану області та УРСР на 1941 рік [17, арк. 3–4].

Навесні 1941 р. на території Тернопільської області створено державні природні заповідники місцевого значення, зокрема поблизу с. Більче-Золоте Борщівського району. Об'єктивно, завдяки цьому створювались умови і для кращого збереження археологічної пам'ятки у печері Вертеба, що стала складовою часткою заповідника.

У березні 1941 р. на засіданні виконкому Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих слухалось питання "Про заповідники місцевого значення та пам'ятники природи". За результатами розгляду "Постанову № 103, – про заповідники місцевого значення та пам'ятники природи" було затверджено [22, арк. 8].

Текст самої постанови наводимо нижче.

"Постанова № 103 Виконкому Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1941р. "Про заповідники місцевого значення та пам'ятники природи":

З метою збереження і вивчення найцікавіших з наукового та культурно-освітнього боку ділянок первісної природи на території області, виконком обласної ради депутатів трудящих постановляє:

1. Оголосити державним заповідником місцевого значення природні гіпсові печери в Борщівському районі Тернопільської області біля с. Більче-Золоте і с. Кривче-Долішне, як рідкісні геологічні пам'ятки. Просити РНК УРСР виділити кошти на утримання та охорону Борщівського печерного заповідника в сумі 15 тис. крб. Облплан" [22, арк. 68–69].

Зі змісту наведеного документа бачимо, що вже через 1,5 року після офіційного встановлення радянської влади остання спромоглася на створення природних заповідників та ухвалила

постанову про їх захист у межах Тернопільської області. Що ж до об'єктів культурної спадщини, то вони не отримали на той час ще офіційного статусу пам'яток, оскільки не були внесені в жодні списки, а тим більше реєстр.

Серед заходів, що так чи інакше мали позитивне значення для збереження пам'яток різних форм архітектури слід назвати проведення поточних ремонтів. Важливо зауважити, що ремонт комунального житлового фонду і будівель громадського призначення здійснювався коштом відповідно обласного, районного, міського бюджетів. Кошториси витрат на ремонти затверджувались виконкомом відповідних рад депутатів трудящих.

Що ж до реставрації пам'яток історії та культури, зокрема архітектури, то в опрацьованих нами архівних матеріалах жодного документу – розпорядження, кошторису, протоколу розгляду питань чи планів з реставрації – нам розшукати не вдалося. Так, проаналізовані нами звіти та постанови з питань виконання бюджету в 1940 році, що розглядалися виконкомом рад різних рівнів, дали підстави стверджувати, що якихось коштів спеціально на реставрацію пам'яток історії та культури в них не передбачалось [21, арк. 14]. Такою ж була ситуація і в бюджетах, затверджених районними Радами на 1941 рік. Так, наприклад, із 1541110 крб., запланованих Золотниківською районною Радою депутатів трудящих на реалізацію соціально-культурних заходів у 1941 році, на охорону культурної спадщини не передбачалось жодного карбованця [25, арк. 2–4]. І це при тому, що селяни регулярно мусили сплачувати спеціальний збір на потреби житлового і культурного побутового будівництва ("культзбір"). Із "злісних" неплатників такий збір стягувався через суд [25, арк. 14, 18; 24, арк. 7–8].

Разом з тим, немає підстав стверджувати, що нова влада не виявляла, хоч, найменшої турботи про пам'ятки історії та культури. Принаймні, проведення ремонтних робіт, які не спотворювали історичне обличчя об'єктів культурної спадщини, також можна зарахувати до заходів, що опосередковано сприяли збереженню пам'яток.

Збереженню, хоч і фрагментарному, культурно-історичного середовища та окремих пам'яток архітектури малих форм слугували заходи по упорядкуванню цвинтарів. З цього приводу ухвалювалися спеціальні рішення Тернопільським обласним виконкомом [21, арк. 8, 23].

І хоч самою владою та населенням подібні заходи не розглядалися крізь призму охорони культурної спадщини проте вони мали певне позитивне значення для цієї справи.

Отже, до німецько-радянської війни у Тернопільській області, охорона пам'яток історії та культури покладалась на державні органи місцевої адміністрації. Згідно з "Інструкцією по охороні пам'яток культури на території Тернопільської області" вивченням, виявленням і охороною пам'яток займалися обласна комісія по охороні пам'яток при президії Тернопільської області та обласний історико-краєзнавчий музей, а в районах – уповноважені при райвідділах народної освіти. Окрім того, було рекомендовано залучати до цієї справи громадськість.

На жаль, цій роботі завадила війна. Заплановані організаційні заходи не були проведені у зв'язку з початком німецько-радянської війни. Уже 2 липня 1941 р. німецькі війська окупували Тернопіль. У серпні 1941 р. території колишніх Тернопільської, Львівської, Дрогобицької та Станіславської областей увійшли до дистрикту "Галичина", створеного у складі Краківського генерал-губернаторства. Зі встановленням німецького окупаційного режиму на західноукраїнських землях були ліквідовані усі радянські управлінські структури, зокрема й ті, що відповідали за охорону пам'яток. Органи німецької окупаційної влади збереженням культурної спадщини українського народу не переймалися.

Список використаних джерел

1. Газ. "Вільне життя" від 10 грудня 1939 р. // Держархів Тернопільської області. Фонд виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих (1939–1970).
2. Газ. "Вільне життя" від 22.01.1940 р. // Держархів Тернопільської обл. Фонд виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих (1939–1970).
3. Газ. "Вільне життя" від 19 серпня 1944 р. // Держархів Тернопільської обл. Фонд виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих (1939–1970).
4. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 4, спр. 3, 66 арк.
5. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 5, спр. 33.
6. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп.6, спр. 2, 12 арк.
7. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 3, 7 арк.
8. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 4, 25 арк.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 6, спр. 5, 19 арк.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 6, спр. 6, 11 арк.
11. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 6, спр. 7, 10 арк.
12. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 8, 24 арк.
13. Держархів Тернопільської обл., Ф.Р-1833, оп. 6, спр. 9, 25 арк.
14. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 12, 21 арк.
15. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 14, 25 арк.
16. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, оп. 6, спр. 16. – 29 арк.
17. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 17, 76 арк.
18. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр.18, 76 арк.
19. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 6, спр. 19, 54 арк.
20. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 28, 29 арк.
21. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 30, 30 арк.
22. Держархів Тернопільської

обл., ф.Р-1833, оп.6, спр. 35, 92 арк. 23. Держархів Тернопільської обл., ф.Р-1833, оп. 6, спр. 36, 29 арк. 24. Держархів Тернопільської обл., ф. Р.1833, оп. 6, спр. 40, 74 арк. 25. Держархів Тернопільської обл., ф.1833, оп. 6, спр. 42, 41 арк. 26. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 3207, оп. 1, спр. 1, 6 арк. 27. Петровський О. Становлення системи охорони культурної спадщини у західних областях УРСР у контексті перших соціально-економічних перетворень (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / Петровський Олександр // "Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика". Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28–29 травня 2007 р., м. Тернопіль). – Тернопіль, 2007. – С.36–42. 28. Петровський О. М. Діяльність польських військових органів охорони пам'яток мистецтва та культури у зоні бойових дій на західноукраїнських землях (1919–1920 рр.): організаційний та політичний аспекти / О. М. Петровський // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр "Фоліант", 2007. – Т.ХVIII. – С.192–201. 29. Петровський О. М. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / О. М. Петровський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – С. 295–298. 30. Петровський О. М. Формування органів охорони культурної спадщини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1919–1929 рр.) / О. М. Петровський // Ефективність державного управління Національної академії державного управління при Президенті України [За заг. ред. А. О. Чемериса]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 229–235.

Александр Петровский

ОХРАНА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ УССР (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 ГГ.)

В статье анализируются состояние и организационно-методическое обеспечение дела охраны объектов культурного наследия в западноукраинских землях, в частности на Тернопольщине, в первые годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Западная Украина, Тернопольская область, Вторая мировая война, охрана культурного наследия, советизация западных областей.

Olexander Petrovsky

CULTURAL HERITAGE OF THE USSR IN TERNOPIL REGION (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)

This article analyzes the status and organizational and methodological support the protection of cultural heritage in Western region of the USSR, particularly in Ternopil region in the early years of World War II.

Key words: Western Ukraine, Ternopil Region, World War II, the protection of cultural heritage, sovietization western regions of the USSR.

УДК 94(477)

Ярослав Потапенко

КОНФЛІКТ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ АМБІВАЛЕНТНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано соціокультурну специфіку, історичні причини та суспільні наслідки конфлікту ідентичностей в сучасній Україні, ґрунтованого на різних підходах щодо національного історичного минулого.

Ключові слова: конфлікт ідентичностей, "політики пам'яті", "дискурсивні війни", Друга світова війна, історичні міфи.

Необхідною умовою можливості формування в сучасній Україні дієвого громадянського суспільства, антиколоніального дискурсу, власне української версії ключових подій, котрі відбувалися на наших теренах у ХХ ст., є здатність вітчизняних інтелектуалів адекватно осмислити ті моделі ідентичності, котрі сьогодні існують у державі у форматі взаємопоборювання / взаємозаперечення (гранично увиразнивши при цьому тезу про т. зв. "ідентичнісну амбівалентність" як надзвичайно ефективний засіб контролю й маніпуляцій, активно експлуатований політиками різних кольорів і "мастей" – на шкоду суспільству, проте задля здобуття "електоральних дивідендів"). В українському гуманітарному просторі все виразніше окреслюється тенденція діагностувати боротьбу двох парадигм (наративів, дискурсів, ідеологій тощо), ґрунтованих на двох

магістральних культурних традиціях, що опинилися у ситуації “дискурсивної війни”, об’єктами якої стають дедалі більше історичних феноменів, навантажених протилежними символічними значеннями для українців та росіян [13, с. 49].

Метою статті є осмислення конфлікту ідентичностей в Україні на початку XXI ст. в розрізі “дискурсивних битв” та протистояння “політик пам’яті” у вітчизняному соціокультурному просторі.

Завдання наукової публікації полягають у виявленні причин та наслідків загострення конфлікту ідентичностей в сучасній Україні на тлі зростання політичного протистояння; аналізі ключових тенденцій і рушійних чинників вказаного інтелектуального процесу; широкому огляді значного масиву публікацій, присвячених різним візіям національної історії.

Об’єкт дослідження – конфлікт ідентичностей і “моделей пам’яті” в сучасній Україні, глибоко закорінений у антагоністичному протистоянні різних версій минулого країни.

Предмет дослідження – особливості та ключові тенденції конфлікту ідентичностей, головні чинники, які мають вплив на цей процес.

Складнощі з віднаходженням незаангажованого, раціонального погляду на минуле, позбавленого емоційно навантажених означників типу “зрадники”, “відступники”, “коллаборанти” тощо, іноді призводять до сумнівів у тому, чи маємо підстави вважати нацією українську спільноту, котра вперто культивує взаємозаперечні історичні міфи [6, с. 16]. Ситуацію межово ускладнює і драматизує ще й та обставина, що за словами Я. Грицака, радянський режим в Україні десятиліттями масово й систематично практикував у небачених раніше масштабах політику суспільної амнезії, масового історичного безпам’ятства (“найбільш зманіпульованою історією в світі” називає українську історію американська дослідниця Ніна Хрущова) [4, с. 66–67]. До того ж, фактично, кожен значний регіон країни викристалізував набір власних історичних міфів, котрі перебувають у постійному конфлікті [4, с. 68].

Б. Дубін привертає увагу до проблеми повернення російських імперських амбіцій та імперського дискурсу до українського медійного простору за посередництва російських ЗМІ, – повернення, кваліфіковане автором як компонент демонстративної та компенсаторної реанімації великодержавницьких стратегій Кремля [5, с. 22]. У цьому контексті доречно пригадати тезу відомого французького історика Д. Бовуа про те, що імперська ідея, як перманентне осердя російської політики в усі часи, здатна спиратися тільки на заперечення і спотворення історії земель, котрі прагне поглинути й асимілювати. Наслідком цієї “ампутації пам’яті” стало написання українцями власної історії аж наприкінці XIX ст., та й то лиш на південноукраїнських теренах [1, с. 7]. В подібному ключі міркує і професор Торонтського університету С. Величенко: за умов, коли російські “офіційні” історики вимушені писати історію своєї країни в націоналістично-імперському дусі, а кремлівські очільники відверто говорять про поновлення панування над “Малоросією”, певна частина населення України продовжує вважати себе “громадянами іншої або навіть зниклої країни”. Тому головне завдання українських істориків у тому, аби писати “національну – але не націоналістичну – історію своєї країни”, на протидію російському ексклюзивістському нарративу (завжди пам’ятаючи про “політичні обертони” академічних дебатів про національну історію) [2, с. 29]. Динаміка російсько-українських відносин в останнє десятиліття наштовхує на думку про те, що лейтмотивом політики Кремля досі залишаються слова П. Столипіна про боротьбу з “українським рухом” як життєво важливе історичне завдання російської державності [10, с. 23].

Натомість авторитетний український інтелектуал, дискутуючи з американським дослідником сучасного “історіотворення й героєписання” в Україні Девідом Марплзом, вважає життєво важливим для молоді держави завданням “декомунізацію, десовєтизацію та деколонізацію (отже, дерусифікацію – Я.П.) історичного нарративу”, котрі наштовхуються на відверто вороже ставлення (роздратоване несприйняття) в широких наукових і політичних колах РФ [12, с. 12]. Головну проблему на цьому шляху вчений вбачає у тому, що Україна інтерналізувала більшу частину імперської історії та ідентичності на рівні більшості громадян, – в одній державі співіснують не просто два пантеони героїв та історичні нарративи, але дві нації, кожна з яких безапеляційно обстоює лише свій “автентичний” статус і не готова жодним чином до консенсусу щодо ключових питань національного буття [12, с. 12]. “Панівний криптосовєцький дискурс”, центрований довкола марксистсько-ленінських догм і обстоюваний панівною “криптосовєцькою” елітою, нездатний відобразити справжню трагедію бездержавної нації, лише поглиблює “дисфункціональність державних і недорозвиненість суспільних інституцій” (“Українці з обох боків не доросли ще морально й політично до усвідомлення визнання, що “їхні” – це теж “наші”, і навпаки”) [12, с. 15].

Наявність двох діаметрально протилежних версій історичної пам’яті фіксує в сучасній Україні й І. Гирич, пов’язуючи задекларовану обставину з тим, що не зацікавлені в сильній державі політичні сили ефективно спекулюють на “роздвоєності” колективної пам’яті. Амбівалентність історичної свідомості суспільства безальтернативно унеможлиблює економічний і культурний поступ країни [3,

с. 129]. Львівський вчений О. Зайцев вказує на "битву двох історичних мітологій: української національно-державницької в консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях – і проросійської з відмінами радянською, слов'янсько-православною й євразійською" [6, с. 16]. Там, де багато його колег вбачають боротьбу "історичної правди" проти "радянських фальсифікацій", учений помічає змагання міфів, кожен із яких стосується підставових засад національного буття: "Що саме вважати історичним підґрунтям сучасної України – Українську РСР чи антирадянський самостійницький рух?" [6, с. 16]. Наголошуючи на тому, що нова влада (від 2010 р. – Я.П.) знову надає радянському міфу "Великої Вітчизняної війни" "єдино правильного" офіційного статусу, дискредитує і маргіналізує "національні міфи" (отже, війна міфів триває!), – О. Зайцев звертається до слів Н. Яковенко про необхідність відмови від "одновимірної правди" і потребу "шукати спільні ціннісні параметри для носіїв різних переконань, різних уявлень про патріотичний обов'язок, різних спонук" [6, с. 17].

Сьогодні доволі часто можемо почути думку: суспільство, яке не має єдиного освітнього й інформаційного простору, не матиме і спільного майбутнього. Як зазначає І. Магрицька, "в Україні в різних регіонах викладаються абсолютно різні версії больових історичних тем. Перший шкільний урок 1 вересня 2012 року в луганських школах був присвячений "Молодій гвардії". Натомість львівські школярі знайомилися з історією героїв УПА" [17]. Завдання "домовитися про єдину версію історії" й визначити "спільну об'єктивну історичну правду" в ситуації регулярного "перереформатування" історичної пам'яті й "перезавантаження" колективної та індивідуальної ідентичностей [10, с. 23], – виглядає абсолютно неможливим для реалізації у найближчому майбутньому (особливо, коли врахувати гостроту політико-ідеологічних баталій останнього десятиліття та домінування російських ЗМІ й маскульту у вітчизняному інформаційно-медійному просторі). Зводячи ключові проблеми вітчизняної історичної освіти до лаконічно-місткої формули "Схід вчиться на "Піднятій цілині", а Захід – на "Жовтому князі" (мовляв Голодомор на Сході України досі вивчають за творами Михайла Шолохова, а в Центрі й на Заході – за працями Василя Барки, Івана Багряного й Уласа Самчука), – А. Щепка приходиться до невтішного діагнозу: "недосформована нація – недодержава" [17]. В подібному ключі міркує і Ю. Шаповал, коли перераховуючи імена постатей-антагоністів, нагороджених у різні часи званням "Героя України", запитує: яку ідентичність можна виплекати з такого "синкліту" героїв? [15, с. 20]. За словами Є. Захарова, українці Галичини й Волині не могли вважати солдатів Червоної армії визволителями (адже ті повернули пам'ятний кривавими злочинами радянський окупаційний режим), – і в той же час для переважної більшості населення Сходу та Півдня України пам'ять про "Велику Вітчизняну" священна. Вказану обставину дослідник пояснює тим, що населення Донбасу – це, здебільшого, переселенці на цю територію в 1930-х рр. та їх нащадки, уся історична пам'ять котрих припадає на радянські часи (тому ці люди мають проблеми з ідентифікацією себе громадянами України, поважають і бережуть радянські пам'ятники як частинку "власної" і "справжньої" історії) [7]. Скрушно констатуючи, що для мешканців Донбасу "бандерівці чужі й ніколи не стануть своїми", Є. Захаров головну проблему вбачає не стільки у конфлікті "справжніх історичних пам'ятей", скільки "квазіісторичних", сфабрикованих комуністичною тоталітарною пропагандою ("накинута неправда", що породжує фобії) [7].

У децю пафосному стилі стверджуючи, що українці – "автохтони на своїй землі" та "найсхідніша нація західного світу", Т. Стецьків головне завдання українських інтелектуалів вбачає у здатності виробляти "власну інтеграційну модель об'єднання різних частин України", провести синтез східних і західних компонентів (чітко сформулювавши причини національних поразок і визначивши базові цілі) [3, с. 5]. "Найбільшою бідю" сучасної України називає І. Гирич відсутність спільного українського погляду на своє історичне минуле, пов'язуючи цю "бідю" з досі єдиним інформаційним простором нашої держави з Росією, для очільників якої будь-які твердження про українську окремішність є фікцією. "Історична правда" Сходу і Півдня країни потрактовується вченим у якості продовження "російського імперського проекту від часів Івана Калити", скерованого до перетворення України на частину євразійського цивілізаційного простору – "околицю старої Російської імперії" [3, с. 133–134].

Виходячи з твердого переконання в тому, що нація – це люди, які мають одну колективну пам'ять про своє минуле, – І. Гирич досить категоричний у своїх висновках: переважна кількість населення Сходу і Півдня нашої держави є "політичними росіянами", а самі ці регіони залишаються "ментальним російським простором" [3, с. 7]. Щоправда, доволі парадоксальним виглядає поєднання дослідником у просторі одного тексту наведених висновків із тезою: твердження про існування двох історичних пам'ятей для різних частин держави є "цілком надумане і штучне", існує одна історична пам'ять для всієї України ("від Ужгорода і до Дону") [3, с. 130-131]. Пропозиції щодо "консервування" окремих історичних пам'ятей для Заходу і Сходу вчений рішуче відкидає на користь органічно близької йому й безапеляційно сформульованої "історичної правди", через

призму якої ОУН постає "справжньою всеукраїнською партією" і "найпопулярнішою політичною силою, жорстокість членів якої пояснюється суто "подібним ставленням до українського населення з боку польських і російських окупантів" [3, с. 120–121].

Відомий політолог і культуролог М. Рябчук, пишучи про глибоку і фатальну поділеність українського суспільства на дві мовно-культурні групи з кардинально відмінними уявленнями про власне минуле й майбутнє, екзистенційні цінності та героїв, – особливу увагу в багатьох своїх публікаціях акцентує на складності творення модерної нації зі "спільноти постімперської, себто з різноетнічної, різномовної, різноментальної "советської маси", що опинилася збігом обставин на етнічному українському уламку імперії" [13, с. 193]. Дослідник наважується на доволі ризиковані й незвичні для вітчизняного соціогуманітарного дискурсу метафори-порівняння, як то порівняння ситуації у підрадянській Україні з перманентним насильством, ментальним і духовним зґвалтуванням, скерованим на кардинальну трансформацію українського світу. Потрактуючи постколоніальний синдром денаціоналізації як, насамперед, психологічну проблему, М. Рябчук говорить про "ототожнення жертви з ґвалтівником" (упокорених українців і комуністичної верхівки) через прийняття його цінностей, світогляду, визнання всієї системи ґвалту "правильною", перехід на бік цієї системи й активну участь у подальшому поґвалтуванні [13, с. 198–199]. Табування глибокої психічної травми, виштовхування поза межі свідомості, веде до її закорінення у підсвідомому, спричиняє чисельні суспільні неврози в сучасній Україні (конфлікт між ментальними комплексами "ясиру" та "яничарів") [13, с. 200].

Саме публікації М. Рябчука, котрі органічно поєднують історико-культурологічні та психологічно-політологічні підходи, якнайвиразніше оприявлюють фатальну недорозвиненість національної свідомості на початку ХХІ ст., її "хворобливу розщепленість" між "російсько-советською" символічно-ідеологічною парадигмою та пост- і антиколоніальними україноцентричними дискурсами. Зокрема, головною причиною того, що С. Петлюра так і не потрапив до офіційно толерованого "канону та іконостасу", автор вбачає у послідовному антибільшовизмі, антиросійськості й антиімперськості очільника Директорії, які й досі виглядають дуже підозрілими і небезпечними в очах "постсоветських – переважно проросійських і криптобільшовицьких" – політичних еліт нашої держави [13, с. 44–47].

Осмислення специфіки соціокультурних та політико-ідеологічних ідентичностей в сучасній Україні абсолютно неможливе без проникливого аналізу "амбівалентності" її посткомуністичного, посттоталітарного та постгеноцидного суспільства, "шизофренічної" зорієнтованості одночасно на взаємовиключні цінності, світоглядної розгубленості, – усіх тих ментально-екзистенційних компонентів, що їх доволі часто кваліфікують як результат принципового протистояння двох "візій" минулого і майбутнього України, а також як наслідок цілеспрямованої діяльності посткомуністичних еліт з метою "атомізації та дезорієнтації суспільства" [13, с. 45]. У цьому контексті цілком доречно звернутися до морально-етичних аспектів, безпосередньо пов'язаних як із проблемою ідентичності, так і з питаннями "конфлікту пам'ятей". Діаспорний дослідник І. Химка, закликаючи українське суспільство "критично відцуратися оунівської спадщини", визнати злочини бійців УПА проти поляків та євреїв і скласти за них покуту, аморальним і неприпустимим вважає будь-які спроби виправдати ці злочини, опираючись на спосіб мислення, що "колись надихав убивць". Лицемерно вимагати, аби світ визнав Голодомор геноцидом, і водночас заперечувати правду про військові злочини ОУН [14, с. 12], – подібній логіці важко відмовити у об'єктивності.

Нинішні біди українського суспільства, на думку соціального філософа М. Мариновича, є "борсанням духовно невиробленої свідомості, яка шукає камуфляжу для своїх виразок і виправдання для своїх провин", – суспільство обов'язково має пережити свій катарсис [9, с. 29]. Соціально-психологічні й політичні негаразди держави мислитель пояснює тим, що "неготовність значної частини України визнати злочини комунізму й розкаятися у співучасті в ньому прирікає її на розколеність її національного духу й на безплідне тупцювання на місці" [9, с. 29]. Небажання зізнання і каяття в суспільстві і в середовищі інтелектуалів дуже ускладнює процес культурного діалогу та створення єдиного національного символічного простору, вироблення єдиної інтегративної "політики пам'яті". За подібних обставин львівський історик Я. Грицак єдиним чесним моральним правилом вважає вибір солідаризуватися з жертвами війни або з тими героями, хто рятував приречених на знищення. "Мудрим голосом з минулого" називає вчений слова Ю. Шевельова, котрий пережив воєнне лихоліття: "Ні ті українці, що воювали на советському боці, ні УПА чи Дивізія [СС "Галичина" – Я.Г.] не принесли користі українському народові" [4, с. 138–139]. Вагомим аргументом позиції Я. Грицака є слова: "це не була наша війна, це була війна за контроль над нами" (тому варто відмовитися від "великої героїчної брехні" з обох флангів політико-ідеологічного протистояння) [4, с. 137]. Розділяючи декілька історичних спадщин (православну, комуністичну, радянську), сучасна Україна належить до кількох цивілізацій, тому має широке поле

для вибору вектора розвитку й потребує зміни парадигми мислення, котра б уможливила згоду національних еліт [4, с. 34].

Який вихід з подібної ситуації пропонують вітчизняні інтелектуали? Справедливо зазначаючи, що історична освіта сучасної України часто творить нові міфи, замість того, аби руйнувати старі, Є. Захаров наполягає на необхідності й невідворотності примирення історичних пам'ятей, демістифікації облудних наративів, визнання права різних регіонів країни вшановувати власні святині та героїв. Без цього, на думку вченого, неможливо створити єдину політичну націю й забезпечити суспільний поступ ("навколо декількох спільних цінностей") [7]. Обов'язок інтелектуалів на шляху нації від хибних і конфліктуючих "образів минклого" до звернення до "загальнолюдської пам'яті" – "називати речі своїми іменами й відрізнати правду від брехні, а облудну мітотворчість від шанування святинь" [7].

Запропонований алгоритм виходу зі складних соціокультурних колізій виглядає доволі привабливо, проте не знімає головну проблему: те, що для простих мешканців (а то й пересічних інтелектуалів) Сходу України постає цілком очевидною "правдою", "шануванням святинь" і органічною складовою "загальнолюдської пам'яті", – український Захід з абсолютно аналогічною очевидністю й безсумнівною потрактує в якості стовідсоткової "брехні", "облудної мітотворчості" й пропагандистських фальсифікатів "людиноненавистницького режиму". Промовиста деталь: коли вчителі історії з Донбасу і Криму затавровують діячів ОУН як "фашистських поплічників і колаборантів", авторитетний київський історик Ігор Гирич кваліфікує "комуністичними колаборантами" досі шанованих на Сході Артема, С. Косіора, Х. Раковського, В. Антонова-Овсієнка тощо [3, с. 130]. Та й сам концепт "загальнолюдської пам'яті" в ситуації "парадигмальної прогаліни" й безперервних гносеологічних та епістемологічних поворотів у історичній науці виглядає не так об'єктивною теоретико-методологічною категорією, як виміряним симулякром романтично налаштованих "старих добрих" позитивістів-ранкіанців (або атавізмом архаїчного юнгіанства чи лаканівського постфрейдизму).

За словами іншого вітчизняного фахівця у сфері "боротьби за колективну пам'ять", переконаного в тому, що неодмінною ознакою нації є "наявність спільних символів і мітів, спільних героїв і святинь, почуття спільної історичної долі", – історія може й мусить прислужитися у справі консолідації політичної нації шляхом "багатовимірного представлення спірних подій та явищ, без замовчувань і прикрашань, поспішної героїзації одних і демонізації інших" [6, с. 17]. Пропонована О. Зайцевим "принципова демітологізація, десакралізація та раціоналізація" спірних подій минулого в теорії виглядає вельми привабливо, проте автор так і не дає якихось конкретних відповідей на архіскладне питання: яким чином можливе "багатовимірне представлення" діяльності ОУН та визвольного руху в 1940-х рр., котрий багатьма фахівцями кваліфікується як "єдиний самостійний український рух", що "переріс у загальнонаціональний" ("одинокий справді український суб'єкт Другої світової війни") [6, с. 17], – в той час, як інші дослідники наполегливо затавровують представників цього руху "головними виконавцями злочинів окупаційної влади в Україні" [8, с. 271].

Позитивістський заклик вийти за межі псевдоісторичної міфології, відмовитися від будь-яких спроб поєднати принципово несумісні ідеологічно-вмотивовані міфологеми стосовно минулого країни втрачає весь евристично-гносеологічний потенціал, зіштовхуючись з як мінімум з трьома банальними дилемами: за якими критеріями проводити розмежування на "міфи" і "правду" в ситуації домінування в історіографії початку ХХІ ст. "багатокультурних" постмодерністських підходів, орієнтованих на "транснаціональні", а то й "денаціоналізовані" описи минулого [2, с. 29]?; як має реагувати історик, коли одна частина суспільства й політикуму воліє "синхронізувати" історичну пам'ять з Москвою та Мінськом, а інша – радикально "європеїзувати" її шляхом "десовєтизації" символічного простору та звільнення від "совєцької" спадщини [11, с. 14]?; чи не призведе врешті до критичного загострення й хронічної невиліковності "шизофренічно-амбівалентного" роздвоєння національної історичної пам'яті (отже, ідентифікації) проект "регіонального символічного плюралізму" (термін А. Портнова), практикований владою від Л. Кравчука до В. Януковича?

Виходячи з зазначених підходів, потрактувань, інтелектуальних імпульсів та принципово-несумісних позицій, наважимося висунути припущення: є всі підстави розглядати "російсько-радянську" та "патріотично-національну" візії минулого (отже, й моделі національної й особистісної ідентифікації та проекти очікуваного майбутнього) в якості модернізованих, проте дзеркально взаємозалежних різновидів колоніального й антиколоніального дискурсів, співвідношення між котрими прекрасно описані М. Павлишиним та П. Шведом [16, с. 21]. За словами останнього, "зацикленість" антиколоніального дискурсу на темах, порядках і дозволеніх межах свого дискурсивного антагоніста робить його вразливим до маніпулювання з боку "колоніального центру", звужує інтелектуальні горизонти до одновимірності протистояння – маємо справу з "зачарованим колом", взаємонаснаженням "насильства колоніального заперечення" та "антиколоніального

ствердження" (засадничою підставою вказаного підходу є концепція М. Фуко про дискурс як соціокультурну практику, детерміновану відносинами влади) [16, с. 21].

Найбільш продуктивною стратегією компаративного аналізу моделей ідентичності, стимульованих антагоністичними "політиками пам'яті", вважаємо розгляд цих явищ через призму ціннісно-світоглядного, символіко-ідеологічного та екзистенційно-духовного протистояння між імперським центром (колоніальна парадигма "російсько-радянського" проекту) та його втраченою колонією ("повстансько-деконструктивістська" парадигма сучасних інтелектуалів, оперта на традиції й моральні засади українського національно-визвольного руху ХХ ст.).

Отже, як бачимо, в сучасній вітчизняній соціогуманітарній – історичній, політологічній, культурологічній – думці маємо доволі представницьку кількість підходів до осмислення причин і наслідків конфлікту "політик пам'яті" та соціокультурних моделей ідентичності, які на них ґрунтуються. Попри значні розбіжності, що існують між цими підходами, все ж наважимося відзначити декілька найбільш поширених тенденцій, притаманних працям, аналізованим у цій статті: констатація існування двох ключових інтерпретаційних моделей (парадигм, наративів, візій) вітчизняної історії і відповідних їм "політик пам'яті"; утвердження думки про нагальну потребу примирення вказаних "політик пам'яті", що між ними точаться безперервні "дискурсивні війни", котрі унеможливають досягнення загальнонаціонального консенсусу щодо цінностей, символів, пантеону спільних героїв, свят і "ритуалів пам'яті"; заклик відмовитися від "деструктивної війни" історичних міфів (спрямованих на "совєтизацію" чи "бандеризацію" України), як і від спроб поєднати засадничо несумісні міфи, – в якості альтернативи пропонується деміфологізація й раціоналізація минулого на підставі віднаходження суті ключових історичних подій та глибинних мотивів поведінки їх учасників; поширена вказівка на технологічно-маніпулятивне підґрунтя "ідентичної амбівалентності", використання її політиками як засобу контролю над електоратом та інструменту ціннісно-ідеологічного розколу країни; найбільш дискусійною темою у вказаному інтелектуальному протистоянні постає питання щодо "українського виміру" Другої світової війни (в той час, як стосовно Голодомору в соціумі спостерігається відносний консенсус); жодних дієвих пропозицій щодо подолання "ідентичної амбівалентності" й виходу з замкненого кола "війни міфів" досі не запропоновано.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Політика VS Історія між Сходом і Заходом / Д. Бовуа // Критика. – Число 4. – 2001. – С. 6–11.
2. Величенко С. Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? / С. Величенко // Критика. – Число 9–10. – 2009. – С. 29.
3. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог / І. Гирич. – Львів: ЛА "Піраміда", 2011. – 142 с.
4. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.
5. Дубін Б. Війна по телевізору і насправді / Б. Дубін // Критика. – Число 10–11. – 2008. – С. 20–22.
6. Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні / О. Зайцев // Критика. – Число 3–4. – 2010. – С. 16–17.
7. Захаров Є. Конфлікт пам'ятей // Є. Захаров / Критика. – Число 5. – 2007. – С. 17.
8. Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Україні: Угроза или реальность? / Г. Крючков. – Х.: Фолио, 2008. – 416 с.
9. Маринович М. Вкладена мета і міра свободи / М. Маринович // Критика. – Число 10–11. – 2008. – С. 29–30.
10. Пономарьов В. Феноменологія нації / В. Пономарьов // Критика. – Число 10–11. – 2008. – С. 23.
11. Портнов А. Контактуалізація Степана Бандери / А. Портнов // Критика. – Число 3–4. – 2010. – С. 14.
12. Рябчук М. Нотатки на полях дискусивних битв / М. Рябчук // Критика. – Число 1–2. – 2008. – С. 12–15.
13. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К.: "К.І.С.", 2011. – 240 с.
14. Химка І. Українці та Бандера: розбіжні погляди / І. Химка // Критика. – Число 3–4. – 2010. – С. 10–12.
15. Шаповал Ю. Про визнання і знання / Ю. Шаповал // Критика. – Число 1–2. – 2011. – С. 17–20.
16. Швед Д. Парадокси постколоніального виміру / Д. Швед // Критика. – Число 5. – 2005. – С. 21–24.
17. Щєпа А. Наліво підеш – у Європу не потрапиш / А. Щєпа // Україна молода. – 20 листопада 2012. – С. 4.

Ярослав Потапенко

КОНФЛИКТ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ВЗГЛЯД СКВОЗЬ ПРИЗМУ АМБИВАЛЕНТНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

В статтє проанализированы социокультурная специфика, исторические причины и общественные последствия конфликта идентичностей в современной Украине, основанного на различных подходах относительно национального исторического прошлого.

Ключевые слова: конфликт идентичностей, "политики памяти", "дискурсивные войны", Вторая мировая война, исторические мифы.

Yaroslav Potapenko

**THE CONFLICT OF IDENTITIES IN CONTEMPORARY UKRAINE:
LOOK FROM THE PRISM OF AMBIVALENT HISTORICAL MEMORY**

The article analyzes the socio-cultural specifics, historical reasons and social consequences of conflict of identities in modern Ukraine, based on different approaches for a national history.

Key words: conflict of identities, "politics of memory", "wars of discourses", the Second World War, historical myths.

УДК 94(477)

Леся Алексієвець, Ірина Васірук

УКРАЇНА НОВІТНЬОЇ ДОБИ: КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Висловлюється погляд на деякі проблеми української історії новітньої доби в контексті історичної пам'яті.

Ключові слова: Україна, новітня доба, сучасність, історія, історична пам'ять.

Сьогодні, здолавши низку недоліків у осмисленні українського минулого та розробці окремих гострих тем, які раніше піддавалися табу, постала проблема певним чином прилучитися до європейського історичного та історіографічного процесу, стати його частиною – у розумінні реалій і потреб доби. Події останніх років та контекст новітнього часу стверджують, що потенційно Україна є цікавою як для європейських дослідників і журналістів, так і для пересічних громадян.

Україна, всупереч незліченним прогнозам західних аналітиків, не розпалася на дві половини, не поринула в громадянську війну чи економічний хаос, попри загальну дисфункціональність корумпованої держави й очевидний занепад пострадянської економіки. Закономірно, отже, що багато хто з-поміж західних спостерігачів відчув певний подив, а відтак і бажання розібратися в цьому дивному українському феномені. Таким чином, зростає інтерес до України з боку інших держав. У 1990-х роках відомий американський історик Марк фон Гаген поставив питання – чи має Україна історію, навколо якого зав'язалася справжня дискусія. Учений прагнув загострити увагу на тому, що в багатьох академічних середовищах Україна не сприймалася як окремий суб'єкт історичного процесу і, як це не прикро, такі явища спостерігаються й сьогодні [6]. Йошер Фішка – міністр закордонних справ і віце-канцлер Німеччини упродовж 1998–2005 рр., зазначає, що "Україна є одним із наріжних каменів, на яких тримається європейський устрій після холодної війни. Європа і Росія зустрічаються в Україні..." [39, с. 5].

У 1997 році навколо перспектив України розгорнулася справжня полеміка, приводом до якої був вихід у світ книги З. Бжезінського "Велика шахівниця" [4]. У ній колишній радник американського президента з питань національної безпеки охарактеризував Україну як "принципово важливий геополітичний центр", зокрема й тому, що "саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію" [4, с. 56]. У рамках проекту "(Ре)інтеграція України до Європи" була видана праця "Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції" [38], у якій одним із ключових питань є те, якою мірою культурно-історичні константи впливають на зближення України з ЄС. Свої думки з цього приводу висловили авторитетні австрійські, німецькі та норвезькі вчені (Г. Зімон, Ю. Бестерс-Дільгер, Р. Піллінгер, І. Гордий та ін.). Особливо цінним є дослідження А. Каппелера: проаналізувавши газети, журнали та інтернетні публікації з різних областей України за 2005–2007 рр., автор говорить про те, як українці оцінюють вплив інших держав на вітчизняну історію і приходять до висновку, що "колективна пам'ять, погляди на історію й міфи, які стосуються відносин із Росією, Польщею та Австрією, активізуються, здійснюються та використовуються з політичними цілями" [18, с. 287].

Запит на вироблення новопосталою Українською державою політики пам'яті сформувався ще до проголошення незалежності. Для мільйонів її мешканців усвідомлення окремішності вітчизняної історії було підставою для виявлення політичної волі до державного суверенітету.

Проблема формування та функціонування історичної пам'яті актуалізується і перебуває у полі досліджень сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів, таких як Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, А. Киридон, Л. Нагорна, І. Гирич, В. Артюх, О. Удод та ін. [10; 11; 43; 15; 19; 20; 24; 7; 1; 37]. Зазначимо також, що теорія історичної пам'яті бере початок у ХХ столітті, а її засновником вважається французький соціолог М. Хальбвас

[40–41]. Дослідженню окремих аспектів проблеми присвячені праці Ф. Йейтса, П. Нора, Я. Ассмана, П. Коннертона, Й. Рюзена, Б. Шацької, А. Ассман, Ж. Мінка, П. Хаттона [17; 25; 3; 2; 21; 29; 44; 23; 42]. Вагомий внесок у вивчення концепту належить сучасній російській історичній науці. Цінними у даному контексті є праці Л. Репніної, І. Савельєвої, А. Полетаєва, М. Румянцевой [27–28; 30–32].

У добу незалежності українці увійшли з важким тягарем тривалої культурної асиміляції періоду бездержавності. Імперська, а потім і радянська політика пам'яті спричинила глибокі деформації суспільної свідомості громадян України, зокрема колективних уявлень про минуле. Історична пам'ять, попри примус та утиски, передавалася із покоління в покоління, еволюціонувала в межах становлення українського національного проекту [15, с. 42]. Пам'ять стала предметом історичних студій. Одночасно історик опинився у новій ситуації стосунків з суспільством. Щоразу більше науковців стають авторами підручників, членами міжурядових комісій з написання "спільної" історії чи просто державними службовцями (досить згадати Інститути національної пам'яті). Майже остаточно втративши роль "вчителя нації" чи "провідника мас", історик раптово опинився у становищі лікаря суспільних хвороб, який має до діла з "правильними" і "неправильними" пам'яттями і може впливати на кшталт ідентифікацій не тільки його співгромадян, а й міжнародної спільноти [45].

Соціальний психолог та історик Річард Нед Лейбоу (Дармутський університет, США) підкреслив, що пам'ять (в тому числі й історична) є дуже потужним ресурсом впливу і виділив три її рівні: а) індивідуальна пам'ять кожної окремої особистості, що жила чи живе в добу історичних потрясінь; б) колективна пам'ять, або пам'ять угруповань; в) офіційна [34, с. 4]. Автор пише про динаміку, яка прослідковується при взаємодії цих трьох рівнів: "офіційна пам'ять чинить гранично жорсткий тиск на колективну, а відтак – і на індивідуальну" [34, с. 4]. Результат цього процесу – міфічність, деформація історії, яку десятиріччями писали окупанти, перекручування та надмірна суб'єктивність у висвітленні подій як регіонального, так і світового масштабів. В. Гриневич наголошує, що "... сьогодняшня модель історичної пам'яті в Україні є гібридною" [34, с. 4]. І це дійсно так, адже поряд із українською національною існує ще й модель радянська, яка і сьогодні, після двадцяти одного року незалежності нашої держави, є більш, ніж дієздатною. Упродовж останніх років наукову і популярну літературу опанувала тематика "воєн пам'яті" та "воєн поєднання".

Однією з основних тем розмаїтих конференцій і дискусій стали пошуки можливостей написання "спільних" історій на рівні як двосторонніх взаємин, так і загальноєвропейському чи глобальному. Розмірковування про пам'ять – також привід для розмови про забуття. Історична пам'ять не просто створюється в певний момент – вона весь час відтворюється в культурному просторі спільноти і має розглядатися в контексті українського сьогодення: політичного, духовного, соціально-психологічного тощо. Олена Охрімчук, головний консультант Головного управління з гуманітарних і суспільно-політичних питань Адміністрації Президента України, кандидат філософських наук – виділяє дві помітні сьогодняшні групи творців публічної історичної пам'яті – так званих "міфотворців" і "негативістів". "Міфотворці" доводять, що терени України – це майже колиска світової цивілізації. "Негативісти" стверджують, що нині погано від того, що в українській історії ніколи нічого гарного не було і не буде, адже Русь-Україна всі століття йшла від жаху до кошмару, від однієї поразки до іншої [16, с. 64]. Знайти компроміс між цими двома точками зору практично неможливо, більше того, дані явища спричиняють "війну пам'ятей" народу і засвідчують усю складність написання достовірної історії нашої держави, яка органічно переплітатиметься з історією Європи та світу.

Провідні українські та закордонні історики наголошують на необхідності створення "позитивної" історії. Про це неодноразово писали А. Гуревич [12], Ю. Зарецький [13], А. Каппелер [18], Ж. Мінк [23], П. Рікер [32], П. Нора [25], М. Хальбвакс [41]. Однак виникають закономірні запитання: як можна створити абсолютно позитивний образ минулого при такій драматичній історії, яку мали усі без винятку регіони нашої держави і як бути з пам'яттю людей, які творили цю історію і можуть відтворити у своїй уяві трагічні сторінки минулого, серед яких голодне дитинство і сирітська юність... Відповісти непросто, при чому тут аж ніяк не обійтися без історичної пам'яті. Треба віддати належне Віктору Ющенку, який після років, абсолютно ганебних у розумінні відновлення історичної пам'яті й участі в цьому держави, взявся за тему Голодомору, боротьби ОУН та УПА. Наголосимо ще й на тому, що нова схема "позитивної" європейської історії, яку нам запропонують, може стати надто стерильною, нецікавою для молодих людей, адже передбачається, що заберуть звідти усі конфлікти, суперечності, клопоти і проблеми, які можуть людей посварити, а просто прийдуть до мінімального консенсусу фактів про минуле, які ні до чийого серця, ані розуму не будуть промовляти.

Директор Міжнародного центру імені Вудро Вільсона (Вашингтон, США) Блер Рубл заявив, що, на його думку, Україна упродовж XX століття мала забагато історії і недостатньо пам'яті [34, с. 4]. З цими словами можна погодитися, якщо взяти до уваги, що головні чинники, які визначили буття українського народу в цей час та набутий досвід, зветься колоніалізм, тоталітаризм та геноцид, що були пов'язані з діяльністю на теренах України державних структур СРСР, а перед тим – Російської

імперії, а також Австро-Угорщини, Польщі, Угорщини й Румунії. До цього слід додати ще й чинник окупації, пов'язаний як з часами Першої та Другої світових воєн, так і польського владарювання у Галичині після збройного загарбання Західноукраїнської Народної Республіки. Усі ці чинники, накладаючись один на одного і переплітаючись, мають наслідком строкату й об'єктивно складну для теоретичного осягнення та практичної зміни українську ситуацію, у якій далеко не все є зрозумілим не лише європейським, а й вітчизняним історикам. Власне, йдеться про єдину європейську державну націю, що перебуває у такій нестандартній ситуації. "Відтак, – пише С. Грабовський, – і відповіді Україна змушена давати, виходячи зі свого, на додачу до всього, ще і вельми регіоналізованого – постколоніального, постгеноцидного та посттоталітарного статусу" [9, с. 1].

Кожен народ пам'ятає і відчуває історію по-своєму. Національна пам'ять переробляє та осмислює загальний досвід. Саме тому у кожного народу – своя історія. Звісно, будь-який колективний образ минулого – категорія умовна та абстрактна. Однак ця абстракція втілюється у цілком конкретних речах: в оцінках історичних подій, культурному житті, змісті освіти, державній політиці, міжнародних та міждержавних відносинах. На жаль, немає такого судді, який зумів би винести минулому незалежний об'єктивний вердикт. Фактично у кожному із багаточисельних образів минулого, породжених національною пам'яттю, можна розгледіти намагання людей виправдати свій народ, і фрагмент історичної істини більше за все прийнятний саме цьому народу. Різноманітність історичних оцінок – це реальність, яку немає сенсу змінювати. З нею мало хто рахується, але її необхідно спробувати зрозуміти та прийняти. Сьогодні суперечки на історичну тематику виникають не стільки довкола фактів, скільки навколо їх інтерпретацій. Осмислення тієї чи іншої події, явища чи процесу вимагає, перш за все, розгляд їх у конкретному історичному контексті. Візьмемо, для прикладу, подію 17 вересня 1939 року. Для поляків це день національної трагедії, коли країна була піддана раптовому вторгненню зі Сходу. Однак для значної частини українців: відбулося об'єднання наших земель в єдине ціле, нехай навіть у рамках СРСР. При цьому і поляки, і українці вправі очікувати один від одного розуміння та поваги до розбіжностей у їх пам'ятях, чого, на жаль, не завжди вдається досягти. Перелік випадків, коли у суперечку вступають пам'яті двох або більше народів, можна продовжувати і далі, адже, як слушно зазначає Гедгард Гаук: "Європа – це єдність у різноманітності" [8, с. 13].

Таким чином, різна інтерпретація однієї події в країн зі спільним минулим може привести до різноманітних конфліктів та "воєн пам'яті". Картина значно погіршується, коли така ситуація виникає всередині держави, що спостерігається в Україні після здобуття незалежності. З одного боку, ми отримали можливість повноправного повернення в Європу, з іншого – ряд нових проблем. Так, серед частини українців і досі побутує думка, що незалежність не була виборена ціною десятків, сотень тисяч жертв, а "впала з неба", "дісталася без зусиль", "була історичною випадковістю" тощо. До слова, правда про УПА складається з двох частин: світлої та темної. Історичні дискусії часто йдуть вздовж вододілу: "кати" – "жертви". У масовій свідомості склався стійкий набір стереотипів, пов'язаних із наявністю – реальною або удаваною, всередині самої України свого власного Заходу або Європи – Західної України і Сходу або "внутрішньої Росії" – Східної України. Вони відрізняються не лише географічно, а й культурно, світоглядно, що перешкоджає творенню принципово нової української історії, як нерозривної складової європейської. Для кожної частини України характерним є наявність свого Героя, в результаті чого історія перетворюється на чинник, що не консолідує націю, а навпаки, носить роз'єднувальний характер.

22 січня 2010 р., коли Україна традиційно відзначала День Соборності, відбулася подія, хоча й великою мірою прогнозована, але від того не менш несподівана. Віктор Ющенко повідомив, що присвоює звання "Герой України" Степану Бандері. Ставлення українців до такого рішення президента є неоднозначним, що яскраво демонструє полярність суспільства, наявність розбіжностей у історичній пам'яті українців, які мешкають по обох берегах Дніпра. Дискусії з цього приводу точаться в інтелектуальному середовищі, ЗМІ. У кожного, як відомо, своя правда, а при такій драматичній історії, яку мали різні регіони нашої держави, просто не можна проігнорувати чи викреслити ту чи іншу її частину. Указ Президента викликав помітну реакцію за кордоном. Показовими були заяви владних кіл Польщі. Так, тодішній міністр канцелярії президента Маріуш Гандзлік наголосив на неоднозначному ставленні поляків до Степана Бандери, а Лех Качинський відкрито висловив обурення стосовно дій Віктора Ющенка [35, с. 4]. У резолюції Європарламенту від 25 лютого 2010 р. у параграфі 19 європейські депутати висловлюють сум з цього приводу, посилаючись на факт співпраці Степана Бандери з нацистським режимом, і закликають нову українську владу скасувати дану ухвалу [35, с. 4].

Українці нерідко дають цілком протилежні відповіді на ті самі за своєю суттю запитання – залежно від того лише, яким чином сформульовані. Так, наприклад, намагаючись визначити ставлення респондентів до державної незалежності, Інститут соціальної та політичної психології

сформулював два запитання. Перше звучало: “Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною”. Погодилося з цим твердженням 61 % опитаних, не погодилося – 19 %, не визначилося – 20 %. Друге запитання виглядало так: “Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів”. Погодилося з цим твердженням 36 % опитаних, не погодилося – 37 %, не визначилося – 27 %. Просте спостереження виявляє вражаючу річ: прихильників відновлення СРСР (36 %) в Україні майже удвічі більше, ніж противників української незалежності (19 %); повернення до “Союзу” й ідея української незалежності, виявляється, можуть мирно співіснувати в амбівалентній свідомості принаймні 17 % опитаних!.. Подібний курйоз виникає й довкола питання україномовності. За одними даними, лише 9 % етнічних українців називають російську мову своєю “рідною”. За іншими даними – 33 % українців визнають російську “мовою повсякденного спілкування” [5]. Непорозуміння тут знову ж таки виникає через відмінності у постановці по суті, здавалося б, того самого питання: в одному випадку “рідна мова” асоціюється з мовою дитинства, батьків, певної культурної території; в іншому – “мова повсякденного спілкування” апелює до суто функціональних, прагматичних вимог публічного дискурсу. Як бачимо, суспільне різноголосся спричинив і прийнятий Закон “Про засади державної мовної політики”, що набув чинності 10 серпня 2012 р.

Ця постколоніальна амбівалентність не повинна нас надто дивувати, коли врахуємо, що, за даними центру “Демократичні ініціативи”, лише 34 % опитаного населення ідентифікує себе передусім з Україною. Тим часом більшість, 37 %, ототожнює себе передусім зі своїм селом, містом чи регіоном [5]. Тобто усі ці люди мають передусім свідомість “тутешніх” – “киян”, “одеситів”, “донбасців”.

Сьогодні Україна прагне посісти своє місце в європейському “пазлі”, хоча наша європейська історія, в класичному полі, була перервана на три століття. Після двадцяти одного року української незалежності, немало вчених на Заході ще й досі дивляться на історію Української держави через “російські окуляри”, незважаючи на написані нещодавно цінні дослідження в галузі історії та соціо-політичних наук і створені за кордоном асоціації українців.

Таким чином, наукову думку Заходу тримають у напрузі питання історичної пам’яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії об’єднаної Європи. Колективну пам’ять Європи навряд чи можна визначити як цілісну, адже, зрештою, історія одного народу завжди перетікає в історію іншого, і ґрунт для історичних різночитань, а отже, і розбіжностей буде, мабуть, існувати завжди. У нашому випадку проблема ускладнюється ще й тим, що сьогодні для національної пам’яті українського народу характерна певна невизначеність, розколотість; більше того, чим більше говорять і пишуть про історичну пам’ять, тим гострішим стає конфлікт “різних пам’ятей” всередині соціуму. Не менш важливим є те, що навіть саму дефініцію сьогодні ставлять під сумнів. Саме тому чи не найактуальнішим у сучасній царині політики пам’яті є ведення цивілізованого діалогу, відкритість до публічної критики, вміння вести перемовини, домовлятися відносно оцінок минулого, підтримка “діалогічної етики”, спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх та прийдешніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Артюх В. Зміст поняття історична пам’ять на тлі українських реалій [Електронний ресурс] / Вячеслав Артюх. – Режим доступу: http://soippo.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc.
2. Ассман Я. Культурна пам’ять: лист, пам’ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах древності / Ян Ассман. – М.: Мови слов’янської культури, 2004. – 368 с.
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті / Аляйда Ассман. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
4. Бжезінський З. Велика шахова дошка / Збігнев Бжезінський. – М., 1999. – 280 с.
5. Від “Малоросії” до “Індоевропи”: українські авто стереотипи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://och.at.ua/publ/54-1-0-2136>.
6. Гаген М. Чи має Україна історію? [Електронний ресурс] / Марк фон Гаген // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – Режим доступу: <http://wikilivres.info/wiki/%D0%98%D0%BC%D0%B5%D0%B5%D1%82%D0%BB%D0%B8%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8E%3F>.
7. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / І. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с.
8. Гнаук Г. Про місце України в колективній пам’яті Європи / Г. Гнаук // День. – 2009. – 5 червня. – С. 13.
9. Грабовський С. Україна та глобальні виклики / С. Грабовський // День. – 2009. – 28 жовтня. – С. 1, 4.
10. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї / Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2010. – 232 с.
11. Грицак Я. Україна – це модерний продукт [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Тиждень. – 25 січня 2008. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2860>.
12. Гуревич А. Територія історика [Електронний ресурс] / А. Гуревич. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/gur_terrorist.php.
13. Зарецький Ю. Історія, пам’ять, національна ідентичність [Електронний ресурс] / Ю. Зарецький. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/za4.html>.
14. Зашкільняк Л. Історична пам’ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Україна-Європа-Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / [Гол. ред. Л. М. Алексієвцев]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.

В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159. 15. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51. 16. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали "круглого столу", 22 квіт. 2008 р. [Електронний ресурс] / [За заг. ред. Ю. О. Зерній]. – К.: НІСД, 2008. – 68 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>. 17. Йейтс Ф. Мистецтво пам'яті // Френсіс Йейтс. – СПб: Університетська книга, 1997. – 167 с. 18. Каппелер А. Політика оцінки історії в сучасній Україні: Росія, Польща, Австрія та Європа / Андреас Каппелер // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер / [Пер. з англ.]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 274–292. 19. Киридон А. Концепт "історична пам'ять": варіативність дефініювання / Алла Киридон // Україна-Європа-Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116. 20. Киридон А. "Memory studies" в Україні: статусність та особливості процесу становлення / Алла Киридон // Національна та історична пам'ять. – Вип. 5 / [Гол. ред. В. Ф. Солдатенко]. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 96–107. 21. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон / [Пер. з англ. С. Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с. 22. Кралюк П. Ми та Європа: гармонізація пам'яті / Кралюк П., Кульчицький С., Панченко В. та ін. // День. – 18 березня 2010. – С. 4. 23. Мінк Ж. Переосмислення парадигми соціальної пам'яті. Між примиренням та реактивацією конфліктів минулого в Європі [Електронний ресурс] / Жорж Мінк // День. – 4 грудня 2008. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/258034/>. 24. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К., ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с. 25. Нора П. Проблематика місць пам'яті [Електронний ресурс] / П'єр Нора. – Режим доступу: <http://www.ec-dejavu.net/m-2/Memory-Nora.html>. 26. Павлишин А. Європейський дискурс української історії – чи це можливо? [Електронний ресурс] / Андрій Павлишин. – Режим доступу: http://www.europexxi.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=46. 27. Репніна Л. Концепції соціальної та культурної пам'яті в сучасній історіографії / Лариса Репніна // Феномен минулого / [Гол. ред. І. Савельєва, А. Полетаєв]. – М.: Вид. дім ДУ ВШЕ, 2005. – С. 122–170. 28. Румянцева М. "Місця пам'яті" в структурі національно-історичного міфу / Марія Румянцева // Діалог з часом / [під. ред. Репніної Л., Петрової М.]. – М.: Вид-во ЛКІ, 2007. – Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. – С. 106–118. 29. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с. 30. Савельєва І. Знання о прошлом: теория и история / И. Савельева, А. Полетаев. – СПб: Наука, 2006. – 751 с. 31. Савельєва І. Типи знань о прошлом / И. Савельева, А. Полетаев // Феномен прошлого / Гл. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М., 2005. – С. 12–67. 32. Савельєва І. "Историческая память": к вопросу о границе понятия / И. Савельева, А. Полетаев // Феномен прошлого / [Гл. ред. И. Савельева, А. Полетаев]. – М., 2005. – С. 170–221. 33. Рікер П. Пам'ять, історія, забуття [Електронний ресурс] / Поль Рікер. – Режим доступу: http://www.ec-dejavu.net/m/Memory_Greek.html#aristotle. 34. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Сюдюков // День. – 29 вересня 2009. – С. 4. 35. Сюдюков І. Ми та Європа: гармонізація пам'яті / Ігор Сюдюков // День. – 18 березня 2010. – С. 4. 36. Сюдюков І. Прихований рушій історії / Ігор Сюдюков // День. – 5 грудня 2009. – С. 7. 37. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / Олександр Удод // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10. 38. Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / [За ред. Юліане Бестерс-Дільгер] / Пер. з англ. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 383 с. 39. Фішка Й. Українська чека Європи / Йошка Фішер // День. – 5–6 лютого 2010. – С. 5. 40. Хальбвак М. Колективна та історична пам'ять [Електронний ресурс] // Моріс Хальбвак. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. 41. Хальбвак М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвак. – М. 2007. – 348 с. 42. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон. – Санкт-Петербург, 2004. – 422 с. 43. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11. 44. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. – 248 с. 45. Як суспільства забувають [Електронний ресурс] // Україна Модерна. – Вип. 15 (4) / [Гол. ред. Портнов А., Маслійчук В., Грицак Я.]. – 2009. – 15 листопада. – Режим доступу: http://umoderna.com/index.php?option=com_content&view=article&id=132:l-r-154-2009-&catid=25:anons&Itemid=72.

Леся Алексієвцев, Ірина Васирук

УКРАИНА НОВЕЙШЕЙ ДОБЫ: КОНЦЕПТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Предлагается взгляд на некоторые проблемы украинской истории новейшей doby в контексте исторической памяти.

Ключевые слова: Украина, новейшая доба, современность, история, историческая память.

Lesya Alexiyevets, Iryna Vasiruk

UKRAINE OF THE RECENT AGE: THE HISTORICAL MEMORY CONCEPTION

The author expresses her viewpoints on certain problems of the Ukrainian history of the recent age in the context of historical memory.

Key words: Ukraine, recent age, modernity, history, historical memory.

Розділ 5. Джерелознавство та історіографія

УДК: 94(470+571): 94(477.8)

Ірина Музичин

РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

У статті розкрито основні аспекти політики Росії щодо українських територій, які належали монархії Габсбургів у роки Першої світової війни у трактуванні української публіцистики.

Ключові слова: російський чинник, Австро-Угорщина, українська публіцистика, Перша світова війна, москвофільство.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що українська публіцистична література 1914–1918 рр., як один з важливих елементів джерельно-історіографічної бази, є невід'ємною складовою при висвітленні оцінки громадсько-політичною думкою зовнішньополітичної стратегії імперії Романових щодо українських земель Австро-Угорщини.

У вітчизняній історіографії більшість робіт, присвячених вивченню цього аспекту зовнішньої політики Росії, опосередковано торкаються питань, пов'язаних з темою цієї розвідки. Особливої уваги заслуговує монографія О.Сухого, що хронологічно охоплює тільки ХІХ ст. [31]. Водночас історична наука у Російській Федерації активно вивчає подібні питання. З наголосом на правомірність імперської ідеології аналіз публіцистичної спадщини подано у працях О. Бахтуріної [3], Н.Пашаєвої [30], О.Міллера [26], М.Клопової [17]. Найбільш вивченими на сьогодні є проблеми національно-політичної орієнтації галичан напередодні Першої світової війни, історія москвофільського руху тощо. Водночас низка подібних публікацій не дозволяє здійснити комплексний аналіз проблеми.

Метою статті є з'ясувати стан дослідження політики Російської імперії щодо українських земель Австро-Угорщини в період Першої світової війни в україномовних публіцистичних працях.

Одним із жанрів публіцистичної літератури є преса, яка відображає живу картину епохи, багатогранність її розвитку тощо. Галицькі періодичні видання "Правда", "Слово", "Діло", "Руська Рада", "Вістник "Народного Дома", "Руслан", "Воля", "Земля і воля", "Молода Україна", незважаючи на свою заангажованість, містили інформацію, котра дозволяє комплексно ознайомитись із суспільно-політичними настроями в Росії стосовно українських земель імперії Габсбургів.

Найвпливовішою та найавторитетнішою щоденною народовською газетою у Східній Галичині було "Діло", що виходило впродовж 1881–1939 рр. Саме на сторінках цього періодичного видання друкувалася значна частина науково-аналітичних матеріалів, які стосувалися означеної проблеми. Газетні публікації містили матеріали, що скеровувалися проти поширення ідей москвофільства та діяльності російської дипломатії у Східній Галичині. Наприклад, номер за 1910 р. містив об'ємну статтю під назвою "Документи російської пропаганди в Австрії" (26 січня), у якій метою діяльності російського уряду автори назвали намагання "приготувати терен для окупації краю..."; статті за 1911 р. – "Опікуни галицьких москвичів" (15 травня), "По русофільським процесі" (24 січня), "Русофільські з'їзди" (29 грудня) та інші містили аналогічні думки.

Окремим аналітичним розділом у газеті була рубрика "З русофільської преси", у якій редакція гостро критикувала москвофільські видання "Прикарпатская Русь", "Галичанин" тощо. Серед них можна виділити публікації від 1912 р. – "Поляки і "сила" русофільства" (17 січня), "Жертви русофільської пропаганди перед судом" (29 грудня) тощо.

З початком Першої світової війни, коли у Східній Галичині активізувалася діяльність російської дипломатії та москвофільського руху, публіцисти "Діла" видавали листи, щоденники, коментарі та інші матеріали, у яких намагалися мали дискредитувати місцевих москвофілів та російську пропаганду. Зокрема, у окремих статтях за 1914 р. звинувачували русофільських діячів у підступності, продажності та хабарництві. Це бачимо з публікацій "Москвофільський процес і польсько-російські відносини" (3 квітня), "Джерела і шляхи російської пропаганди в Галичині" (22 квітня), "Австрійське москвофільство і російські патріоти" (6 травня) та інші.

Таким чином, тогочасна преса містила значний рівень заполітизованості, що спостерігалось на прикладі оцінки москвофільського руху та діяльності імперського російського уряду у Східній Галичині.

Довоєнна ситуація в Австро-Угорщині та активізація російської пропаганди у Східній Галичині, спричинили появу оцінок діяльності москвофільського руху з боку народівців. Серед них слід назвати, насамперед, відомого ученого Володимира Гнатюка. На думку автора, російська теорія про "триєдиний "русский" народ" та москвофільська течія була "цілковитим запереченням українства...", хоч не зразу, а пізніше виступила як найзавзятіший і найлютіший його ворог, котрий не перебирав у способах боротьби з ним" [6, с. 42]. Зокрема, В. Гнатюком детально проаналізовано так звану "еволюцію поглядів окремих діячів москвофільського руху", які перейшли від народно-етнічного стану діяльності до космополітичних модерних європейських процесів.

Слід звернути увагу на дослідження громадсько-політичного діяча Омеляна Терлецького під назвою "Москвофіли й народівці в 70-их роках", яке носило виключно пропагандистський характер і містило основні засади політичної пропаганди народівців Східної Галичини. Зокрема, він зазначав: "З вуст як російських лібералів (О. Погодіна), так і російських монархістів-націоналістів (П. Струве), прозвучали заяви про звільнення "під'яремної Русі" [32, с. 38]. Завоювання Карпатської Русі, на їх думку, було справою національної честі Російської імперії. Автор визначав "українське питання" як одну з причин Першої світової війни.

Маючи безпосереднє відношення до суспільно-політичних процесів як у Східній Галичині, так і в Наддніпрянщині, Михайло Грушевський бачив у першій "культурний арсенал" українського національного руху. Тому вчений вважав, що підтримка урядовими сферами Росії москвофільства – "галицького ренегатства (зрадництва. – І.М.)" – позбавить сил для відродження український народ в цілому [7, с. 444]. Розглядав імперську політику як таку, що працювала на користь поляків [7, с. 532]. На думку М. Грушевського, з метою уникнення у майбутньому формування двох національностей, Галичина всіма силами повинна тягнутись до України. Тільки таким способом вона може здобути вільне майбутнє [8].

Будучи в центрі подій під час російської окупації Галичини, Дмитро Дорошенко пояснював причини "огидного насильства над совістю і переконанням мільйонів людей" з боку "російських визволителів" пропагандою поглядів на український рух як на щось "вороже російській державі і російському життю" [14, с. 18]. Висловлював впевненість, що опорою Росії у Східній Галичині була тільки "купка галицьких москвофілів" [14, с. 20].

У іншій брошурі під назвою "Угорська Русь" йдеться про неглибокий характер зв'язків угорської інтелігенції із гуртками російських слов'янофілів, які, на думку Д. Дорошенка, внесли тільки деморалізацію у кола першої: "Угорська Русь далека од великоруських центрів і великоруського розумового життя, далека й географічно, і через свої політичні умовини" [13, с. 5].

У політично-історичному нарисі С. Томашівського наголос зроблено на спланованій та чітко розробленій зовнішньополітичній концепції Росії щодо питання Карпатської Русі. Автор стверджував, що найважливішим мотивом "погоні Росії на Галичину" був "мотив, подиктований інстинктом політичного самозбереження, що не дозволяв відкладати довго здобуття Галичини. Отся небезпека – то українська національна ідея..." [33, с. 26].

Не слід забувати, на думку автора, і про географічно-стратегічні причини: "Від Варти (річка в Польщі, права притока Одри – І. М.) до Пруту Галичина і Буковина є дуже немилим клином. Ріки течуть на схід, а Карпати – перспективний оборонний кордон" [33, с. 24–25]. Варто погодитися з твердженням С. Томашівського про те, що суперницька політика на Балканах стала ідеологічною "ширмою" для приховування справжніх намірів імперії щодо Прикарпатської Русі.

Аналогічне бачення зовнішньої політики Російської імперії як завуальованої програми експансіонізму та анексії західноукраїнських земель присутнє у праці громадського діяча В. Левицького. Офіційне пояснення російським урядом причин оголошення війни Австро-Угорщині звучало, на його погляд, як намагання визволити своїх братів із австрійського ярма: "Наші браття в Австрії терплять невимовні муки. Але велика Росія чує їх крики розпуки, вона розірве кайдани, якими скована Прикарпатська Русь. Зближується вже час, коли на верхів'ї Карпатських гір повіватиме російський прапор" [21, с. 1].

В. Левицький відстоював народівські позиції та стверджував, що справжньою ціллю такої риторики було не добро, а цілковите знищення українства: "Від 1654 р. почались намагання Росії знищити самостійність українства і повернути частину одної, неділимї Росії" [21, с. 5].

У 1915 р. співробітниками журналу "Украинская жизнь" видано колективну працю "Галичина, Буковина, Угорська Русь" з метою заперечення основних постулатів російської великодержавної ідеології. Основною тезою роботи була ідея "кровного і непереривного зв'язку" краю з Україною. Її автори стверджували: "Населення Галичини, Буковини і Угорської Русі в своїх етнографічних особливостях є цілком українським... Відмінності і відступи від загальноукраїнського типу мають характер або архаїчний, що зберігся завдяки ізольованості життя в горах, або запозичений від

сусідніх народів, але і в такому випадку перероблений по-своєму і більш-менш відповідає основному національному типу" [5, с. 31–32].

У свою чергу, праця "Українській впрощ" відкидала спроби російських націоналістів трактувати українофільство як австрофільство, тобто бачення імперською суспільно-політичною думкою мети "мазепинства": при підтримці Габсбургів відділити всі українські землі Росії. У подальшому, приєднавши до них Галичину – утворити "Київське князівство" під владою Австро-Угорщини [34].

Чи не найповніше питання імперського експансіонізму щодо України досліджене громадсько-політичним діячем Левом Когутом, який вважав війну для Росії "чисто політичною, чисто національною, чисто релігійною", тим самим заперечуючи її імперіалістичний характер [16, с. 109]. Відповідно основну мету Першої світової війни він вбачав у розширенні західних кордонів імперії, яке не могло відбутися без загарбання австро-угорських земель разом із карпатськими теренами. На його думку, вигідно була використана імперська ідея про історичну місію Росії щодо збирання "руських" земель [16, с. 116]. У російському панславізмі Л.Когут вбачав націоналізм, у якому основною складовою був "місіонерський експансивізм" [16, с. 108].

Не можна обійти увагою твори дослідника Михайла Лозинського, який в усіх працях виступає з українофільських позицій [22, 23]. На його думку, до поширення у Галичині ідеї москвофільства призвели антиукраїнська політика Відня і зневіра у власні сили національного табору. Незнання власної історії спричинило до виведення із спільного кореня двох народів – українського і російського [22, с. 6]. Розмірковуючи про природу неославізму і його практичне застосування Росією, автор прийшов до висновку, що "неослов'янофільський рух се злука росіян, москвофілів і поляків на згубу нашого (українського – І. М.) народу" [22, с. 71].

На початку війни твори, у яких він окреслив плани російського уряду щодо українських земель Австро-Угорщини, виходять під псевдонімом М. Михайленко [27–29]. На його думку, Російська імперія переслідувала такі завдання: по-перше, закінчити "собіраніє русских земель", тобто відвоювати від Австрії її українські території. По-друге, зруйнувати всі дотеперішні здобутки українського національного життя в Австрії, зрівноважити австрійських українців щодо їх національних прав з українським народом в Росії і до цілої України приміняти однакові способи гніту..." [27, с. 53].

На переконання автора, будь-які намагання українців щодо культурного, політичного і національного відродження російською ідеологією оцінювались однобічно і виключно як "реакційний, шкідливий партикуляризм (рух до відмежування окремих територій. – І.М.)" [27, с. 19]. М.Лозинський вважав, що активний курс на захоплення українських земель знаходив виправдання як боротьба з українофобією та небезпечним українством. "Щоб побороти українство в Росії, треба перше всего зруйнувати гніздо українства в Австрії," – так він окреслив основну стратегію зовнішньої політики Російської імперії щодо українських етнічних земель в роки Першої світової війни [27, с. 44].

Виключно негативно проти "модерного москвофільства" висловлювався Дмитро Донцов. Він засуджував "національне гермафродитство", тобто національну роздвоєність значної частини української інтелігенції та її рабське ідолопоклонство перед російською культурою [9].

Розмірковуючи про міжнародну ситуацію, що склалася на 1914 р. Д.Донцов писав: "Національний принцип став модний над Невою. Говорилося про "визволення" слов'янства та про "возсоєдиненіє" русского народа Галичини, Буковини, Угорщини, а думалося про Атлантик і Адрію" [10, с. 5]. Автор писав про два центри слов'янства і протиставлення двох ідеологій: австрославізму та панмосковітизму. Виходячи з реалій зовнішньополітичної ситуації, на його думку, рівновагу зберегти уже не вдасться – "або Австрія буде знищена і Росія дійде до Адріатики або Росія буде відкинута за Дніпро..." [11, с. 83–84]. У разі поразки Російської імперії Д. Донцов закликав до подальшої консолідації, скріплення українського елемента і визволення Східної Галичини [11, с. 87].

Іван Кревецький не сумнівався, що у випадку перемоги Антанти, Росія анексує Східну Галичину, Буковину, можливо, й Угорську Русь. Автор закликав українців у війні підтримати Австрію, апелюючи при цьому аргументом "сього вимагала українська *raison d'etat*" (мета перевороту – І.М.) [18, с. 1–2]. Щодо поширення у Прикарпатській Русі москвофільства, то І.Кревецький вбачав у цьому одну зі складових зовнішньополітичної програми російського уряду щодо Австро-Угорщини. Основною метою такої стратегії було питання якнайшвидшої анексії Галичини [18, с. 5].

Аналогічні думки та висновки обґрунтовуються у одній із публіцистичних праць Л. Цегельського. Причини війни він пояснював прагненням Росії захопити Галичину. На думку автора, "Росія боїться, що українська самосвідомість з Галичини перекинеться через кордон до Росії на 30-мільйонну Україну. Ось чому хоче остання дістати Галичину й Буковину в свої загребуці руки" [35, с. 6].

Досліджуючи причини і теорії виникнення москвофільства В. Будзиновський зробив висновок, що основним чинником його існування була "польська політика", ініційована Віднем. Цікавим є той факт, що автор вважав Олександра Барвінського агентом російської національної ідеї у Галичині

[4]. Як доказ – стаття останнього "Osterreich Ungarn und die historische Mission Ruslands" ("Австрія, Угорщина та історична місія Росії" – І.М.). Вона доводила, на думку В.Будзиновського, що "тепер зросійщене українського народу є свідомою ціллю його політики" [4, с. 6].

Він також наголошував на тому, що русофільство було продуктом "домашнього промислу" австрійського уряду, а не імпортоване з Росії [4, с. 19]. Саме політика колонізації, на погляд В.Будзиновського, підтримувана Віднем, а не російські карбованці, посприяла тому, що "теорії Погодіна–Барвінського" прижилися на галицькому ґрунті [4, с. 21–22].

На противагу В.Будзиновському, Микола Залізник, стверджував, що ідеї російської національної пропаганди прижилися у Прикарпатській Русі тільки завдяки "москвофілам-запроданцям", основним аргументом для котрих служили російські гроші" [15, с. 8]. Ідеї панславізму (він їх вважав штучними) називав "зряддям агресивних російських планів, які "розстроцили Україну як самостійну державу, розбили Польщу, ослабили Туреччину, тепер спрямовані на Австро-Угорщину" [15, с. 17–18]. На думку автора, український народ мав стати зряддям для заволодіння царизмом "Дарданеллами і Константинополем", а методом досягнення мети було поширення ідей москвофільства через Відень.

Схожу концепцію зовнішньої політики Російської імперії щодо українських земель Австро-Угорщини висунув у публіцистичних творах Володимир Дорошенко. Він дотримувався думки про те, що прагнення Росії анексувати західноукраїнські землі обґрунтовувалося не великодержавними ідеями на зразок "законного насліддя російського царствующого дома" і "ісконно руського краю" [12, с. 17]. В.Дорошенко вважав, що: "Уряд з тим більшою підозрілістю і нехтію дивиться на український рух і в себе вдома, і за кордоном як на такий, що вдома загрожує "цілості й неподільності" Росії, грозить їй розколом, надто небезпечним під час війни, а за кордоном – ворожою до царської Росії поставою стає навпоперек заборчим (загарбницьким – І.М.) планам царату. Після анексії Боснії і Герцеговини боротьба з українським сепаратизмом, охрещеним "мазепинством" і проголошеним австрійською інтригою, набирає форми правдивого хрестоносного походу" [12, с. 82–83].

Відображенням поглядів галицької соціал-демократії щодо досліджуваної проблеми є праці Володимира Левинського [33–34]. У одній із них знаходимо цікаве для нас твердження, що міністр закордонних справ Росії С.Сазонов, обговорюючи причини Першої світової війни у Думі, назвав "українське питання" одним із найважливіших для імперії [19, с. 38]. На думку автора, остання вбачала в Україні "південь Росії", "Південний край", "Малоросію", "Хохляндію" [19, с. 53]. В.Левинський висловлював впевненість, що анексія австрійської і угорської України ("звільнення під'яремної Русі") була питанням національного іміджу Росії.

Підсумовуючи, варто зазначити, що проблемі зовнішньополітичної концепції Росії щодо українських земель Австро-Угорщини у роки Першої світової війни присвячено чимало різнопланових публіцистичних праць. Їх автори, зазвичай, акцентували увагу громадськості на окремішності українського народу, самобутності його звичаїв та культури, водночас наголошуючи на загарбницькому, експансіоністському характері політики Росії. Явище москвофільства прихильники української національної ідеї розцінювали виключно негативно, як зрадливість. Тим самим, українська публіцистична думка заперечувала будь-яку, в тому числі економічну, допомогу ззовні (втручання Польщі, Австро-Угорщини) для українського руху. Українська політична еліта категорично відкидала великодержавну ідеологію Петербурга щодо подальшої долі Карпатської Русі відстоюючи цінності національної самосвідомості, що можна прослідкувати з праць публіцистичного характеру.

Список використаних джерел

1. Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. / О. Аркуша // Третій Міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1. – Харків, 1996. – С. 120–125; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Серія історична. Вип. 34. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 231–268.
2. Барвінський О. Значення українсько-руського народу для Австро-Угорщини / О. Барвінський. – Львів: Накл. автора, 1912. – 24 с.
3. Бахтурина А. Ю. Краины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – 392 с.; Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М., 2000. – 263 с.
4. Будзиновський В. Москвофільство. Його причини і теорії / В. Будзиновський. – Львів, б.р. – 23 с.
5. Галичина, Буковина, Угорська Русь. – М.: Задруга, 1915. – 280 с.
6. Гнатюк В. Національне відроджене австро-угорських українців (1772–1880 рр.) / В. Гнатюк. – Відень, 1916. – 65 с.
7. Грушевський М. Український П'ємонт // Визволення Росії і українське питання / Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – Львів: Світ, 2002. – С. 383–449; Грушевський М. Розбурхане муравлишко // Визволення Росії і українське питання / Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – Львів: Світ, 2002. – С. 532–536.
8. Грушевський

М. Галичина і Україна // 3 біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років // Визволення Росії і українське питання / Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – Львів: Світ, 2002. – С. 284–289. 9. Донцов Д. Модерне москвофільство / Д. Донцов. – К., 1913. – 42 с. 10. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія / Д. Донцов. – К.: Робітничка книгарня, 1918. – 23 с. 11. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання / Д. Донцов // Твори. – Львів: Кальварія, 2001. – Т.1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 71–90. 12. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. 3 портретами / В. Дорошенко. – Відень, 1916. – 114 с. 13. Дорошенко Д. Угорська Русь / Д. Дорошенко. – К.: Вік, 1914. – 32 с. 14. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923–1924. – Ч.1. Галицька Руїна 1914–1917 рр. – 542 с. 15. Залізняк М. Українці, Росія й війна (замітки і матеріали) / М. Залізняк. – Б. м. в., 1915. – 45 с. 16. Когут Л. Україна і московський імперіалізм / Л. Когут. – Львів, 1916. – 211 с. 17. Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны / М. Клопова // Вестник Московского университета. Серия история. – 1999. – № 3. – С. 36–47. 18. Кревецький І. Галичина і Росія. Кілька історичних пригадок / І. Кревецький. – Львів, 1914. – 30 с. 19. Левинський В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинський. – Женева, 1917. – 105 с. 20. Левинський В. Причина світової війни (про імперіалізм) / В. Левинський. – Скрантон: Народна воля, 1916. – 24 с. 21. Левицький В. Як живеться українському народові в Австрії / В. Левицький. – Відень, 1915. – 28 с. 22. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині / М. Лозинський. – Стрий: Опришки, 1994. – 93 с. 23. Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський. – Відень, 1916. – 63 с. 24. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні і на початку Першої світової війни / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Вип. VI. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 125–142. 25. Макарчук С. Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. / С. Макарчук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 16. – К., 1990. – С. 101–107; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст.–1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 28. – Львів, 1992. – С. 82–98. 26. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб: Алетейя, 2000. – 260 с.; Миллер А. И. Россия-Украина: история взаимоотношений: [Сб. ст.] / Институт словяноведения и балканистики РАН. – М., 1997. – 246 с. 27. Михайленко М. Росія і Україна. З приводу теперішньої світової війни / М. Михайленко. – Б.м.в., 1915. – 50 с. 28. Михайленко М. "Визвольні маніфести" російського уряду в теперішній війні / М. Михайленко. – Б.м.в., 1915. – 29 с. 29. Михайленко М. Національне питання в Росії й війна / М. Михайленко. – Б.м.в., 1914. – 16 с. 30. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. / Н. М. Пашаева. – М., 2001. – 201 с. 31. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.) / О. Сухий. – Львів: Каменярь, 2003. – 496 с. 32. Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-их рр. / О. Терлецький. – Львів: Літературно-народна бібліотека, 1902.– 64 с. 33. Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни / С. Томашівський. – Б.м.в., 1915. – 32 с. 34. Українській вопрось. – М.: Задруга, 1915. – 162 с. 35. Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести / Л. Цегельський. – Відень, 1915. – 15 с.

Ирина Музычин

РОССИЙСКИЙ ФАКТОР НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРО-ВЕНГРИИ ПЕРИОДА ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ОТРАЖЕНИИ УКРАИНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ

В статье раскрыты основные аспекты политики России относительно украинских территорий, принадлежавших монархии Габсбургов в годы Первой мировой войны в видении украинской публицистики.

Ключевые слова: российский фактор, Австро-Венгрия, украинская публицистика, Первая мировая война, москвофильство.

Iryna Muzychyn

THE RUSSIAN FACTOR IN UKRAINIAN LANDS OF AUSTRIA-HUNGARY DURING THE FIRST WORLD WAR IN THE REFLECTION UKRAINIAN JOURNALISM

The article covers the main aspects of Russia's policy in respect of Ukrainian territory, which belonged to the Habsburg monarchy in the years of the First world war in the vision of Ukrainian journalism.

Key words: Russian factor, Austria-Hungary, Ukrainian journalism, World War I, Russophilism.

УДК 94 (477 + 438) "1920/1939"**Василь Футала****УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС**

У статті проаналізовано праці польських дослідників, що розкривають політику урядів Другої Речі Посполитої щодо українців, діяльність українських політичних структур і громадських організацій у Польщі, історію суспільних рухів, ставлення українців до Польської держави тощо. Визначено етапи та особливості розвитку наукової проблеми в різних соціокультурних умовах, підсумовано пошукову роботу польських учених, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових досліджень.

Ключові слова: історіографія, українське питання, політичні партії, громадські організації, міжвоєнна Польща.

Національне питання було одним із найскладніших у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої. Понад 30 % її мешканців становили неполяки, з яких половина – українці. Курс польської влади на державну та етнічну асиміляцію корінного населення Східної Галичини й Західної Волині – з одного боку, та відносно демократичний устрій відродженої Польської держави – з іншого, наклали своє відображення на форми і механізми вияву українських національних інтересів, які віддавна привертають увагу істориків, у тому числі й зарубіжних.

Об'єктивне висвітлення непростих відносин українців і поляків у першій половині ХХ ст., зокрема у міжвоєнне двадцятиліття, безумовно, сприятиме виробленню об'єктивних уявлень про тогочасні події у громадській думці Польщі та України, формуванню належних висновків, щоб позбутися образ і звинувачень, а відтак, гармонізації сучасних українсько-польських взаємин.

Актуальність задекларованої теми зумовлена й тим, що вона майже не вивчена в історіографічному аспекті. У нашому розпорядженні є лише декілька статей довідково-бібліографічного змісту, у яких узагальнено досягнення польської історичної науки від середини ХХ – до початку ХХІ ст. у вивченні польсько-українських стосунків міжвоєнного періоду ХХ ст. [1]. Так, відзначено, що історики Польської Народної Республіки (ПНР) в основному звертали увагу на такі питання, як міжнародні аспекти східногалицької проблеми 1918–1923 рр., політико-правове становище українців у Польщі, політика польських урядів щодо національних меншин, ліворадикальний рух. Після 1989 р. у поле зору дослідників потрапили питання українсько-польського союзу 1920 р., різні аспекти української суспільно-політичної думки, становище українців на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші. Таким чином, представники польської україністики означили тільки загальні тенденції аналізу наукової проблеми, причому, нерідко, залишаючи поза увагою авторські задуми та провідні ідеї історичних творів.

Метою статті є висвітлити всю польську історіографію (від 1920-х рр. – до початку ХХІ ст.) місця і ролі українського питання у міжвоєнній Польщі.

Її реалізація передбачає розв'язання таких завдань: виділити етапи вивчення наукової проблеми та розглянути специфіку й особливості кожного з них; розкрити концептуальні основи конкретно-історичних студій; персоніфікувати науковий доробок учених; визначити нові напрями подальшої пошукової роботи.

Об'єкт дослідження – сукупність історіографічних джерел, що відображають різні аспекти українського питання у Другій Речі Посполитій.

Предмет вивчення – провідні напрями зародження, становлення і збагачення історичних знань про політику урядів Другої Речі Посполитої щодо українців, діяльність українських політичних структур і громадських організацій у Польщі, історію суспільних рухів, ставлення українців до Польської держави тощо.

Перші кроки у дослідженні аналізованої проблеми зроблено вже у 1920–1930-х рр. Характерно, що пошукову роботу вчених стимулював відділ національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі, під егідою якого виходили праці, присвячені національним питанням, у тому числі й українській проблематиці. Так, М. Фелінський (псевдонім Р. Ружицького) у одній із публікацій подав історико-соціологічну характеристику українського політичного спектру [2, с. 52–137]. Автор поділив легальні партії на три групи: праві, центристські й ліві. В основу типологізації партій М. Фелінський поклав два принципи: політична орієнтація і ставлення до національного питання. Зокрема, дослідник цілком слушно зазначав, що Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) мало загальнонародний характер, а основною його опорою були інтелігенція, міщанство і греко-католицьке духовенство [2, с. 56].

Запропонована М. Фелінським класифікація українських політичних партій знайшла застосування у колективній праці, на титул якої винесено фіктивне прізвище одного з авторів – З.

Урбанський. У книзі зроблено спробу показати розташування українських партійно-політичних сил. Спираючись на результати парламентських виборів, автори дійшли таких висновків: наприкінці 1920-х рр. УНДО посідало провідні позиції в українському суспільстві; услід за ним ішли (хоча й зі значним відривом) радянофільські політичні об'єднання; вибори 1930 р. показали "повний спад впливу радянофільства" [3, с. 33–38].

Тоді стали популярними й праці А. Белціковської [4], у яких містяться короткі відомості про партії та клуби у польському парламенті. Автор охарактеризувала 12 західноукраїнських партій, у тому числі дві москвофільського спрямування. Ще й сьогодні польські дослідники послуговуються статистичними даними про результати виборів до парламенту в 1922 і 1928 рр. та загальними характеристиками депутатів сейму і сенаторів, підготовлені Т. і В. Жепецькими [5].

У цей час була сформульована офіційна версія саботажницького руху західних українців. Так, у колективній праці згаданій вже польської урядової структури зазначалося, що антидержавну акцію 1930 р. розв'язала Українська військова організація (УВО). Її метою було загальмувати реальне позитивне ставлення української суспільності до Польської держави, піднести в очах українських мас авторитет УВО та інших націоналістичних організацій, що перебували за кордоном [6, с. 7]. Звісно, таке твердження не відповідає дійсності, бо антиурядовий виступ було розгорнуто на знак протесту проти політики колонізації українських земель. Примітно, що карально-репресивні дії польської влади щодо українців автори назвали "паціфікацією".

Не можна оминати увагою доробок польських публіцистів, які входили до групи "Польсько-українського бюлетеня". Наприклад, О. Бохенський засуджував політику асиміляції українців, прихильно ставився до поміркованого курсу УНДО, намагався представити збірний підхід польських неоконсерваторів до вирішення українського питання у Другій Речі Посполитій [7, с. 17–20]. Необхідною передумовою мирного польсько-українського співжиття він уважав відмову від стереотипу про штучність і політичну незрілість українського національного руху та визнання його вагомою політичною силою, здатною спрямувати потенціал українського суспільства у річище польсько-української співпраці [7, с. 30].

Інший відомий представник польських консерваторів, граф С. Лось, також прагнув осмислити польсько-українські взаємини. У брошурі "За конструктивну політику на Червоній Русі", яка вийшла друком польською та українською мовами, автор закликав польський уряд піти на поступки українському населенню Галичини, дати йому змогу розвиватися, спираючись на досягнення європейської культури та християнські цінності. Разом із тим, він апелював до українців визнати Польську державу і розвивати національне життя для майбутньої незалежної України, оскільки у той час, на його погляд, не було сприятливих умов для реалізації національної ідеї [8].

Проблеми українсько-польських стосунків також торкалися Л. Василевський, Т. Голувко, В. Бончковський, Л. Мікуловська (Харевічова) та інші публіцисти.

У Польській Народній Республіці від середини 1940-х – до кінця 1960-х рр. україністика перебувала у стані стагнації. Очевидно, однією з причин цього було те, що у пам'яті тодішнього покоління свіжими ще були події українсько-польського протистояння на Волині й Галичині 1940-х рр. Потрібна була певна історична "дистанція", щоб осмислити їх, з одного боку, на рівні наукової аргументованості, а з іншого – задля історичної легітимізації комуністичного режиму. Якісні зміни наступили у 70–80-х рр. ХХ ст., коли у польській історіографії відбулася переоцінка національної політики Другої Речі Посполитої. Примітно, що праці польських учених, на відміну від досліджень їх радянських колег, відзначилися багатшою джерельною базою та нестандартними оцінками-висновками. Наприклад, твердження А. Хойновського, що "в національній політиці СРСР від 1929 р. запанував централістський курс" [9, с. 173] було немислиме у радянській історичній науці. Оригінальною є й інша теза автора: більшість українців опинилася у складі відродженої Польської держави всупереч своїй волі [9, с. 5]. Історики зважено, без зайвих емоцій, не забуваючи при цьому про класово-партійні та національні інтереси, аналізували політику Польщі щодо українців, процес становлення і розвитку українських політичних середовищ.

Такого роду праці вийшли з-під пера М. Папежинської-Турек. У монографії 1979 р. вона зацентувала увагу на чинники, що висунули українське питання на перше місце у національній політиці урядів Другої Речі Посполитої (чисельність українського населення, рівень його національної свідомості, наростання в українському суспільстві політичних, господарських і навіть релігійних суперечностей тощо) [10, с. 5]. Розстановку партійно-політичних сил розглянуто за усталеною вже схемою. Автор без жодних застережень констатувала, що домінуючу роль в українському суспільстві відігравали партії "буржуазно-націоналістичного характеру" [10, с. 54]. Вони спільно з лівими силами формували "український національний рух". Це важливо підкреслити з огляду на те, що радянські історики показували діяльність українських національних партій тільки у ракурсі їх ідейно-політичного краху і тактики щодо них Комуністичної партії Західної України (КПЗУ).

У полі зору А. Хойновського перебував українсько-польський діалог. Як зауважував історик, еволюцію політичного курсу українського політикуму започаткував 1930 рік. Однак для порозуміння у 1931 р. ще бракувало "сприятливого клімату" [9, с. 173–176]. Лише після чергового загострення українсько-польських стосунків у 1934 р. УНДО активізувало нормалізаційну політику. Цьому сприяли також вихід із партії групи Д. Палієва і прагнення УНДО виступати у ролі єдиного представника українського народу [9, с. 203–204]. Не втратили свого значення зроблені А. Хойновським оцінки волинського експерименту воєводи Г. Юзевського, а відтак і діяльності Волинського українського об'єднання (ВУО). На переконання дослідника, партія не зуміла охопити своїми впливами широкі верстви населення через сильний вплив інших політичних сил ("Сельроб"), незначну популярність керівників ВУО, важке економічне становище селянства краю тощо. "Окрім видимості пружності й активності, – резюмував А. Хойновський, – ВУО залишалося організацією у значенні скоріше моральному, ніж реальному" [9, с. 178–179].

Помітним історіографічним фактом стала монографія Т. Домбковського "Український національний рух у Східній Галичині. 1912–1923" (Варшава, 1985 р.). У книзі з'ясовано політичні і соціально-економічні передумови виникнення українського підпілля в умовах польської окупації Східної Галичини. Цікаво, що український визвольний рух автор розглядав у площині діяльності національно-державницьких сил, серед яких найпомітнішу роль відігравала УВО. Бойкот виборів до польського парламенту 1922 р., на його думку, засвідчив "національну єдність і прагнення українців до повалення польської окупації, відбудову власної державності" [11, с. 217]. Однак Т. Домбковський не з'ясував справжніх причин поразки визвольних змагань західних українців у 1918–1923 рр., суб'єктивно потрактував еволюцію українського національного руху, а історичну перспективу українців пов'язував лише з класовою державою.

Підсумком вивчення українського питання у Польщі 1923–1929 рр. можна вважати монографію Р. Тожецького, що побачила світ наприкінці 1980-х рр. Історик узагальнив доробок своїх попередників, опрацював багато архівних фондів, використав праці дослідників української діаспори. Книга приваблює не тільки нововіднайденими історичними матеріалами, а й авторськими розмірковуваннями. Наприклад, дослідник констатував, що три провідні легальні політичні сили – УНДО, УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія) і УСДП (Українська соціал-демократична партія) – "володіли складом найбільш кваліфікованих фахівців і діячів" [12, с. 247]; УНДО не було типовою партією, а "свого роду національним фронтом, який об'єднував прихильників і виборців" [12, с. 55]; угодовці, на його думку, "не були ні ренегатами, ні зрадниками національної справи, а людьми, які бачили користь від налагодження гармонійного співжиття в конкретній ситуації; не зреклися своєї українськості і головної мети – незалежності, але не бачили умов реалізації цих прагнень" [12, с. 56]. Разом із тим, викликає подив твердження, що незалежна група Української народно-трудової партії складалася з "людей, які мали на увазі головно власні інтереси, а не ідеї" [12, с. 50]. Р. Тожецький, як і М. Папезинська-Турек вважали, що українське питання у міжвоєнній Польщі не мало шансів бути розв'язаним у формі територіальної автономії через те, що не було умов для федералізації країни. Крім того, на заваді стояли менталітет поляків та історична традиція [12, с. 49].

У період домінування комуністичної ідеології не було написано глибокого узагальнюючого дослідження з історії українського праворадикального руху. Погляди істориків, особливо військових [13], були сфокусовані на "диверсійно-терористичній" діяльності націоналістичних структур. При цьому замовчувалося, що терор був не метою, а засобом для досягнення кінцевої мети – встановлення незалежної соборної національної держави на всій етнічній українській території. До найбільш резонансних антипольських виступів віднесено саботажницьку акцію 1930 р. Масові хвилювання західних українців розглядалися у площині господарської кризи того часу і стверджувалося, що важким економічним становищем скористалася ОУН "для проби сил".

Р. Тожецький зауважив, що "було піднято широку терористичну акцію на зразок ірландської, але у більшому масштабі і кривавішу" [14, с. 65]. Звичайно, таке твердження є перебільшенням, аналогічно, як і суттєво завищеними є дані автора про кількість випадків нищення майна – 2200 [14, с. 65]. А. Хойновський з'ясував: між липнем і груднем 1930 р. у трьох південно-східних воєводствах Польщі було скоєно 191 акт саботажу (головно підпалів), більшість з яких (172) скеровувалася у приватний сектор. Крім того, незначна частина підпалів була справою рук власників маєтків, які прагнули отримати від держави відшкодування [9, с. 157–158]. Дослідник не робив жодних підрахунків, а використав статистику зі звіту міністра внутрішніх справ Польщі Ф. Славої-Складковського на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р.

Польські історики засудили не тільки терористичну діяльність УВО-ОУН, а й каральну акцію силових структур держави проти українського населення. Зокрема, Р. Юрись і Т. Шафар зазначали, що дії ОУН були лише приводом до пацифікації. "Насправді, – писали історики, – йшлося про ліквідацію

українського визвольного руху, легального і нелегального" [15, с. 307]. Аналогічну думку висловив А. Хойновський: паціфікація Галичини була своєрідною формою передвиборчої кампанії уряду. Оцінюючи політику "втихомирення" під кутом зору – хто виграв і хто програв від подій 1930 р., дослідник дійшов висновку, що політичну перемогу здобула УВО-ОУН. "Були досягнуті, – писав А. Хойновський, – дві принципові мети цієї організації у вигляді зросту напруження і зміцнення настроїв ненависті щодо держави, а також надання українському питанню широкого міжнародного розголосу" [9, с. 159]. Дослідник життя і діяльності Ю. Пілсудського, А. Гарліцький, погодившись з висновком А. Хойновського, додав: "зламавши опір українців, уряд досяг піррової перемоги" [16, с. 590].

До пріоритетних напрямів історичних досліджень належав і ліворадикальний рух у національному регіоні. Цю тему розробляло чимало учених, як-от: Ю. Ковальський, Р. Тожецький, Г. Іванський, Т. Бернацек, Г. Ціmek, Я. Радзейовський. Зважаючи на новаторський підхід до висвітлення проблеми, зупинимось на доробку останнього автора. 1976 р. побачила світ його книга про компартію Західної України [17], яка для радянського читача була недоступною. У 1983 р. монографію без цензурних обмежень перевидав Канадський інститут українських студій (м. Торонто) англійською мовою. Одразу ж зауважимо, що подібного роду видання в УРСР стали можливими лише у період горбачовської "перебудови" (маємо на увазі праці Ю. Сливки та М. Панчука). Заслугою історика було те, що він показав ідейну еволюцію КПЗУ, її непрості взаємини з компартіями Польщі та України, причини і перипетії партійних розколів. Тільки Я. Радзейовський, а не радянські дослідники, подав склад ЦК КПЗУ у 1924, 1925 і 1928 рр., показав наслідки організованих сталінським режимом погромів партії й подальшу долю видатних "розламівців" (тобто, націонал-комуністів, навіть С. Волинця, який згодом став одним із чільних діячів Фронту національної єдності, а у роки Другої світової війни – членом військової управи дивізії "Галичина") [17, с. 55–56, 88, 223–233].

Побіжний огляд суспільно-політичної структури Західної України зробили А. Айненкель, М. Дроздовський, Є. Гользер, І. Ігнатович, С. Стемпень, Є. Томашевський та інші автори.

Польські історики вивчали й культурно-освітнє життя західних українців. З-поміж інших досліджень належить виділити монографію М. Іваницького [18], у якій висвітлено розвиток і суспільну роль окремих громадських інституцій. Більше місця відведено найстарішій українській організації – "Просвіті". Представлено також діяльність Українського педагогічного товариства (УПТ) "Рідна школа", коротко показано видавництво газет і журналів. У результаті дослідник дійшов важливих висновків: "Просвіта" централізувала все українське культурно-освітнє життя, значною мірою сприяла зростанню національної свідомості, утруднювала роботу польського "Товариства народної школи" і була, без сумніву, найбільш заслуженою українською культурно-освітньою організацією [18, с. 64–65]. Заслугою автора було й те, що він уперше зробив огляд діяльності культурно-освітнього товариства "Рідна хата" і освітньої політики польської влади на Холмщині [18, с. 93–104], а також побіжно описав громадсько-культурну працю 26-ти інших українських товариств і організацій, як-т: – "Союзу українок", "Дружини княгині Ольги", товариства "Захоронка", "Учительської громади", товариств "Орли", "Луг".

Започатковано й такий напрям студій, як історія українського кооперативного руху. Так, М. Папезинська-Турек у монографії, присвяченій українському питанню у Польщі 1922–1926 рр., розглядала кооперацію, як основну форму організації господарського життя українців. На її думку, основною метою українського кооперативного руху було економічне піднесення земель, заселених українцями, а згодом і "політичне посилення" [10, с. 80]. Р. Тожецький поряд із діяльністю кооперативів, що належали до Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), детальніше висвітлює діяльність товариства "Сільський господар". Автор вказав на нерівномірність розвитку української кооперації: у Галичині цей рух був активніший, ніж на Волині. Такий стан він пояснював тим, що адміністрація Волинського і Поліського воєводств намагалася ізолювати місцевих кооператорів від впливу РСУК, чинила різні адміністративні утиски [12, с. 280–284].

Про дискримінаційну політику польської влади щодо української кооперації писали також В. Русінський, З. Ландау і Є. Томашевський [19]. Щоправда, автори, так само, як М. Папезинська-Турек чи Р. Тожецький, в основному висвітлювали розвиток українських кооперативних організацій Галичини, а Волинь згадували епізодично. Цю прогалину дещо заповнила монографія В. Менджецького [20], у якій в загальних рисах охарактеризовано господарський стан Волинського воєводства, проаналізовано розвиток окремих галузей промисловості, сільського господарства, зроблено висновок щодо місця і значення кооперації в соціально-економічному, суспільно-політичному і культурному житті. За спостереженнями автора, після позбавлення волинських кооперативів організаційної опіки РСУК, українська кооперація в краю почала занепадати.

У 1980-х рр. низку істориків – Т. Сліву, А. Зембу, Р. Тожецького, Е. Пруса та інших зацікавила релігійна тематика. Автори показали організаційну структуру Греко-католицької церкви (ГКЦ),

торкнулися питання її суспільних функцій та звернули увагу на діяльність митрополита А. Шептицького. Однак не усі праці можна вважати об'єктивними. Саме цим вирізняється з-поміж інших дослідження Е. Пруса [21], яке викликало значний резонанс у наукових колах Польщі [22]. Автор належав до тих небагатьох провладних дослідників, які отримали доступ до радянських архівів, зокрема Львова. Проте документальні матеріали було використано надто тенденційно. Крім того, проігноровано праці представників української діаспори, які вже були введені до наукового обігу польськими вченими. Зате у книзі багато посилань на роботи радянських авторів – С. Даниленка, В. Добричева, В. Беляєва та інших. Е. Прус не приховував свого негативного ставлення до А. Шептицького, воно впливало з основної тези автора: для митрополита "польська держава була чужою" [21, с. 135]. У монографії фрагментарно, а інколи й викривлено показано вплив ГКЦ на суспільне життя українців краю. Наприклад, далеким від істини є твердження, що митрополит використовував терор УВО для власних цілей.

Натомість, загалом позитивний образ А. Шептицького створив Р. Тожецький, який, на відміну від Е. Пруса, не бачив у діях митрополита користоловства. У політичних питаннях, зазначив дослідник, митрополит Андрей зберігав у суспільстві понадпартійне становище. Хоча він і зблизився з УНДО, проте поступово підготував відродження християнсько-демократичного руху в різних його організаційних формах, намагався загальмувати, принаймні вплинути на розвиток радикального націоналізму [23, с. 58].

Предметом дослідження М. Папезинської-Турек стала політика урядів Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви. У спеціальній монографії автор переконливо довела, що у ревіндекаційній акції на Волині і Холмщині виразно простежувалася ідея полонізації [24, с. 260–273]. Значне місце у праці відведено показу змагань українців за надання Православній церкві національного характеру. Український релігійний рух, зауважувала дослідниця, виріс на ґрунті історичної практики та у зв'язку із розвитком суспільної свідомості й потреби пошуку національної самоідентичності. Проте М. Папезинська-Турек не завжди була послідовною у своїх міркуваннях. Віддавши належне потужному українському національному рухові, історик водночас зазначила, що, з точки зору тогочасної польської влади, він містив у собі небезпечні "сепаратистські тенденції". Тому, на її думку, з метою інтеграції східних земель найменш небезпечним було збереження російського характеру церкви, адаптованої до нових політичних реалій. [24, с. 304]. Як бачимо, об'єктивність автора у висвітленні українського питання закінчилася там, де питання стосувалося польських національно-державних інтересів.

Після 1989 р. польська історіографія не зазнала таких глибоких змін, як, скажімо, в Україні. В інтелектуальному плані в Польщі збереглася наступність поколінь. Об'єктивний методологічний плюралізм, який вже існував, був підтверджений скасуванням партійного диктату і цензури. Порівняно з попереднім історіографічним періодом, значно розширилася українська проблематика, збагачується джерельна база досліджень, у тому числі завдяки поступу у публікаціях документів. Характерно, що коло науковців, які брали участь у процесі формування знань про Україну, розширилося за рахунок представників молодшої генерації істориків.

Задекларована нами проблема частково знайшла відображення в синтетичних працях Т. Ольшанського, А. Хойновського, В. Серчика з історії України та К. Гринберга й Б. Шпренґеля з українсько-польських взаємин Х – ХХ ст. Проте найбільш характерною рисою сучасної польської україністики є розвиток фахових досліджень. Так, стараннями Р. Томчика вперше створено цілісну картину становлення та розвитку УНДО. Її виникнення у 1925 р. автор розцінив як найважливішу подію в легальному політичному житті українського суспільства Галичини [25, с. 53]. Проаналізувавши рішення народних з'їздів та керівних органів партії, історик простежив еволюцію її політичної тактики, а також перипетії внутріпартійного протиборства. Цінність праці полягає і в тому, що у ній показано діяльність націонал-демократів (зазвичай, організаційно-політичну) не тільки на теренах Галичини, а й поза її межами, визначено рівень впливів УНДО серед українського населення Західної України у порівнянні з іншими політичними силами. Викликають зацікавлення ті розділи монографії, у яких йдеться про його політичну практику у міжвоєнному десятилітті. На переконання дослідника "непопулярна" тактика УНДО щодо Польщі у 1930-х рр. "впливала з реальної оцінки політичної ситуації, а також із визнаної за репресивну національної політики польських властей" [25, с. 304].

Однак Р. Томчик не висвітлює діяльність УНДО в громадських та кооперативних організаціях, не відшукав ілюстративно-фактологічного матеріалу про роботу первинних партійних ланок. Традиційним є трактування діяльності українських депутатів і сенаторів на міжнародній арені, а саме, як "елемент виразно антипольської... пропагандистської акції партії, яка підтримувала ревізійні прагнення в Європі" [25, с. 96]. Автор інколи беззастережно поділяє аналітичні оцінки, зроблені працівниками відділу національностей МВС Польщі. Так, характеризуючи рішення III

Народного з'їзду УНДО, він констатував, що усунення від керівництва партії угодовців означало посилення радикально-націоналістичної течії на чолі з Д. Паліївим [25, с. 114]. Насправді тут треба вести мову про зміцнення позицій тих діячів, які орієнтувалися на власні національні сили. Символом політики невизнання Польщі був і голова партії Д. Левицький.

Новизна порушених і вирішених завдань характеризує також зміст монографії Р. Томчика, присвяченої діяльності Української радикальної партії (УРП) у 1918–1926 рр. Прикметно, що автор розглядає УРП як вагомий чинник формування національної свідомості українців та їх боротьби за власну національну державу. Згідно з його спостереженнями, після рішення Ради амбасадорів 1923 р. партія першою серед західноукраїнського політикуму прийняла орієнтацію "на власні сили", тактику невизнання Польської держави та ізоляції від органів державної адміністрації [26, с. 168–169, 253]. З'ясовано, що радикали посідали міцні позиції у Станиславівському воєводстві, певні впливи мали на Тернопільщині і ще менші – у Львівському воєводстві. Простежено основні форми масово-політичної роботи партії, однак автор оминув увагою діяльність радикалів у культурно-освітніх і кооперативних організаціях, слабо висвітлив функціонування місцевих партійних осередків.

Предметом підвищеної дослідницької уваги стало ВУО. Монографія З. Запоровського розкриває широке коло питань, пов'язаних з історією цієї регіональної партії: передумови виникнення, організаційну структуру, ідеологію, культурно-освітню і парламентську діяльність, ставлення до церкви тощо. Автор, на відміну від А. Хойновського, вважав, що ВУО було "найбільшою формацією національних меншин, яка реалізувала позитивну програму, корисну як для держави, так і для власного суспільства" [27, с. 157]. Апогей його організаційного розвитку припав на 1935–1937 рр. Саме тоді воно стало найсильнішим угрупованням на Волині [27, с. 82]. Причинами популярності ВУО, на думку вченого, були підтримка її польською владою, заборона прокомуністичних організацій та висунення програми "органічної праці" [27, с. 85]. Однак автор не згадав іншого чинника – заходів воєводи Г. Юзевського щодо зміцнення "сокальського кордону".

З. Запоровський вперше поставив питання про кінцеву мету ВУО і дав на нього відповідь: "Велика, незалежна, соборна Україна" [27, с. 108]. Такий надто ризикований висновок зроблено на підставі публікації в "Українській ниві" за 13 жовтня 1930 р. Автора і назви статті не вказано, що й зумовило потребу верифікувати подану інформацію. Насправді у цьому номері газети немає жодної згадки про майбутню незалежну Україну. Відомо також, що у програмних документах ВУО відсутнє положення про соборність українських земель. До того ж, уся його статутна діяльність не віщувала кардинального розв'язання українського питання у Польщі. Абсолютно бездоказовим є твердження, що "ВУО змінило стереотип пана-поляка на пана-українця з Галичини" [27, с. 105].

Історики ПНР глибоко не досліджували діяльність Української парламентської репрезентації (УПР). Лише у 1990-ті рр. З. Запоровський, В. Менджецький, Ч. Бжоза та інші спробували "зрушити" з місця важливу наукову проблему. Вельми втішно, що вона вивчається й на монографічному рівні. Так, М. Шумило розглянув політичні передумови створення, генезу та організаційну структуру УПР у 1928–1939 рр., окреслив її роль у діяльності УНДО, створив реальний образ українських депутатів і сенаторів, показав еволюцію політики УПР щодо уряду і Польської держави. У підсумку дослідник дійшов висновку, що УПР, будучи найсильнішим клубом національних меншин у законодавчих палатах Другої Речі Посполитої, мала значний вплив на відносини між урядом та українським суспільством, а відтак і на становище українського населення в Польщі [28, с. 291–295].

До провідних фахівців польського соціалістичного руху належить Е. Коко. У монографії 1991 р. [29] і наступних публікаціях він намагався довести конструктивізм концепції територіальної автономії українських земель у складі Польщі, яку пропагувала Польська соціалістична партія (ППС). Однак на перешкоді реалізації, на його думку, стояли не тільки урядові кола Польщі, а й більшість українських політичних сил. Ігнорування останніми пепеєсівської програми – це результат молодості українського національного руху, характерними рисами якого були "максималізм програмних цілей і брак схильності до компромісу" [29, с. 60]. Тим самим автор позиціонував себе як апологет ідеології і практики міжвоєнної ППС. Вартий уваги погляд Е.Коко на особливості розвитку українського соціал-демократичного руху у міжвоєнний період. У одній із праць він стверджував, що у 1930-х рр. склалися дуже несприятливі умови для реалізації ідеї УСДП – соціалістичної, незалежної України: з одного боку, радянська Україна потрапила під сильний контроль Москви, а з іншого – в українському суспільстві посилювалися впливи радикальних націоналістів, які орієнтувалися на гітлерівську Німеччину. Тому програмні заяви партії мали пропагандистський характер, які радше негативно налаштували УСДП до існуючої реальності [30, с. 140].

Сучасні польські учені виявили зацікавленість ідеологією і політичною практикою українського праворадикального руху. Першу спробу дослідити процес ідеологічного формування ОУН зробив Я. Радзейовський. Залучивши до наукового аналізу праці Дж. Армстронга, О. Мотилія, Д. Донцова,

П. Мірчука, М. Сосновського та інших, автор показав генезу українського націоналізму від 1917 до 1929 р. Я. Радзейовський погодився з поширеним в американській історіографії терміном "інтегральний націоналізм", розглянув його як протиставлення окресленню "фашизм", але при цьому зазначив: на ідеології українського радикального націоналізму позначилися "значні впливи італійського фашизму, а на пізнішій стадії і німецького" [31, с. 312].

Ще й сьогодні більшість польських суспільствознавців традиційно обмежується коротким твердженням про вплив Д. Донцова на молоде покоління Галичини у міжвоєнний період або спрощено інтерпретує його ідеологію – як різновид фашизму. Цієї схеми позбулися Р. Висоцький [32], В. Павлючук і Т. Стриєк [33]. Вони трактують політичні погляди Д. Донцова з перспективи історії ідей, а ідеологію українського націоналізму не в контексті українсько-польського протистояння у першій половині ХХ ст., а в ширшій порівняльній площині, яка розглядає інші явища такого типу в масштабі тогочасної загальноєвропейської епохи.

До фахових досліджень історії українського радикального націоналізму належить згадана монографія Р. Висоцького. Автор детально показав перебіг подій, пов'язаних з процесом формування націоналістичного руху, генезу ОУН і середовищ, які започаткували її. Належну увагу звернено на устрій та її розбудову в перші роки діяльності, а також чинники, що сприяли кристалізації ідеології та програми. Окремий розділ присвячено внутрішнім змінам в ОУН від часу перебрання керівництва крайовим проводом С. Бандерою. Тут порушено питання організації вишколу і бойового апарату, методів здобуття засобів фінансування тощо. Поважне місце у книзі посідає проблема розвитку націоналістичного руху другої половини 1930-х рр., у тому числі на Волині. Незаперечною заслугою Р. Висоцького було те, що він подав розрахункову чисельність ОУН. На основі документів Центрального військового архіву (м. Варшава) дослідник довів, що напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала близько 8–9 тис. членів [32, с. 337], а не 20 тис., як прийнято вважати в українській історіографії.

Дискусії з приводу трагічних подій на Волині влітку 1943 р. змусили окремих істориків звернути погляд на суспільно-політичну ситуацію в краї у міжвоєнний період. Так, В. Філяр слушно зауважив: заходи Польської держави, скеровані на розв'язання суперечностей у сфері етнопольських відносин, здійснювалися за старою формулою ягеллонської ідеї без урахування умов, що склалися після Першої світової війни [34, с. 248]. Водночас дослідник намагається виправдати дії уряду на Волині. Наприклад, спрощеним є таке твердження: "Українське населення одержало можливість суспільного, політичного, господарського і культурного розвитку, що в кінцевому підсумку спричинилося до пробудження серед українців Волині національного почуття, а відтак, розвитку націоналістичного руху" [34, с. 256].

Чи не першим спробував якоюсь мірою реабілітувати політику Другої Речі Посполитої щодо західних українців А. Айненкель. На II Міжнародному історичному семінарі "Українсько-польські взаємини у 1918–1947 рр." (м. Варшава, 1997 р.) він заявив: у світлі подій, що мали місце на цих теренах під час Другої світової війни, варто називати дії польської влади не пацифікацією, а репресивно-відплатною акцією [35, с. 24]. Подібної думки дотримуються й інші польські дослідники [36, с. 7].

У 1990-х рр. за інерцією вийшли друком декілька новаторських праць, присвячених ліворадикальному рухові у Другій Речі Посполитій [37], однак революційна тематика дуже швидко втратила свою актуальність. До того ж, сучасні польські автори, по суті, не переглянули попередні переоцінки діяльності національно орієнтованої частини КПЗУ ("васильківців").

Новими фактичними даними та інтерпретаціями поповнилося питання культурно-освітнього життя українців у міжвоєнній Польщі. Завдяки Г. Купріяновичу збагатилися наукові знання про організаційну структуру та основні форми діяльності товариства "Рідна хата". На переконання дослідника, у 1920-х рр. це була найважливіша і найдинамічніша інституція українського національного життя на Холмщині і Південному Підляшші [38, с. 172]. Детальніше цей аспект проблеми розглянув Є. Дорошевський у монографії, що побачила світ 2000 р. [39]. Автор показав, що, згідно зі шкільним законом 1924 р. Люблінщина, позбавлялася можливості створювати утравістичні (двомовні) школи. Через це діти українських родин не могли отримати навіть мінімальних знань з мови, якою послуговувалися вдома. За цих умов значну роль відігравала позашкільна освіта, яка знайшла втілення у діяльності громадського товариства "Рідна хата". Систематичний розвиток організації наступив у 1924 р., причому в усіх (дев'яти) повітах, у яких мешкало українське населення. Упродовж останніх п'яти років її діяльності (1926–1930 рр.) створено і зареєстровано 86 філій [39, с. 178]. Популярність "Рідної хати" намагалися використати для власних цілей політичні партії. За неповними даними, у 1925 р. в 11-ти осередках домінували комуністи. У наступні роки їх вплив зростав, що й дало підставу люблінському воєводі заборонити його діяльність. "Ліквідація цієї заслуженої організації, – підсумував дослідник, – була великою

втратаю для українського суспільства. Вона змогла досягти значних успіхів і розбудила ініціативу багатьох місцевих діячів. Відіграла велику культуротворчу роль – реалізувала в широких масштабах основні цілі, спрямовані на культивування й утвердження власної національної культури" [39, с. 188].

Знавцем історії українського просвітницького руху на Лемківщині зарекомендував себе Я. Мокляк. Автор фахово показав здобутки на культурно-освітній ниві лемківської комісії, діяльність двох філій "Просвіти" – у Новому Сончі та Сяноку, розкрив освітню працю греко-католицького духовенства і світської інтелігенції, особливо таких інституцій, як "Товариство взаємної допомоги українських учителів" та "Музею Лемківщини". Простежуючи діяльність УПТ "Рідна школа", Я. Мокляк звернув увагу на диспропорцію розташування її осередків у регіоні – їх було більше у східній частині Лемківщини і менше – у західній. Остання обставина негативно позначилася на розвитку української ідеї у повітах, що належали до Краківського воєводства [40, с. 102–127].

Зусиллями С. Заборняка зроблено серйозний прорив у дослідженні руханково-спортивних організації Західної України. Щоправда, важко погодитися із самою назвою його книги [41] або авторською концепцією, згідно з якою українські гімнастично-пожежний, спортивний, скаутський і туристичний рухи розглядаються у площині інтеграції українців до Польської держави [41, с. 16]. Проте важливим є інше – вперше у польській історичній науці на новій джерельній базі, з залученням матеріалів ЦДІА України в м. Львові, узагальнено досвід національних українських молодіжних товариств від часу їх виникнення до 1939 р. Традиції польської україністики виразно простежуються у прикінцевих рефлексіях автора. Він слушно зауважив, що у розвитку української фізичної культури домінував український національно-визвольний рух. Польська влада вбачала тісний зв'язок між діяльністю праворадикальних і спортивних організацій. Тому національна специфіка фізичної культури українців характеризувалася поєднанням її розвитку із "намірами створити сильну основу для майбутньої української держави". Метою українського спортивного руху було також зберегти мову, культуру, звичаї, тобто українську ідентичність. Водночас дослідник обстоює й таку тезу: основною причиною, яка мала негативний вплив на розвиток української фізичної культури, була політична ситуація, "зв'язана з безперервним прагненням до утворення української держави і підпорядкуванням цій меті політичною елітою всієї діяльності української суспільності" [41, с. 467–468].

Отже, аналізована проблема пройшла у своєму розвитку три етапи. Для праць польських дослідників 1920–1930-х рр. був характерний фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення різних аспектів суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі.

У період існування ПНР українське питання розглядалося у контексті національної політики урядів Другої Речі Посполитої.

Наукові роботи, що з'явилися у 1970–1980-х рр., відзначалися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики та об'єктивності, а також меншою, порівняно з радянськими дослідженнями, заангажованістю комуністичними доктринами.

Хоча праці польських істориків у своїй більшості і містять зважені оцінки українського національного руху, все ж написані з виразним ухилом у бік "полоноцентризму". Ці традиції наукового пошуку не втратили свого значення і на сучасному етапі (від 1989 р. до тепер) розвитку польської україністики.

Наявні історіографічні джерела засвідчують, що в основному задовільно вивчено такі питання, як політико-правове становище українців у міжвоєнній Польщі, політика польських урядів щодо українців Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини і Південного Підляшшя, українсько-польський діалог 1930-х рр., діяльність українських політичних середовищ та громадських організацій, ліворадикальний рух.

Стосовно партійно-політичної розбудови Західної України, то можна ствердити, що найбільших успіхів досягнуто в осмисленні історії УНДО, УРП та ВУО. Водночас побіжно висвітлена діяльність центристської УСДП, а про УСРП та партії консервативного спрямування є лише окремі згадки.

У майбутньому польським дослідникам варто було б більшою мірою використовувати архівні фонди України, а також праці українських істориків. Існує нагальна потреба усталити термінологію. Наприклад, якщо визвольні змагання західних українців, очолювані легальним політичним табором, історики ПНР окреслювали терміном "український національний рух" ("ukraiński ruch narodowy"), то тепер поряд з ним уживаються (щоправда, рідше) інші дефініції, як от: "національний сепаратизм" чи "ruch narodowo-nacjonalistyczny".

Широким полем подальших наукових пошуків, важливих для розуміння українсько-польських взаємин, можуть стати питання культури, релігії, формування національної свідомості українців. Причому, вагомих результатів тут можна досягти лише за умови здійснення міждисциплінарних досліджень проблеми.

Список використаних джерел

1. Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / R. Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1998. – № 3. – S. 103–111; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / E. Koko // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku*. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 132–145; Линкевич О. Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / О. Линкевич // *Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006*. – М.: Индик, 2008. – С. 360–386. 2. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa: Druk P.K.O., 1931. – 140 s. 3. Urbański Z. Mniejszości Narodowe w Polsce / Z. Urbański. – Warszawa: Wydawnictwo "Mniejszości Narodowe", 1932. – 380 s. 4. Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa: "Dom Książki Polskiej", 1925. – 1086 s.; Bełcikowska A. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborów do Sejmu i Senatu w 1935 r. / A. Bełcikowska. – Warszawa: "Awangarda", 1935. – 174 s. 5. Rzepeccy T. i W. Sejm i Senat 1922–1927: podręcznik dla Wyborców / T. i W. Rzepeccy. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. – 552 s.; Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928–1933: podręcznik zawierający wyniki wyborów / T. i K. Rzepeccy. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1928. – 238 s. 6. Sabotaż ukraiński i akcja pacyfikacyjna. – Warszawa: Nakładem Polskiego Instytutu Współpracy z Zagranicą, 1931. – 67 s. 7. Bocheński A. Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej / A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa: Wydawnictwo "Polityka", 1938. – 243 s. 8. Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі / С. Лось. – Львів: Накладом Оргкомітету Української Народної Обнови, 1932. – 84 с. 9. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 262 s. 10. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 391 s. 11. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych, 1985. – 322 s. 12. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s. 13. Szcześniak A. B. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. B. Szcześniak, W. Z. Szota. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s. 14. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / R. Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 379 s. 15. Juryś R. Pitaval polityczny. 1918–1939 / R. Juryś, T. Szafar. – Warszawa: Czytelnik, 1971. – 548 s. 16. Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867–1935 / A. Garlicki. – Warszawa: Czytelnik, 1989. – 721 s. 17. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne / J. Radziejowski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – 266 s. 18. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce: Wydawnictwo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s. 19. Rusiński W. Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego. Cz. II. 1918–1939 / W. Rusiński. – Warszawa: Zakład Wydawnictw Centralnego Związku Spółdzielni Rolniczych, 1980. – 354 s.; Landau Z. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939: w czterech tomach / Z. Landau, J. Tomaszewski. – T. IV. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – 549 s. 20. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 203 s. 21. Prus E. Władysław świętojurski. Rzec o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944) / E. Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 336 s. 22. Serczyk W.A. Na marginesie książki Edwarda Prusa o metropolite Andrzeju Szeptyckim / W. A. Serczyk, R. Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1986. – № 1. – S. 103–119. 23. Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki / R. Torzecki // *Znak*. – Kraków, 1988. – Nr. 400 (9). – Wrzesień. – S. 55–63. 24. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s. 25. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939 / R. Tomczyk. – Szczecin: Książnica Pomorska im. St. Staszica, 2006. – 336 s. 26. Tomczyk R. Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej. 1918–1926 / R. Tomczyk. – Szczecin: PRINT GROUP D. Krzanowski, 2007. – 284 s. 27. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 162 s. 28. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / M. Szumiło. – Warszawa: Wydawnictwo "Nerion", 2007. – 325 s. 29. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925 / E. Koko. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. – 234 s. 30. Koko E. Ukraińcy socialdemokracji galicyjscy w okresie międzywojennym (1918–1939) / E. Koko // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne*. – 1993. – Z. 103. – S. 125–141. 31. Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929) / J. Radziejowski // *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – S. 303–328. 32. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: Geneza, struktura, program, ideologia / R. Wysocki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s. 33. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka / W. Pawluczuk. – Kraków: Wydawnictwo "Nomos", 1998. – 263 s.; Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego (Analiza wybranych koncepcji) / T. Stryjek. – Wrocław: Wydawnictwo "Funna", 2000. – 453 s. 34. Filar W. Kwestia ukraińska w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Filar // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 245–259. 35. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrany problemy / A. Ajnenkiel // *Polska–Ukraina: trudne pytania. Materiały II*

międzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947", Warszawa, 22–24 maja 1997. – Warszawa: KARTA, 1998. – T. 1–2. – S. 11–28. 36. Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. / G. Mazur // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2001. – Z. 135. – S. 3–39. 37. Biernacek T. Nad Prutem i Czeremoszem. Cz. 1. 1914–1928 / T. Biernacek. – Zielona Góra: B.w., 1992. – 73 s.; Cimek H. Komuniści. Polska. Stalin. 1918–1939 / H. Cimek. – Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – 220 s.; Zaporowski Z. Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935 / Z. Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 189 s. 38. Kuprianowicz G. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / G. Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – 1995. – T. 1. – S. 171–210. 39. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s. 40. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków: "Historia Jagellonica", 1997. – 223 s. 41. Zaborniak S. Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939) / S. Zaborniak. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – 543 s.

Василий Футала

УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В МЕЖДУВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ: ПОЛЬСКИЙ ДИСКУРС

В статье проанализированы работы польских исследователей, раскрывающие политику правительств Второй Речи Посполитой относительно украинцев, деятельность украинских политических структур и общественных организаций в Польше, историю общественных движений, отношение украинцев к Польскому государству и т. п. Определены этапы и особенности развития темы в разных социокультурных условиях, подведен итог исследовательской работы польских ученых, намечены недостаточно изученные вопросы и перспективные направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: историография, украинский вопрос, политические партии, общественные организации, междувоенная Польша.

Vasyl' Futala

UKRAINIAN QUESTION IN INTERWAR POLAND: POLISH DISCOURSE

The article analyzes the work of Polish researchers reveal the policy of governments II Rzeczpospolita about Ukrainian, Ukrainian activities of political parties and public organizations in Poland, history of social movements, the Polish attitude to the Ukrainian state, etc. The process and characteristics of topics in different socio-cultural conditions, summed up the search of Polish scientists identified the insufficiently studied issues and promising directions for further research.

Key words: historiography, the Ukrainian question, political parties, NGOs, interwar Poland.

УДК 94(477)

Анатолій Марценюк

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1921–1939 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано праці українських дослідників, присвячених історії громадських організацій Східної Галичини у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) та накреслено напрямки подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історіографія, Східна Галичина, міжвоєнний період, громадські організації, суспільно-політичний рух.

На сучасному етапі становлення української нації та держави дослідження ролі українських громадських організацій у суспільно-політичному русі Східної Галичини міжвоєнного періоду відіграє важливе значення в процесі формування національної свідомості суспільства, переосмисленні місця і ролі України в світовій історії.

Зростає інтерес дослідників до важливих проблем стосовно інтерпретації діяльності українських громадських організацій як самостійного, важливого чинника розвитку національної історії, поряд із соціально-економічними, партійно-політичними процесами. Свідченням цього є наявність значної кількості дисертацій, монографій, статей, аналітичних фахових досліджень тощо.

Метою статті є проаналізувати історіографічну літературу, присвячену історії українських громадських організацій, визначити основні тенденції їх розвитку та функціонування, виявити малодосліджені аспекти, що вимагають детального вивчення.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.).

Предметом дослідження є українські громадські організації Східної Галичини міжвоєнного періоду у висвітленні вітчизняних науковців.

Метою статті продиктоване завдання проаналізувати історіографічні праці дослідників українських громадських організацій Східної Галичини міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) та визначити їх роль у суспільно-політичному русі.

Хронологічні межі дослідження – міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

Комплексне вивчення історії громадських організацій Східної Галичини розпочалось на межі XIX–XX ст. У своїй докторській дисертації Б. Савчук, наводить науково обґрунтовану періодизацію історіографії українських громадських організацій Галичини: 1) праці, написані до 1939 р.; 2) роботи, що з'явилися в українському зарубіжжі переважно в 50–80-х рр. XX ст.; 3) дослідження радянської історіографії 50–80-х рр. XX ст.; 4) студії, підготовлені у 90-х роках в Україні [21, с. 46].

Важливі аспекти з історії громадських організацій на західноукраїнських землях розглянуто авторами монографій, що вийшли друком у незалежній Українській державі. Зокрема, це роботи Б. Савчука [21–22], І. Зуляка [8], Ж. Ковби [11], Я. Грицака [6], Т. Гунчака [7], М. Кугутяка [12], С. Макарчука [14], М. Швагуляка [25], Г. Касьянова [9], Ю. Сливки [20], О. Рубльова [19], Ю. Шаповала [24].

У висновках своєї докторської дисертації Б. Савчук зауважує, що українських громадський рух з'єднав широкі верстви селянства, духовенства, інтелігенції, міщанства, робітництва в різного роду добровільні організації [22, с. 392]. Автор стверджує, що за умов польського політичного режиму в Східній Галичині українські громадські організації виступали вагомими чинниками збереження національної окремішності українського населення.

Низка надзвичайно цінних матеріалів з історії молодіжного націоналістичного руху містить праця Л. Ребет "Націоналістична молодь і молодечий націоналізм" [18]. Автор, в'язень польських і німецьких в'язниць, у свій час член "Пласту" і студентського товариства у Стрию, з п'ятнадцяти років член визвольного підпілля УВО і ОУН, з початку 30-х років – референт юнацтва ОУН і провідник жіночих груп у Стрийській окружній езекутиві ОУН. Після стислого аналізу організаційної побудови націоналістичних організацій у 20–30-ті рр. XX ст., характеристики ідейних впливів на праворадикальну молодь підсумовує, що практично весь праворадикальний рух у Східній Галичині у міжвоєнний період був передусім рухом молоді.

Зокрема, окремі аспекти організаційно-політичної роботи керівництво цієї організацією з боку КПЗУ розглядаються у працях Є. Галушка [2], М. Панчука [15], які розкривають окремі сторінки створення комсомольської організації, діяльності комсомолу в період окупації Західної України Польщею, створення та діяльності дитячої організації "Червоний піонер Західної України", участі

комсомольців у боротьбі за національне й соціальне визволення, за возз'єднання з радянською Україною у складі СРСР.

Окремі аспекти молодіжного руху на землях Східної Галичини у міжвоєнний період аналізує М. Кугутяк у монографії "Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 рік)" [12]. Автор, зокрема, вказує на зростаючу роль молодшого покоління у суспільно-політичному житті краю 20-х років, причини конфлікту зі старшим поколінням, об'єктивні обставини того, чому до лав ОУН вливалася насамперед молодь: студентська спочатку, а згодом міська та сільська [12, с. 51].

Б. Трофим'як у монографії "Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку XIX століття – до 1939 року)" [23] подав організаційну структуру, морально-етичні засади спортивно-руханкових молодіжних товариств Західної України з використанням певної кількості архівних матеріалів та періодичних видань того часу.

Культурно-просвітницький рух у Східній Галичині міжвоєнного періоду представлений діяльністю товариства "Просвіта", "Рідна школа". Ґрунтовне наукове дослідження з історії "Просвіти" здійснив І. Зуляк, який зауважив, що "Просвіта", забезпечуючи гармонійний і всебічний розвиток українства, сприяла формуванню національної еліти з державницьким мисленням, обґрунтуванню ненасильницьких підвалин національного державотворення [8, с. 4].

П. Петрик зауважував на відновленні просвітньо-організаційної діяльності товариства "Просвіта" на початку 20-х рр., окреслював перепони, які влаштувала влада, підкреслював незаперечну роль товариства у суспільно-політичному житті Західної України загалом та Східної Галичини зокрема [17, с. 82].

Культурно-просвітницьке бачення діяльності товариства "Просвіта" подавав М. Галущинський [3–5]. Він вважав діяльність товариства сприяє розвитку національної самосвідомості українців, національна держава неможлива без ідеї розвитку громадянського суспільства та просвітницької ідеї. Автор вважав за необхідне відновлення національної економіки, господарсько-кооперативного руху [5, с. 16].

Ж. Ковба наголошує на необхідності товариства проводити культурно-просвітницьку діяльність, залучаючи молодше та старше покоління, вивчати національні традиції, які становлять цінність та виступають елементами історичної пам'яті української нації [11, с. 73].

Л. Ясінчук, досліджуючи культурно-просвітницький рух Східної Галичини на прикладі історії "Рідної школи" підкреслював особливу роль культурних змагань українського народу, виробляючи власний досвід відродження національної культури. Автор наголошував, що український народ повинен мати власну традицію у сфері шкільництва та виховання. Л. Ясінчук, характеризуючи суспільні умови існування українського шкільництва у міжвоєнній Польщі, зазначав, що, незважаючи на складні умови, у яких перебувало українське шкільництво, українство відстоювало свої позиції [28, с. 246].

У міжвоєнний період у Східній Галичині виразно означені характерні для європейських країн напрями жіночого руху (консервативний, або соціально-релігійний, ліберальний, соціал-демократичний), а відповідно і їх ідейно-теоретичне обґрунтування.

Історію українського жіночого руху О. Маланчук-Рибак трактує як взаємопов'язані етапи розвитку. Перший етап (останні десятиліття XIX – перше десятиліття XX ст.) – це участь жінок Наддніпрянщини та західноукраїнських земель у громадсько-культурних, політичних організаціях і рухах, діяльність перших жіночих організацій [13, с. 43].

Вагомим досягненням у вивченні історії українського жіночого руху стало дослідження М. Богачевської-Хомяк [1]. Основними засадами дослідження автор визначила відхід від усталеного трактування історії України як історії суспільно-державної та зосередження уваги на дослідженні тих сфер і виявів громадсько-суспільного життя, які традиційно вважалися маргінальними, зокрема на вивченні суспільної діяльності жінок.

М. Богачевська-Хомяк вважає, що для висвітлення історії українського руху недостатньо подати тільки історію жіночих організацій та проаналізувати діяльність заангажованих у них жінок; для повнішого з'ясування проблеми потрібне конкретне історичне тло. А це одне з найскладніших завдань, що його поставила перед собою дослідниця. Показати історичне тло – означає визначити передовсім взаємозалежність і зв'язок між суспільно-державною детермінованістю становища жінок та їх емансипаційними прагненнями, потенціалом жіночої самоемансипації. Історичне тло визначають державно-правова система та національна ментальність, суспільне становище жінок, перебіг найважливіших громадсько-політичних та культурних подій, а також відповідна психологічна характеристика основних соціальних верств суспільства [1, с. 268]. Автор підкреслює важливість об'єктивного наукового підходу у дослідженні жіночого руху як суспільно-політичної течії, громадського руху, відкидаючи усталені стереотипи.

Дослідник молодіжного руху Західної України І. Шумський [26] комплексно та систематизовано на основі великої джерельної бази подав основні форми роботи молодіжних організацій в умовах польського режиму. Автор вважав, що основною метою українських молодіжних товариств міжвоєнного періоду було прагнення виховати національно свідомих, фізично здорових патріотів-українців для боротьби за державну самостійність України [26, с. 12].

У 20–30-ті рр. ХХ ст. опубліковано низка праць, присвячених національно-патріотичному рухові студентів на західноукраїнських землях. М. Мудрий, використовуючи чисельний документальний матеріал, показав історію змагань за український університет і організацію підпільного навчального закладу у Львові наперекір заборонам польської окупаційної влади.

В. Янів детально дослідив студентський рух 30-х років ХХ ст. та проаналізував внесок студентів у культурно-громадський рух, підсумував їх працю у "Рідній школі", "Просвіті" та у Товаристві наукових викладів ім. П. Могили [27, с. 116].

Р. Ковалюк зауважує, що відтворення історії українського студентського руху дозволяє з'ясувати чимало важливих питань щодо ідейної еволюції західноукраїнського суспільства, формування національної свідомості, самоврядних підстав та мобілізаційної здатності всупереч владним структурам, що неодноразово змінювалися; вивчити механізми взаємодії та взаємовпливів різних чинників і поколінь українського національного руху й заповнити прогалини у дотеперішній системі знань з новочасної історії України та міжнародних відносин [10, с. 7]. Автор стверджував, що студентський рух на західноукраїнських землях розвивався як складова частина загальноукраїнського руху.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що досліджувана нами тема знайшла цілісне систематизоване розкриття в історичній науці та потребує більш детального вивчення шляхом виокремлення концептуальних та ідейних засад у інтерпретації різнопланової діяльності асоціацій. Наукові дослідження, зокрема на рівні часткових історичних проблем, а саме такими є проблеми, порушені у жіночих, студентських, культурно-просвітницьких студіях, відображають як здобутки, так і нерозв'язані проблеми усієї національної історіографії.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Є. М. Галушко. – Львів: Вид-во Львівського у-ту. – 1965. – 263 с.
3. Галушинський М. "Геть неписьменність!" / М. Галушинський. – Львів: Просвіта, 1927. – 25 с.
4. Галушинський М. Кілька завдань освітньої праці / М. Галушинський // "Просвіта" до українського народу. – С. 16–22.
5. Галушинський М. Новими шляхами / М. Галушинський // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. LXXXIX. – Кн. VII. – С. 72–79.
6. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Т. ССХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 71–110.
7. Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Т. Гунчак // Сучасність. – 1986. – Ч. 1. – С. 69–78.
8. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
9. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус. Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського у-ту, 1992. – 176 с.
10. Ковалюк Р. Т. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. / Р. Т. Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 424 с.
11. Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. М. Ковба. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Б. в., 1993. – 204 с.
13. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно українських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. – 500 с.
14. Макаруч С. А. Західна Україна 1917–1939 рр. в радянській історіографії / С. А. Макаруч, Ю. А. Киричук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 19: Питання історіографії. – Львів: "Вища школа", 1983. – С. 10–17.
15. Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси / М. І. Панчук. – К.: Вища школа, 1982. – 200 с.
16. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" / С. Перський. – Л.: Накладом Товариства "Просвіта", 1932. – 269 с.
17. Петрик П. З діяльності Т-ва "Просвіта" / П. Петрик // "Просвіта" за шістьдесят літ. – С. 82–105.
18. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен: Український самостійник, 1964. – 131 с.
19. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
20. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1985. – 272 с.
21. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939 / Б. П. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 267 с.
22. Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): Дис. доктора іст. наук: 07.00.01 / Б. П. Савчук. – К., 1999. – 492 с.
23. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль:

Економічна думка, 2001. – 693 с. 24. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: Сторінки неписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с. 25. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82. 26. Шумський І. І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) / І. І. Шумський. – Тернопіль.: ТДПУ, 2002. – 183 с. 27. Янів В. Причинки до питання про участь українського студентства в культурно-освітнім житті / В. М. Янів // Студії та матеріали до новішої української історії. – Мюнхен: Український вільний університет, 1970. – С. 170–228. 28. Ясінчук Л. 50 літ Рідної школи / Л. Ясінчук. – Л.: Накладом товариства “Рідна школа”, 1931. – 178 с.

Анатолій Марценюк

УКРАИНСКИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧНЫ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (1921–1939 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

В статье проанализированы работы украинских исследователей, посвященных истории общественных организаций Восточной Галичине в межвоенный период (1921–1939 гг) и намечены направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: историография, Восточная Галичина, межвоенный период, общественные организации, общественно-политическое движение.

Anatoly Martsenyuk

UKRAINIAN PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE SOCIO-POLITICAL MOVEMENT IN EASTERN GALYCINA INTERWAR PERIOD (1921–1939): HISTORIOGRAPHY QUESTION

The article analyzes the work of Ukrainian researchers on the history Eastern Galicia in the interwar period (1921–1939 years) and outlining directions for further scientific research.

Key words: historiography, Eastern Galychyna, the interwar period, social organizations, socio-political movement.

УДК 94(477)

Сергій Чуйко

ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТРАКТУВАННЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану трактування науковцями важливих подій періоду Другої світової війни. Автором аналізуються можливості окреслення консолідуючої позиції стосовно розуміння співвідношення понять “Велика Вітчизняна війна”, “Друга світова війна” та інших як вагомого чинника об’єднання українського суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Ключові слова. Українське суспільство, консолідація, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, німецько-радянська війна, День Перемоги.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства надзвичайно актуальною є проблема об’єднання українців навколо потужної консолідуючої національної ідеї. На заваді окреслення і впровадження у життя такої ідеї стоять кардинально протилежні сприйняття й оцінка населенням різних регіонів України так званих “проблемних питань” вітчизняної історії загалом та низки ключових подій 1939–1945 рр. зокрема.

У 2009 р. в Україні на загальнодержавному рівні вшанували 65-ту річницю звільнення наших земель від німецько-фашистських загарбників. Упродовж 2010 р. світова громадськість відзначала 65-ліття закінчення Другої світової війни, а населення пострадянських країн святкувало аналогічний ювілей “Великої Перемоги” у Великій Вітчизняній війні. Нарешті, в наступному році не залишилася поза увагою української громади інша важлива подія – виповнювалося 70 років від початку тієї ж Великої Вітчизняної війни. Сьогодні із прикрістю доводиться констатувати, що відзначення та громадське обговорення цих важливих дат (як і відзначення в майбутньому нових аналогічних ювілеїв) мали й матимуть для нашого суспільства швидше роз’єднуючий аніж консолідуючий

ефект. Не викликає сумніву і те, що науковці, політики та пересічні громадяни з особливими завзяттям й переконливістю будуть відстоювали суттєво відмінні позиції стосовно того, як саме слід називати війну, що розпочалася 22 червня 1941 р.

Аналіз головних тенденцій розвитку вітчизняної історії в добу новітньої незалежності свідчить про те, що вирішення означеної проблеми пошуку спільного підходу неможливе без з'ясування декількох дискусійних питань. По-перше, необхідно на науково-теоретичному рівні виробити консолідуючу позицію щодо трактування співвідношення понять "Друга світова війна", "Велика Вітчизняна війна" і "німецько-радянська війна". По-друге, варто знайти об'єктивний підхід до проблеми розуміння та незаангажованої оцінки значення Дня Перемоги 9 травня 1945 р. Нарешті, по-третє, ключовою в даному контексті є проблема примирення українців як в історичному аспекті через примирення ветеранів війни, так і для досягнення остаточної громадянської консолідації населення Сходу і Заходу країни.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що у статті не лише проаналізовані основні теоретичні погляди стосовно трактування найважливіших подій періоду найбільшого в історії людства воєнного конфлікту 1939–1945 рр., але й окреслено перспективи розробки вітчизняними дослідниками узгодженої позиції щодо порушеної проблематики як важливого чинника консолідації українського суспільства на початку XXI століття.

Об'єктом дослідження є хронологічний та понятійно-змістовий аспекти розгортання подій Другої світової війни.

Предмет дослідження – аналіз основних підходів щодо оцінювання сучасними науковцями ключових фактів і термінів, пов'язаних з періодом Другої світової війни.

Основна мета дослідження – здійснення спроби теоретичного обґрунтування шляхів вирішення проблеми окреслення спільного погляду стосовно розуміння так званих "суперечливих" термінології й хронології часів найбільшого у світовій історії військового протистояння.

Завдання публікації ґрунтуються на аналізі можливостей теоретичної розробки об'єднуючої позиції щодо сприйняття населенням різних регіонів України таких важливих понять як "Друга світова", "Велика Вітчизняна", "День перемоги" та інших в контексті консолідації нашого суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Порушена у статті проблема, загалом, не стала предметом окремого дослідження і час її фундаментального теоретичного узагальнення ще попереду. Проте в окремих її аспектах вже здійснені вагомні напрацювання. Загальним питанням впливу перебігу Другої світової війни на розвиток тогочасного українського суспільства присвятили свої праці Д. Веденєєв [1], С. Грабовський [4], П. Добрівлянський [7], В. Косик [11], А. Трубайчук [22], і П. Чернега [27]. Важливим доробком в процес розширення джерельної бази, пов'язаної з подіями Великої Вітчизняної війни та їх роллю у визначенні подальших тенденцій історичного поступу України є дослідження вже згаданого С. Грабовського [3; 5], а також Т. Дерев'янкін [6], Ф. Пігідо-Правобережного [17], Р. Сербина [20] та Ю. Соболева [21].

На проблемності трактування окремих хронологічних і термінологічних аспектів ключових подій 1939–1945 рр. акцентується увага в наукових розвідках М Ковалю [8], А. Машкіна [15], О. Полянського [18]. Нарешті, вартує бути відзначеною певна теоретична новизна авторських концепцій оцінки ролі Дня Перемоги у вітчизняній історії, які пропонують у своїх роботах В. В'ятрович [2], В. Корж [9], З. Партико [16], С. Цвілюк [26].

Аналіз найновіших вітчизняних й зарубіжних наукових публікацій засвідчує, що постановка питання "Друга світова чи Велика вітчизняна?" є некоректною з будь-якої точки зору, оскільки в даному випадку йдеться про дві різні історичні події. Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. розпочалася пізніше і є складовою частиною Другої світової війни 1941–1945 рр. [8, с. 114]. Більш об'єктивно було б сформулювати цю проблематику наступним чином: "Велика Вітчизняна чи німецько-радянська війна?" Адже хронологічно події червня 1941 р. – травня 1945 р. співпадають з часом війни, що точилася між Німеччиною та СРСР.

За понятійним визначенням вітчизняна війна це війна поневоленого, в результаті військової агресії, народу за визволення території своєї країни (Вітчизни) від загарбників. Яскравим зразком в цьому контексті є вітчизняна війна 1812 р., під час якої російський народ у складі регулярної армії та партизанських загонів піднявся на боротьбу проти французьких окупантів. Варто також зауважити, що ця війна закінчилася як, власне, вітчизняна наприкінці 1812 р. після звільнення території Російської імперії від військ противника [23, с. 95–96]. Надалі воєнні дії продовжувалася до 1814 р. вже як спільна війна коаліції союзників проти Наполеона. Загально прийнятим серед науковців є також визнання того факту, що вітчизняна війна 1812 р. є складовою частиною франко-російської війни 1812–1814 рр. Очевидно, що аналогічний підхід варто було б застосувати й щодо окреслення хронологічних меж вже згадуваної Великої Вітчизняної війни XX століття.

Певні сумніви існують і стосовно історичної об'єктивності й коректності беззаперечного визнання датою початку Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 р. У перші дні радянсько-німецького військового протистояння не можливо було спрогнозувати масштаби та напрямки подальшого розгортання подій. Більш об'єктивно було б стверджувати, що війна набула характеру вітчизняної десь наприкінці літа – восени 1941 р., коли німцями було захоплено значні території СРСР, а населення країни відчуло на собі реалії окупаційного режиму. Лише після цього народи Радянського Союзу піднялися на боротьбу за визволення своєї землі від загарбників – на вітчизняну війну.

Через призму широкого трактування поняття "Вітчизна", цю війну, дійсно можна визначати як вітчизняну війну народів СРСР за визволення спільної для них радянської вітчизни. Проте домінуючим серед пересічних громадян завжди було вузьке розуміння вітчизни як землі якогось окремого народу (української вітчизни, російської вітчизни тощо). Саме в цьому контексті О. Полянський ще в середині 90-х рр. минулого століття пропонував визначати війну, що розпочалася 22 червня 1941 р. як німецько-радянську, оскільки мільйони людей захищали від іноземного поневолення не якусь абстрактну соціалістичну вітчизну, а насамперед своє життя та рідний край [18, с. 51].

З огляду на це війна 1941–1945 рр. часто не сприймалася українцями як, власне, вітчизняна. Тогочасна радянська Україна не була суверенною державою і не брала безпосередньої участі у війні через відсутність власної національної армії. Відповідно українці в складі радянських військових формувань фактично воювали за державу, а не за вітчизну. Яскравим свідченням на користь саме такого підходу є те, що керівництво СРСР, у збройних силах якого воювали мільйони наших співвітчизників, за час війни здійснило ряд антиукраїнських акцій. Одним із таких злочинів проти українців як етносу стало підписання 9 вересня 1944 р. між комуністичними урядами УРСР та Польщі угоди про взаємний обмін населенням у прикордонних районах, яка призведе в майбутньому до проведення сумнозвісної операції "Вісла" [14, с. 3]. Важко погодитися, що саме за таку радянську Вітчизну щиро прагнули воювати і віддавати власне життя тогочасні українці.

Зважаючи на ці та інші подібні факти, сучасний дослідник В. В'ятрович вважає, що подання істориками цієї війни як Великої Вітчизняної стало одним із наріжних ідеологічних міфів Радянського Союзу. З цього приводу в одній із своїх праць він зазначає, що в основі цього міфу було виконання націотворчого завдання: "... послужити основою формування радянської ідентичності, а в перспективі й радянського народу. Його складовими були тези про масовий патріотизм і жертвність в ім'я радянської Батьківщини..." [2].

До того ж, не слід нехтувати також тим фактом, що за своєю сутнісною природою вітчизняна війна є не лише боротьбою за звільнення окупованої рідної землі, але й за визволення поневолених людей та відновлення їх громадянської свободи і людської гідності. Події ж тих буремних років засвідчують відверто жорстоке та brutальне ставлення радянського керівництва не тільки до цивільного населення (було залишене напризволяще під німецькою окупацією, а потім звинувачене у зраді після визволення), але й до власних солдат, невинувато величезна кількість яких гинула під час проведення переможних, на перший погляд, військових операцій. Та чи не занадто велика ціна була заплачена за цю Перемогу щоб ще й називати її Великою?

Якщо серед населення УРСР ця війна досить активно сприймалася як вітчизняна через відомі ідеологічні чинники, то західними українцями вона трактувалася кардинально по-іншому через ідентифікування ними німецької та радянської армії як рівноцінно загарбницьких. Сучасний дослідник Валерій Семененко в монографії "Історія України: прихована правда" так пише з цієї нагоди: "Не зовсім ясно, від чого було звільнене населення Західної України. Що від більш заможного життя – безперечно!" [19, с. 300].

Доведення або спростування погляду на війну 1941–1945 рр. проти фашистських загарбників як Великої Вітчизняної буде більш об'єктивним, якщо враховувати фактичне існування радянсько-німецького альянсу упродовж 1939–1941 рр., який був закладений у відомому "пакті Молотова-Ріббентропа" та передбачав поділ між його учасниками Польської держави. Зникнення з політичної карти Європи цієї країни не лише ознаменувало початок найбільшого у світовій історії військового конфлікту, але й забезпечило для обох учасників пакту наявність спільного кордону і, відповідно, наблизило початок майбутньої війни між ними [12, с.419–420].

Зважаючи на це та ряд інших чинників, маємо достатньо підстав саме визвольну боротьбу Української Повстанської Армії (єдиного виключно українського збройного формування у той час) трактувати як війну вітчизняну. Позаяк воїни УПА тривалий час виключно власними силами вели боротьбу за звільнення своєї малої вітчизни (Галичини і Волині як частини України) від загарбників. У той же час, вже в перші роки війни з Німеччиною, СРСР отримував значну військову й економічну допомогу від західних держав [7, с. 22–23]. То чи ж була така війна, яку вела ця тоталітарна "радянська імперія" Вітчизняною та ще й Великою?

Якщо припустити, що Велика Вітчизняна війна таки мала місце й розпочалася 22 червня 1941 р., то вона у жодному разі не могла закінчитися 9 травня 1945 р. Так само як вітчизняна війна 1812 р. добігла свого кінця із звільненням Росії від французької армії, так і Велика Вітчизняна логічно мала б завершуватися в жовтні-листопаді 1944 р. одночасно з остаточним звільненням території СРСР від німецьких загарбників. Видається, що восени 1944 р. ця війна повністю виконала функцію вітчизняної та перестала такою бути. З цього часу тривали уже спільні військові дії збройних сил антигітлерівської коаліції проти фашистської Німеччини [11, с. 57]. Таким чином, не применшуючи масштабів та значення Великої Вітчизняної війни, маємо її сприймати лише як окремих, хоч і дуже вагомий, етап не лише Другої світової, але й німецько-радянської війни. За тією ж аналогією вітчизняна війна російського народу 1812 р. проти наполеонівської інтервенції однозначно трактується як ключовий, але, знову ж таки, окремих епізод франко-російської війни 1812–1814 рр.

Варто також зауважити, що російськими істориками в минулому не було зроблено жодної спроби оцінити перемогу, здобуту в 1814 р. над Наполеоном як таку, що ознаменувала завершення вже згаданої тогочасної вітчизняної війни. На цьому тлі, зонайменше, дивною є офіційна позиція радянської та сучасної російської історичної науки щодо трактування розгрому гітлерівської Німеччини у травні 1945 р. як події, що символізувала закінчення Великої Вітчизняної війни. Чи можуть послуговуватися такими "подвійними підходами" розуміння історичного минулого об'єктивні й незаангажовані науковці?

Наведені вище факти і міркування дають нам вагомі підстави стверджувати, що об'єктивно не вірним є трактування 9 травня 1945 р. як Дня Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, оскільки така війна добігла свого логічного завершення наприкінці 1944 р. одночасно з вигнанням за межі території СРСР окупантів.

Відомо, що в більшості європейських країн День перемоги над фашистською Німеччиною відзначається на день раніше – 8 травня. У чому ж причина такої розбіжності та факту існування двох Днів перемоги? Річ у тім, що 7 травня 1945 р. у французькому Реймсі акт капітуляції перед США, Великобританією і Францією від німецького командування підписав генерал Йодль. Даний акт набував чинності наступного дня. Тому 8 травня і прийнято у Європі відзначати як День Перемоги. Водночас 8 травня 1945 р. в німецькому місті Карлхорст акт капітуляції перед СРСР від Німеччини підписав генерал Кейтель. Оскільки документ вступав у силу також наступного дня, то 9 травня святкується як День Перемоги у більшості пострадянських країн [22, с. 135–139].

9 травня 1945 р. є непересічною історичною подією, яка, однак, не може однозначно вважатися датою завершення ані Великої Вітчизняної війни, ані Другої світової. Це, безумовно, День перемоги, але спільної перемоги союзних держав над німецьким фашизмом. На пострадянських же теренах цю дату більш об'єктивно було б відзначати як подію, що ознаменувала закінчення німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Так само, за вже згаданою аналогією, перемога 1814 р. над наполеонівською Францією засвідчила завершення франко-російської війни 1812–1814 рр., і аж ніяк не була підсумковим епізодом вітчизняної війни російського народу 1812 р.

Однією із найважливіших проблем новітнього етапу розвитку нашої держави продовжує залишатися пошук шляхів консолідації українського суспільства. Роз'єднаність громадян незалежної України відповідно до вже традиційно встановленого поділу на Схід і Захід, відсутність чіткої та зрозумілої кожному національної ідеї зумовлені численними соціально-економічними, політичними і культурологічними чинниками. Однак більшість із зазначених негативних явищ ґрунтуються на наявності кардинально відмінного трактування сучасними українцями свого історичного минулого.

Найбільш резонансним і суперечливим у згаданому вище контексті є розмаїте сприйняття нашими співвітчизниками перебігу та значення ключових подій періоду Другої світової війни. На тлі протилежних точок зору тривають запеклі дискусії стосовно того, якою ж була ця війна: Великою Вітчизняною, Другою світовою чи німецько-радянською? Проблемним та болючим для більшості наших співвітчизників є також відсутність консенсусу в розумінні ролі Дня перемоги 9 травня 1945 р. у визначенні подальших тенденцій української історичної еволюції.

Необхідність нагального вирішення зазначених в дослідженні проблем не втрачає своєї актуальності і в умовах сьогодення. Окреслення ж вітчизняними вченими науково-обґрунтованого та прийнятного для населення різних регіонів нашої держави підходу щодо трактування сутності та значення згаданих вище ключових подій сприятиме утвердженню об'єднуючих тенденцій в процесі розвитку сучасного українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–30.
2. В'ятрович В. Велика нічия. – Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content-володимир-в'ятрович-велика-нічия>.
3. Грабовський С.

- Велика Вітчизняна війна: міф чи реальність / С. Грабовський // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 64–72. 4. Грабовський С. Друга світова війна: вселюдський та український виміри / С. Грабовський // Сучасність. – 2005. – № 9. – С. 47–63. 5. Грабовський С. Наша й не наша війна / С. Грабовський // Сучасність. – 2004. – № 9. – С. 123–129. 6. Дерев'янкін Т. Вітчизняна війна: велич перемоги в оцінках сучасників / Т. Дерев'янкін // Економіка України. – 2005. – № 5. – С. 45–58. 7. Добрівлянський П. Україна в Другій світовій війні: У світлі фактів / П. Добрівлянський. – Філадельфія: Б.В., 1963. – 71 с. 8. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с. 9. Корж В. Свято складне, суперечливе, болісне / В. Корж // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 50. 10. Король В. Чому таку дорогу, неоплатну ціну ми заплатили за Перемогу над фашизмом у 1939–1945 рр.? / В. Король // Історія в школі. – 2010. – № 3. – С. 21–26. 11. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1938–1945) / В. Косик. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто: Б.В., 1992. – 730 с. 12. Лановик Б. Д. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с. 13. Литвин В. Перемога 1945 р.: історична реальність і суспільна рефлексія (історіософські нотатки) / В. Литвин // Віче. – 2012. – № 11. – С. 8–15. 14. Лучко М. Операція Вісла – кому вона була потрібна? / М. Лучко, Б. Лановик // Операція "Вісла" (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль, 2007 – С. 3–5. 15. Машкін А. Перечитуючи надруковане...: (есе з приводу сучасного трактування подій 1941–1945 рр.) / Машкін А. // Історія в школі. – 2006. – № 5. – С. 17–21. 16. Партико З. Про червоний прапор, (не) перемогу та "кашу" в головах: Шість тез до оцінки участі українців у Другій світовій війні / З. Партико // День. – № 107. – 22 червня 2011. – С. 4. 17. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с. 18. Полянський О. З приводу однієї дати. Про 50-річчя звільнення України від німецько-фашистських загарбників / О. Полянський // Науковий вісник історичного факультету Тернопільського педінституту. – Випуск II. – Ч. I. – 1995. – С. 50–55. 19. Семененко В. І. Історія України: Прихована правда: Від козацьких часів до сьогодні / В. І. Семененко. – Х.: ВД "ШКОЛА", 2009. – 400 с. 20. Сербин Р. Велика Вітчизняна війна: советський міт в українських шатах / Р. Сербин // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 63–88. 21. Соболев Ю. Брехня і правда про Велику Вітчизняну / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. – № 21. – 11–17 червня 2011. – С. 1. 22. Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія / А. Трубайчук. – К.: Наукова думка, 1995. – 192 с. 23. Усенко П. Г. Війна Росії з наполеонівською коаліцією 1812. / П. Г. Усенко // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 95–96. 24. Уткін О. Велика Вітчизняна. Статистика печалі і подвигу / О. Уткін // Віче. – 2005. – № 3. – С. 78–80. 25. Уткін О. Наш та їхній рахунки війни: Велика Вітчизняна. Людські та військово-технічні втрати у світлі останніх досліджень / О. Уткін // Політика і час. – 2005. – № 7. – С. 50–51. 26. Цвілюк С. Велика війна і Велика Перемога: правда і міфи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chornomorka.com/archive/a-1219.html>. 27. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему / П. Чернега // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 5–9.

Сергей Чуйко

ПЕРСПЕКТИВЫ КОНСОЛИДАЦИИ НОВЕЙШЕГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА И РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАКТОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ СОБЫТИЙ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена исследованию современного состояния трактования учеными важных событий периода Второй мировой войны. Автор анализирует возможности создания консолидирующей позиции касательно понимания соотношения понятий "Великая Отечественная война", "Вторая мировая война" и других как весомого фактора объединения украинского общества на современном этапе его развития.

Ключевые слова. Украинское общество, консолидация, Вторая мировая война, Великая Отечественная война, немецко-советская война, День Победы.

Serhiy Chuyko

PROSPECTS OF CONSOLIDATION OF THE LATEST UKRAINIAN SOCIETY AND SOLUTION OF THE PROBLEM OF INTERPRETTION OF KEY EVENTS OF WORLD WAR II

The article is dedicated to research of the current state of interpretation by scientists of important events of World War II period. An author is analyzing possibilities of lineation of consolidating position in relation to correlation of concepts "Great Patriotic War", "World War II" and others as a considerable factor of unification of Ukrainian society on the modern stage of his development.

Key words: Ukrainian society, consolidation, World War II, Great Patriotic War, German-Soviet War, Victory Day.

Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(438)

Павло Коріненко

ЗЕМЗЮЛІНА Н.І. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХСТ.) / Н.І. ЗЕМЗЮЛІНА – ЧЕРКАСИ: ЧАБАНЕНКО Ю.А, 2012. – 360 С.

У статті проаналізовано монографію Земзюліної Н.І., присвячену становленню та розвитку жіночого кооперативного руху в країнах Центральної та Східної Європи в першій третині ХХ ст.. Розкриті основні структурні елементи дослідження.

Ключові слова: гендер, країни Центральної та Східної Європи, кооперація, кооперативний рух.

Пропоноване дослідження торкається питань економічного розвитку європейського суспільства початку ХХ ст., а саме кооперативної системи та її ролі в забезпеченні економічної, соціальної та правової самостійності жінок.

Об'єктом особливої уваги стало сприйняття кооперативної ідеології у середовищі самого жіноцтва, мотивація до участі в кооперативному русі, створення міжнародних кооперативних організацій.

Історія жіноцтва є важливою складовою соціальної історії. Автор поставила за мету визначення шляхів соціалізації жінки крізь призму гендерних паритетів першої третини ХХ ст.; показати роль жінок у становленні кооперативного руху, розкрити характер соціальних відносин всередині кооперативних структур та з'ясувати вплив кооперації на соціокультурне та матеріальне становище жінки визначеного періоду.

Актуальність цієї теми обумовлена тим, що в сучасних історичних працях все частіше висвітлюються економічні та соціальні особливості розвитку кооперативного руху, але практично відсутні дослідження з історії повсякдення, що могла б базуватися на джерелах усної історії, періодичній пресі, творах мистецтва і масової культури тощо., які розкривають роль жінок, як окремої групи в кооперації. Тому, доцільним є виокремити саме гендерний аспект світового кооперативного руху, показати культурно-просвітницьку діяльність кооперативів та їх вплив на становлення свідомості жіноцтва (історія ментальності). Важливим етапом у формуванні (або деформуванні) підвалин громадянського суспільства у регіоні Центрально-Східної Європи стали 20-ті рр. ХХ ст. і кооперативний рух відігравав важливу роль в цьому процесі. Широка соціальна база, на яку він опирався, та потужний трансформаційний потенціал об'єктивно зумовлювали підвищений інтерес до нього політичних партій. Комуністи, які керувались утилітарним підходом до громадських інституцій, розглядали кооперацію як поле для ведення власної пропаганди та засіб залучення, охоплених нею громадян, до політичної боротьби. Аналізуючи рушійні складові кооперації, дослідник наголошує на активному жіночому сегменті явища. Представники найбільш поширеного, саме у Центральній Європі, феміністичного руху не лише впливали, а й були активними учасницями та очільницями кооперативного руху. Вони розглядали кооперацію як дієвий засіб соціалізації жінок в суспільстві. Цілісні результати політики комуністів щодо кооперативного та жіночого рухів були яскраво продемонстровані в СРСР.

Дослідниця відзначає й той факт, що попри актуальність компаративного вивчення історичного досвіду взаємодії різних політичних сил і систем із такими інститутами громадянського суспільства як кооперативний та жіночий рух, в українській історіографії, спеціальних праць з цієї проблеми не було видано. Якщо місце кооперації в комуністичній моделі суспільної модернізації висвітлювалось у радянській, а також сучасній українській і зарубіжній історіографії, то кооперативна політика щодо жіночого населення країн Центральної та Східної Європи, лише фрагментарно відображалась у загальних працях присвячених історії цих країн. Відтак, у дослідженні зроблено спробу заповнити відповідні лакуни, узагальнити відповідний економічний та політичний досвід, з'ясувати результати взаємодії кооперативної – найбільш чисельної на початку минулого століття – форми самоорганізації громадськості країн Центрально-Східної Європи із різними політичними силами та дослідити особливості її жіночої складової.

Робота логічно структурована: містить вступ, шість розділів, поділені на підрозділів, висновки, список використаних джерел, та перелік умовних скорочень. Розділи органічно доповнюють один

одного і в комплексі дають цілісне уявлення процесу дослідження українською й зарубіжною історіографією поставлених питань.

Хронологічні межі охоплюють першу третину ХХ ст. Автор свідомо пов'язала нижню межу із поширенням революційних тенденцій на передодні Першої світової війни, які відкрили шлях до зростання впливу у суспільно-політичному житті країн Центральної та Східної Європи прихильників нових – комуністичної та феміністської доктрин суспільної модернізації. Верхня межа зумовлена кардинальними змінами у кооперативному русі країн регіону, зумовленими його фактичною ліквідацією у Радянському Союзі та впливом руйнівної світової економічної кризи 1929–1933 рр. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи та встановленням фашистських режимів. Це час розквіту кооперації, зростанням інтересу до неї з боку представників основних суспільно-політичних сил, що відводили їй важливе місце у контексті досягнення власних доктринальних завдань, намагаючись перетворити масовий кооперативний рух на інструмент соціальної трансформації суспільства. Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності та історизму, проблемно-хронологічний принцип дозволяє розкрити основні аспекти розвитку європейського кооперативного руху у контексті соціалістичної та комуністичної моделей суспільної модернізації у розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта, забезпечив вивчення суспільно-політичних процесів у кооперативному русі як єдиного цілого. Автор виходила з того, що чим більше елементів розвитку кооперативного руху у контексті концепції суспільної модернізації будуть досліджені, тим вірогідніше реконструюватимуться події та процеси.

У першому розділі висвітлено історію вивчення кооперативного руху першої чверті ХХ ст.; визначена історико-кооперативна проблематика, яка не знаходила відображення у науковій літературі; охарактеризовано джерельну базу обраної теми та методи її дослідження.

Розробка проблем становлення та діяльності кооперативного руху забезпечена широким колом історичних джерел. Зокрема, кооперативною та сільськогосподарською пресою, статистичними, рекламно-довідковими та аналітичними виданнями кооперативних установ, які містяться у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Різноманітні за характером матеріали, які відображають розвиток кооперації, знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та обласних архівах. Значний пласт міжнародних документів використано з архівних установ Російської Федерації та Великобританії. Тут представлені документи окремих кооперативних союзів, відомих кооперативних діячів та органів державної влади, що займалися питаннями міжнародного кооперативного руху.

Другий розділ присвячено зародженню світового жіночого руху. Визначено соціальні, економічні та правові умови виникнення жіночих організацій, що дало можливість розкрити підходи до розуміння, як загальних тенденцій державного будівництва, так і повсякденного буття жінок. Соціальний склад організацій, їх структура, характер боротьби та цілі, що їх ставили перед собою жінки в політичній та економічній сферах – основна тематика розділу.

У третьому розділі – визначено загальні тенденції розвитку європейської кооперації та здійснено спробу з'ясувати як позначалося членство в кооперативі на матеріальному становищі жінок. Предметом аналізу став вплив держави на формування громадської активності жінок, та залучення їх до економічного життя. Також здійснена спроба визначити основні форми та методи по залученню жінок до кооперації.

Четвертий розділ розкриває загальні тенденції сприйняття світовою громадою кооперативного жіноцтва. Так, значну увагу у розділі присвячено висвітленню проблем формування ідеології світової та української кооперації, як системи цінностей масового самодіяльного громадського руху, яка консолідувала і спрямовувала діяльність кооперованого населення. Предметом дослідження стали фактори формування ідеології кооперативного руху, її творці, рівень популярності в суспільстві кооперативних ідей та участь жінок в кооперації. У взаємозв'язку з ідеологічними гаслами радянської кооперації розглядатиметься культурно-освітня діяльність кооперативних установ, яка виступала однією з форм реалізації державницьких тенденцій у кооперативному русі.

Предметом аналізу є також матеріали міжнародних кооперативних зібрань, що стали основним засобом вирішення спільних проблем членів кооперативних організацій, економічної самостійності та боротьби з тоталітарними режимами.

П'ятий розділ присвячений дослідженню факторів, що обумовили участь жінок у кооперативній діяльності, роль слабкої статі у створенні і діяльності кооперативу та поширенні ідей кооперації; висвітлені проблеми пов'язаної з соціальним становищем жінок які обіймали виборні посади в кооперативних установах та працювали в якості вільнонайманих службовців. Особливо цікавим є зріз діяльності спеціалізованих кооперативних установ.

У шостому розділі розглянуті аспекти кооперативної діяльності направлені на соціальне зростання жінок. Формування нових культурних стереотипів, повсякденне життя жінки в умовах активної соціалізації. Встановлено настільки кооперативна вплинула на формування нового соціального образу жінки. У розділі знайшли відображення такі питання як: кооперативна освіта; культурно-просвітницька діяльність кооперативу серед жінок; можливість досягти вищого соціального статусу за допомогою кооперативу; активність жінок у вирішенні питань діяльності свого кооперативу та їх реальна спроможність розв'язувати організаційно-господарські проблеми на кооперативних засадах.

Виходячи з принципу наукового плюралізму, у процесі дослідження використовувалися наукові праці з різними методологічними підходами до історії європейського кооперативного руху, його місця у суспільно-політичному житті. Серед них значний пласт становить доробок комуністичних функціонерів та радянських дослідників, у яких відображались ті чи інші аспекти розвитку європейського та російського (радянського) кооперативного руху, його взаємин із політичними силами тощо. Автор застосовувала власне дослідницьке право на обґрунтування позиції, намагається достовірно відобразити палітру розвитку європейського кооперативного руху та його жіночий сегмент, що формувався під впливом провідних у регіоні Центральної та Східної Європи суспільно-політичних сил.

У ході дослідження були встановлені сутнісні моделі поведінки жінок в процесі їх кооперативної самоорганізації; показані ідеологічні та соціально-економічні умови розвитку кооперативу; визначено мотивацію до кооперативної діяльності жінок та характер їх участі в кооперативному русі; розкрито ставлення теоретиків та практиків кооперативного руху до участі в ньому жінок; з'ясовано основні тенденції світового жіночого кооперативного руху та міжнародної кооперативної співпраці різних економічних систем.

Безумовно, автор не змогла охопити весь спектр міжнародного жіночого кооперативного руху першої третини ХХ ст., але визначити основні тенденції та фактори, що його формували, на нашу думку, вдалось. Робота була б більш повною, як би дослідження базувалось на європейських архівних матеріалах та більш різноманітній зарубіжній історіографії. Використання лише статутних документів та статистичних даних не в змозі в повній мірі передати настрої жіноцтва, його громадський запал.

Підводячи підсумок аналізу монографії Н. Земзюліної "Гендерний аспект європейського кооперативного руху (перша третина ХХ ст.)" відзначаємо, що в роботі простежується достатній рівень обізнаності з матеріалом, прагнення наукової сумлінності, не дивлячись на деякі не доопрацювання методологічного плану – не чисельність європейської історіографії, перевага надана російським матеріалам та періодиці. Монографія є актуальним, повністю завершеним, самостійним дослідженням. Автору вдалося подати цілісну структурну характеристику європейського жіночого кооперативного руху визначеного періоду. Виокремити основні тенденції та регіональні особливості з точки зору можливостей застосування його потенціалу у соціальних перетвореннях. Дослідження заслуговує на увагу науковців, та в повній мірі поповнить вітчизняну історіографію новими джерелами та сучасними дослідницькими прийомами.

Павел Кориненко

ЗЕМЗЮЛИНА Н.И. "ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ЕВРОПЕЙСКОГО КООПЕРАТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ(ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX В.)" / Н.И. ЗЕМЗЮЛИНА – ЧЕРКАССЫ: ЧАБАНЕНКО Ю.А. 2012. – 360 С.

В статье проанализированы монографию Н.И. Земзюлиной, посвященную становлению и развитию в первой трети XX в. женского кооперативного движения в странах Центральной и Восточной Европы. Раскрыты основные структурные элементы исследования.

Ключевые слова: гендер, страны Центральной и Восточной Европы, кооперация, кооперативное движение.

Pavlo Korinenko

ZEMZYULINA N. "GENDER ASPECTS OF EUROPEAN COOPERATIVE MOVEMENT(THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY.)" / N. ZEMZYULINA – CHERKASY: CHABANENKO YU.A. 2012. – 360 P.

The article analyzes the monograph N. Zemzyulina devoted formation and development in the first third of the XX century. women's cooperative movement in Central and Eastern Europe. The basic structural elements of the study.

Key words: gender, countries of Central and Eastern Europe, cooperation, cooperative movement.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

ЮРІЮ ЮРІЙОВИЧУ СВИДЕРСЬКОМУ – 65

У цьому році виповнилося 65 років історикові, кандидату історичних наук, доценту Свідерському Юрію Юрійовичу. Високоінтелектуальна та інтелігентна людина, знаний науковець, багатолітній працівник кафедри історії України, Юрій Юрійович належить до авторитетів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Йому довелося пройти складний шлях професійного зростання. Дорога до історичного факультету нашого вузу була непростою. Розпочнемо з того, що майбутній історик народився 23 лютого 1948 р. у м. Почаїв Тернопільської області. Для подальшого здобуття освіти йому довелося залишити рідну домівку і переїхати у 1966 р. до Львова. Прагнення знань привело його на історичний факультет Львівського університету. В цьому навчальному закладі, одному із найстаріших в Україні, з давніми науковими традиціями, відбулося

формування Юрія Свідерського як історика-дослідника. Історичну науку він освоював без труднощів, оскільки мав для цього глибокі інтелектуальні задатки. Для досягнення успіху в чужому місті він міг розраховувати лише на власні сили. Працелюбність та цілеспрямованість допомогли йому подолати життєві труднощі.

У 1971 р. молодий історик успішно завершив навчання в університеті і отримав диплом з відзнакою, а свій перший педагогічний досвід здобував у Тернопільській середній школі № 1, у якій учителював упродовж 1971–1972 рр. Прагнення до наукового зростання й поглибленого вивчення історії України привели його у стіни однієї із провідних науково-дослідницьких установ України – Інституту суспільних наук АН УРСР. Працюючи тут з 1972 р. молодшим науковим співробітником, Юрій Юрійович розпочинає тут свою науково-дослідницьку діяльність. Обравши сферою наукових зацікавлень релігієзнавчу проблематику, зокрема епоху Галицько-Волинського князівства; він у 1980 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії".

Доля привела Юрія Юрійовича на рідне Тернопілля, і з 1980 р. він починає працювати на викладацьких та адміністративних посадах у Тернопільському державному педагогічному інституті. Відтоді не полишає викладацької діяльності, працюючи упродовж 1980–1992 рр. старшим викладачем суспільствознавчих кафедр. З 1992 р. Юрій Юрійович – доцент.

Паралельно із викладацькою роботою він посідав і адміністративно-управлінські посади. Так, з 1990 р. він очолив факультет підготовки вчителів початкових класів. Під його керівництвом колективу факультету приходилося долати різні труднощі перехідного періоду. На посаді декана факультету Юрій Юрійович Свідерський перебував до 2005 року. Його цілеспрямованість та організаторські здібності стали важливим чинником професійного розвитку колективу. З 1996 р. і по сьогодні Юрій Юрійович працює на посаді доцента кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Як історик, Юрій Юрійович здійснив вагомий внесок у дослідження давньоруської доби національної історії, зокрема поглиблено розробив тематику історії Галицько-Волинського князівства.

У Юрія Юрійовича Свідерського обширні творчі зв'язки не лише з науковцями старшої плеяди, але й з представниками молодшої генерації українських істориків. Гострий і тонкий розум ученого-педагога, його вміння проникати у суть явища, вловлювати і чітко висловлювати внутрішні зв'язки, тенденції розвитку, синтетичні здібності науковця, жива уява і темперамент, майстерне володіння словом – усе це доповнює інтелектуальний портрет Юрія Юрійовича.

Він є також автором цілої низки підручників та навчальних посібників як для учнів, так і для студентів-істориків. Відзначимо, що окремі із них стали базовими підручниками з історії України для учнів середніх загальноосвітніх шкіл. Це є незаперечним свідченням того, що Юрій Юрійович належить до числа провідних істориків-методистів в Україні. Він також є співавтором чотиритомного навчального підручника – курсу лекцій з історії України для студентів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Викладацька діяльність є найважливішою складовою професійного життя Юрія Юрійовича. Його студенти-вихованці випромінюють глибоку повагу до свого наставника, відчують живу

приналежність до його наукових ідей. Він стимулює у них творчу енергію та ініціативу, посилює і зміцнює вимоги до себе та своєї праці. Здійснюючи керівництво дипломними, курсовими та дослідницько-пошуковими роботами, будучи членом науково-методичної комісії історичного факультету, Юрій Юрійович Свідерський підтримує молодих істориків-науковців, ставить перед ними актуальні наукові завдання, долучає до різних науково-дослідницьких проектів, все робить для того, щоб увести молодих істориків у сферу наукового пошуку.

Юрій Юрійович користується заслуженою і глибокою повагою колег-викладачів, студентів, випускників університету. Його знають і високо цінують учені Національної Академії Наук України, провідних вітчизняних навчальних і науково-дослідних закладів. Маючи значний досвід педагогічної, наукової, управлінської роботи, Юрій Юрійович є прикладом для молодших колег у їх професійному зростанні. Він підтримує молодих учених, допомагає їм реалізувати свій професійний потенціал. Багато людей, які досягли успіху в науці та освіті, можуть з гордістю назвати його своїм Учителем і Наставником.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Безпалько Уляна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бистрицька Елла** – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Васірук Ірина** – здобувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вепрів Роман** – здобувач Інституту історії України Національної академії наук України.
- Ганусин Олена** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Главацький Максим** – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Джуринська Софія** – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зьолковський Назар** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клок Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Львівської комерційної академії.
- Кожухар Любов** – здобувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Коростіль Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Кривизюк Леонід** – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Академії сухопутних військ.
- Левченко Юрій** – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Луговий Богдан** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін і фізичного виховання Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут".
- Малярчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).
- Марценюк Анатолій** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мельнічук Ліна** – аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Мовчан Ольга** – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Молоткіна Валентина** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

-
- Музичин Ірина** – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Петровський Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Побережець Ганна** – аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Потапенко Ярослав** – доктор історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Погорецький Василь** – кандидат історичних наук (м. Копичинці).
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смоляк Павло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри театрального мистецтва Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ткачук Ірина** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Футала Василь** – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Черчович Іванна** – аспірант відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Чуйко Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Чуйко Сергій** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Тернопільської філії ПВНЗ "Європейський університет".
- Шиян Любов** – науковий співробітник Національного заповідника "Замки Тернопілля", здобувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Шологон Лілія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Микола Бармак, Софія Джуринська	
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР У СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (1825–1856).....	3
Богдан Луговий	
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ.....	9
Іванна Черчович	
УКРАЇНКИ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: У СВІТЛІ ЩОДЕННИХ ПРАКТИК	13
Олена Ганусин	20
МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКОЇ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ	20
Лілія Шологон	
ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918–1919 РР.)	25
Іван Зуляк	
ВЗАЄМИНИ “ПРОСВІТИ” СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ З ВОЛИННЮ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	30
Валентина Молоткіна	33
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИДАВНИЦТВА “УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК” (1925–1934 РР.)	33
Ольга Мовчан	
СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ (ПОЧАТОК 1930-Х РР.)	37
Леонід Кривизюк	
ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗОВАНИХ КОРПУСІВ У ТАНКОВІЙ БИТВІ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1941 РОКУ	43
Ліна Мельнічук	
ДИРЕКТИВНІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ КЕРІВНИЦТВА ТРЕТЬОГО РАЙХУ, РАЙХСМІНІСТЕРСТВА СХІДНИХ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА РАЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ЩОДО СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ (1941–1944 РР.).....	50
Ярослав Секо	
ГРУПА “ОБ’ЄДНАННЯ” В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РОКІВ	56
Назар Зьолковський	
СТВОРЕННЯ І ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОГО ТАБОРУ “КАРПАТИ” ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА (1957–1964 РР.).....	63
Олег Малярчук	
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПРИКАРПАТТЯ (1960–1985 РР.)	67
Роман Вепрів, Наталія Коростіль	
МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА СЕЛІ У 1964–1991 рр. (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	73
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	79
Василь Погорецький	
ОБ’ЄДНАВЧА ІДЕЯ ПЕТРА МОГИЛИ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ	79
Любов Кожухар	
УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛІГЕНТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ.....	86
Інна Чуйко	
ПУБЛІЦИСТИЧНА, РЕДАКТОРСЬКО-ВИДАВНИЧА І ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО.....	100

Уляна Безпалько	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ УНІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	104
Мар'яна Зуляк	
СПІВПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ВИДАВНИЧИМИ ТОВАРИСТВАМИ У ВІДНІ (1919–1920 РР.).....	109
Ганна Побережець	
УЧАСТЬ В. ЧОРНОВОЛА ТА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 90-Х РР. ХХ СТ.	114
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	119
Андрій Кліш	
ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ТА ІДЕЙНІ ПРИНЦИПИ ХРИСТИЯНСЬКО-НАРОДНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.....	119
Елла Бистрицька	
УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОДОЛАННІ ГОЛОДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І РОСІЇ У 1921–1923 РР.	123
Микола Алексієвець, Оксана Валіон	
РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БІЛОРУСІ У 2006–2010 РР. В КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ	126
Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	138
Любов Шиян	
КОМПЛЕКС МОНАСТИРЯ “БОСИХ КАРМЕЛІТІВ” У ВИШНЕВЦІ ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ’ЯТКА КУЛЬТУРИ ВОЛИНІ.....	138
Павло Смоляк	
ДЕНИСІВСЬКИЙ АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ ГУРТОК В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОМУ РУСІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	142
Василь Клок	
СВЯТКУВАННЯ 1 ТРАВНЯ ПОЛЬСЬКИМИ ЛІВИМИ ПАРТІЯМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	148
Олександр Петровський	
ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.).....	152
Ярослав Потапенко	
КОНФЛІКТ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ АМБІВАЛЕНТНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ.....	158
Леся Алексієвець, Ірина Васірук	
УКРАЇНА НОВІТНЬОЇ ДОБИ: КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ	164
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	169
Ірина Музичин	
РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ.....	169
Василь Футала	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПОЛЬЩІ: ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС	174
Анатолій Марценюк	
УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1921–1939 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....	184
Сергій Чуйко	
ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТРАКТУВАННЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	187

Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	192
Павло Коріненко ЗЕМЗЮЛІНА Н.І. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХСТ.) / Н.І. ЗЕМЗЮЛІНА – ЧЕРКАСИ: ЧАБАНЕНКО Ю.А., 2012. – 360 С.....	192
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	195
ЮРІЮ ЮРІЙОВИЧУ СВДЕРСЬКОМУ – 65.....	195
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	197

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – 202 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 2.04.2013 р. Підписано до друку 23.04.2013 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 23,8. Обліково-видавничих аркушів 25,37.
Замовлення 168. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України “Про підвищення” вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп’ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім’я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де “13” і “14” – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з “Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) “Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників”.

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім’я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
“Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія”